

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि
माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

तात्त्विक व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखेतर्गत ग्रंथालय आणि
माहितीशास्त्र विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.)
पदवीसाठी सादर केलेला शोधप्रबंध

संशोधक

सौ. नीता पांडुरंग पाटील

मार्गदर्शक

डॉ. सौ.नमिता बाबासाहेब खोत

एप्रिल २०१५

संशोधकाचे प्रतिज्ञापत्र

मी, प्रतिज्ञापूर्वक नमूद करते की, "डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान" हा शोधप्रबंध मी स्वतः पूर्ण केलेला आहे. तो इतर कोणत्याही विद्यापीठातील पदवीकरिता अगर परीक्षेकरिता सादर केलेला नाही.

संशोधक

(सौ.नीता पांडुरंग पाटील)

ठिकाण : कोल्हापूर - ४१६००२

तारीख : २५/०४/२०१५

मार्गदर्शकांचे प्रमाणपत्र

प्रमाणित करणेत येते की, “डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान” हा शोधप्रबंध विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीकरिता ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे-३७ येथे सादर करणेत आला आहे. हा शोधप्रबंध सौ.नीता पांडुरंग पाटील यांनी, माझ्या पर्यवेक्षण व मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले संशोधन कार्य आहे. माझ्या माहिती व विश्वासानुसार संबंधित संशोधन कार्य हे त्यांनी इतर कोणत्याही विद्यापीठाच्या पदवीकरिता किंवा परीक्षेकरिता वापरले नाही.

मार्गदर्शक

(डॉ.सौ.नमिता बाबासाहेब खोत)

ठिकाण : कोल्हापूर-४९६००२

तारीख : २५/०४/२०१५

ऋणनिर्देश

“डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान” या विषयाच्या संशोधन कार्यासाठी संशोधक, मार्गदर्शक, ग्रंथपाल, इतर तज्ज्ञ व्यक्ती, संघटना, संस्था पदाधिकारी, विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञ यांनी सहाय्य केले. तसेच मौलिक माहिती उपलब्ध करून दिली. त्यामुळेच हे संशोधन कार्य पूर्ण होऊ शकले. त्यांच्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणे हे सदर संशोधक आपले कर्तव्यच आहे असे समजते. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी सदर विषयाच्या संशोधनासाठी संमती दिली. तसेच मुलाखत, संशोधन साहित्य उपलब्ध करून दिल्याबद्दल सदर संशोधक त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे. तसेच त्यांच्या पत्नी सौ.प्रभा महाजन यांचीही मी आभारी आहे.

विद्यावाचस्पती पदवीच्या संशोधन कार्यात प्रस्तुत विषयाचा सखोल अभ्यास करताना माझ्या मार्गदर्शिका प्रा.डॉ.सौ. नमिता बाबासाहेब खोत (ग्रंथपाल, बॅ.बाळासाहेब खर्डेकर ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर - ४९६०९२) यांचे बहुमूल्य मार्गदर्शन मिळाले. संशोधन कार्यात अनेकवेळा अडचणी आल्या. मात्र त्यांनी ‘माऊली’ प्रमाणे मार्गदर्शन केल्याने त्या दूर करता आल्या. त्यामुळे त्यांची मी अत्यंत ऋणी आहे. प्रस्तुत संशोधनाची संधी उपलब्ध करून दिल्याबद्दल टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची तसेच ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागाची मी अत्यंत ऋणी आहे. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ.दीपक टिळक, कुलसचिव डॉ.उमेश केसरकर, तात्विक व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखेचे अधिष्ठाता डॉ.श्रीकांत कार्लेकर, ग्रंथपाल डॉ.सौ.धनिष्ठा खंदारे, पीएच.डी.विभाग प्रमुख डॉ.पौर्णिमा वाटे, नॅशनल केमिकल लॅबोरेटरीचे प्रमुख माहिती तज्ज्ञ डॉ.एन.बी. दहिभाते, पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल डॉ.बी.एम.पानगे यांचेही मार्गदर्शन मिळाले. त्यांचीही मी आभारी आहे.

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर या संस्थेचे कार्याध्यक्ष प्राचार्य श्री.अभयकुमार साळुंखे, सचिव प्राचार्या सौ.शुभांगी गावडे, विवेकानंद कॉलेजचे प्राचार्य डॉ.हिंदुराव पाटील यांच्या प्रेरणा व प्रोत्साहनामुळेच हे संशोधन कार्य पूर्ण होऊ शकले. याबद्दल सदर संशोधक त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे. याबरोबरच विवेकानंद कॉलेजच्या ग्रंथालयातील माजी ग्रंथपाल श्री.एस.बी.मोरे, सहाय्यक ग्रंथपाल श्री.हितेंद्र साळुंखे, सौ.सुषमा शितोळे, बाळासाहेब नारे, सर्व ग्रंथालय कर्मचारी व प्राध्यापक यांचे सहकार्य मिळाले, त्याबद्दल त्यांची आभारी आहे.

माजी कुलगुरु प्राचार्य रा.कृ.कणबरकर, श्री शाहू शिक्षण संस्था, कोल्हापूरचे मानद सचिव श्री.चंद्रकांत बोंद्रे (दादा), श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.डी.आर.मोरे, प्राचार्य डॉ.बाबासाहेब खोत यांचेही वेळोवेळी प्रोत्साहन मिळाले, त्याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे.

या संशोधन कार्यास माझे कुटुंबियांनी मला वेळोवेळी सहाय्य केले व प्रोत्साहन दिले. त्याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे. गंगामैय्या कॉम्प्युटरचे श्री.शिवाजी कुंभार यांनी चांगले टायपिंग करून दिले याबद्दल या सर्वांची मी ऋणी आहे.

या संशोधन कार्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष मदत केली, निरपेक्ष भावनेने सहकार्य केले त्या सर्व ज्ञात-अज्ञात व्यक्तींचा मी ऋणी आहे.

सौ.नीता पांडुरंग पाटील
संशोधक

“डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान” संशोधन सारांश

प्रस्तावना

डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांच्या मार्गदर्शनाखाली ग्रंथालयशास्त्राचे प्रशिक्षण घेतलेले महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ ग्रंथपाल म्हणजे डॉ.शां.ग.महाजन होय. डॉ.महाजन यांनी ७९ ग्रंथांचे लेखन व ४३ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. त्यांनी ११० शोधनिबंधांचे लेखन केले आहे. तसेच विविध वृत्तपत्रांमध्ये आणि आकाशवाणीसाठीही त्यांनी लेखन केले आहे.

डॉ.एस.आर.रंगनाथन आणि त्यांचे शिष्य कृ.शं.हिंंगवे यांच्या मार्गदर्शनाखाली डॉ.शां.ग.महाजन यांची जडणघडण झाली. बेंगलोरच्या डी.आर.टी.सी. संशोधन संस्थेमध्ये महाराष्ट्रातून ग्रंथालय शास्त्राचे प्रशिक्षण घेणारे व त्यामध्ये प्रथम वर्ग विशेष प्राविण्यासह मिळविणारे ते पहिले पदवीधर आहेत. मराठी भाषेतून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात आपल्या लिखाणाद्वारे त्यांनी मौलिक भर घालून मोठे योगदान दिले आहे. त्यांच्या या योगदानाचा सखोल अभ्यास व्हावा, त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाची माहिती नवीन पिढीतील ग्रंथपालांना व्हावी या उद्देशाने सदर संशोधन कार्य पूर्ण केले आहे.

संशोधन विषय

“डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान ” हा विषय संशोधन कार्यासाठी निवडला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात केलेल्या कार्याची माहिती घेणे.
- २) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी लिहिलेल्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील ग्रंथांचा आढावा घेणे.
- ३) त्यांनी लिहिलेल्या शोधनिबंधांची व वृत्तपत्रीय लेखनाची माहिती घेणे.
- ४) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय चळवळीमध्ये दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ५) डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा महाराष्ट्रातील कोणकोणत्या विद्यापीठामधील ग्रंथालयांमध्ये आहे याचा शोध घेणे.

संशोधनाची गृहीतके

- १) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी मराठी भाषेतून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात लेखन करून भरीव कामगिरी केली आहे.
- २) डॉ.शां.ग.महाजन यांचे मार्गदर्शनाखाली अनेक ग्रंथपाल घडले आहेत.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

सदर संशोधन हे डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या डिसेंबर २०१४ पर्यंतच्या ग्रंथालय व माहिती शास्त्र साहित्यातील योगदानाशी संबंधित आहे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनासाठी व्यक्ती अभ्यास पद्धती व सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग केला आहे. माहिती संकलनासाठी डॉ.शां.ग.महाजन यांची मुलाखत घेतली. महाराष्ट्रातील सर्व पारंपरिक विद्यापीठांच्या ग्रंथालयातून प्रश्नावलीच्या आधारे डॉ.शां.ग.महाजन यांची कोणकोणती ग्रंथसंपदा आहे याची माहिती घेतली. डॉ.शां.ग.महाजन यांची सर्व ग्रंथसंपदा, शोधनिबंध यांचा आढावा

घेतला. त्यांचे ग्रंथालय चळवळीमधील योगदानाचा अभ्यास केला. संकलित माहितीचे सारण्या, आलेखाद्वारे सादरीकरण केले. त्याखाली विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले व निष्कर्ष मांडले.

या शोधप्रबंधातील प्रकरणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

प्रकरण १ : प्रस्तावना

प्रकरण २ : संशोधन साहित्याचा पूर्वाभ्यास व वाचन साहित्य शोध

प्रकरण ३ : डॉ.शां.ग.महाजन यांचे संक्षिप्त चरित्र आणि ग्रंथालयीन कारकीर्द

प्रकरण ४ : डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा

प्रकरण ५ : डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शोधनिबंध

प्रकरण ६ : डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान

प्रकरण ७ : माहितीचे संकलन व विश्लेषण

प्रकरण ८ : सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी

संशोधनाचे निष्कर्ष

१) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात केलेल्या कार्याबाबतचे निष्कर्ष डॉ.शां.ग.महाजन हे गेली पासष्ट वर्षे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र क्षेत्रात अखंडपणे कार्यरत आहेत. १९४९ पासून आजतागायत ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयाशी संबंधित त्यांचे विविधअंगी कार्य सुरू आहे.

केसरी-मराठा ग्रंथशालेतील कार्य (१९४९ ते १९५४)

१५ ऑगस्ट १९४९ ते १९५४ पर्यंत डॉ.शां.ग.महाजन यांनी केसरी मराठा ग्रंथशालेत ग्रंथालय साहाय्यक म्हणून कार्य केले. या पाच वर्षांमध्ये त्यांनी केसरी-मराठा वृत्तपत्र ग्रंथालयाच्या विकासात मौलिक भूमिका बजावली आहे. यामध्ये लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक मंडाले तुरुंगातून सुटून आल्यानंतर त्यांचा खाजगी ग्रंथसंग्रह केसरी मराठा ग्रंथशालेमध्ये आणण्यात आला. या ग्रंथांचे व लोकमान्य टिळकांच्या इतर ग्रंथांचे सर्व तालिकीकरण डॉ.महाजन यांनी पूर्ण केले. आजही तालिकापत्रे टिळक संग्रहालयामध्ये उपलब्ध आहेत.

पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील कार्य (१९५४ ते १९९२)

पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांनी विविध पदांवर ३८ वर्षे अखंडपणे कार्य केले आहे. या कालावधीत त्यांनी व त्यांच्या सहकार्यांनी जयकर ग्रंथालयास राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नावलौकिक प्राप्त करून दिला. जयकर ग्रंथालयाच्या जुन्या वास्तुतून नव्या वास्तुत स्थलांतर झाल्यानंतर विविध विभागांची पद्धतशीर रचना करण्यामध्ये त्यांनी मौलिक भूमिका बजावली. जयकर ग्रंथालयामध्ये १९५७ ते १९७० पर्यंत तालिकीकरण विभागाची संपूर्ण जबाबदारी सांभाळून त्यांनी डॉ.रंगनाथन यांच्या वर्गीकृत तालिका संहितेनुसार तालिकीकरण केले. तसेच वाचकांच्या उपयोगासाठी त्यांनी अनेक संदर्भसाधने तयार करून प्रकाशित केली. जयकर ग्रंथालयातील प्रबंध आणि डिझर्टेशन यांची तालिका संपादित करून प्रकाशित केली. या प्रकाशित तालिकेचे कौतुक भारताच्या राष्ट्रीय ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल श्री.बी.एस. केशवन यांनी केले.

डॉ.महाजन यांचा पहिला ग्रंथ १९६५ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्याचे नांव महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांची सूची. ही सूची तयार केल्याबद्दल महाराष्ट्र राज्य विधानसभेचे अध्यक्ष वि.स.पागे म्हणाले की, श्री.महाजन यांनी ही सूची प्रसिद्ध करून महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची फार

मोठी सेवा केलेली आहे. जयकर ग्रंथालयातील दोलामुद्रितांची १८०५ ते १८६७ पर्यंतची वर्णनात्मक सूची तयार करून ती प्रसिद्ध केली.

डॉ.महाजन यांनी १९७० ते १९७६ या कालावधीत जयकर ग्रंथालयात डाक्युमेंटेशन ऑफिसर पदावर कार्य केले. या सहा वर्षांच्या कालखंडामध्ये जयकर ग्रंथालयातील डाक्युमेंटेशन विभागाची भक्कम पायावर त्यांनी उभारणी केली.

विद्यार्थ्यांना नोकरी करत शिक्षण घेता यावे यासाठी डॉ.महाजन यांनी बी.लिब. (१९८२) चे सायंवर्ग तसेच सुट्टीतील एम.लिब. (१९८७) शिक्षणवर्ग सुरू केले. एम.लिब. झाल्यानंतर पीएच.डी. पदवी प्राप्त करता यावी यासाठी पुणे विद्यापीठात पीएच.डी. सुरू करण्यासाठी पुढाकार घेतला. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात पीएच.डी. पदवी सुरू करण्यामध्ये पुणे विद्यापीठ अग्रेसर राहिले. यामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांनी पीएच.डी.च्या सहा विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले.

२) डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयाच्या अनुषंगाने केलेल्या लेखनाबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी २०१४ अखेर ७९ ग्रंथांचे लेखन व ४३ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील व अन्य विषयातील ग्रंथांच्या १ लाख ७५ हजार ८०० हून अधिक प्रतींचा खप झाला आहे. यामध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयक ६४ ग्रंथांचे लेखन व संपादन केले आहे. ग्रंथालय प्रमाणपत्र वर्गासाठी २०, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी अभ्यासक्रमासाठी ७, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी २, एम.फिल. साठी १ व पीएच.डी.साठी २ इतकी ग्रंथसंपदा आहे. यामध्ये ग्रंथालयीन तालिकीकरण या पुस्तकाचे एकोणीस वेळा पुर्नमुद्रण झाले आहे. ग्रंथालयीन वर्गीकरण, ग्रंथालय व्यवस्थापन, द्विबिंदू वर्गीकरण, ग्रंथालयीन संदर्भसेवा या ग्रंथांच्याही अनेक आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या आहेत. मी पीएच.डी. होणारच! या ग्रंथाचे मराठी व इंग्रजी भाषांमधून त्यांनी प्रकाशन केले आहे. ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड १ वर्गीकृत तालिका संहितेप्रमाणे (१९७४) तसेच ग्रंथालयीन तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक खंड २, कोशतालिका एएसीआर अनुसार (१९७९) या दोन पुस्तकांना ग्रंथालय शास्त्रातील उत्कृष्ट पुस्तके अशी पारितोषिके महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलनाने दिली आहेत. डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथालय क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर ग्रंथांच्या ३४,४०० प्रतींचा खप झाला आहे.

त्यांनी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ व इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ नवी दिल्ली यांच्या बी.लिब., एम.लिब. शिक्षणक्रमासाठी ग्रंथलेखन व संपादन केले आहे. त्यांच्या १९६५ ते २०१४ पर्यंतच्या लेखनाचा आढावा घेतला असता डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथपाल पदावरून निवृत्त झाल्यानंतर ५० ग्रंथांचे लेखन व संपादन केले आहे. यावरून असे दिसून येते की, ग्रंथपालनाचा व्यवसाय त्यांनी एक व्रत म्हणून अंगिकारला होता. या ग्रंथातील लिखाणातून डॉ.महाजन यांनी ग्रंथालयशास्त्र व ग्रंथालय चळवळीस मोठे योगदान दिलेले दिसून येते.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे तालिकीकरण व वर्गीकरण कार्याबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी सुचविलेल्या ४५ सुधारणा डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांनी आपल्या वर्गीकृत तालिका संहितेमध्ये स्विकारल्या आहेत. याबाबतची पत्रे डॉ.रंगनाथन यांनी डॉ.शां.ग.महाजन यांना पाठविलेली आहेत. या दुरुस्त्या वर्गीकृत तालिकासंहितेच्या नव्या आवृत्त्यांच्या पुस्तकांमध्ये प्रसिद्ध करण्यात आल्या आहेत.

डॉ.महाजन यांनी ड्युई डेसिमल क्लासिफिकेशन (डी.डी.सी.) ची लहान आवृत्ती तयार केल्याने ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील वर्गीकरणाचे शिक्षण घेणाऱ्या हजारो विद्यार्थ्यांना याचा लाभ झाला. यामुळे डी.डी.सी.ची मूळ आवृत्ती खरेदी करण्यासाठी लागणारी मोठी रक्कम वाचली. यामुळे यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे, अनेक महाविद्यालयांचे, अनेक विद्यार्थ्यांची काही कोटी रुपयांची रक्कम वाचली गेली. डॉ.महाजन यांचे मतानुसार ही रक्कम किमान एक कोटी रुपयांवर आहे. डॉ.महाजन यांनी डी.डी.सी. च्या लहान आवृत्तीत डी.डी.सी.च्या मूळ आवृत्तीमधील कंटेट आहे तसेच ठेवले आहेत. तयार वर्गाक यामध्ये कमी करणेत आले आहेत. किमान एक लाख ग्रंथांचे वर्गीकरण डॉ.महाजन यांच्या या आवृत्तीमुळे करता येते. केवळ ४५ रुपयांच्या या ग्रंथामुळे महाराष्ट्रातील शेकडो गोर-गरीब विद्यार्थ्यांना वर्गीकरण मातृभाषेतून शिकण्याची संधी मिळाली आहे. हे डॉ.महाजन यांचे योगदान आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे व्यक्तिमत्त्वात उत्कृष्ट ग्रंथपालाचे, चांगल्या शिक्षकाचे, उत्तम लेखकाचे, उत्कृष्ट इतिहासकाराचे आणि अभ्यासू तत्त्वचिंतकांचे गुण आहेत. त्यामुळेच ते यशस्वी ग्रंथपाल, यशस्वी शिक्षक, यशस्वी लेखक, पुणे शहराचे इतिहासकार, उत्तम वक्ते आहेत. वयाच्या ८३ व्या वर्षी ते लेखन कार्यात मग्न आहेत.

३) डॉ. शां.ग.महाजन यांच्या शोध निबंधाबाबतचे निष्कर्ष

डॉ. शां.ग. महाजन यांनी एकूण ११० शोध निबंधांचे लेखन केले आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी शोधनिबंध सादर करण्यास १९६१ पासून सुरुवात केली. डॉ. महाजन यांनी भारतातील वेगवेगळ्या ठिकाणी आयोजित केलेल्या राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळांमध्ये विविध शोधनिबंध सादर केले आहेत. डॉ.महाजन यांनी साहित्य सहकार, साहित्य सूची, ग्रंथपाल, वाटचाल इ. मराठी नियतकालिकामधून ३४ शोध निबंधांचे लेखन केले आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी मराठीत तसेच इंग्रजी भाषेतून ग्रंथालयशास्त्रात विपुल लेखन केले आहे. त्याचप्रमाणे शोधनिबंधांचे लेखनही केले आहे.

डॉ.शां.ग. महाजन यांनी वृत्तपत्रात केलेल्या लेखनाबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी विविध वृत्तपत्रामधून सकस असे लेखन केले आहे. यामध्ये दै.केसरी, दै.सकाळ, दै. पुढारी, दै. लोकमत, दै.लोकसत्ता, दै.महाराष्ट्र टाईम्स या वृत्तपत्रांचा समावेश आहे. डॉ. शां.ग. महाजन यांचे ग्रंथावरील परीक्षणे रविवार केसरीतून प्रसिद्ध झाली आहेत. वृत्तपत्र लेखनातून त्यांनी ग्रंथपालाच्या अनेक प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम डॉ.महाजन यांनी केले. ग्रंथालय चळवळीसाठी वाहिलेल्या साहित्य सहकार या मासिकातून त्यांचे विविध लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. लोकसत्ता दैनिकातील नवनीत पुरवणीमध्ये दिनविशेष या दैनंदिन सदरामध्ये १ ऑक्टोबर २००१ ते ३१ डिसेंबर २००४ पर्यंत ३ वर्षे ३ महिने सतत लेखन केले. यावरून डॉ.शां.ग.महाजन यांची लेखनमग्नता दिसून येते. दै. लोकमत मंथन पुरवणीमध्ये जानेवारी २०१४ ते डिसेंबर २०१४मध्ये त्यांचे ४६ लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. दैनिक लोकसत्तामध्ये सलग १ हजार १२५ दिवस एक सदर चालवणारे डॉ.महाजन हे एकमेव ग्रंथपाल आहेत.

४) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय चळवळीबाबत दिलेल्या योगदानाबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे गेली पासष्ट वर्षे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र व्यवसायामध्ये अखंडपणे कार्य सुरू आहे. केसरी मराठा ग्रंथ शालेत १९५१ पासून सुरू केलेले लेखन कार्य अखंडपणे सुरूच आहे. डॉ.महाजन यांनी अखिल भारतीय स्तरावर व महाराष्ट्र राज्य पातळीवरील ग्रंथालय चळवळीमध्ये योगदान दिले आहे.

५) डॉ.शां.ग.महाजन यांची महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठातील ग्रंथसंपदा या बाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय माहितीशास्त्र विषयात लिहिलेली विविध ग्रंथसंपदा व इतर ग्रंथसंपदा महाराष्ट्रातील १० विद्यापीठांतील ग्रंथालयांमध्ये उपलब्ध आहे.

यामध्ये पुणे विद्यापीठाचे जयकर ग्रंथालय, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ औरंगाबाद, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव, भारती विद्यापीठ पुणे, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, मुंबई विद्यापीठ मुंबई, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक या विद्यापीठातील ग्रंथालयांमध्ये त्यांची ग्रंथसंपदा आहे.

तसेच महाराष्ट्रात ग्रंथालय प्रमाणपत्र कोर्स, बी.लिब. व एम.लिब. अभ्यासक्रम असणाऱ्या ठिकाणीही डॉ.महाजन यांची ग्रंथसंपदा आहे. वाशिंग्टन (अमेरिका) येथे असणाऱ्या लायब्ररी ऑफ काँग्रेस ग्रंथालयामध्येही डॉ.महाजन यांची ग्रंथसंपदा आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे पुरस्काराबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांना राष्ट्रीय स्तरावरचे चार पुरस्कार आणि राज्यस्तरावरील पाच पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत. स्थानिक स्तरावर दोन पुरस्कार देऊन त्यांना गौरविण्यात आले आहे. इंडियन असोसिएशन ऑफ टीचर्स ऑफ लायब्ररी अँड इन्फर्मेशन सायन्स या संस्थेने ३ नोव्हेंबर १९९३ रोजी बेस्ट टीचर अवॉर्ड देऊन त्यांचा गौरव केला आहे.

११ फेब्रुवारी २००४ रोजी नवी दिल्ली येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालय परिषदेमध्ये प्रा.यशपाल, यु.जी.सी. चे अध्यक्ष डॉ.अरुण निगवेकर यांचे हस्ते डॉ.शां.ग.महाजन यांना कॅलिबर राष्ट्रीय ग्रंथपाल पुरस्कार देऊन गौरवण्यात आले. यावेळी प्रा. महाजन गौरव ग्रंथांचे प्रकाशनही करण्यात आले होते.

८ ऑक्टोबर २००४ रोजी डॉ.महाजन यांना रंगनाथन कौला पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले. १८ डिसेंबर २०१० रोजी इंडियन असोसिएशन ऑफ स्पेशल लायब्ररीज अँड इन्फर्मेशन सेंटर्स कोलकत्ताच्या वतीने प्रा.ए.के.मुखर्जी जीवनगौरव पुरस्कार देऊन डॉ.महाजन यांचा गौरव करण्यात आला.

राज्यस्तरावरील पुरस्कार

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी लिहिलेल्या ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक, वर्गीकरण तालिका संहिता या ग्रंथासाठी मराठी भाषेतील उत्कृष्ट ग्रंथासाठीचा पुरस्कार २६ डिसेंबर १९७५ रोजी महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलन सावंतवाडी येथे डॉ.महाजन यांना प्रदान करणेत आला.

डॉ.महाजन यांनी लिहिलेल्या ग्रंथालय तालिकीकरण प्रात्यक्षिक ए.ए.सी.आर. नुसार या ग्रंथास २१ मार्च १९८१ रोजी मालेगांव येथे भरलेल्या महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलनाच्या वतीने पुरस्कार देण्यात आला. तसेच त्यांना राज्यस्तरावरील व स्थानिक पातळीवरील विविध संस्था, संघटना, ग्रंथालये यांच्यावतीने पुरस्कार देऊन सन्मानित करण्यात आले आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे अन्य कार्याबाबतचे निष्कर्ष

१९९२ मध्ये पुणे लायब्ररी नेटवर्कची स्थापना पुण्यामध्ये करण्यात आली. या नेटवर्क स्थापनेमध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी अभ्यासक्रमातील विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून डॉ.शां.ग.महाजन गौरव समिती, ११ हजार रुपयांची कायमस्वरूपी ठेव या विद्यापीठाकडे

ठेवली आहे. यातून प्रत्येक वर्षी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील बी.लिब. अँड आय.एस्सी. परीक्षेत महाराष्ट्रातील सर्व केंद्रात सर्वप्रथम येणाऱ्या विद्यार्थ्याला डॉ.शां.ग. महाजन पारितोषिक दिले जाते. मुक्त विद्यापीठाच्या दीक्षांत समारंभात यशवंतराव चव्हाण सुवर्ण पदकाबरोबर हे पारितोषिक दिले जाते. डॉ.महाजन यांचे ग्रंथालय शिक्षणासाठी प्रोत्साहनात्मक काम आहे. भावी पिढीतील ग्रंथपालांनी तसेच ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयाच्या प्राध्यापकांनी सकस असे ग्रंथलेखन करावे, स्थानिक इतिहास लिहावा, संदर्भग्रंथांची निर्मिती करावी, उत्तम ग्रंथपालांची फळी निर्माण करावी असे मत डॉ.शां.ग.महाजन यांनी व्यक्त केले आहे.

अनेक ग्रंथपालांच्याप्रमाणे अनेक लेखक घडविण्यामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचे योगदान आहे. उद्दिष्टांची पूर्तता झालेली आहे. गृहीतकांची पडताळणीही केलेली आहे.

शिफारशी

- १) डॉ.शां.ग. महाजन यांचेप्रमाणे ग्रंथपालांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील उच्च शिक्षण घ्यावे तसेच आपली व ग्रंथालय क्षेत्राची प्रगती साधावी.
- २) डॉ. महाजन यांचेप्रमाणे ग्रंथपालांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात ग्रंथलेखन करावे.
- ३) ग्रंथालय क्षेत्रातील व्यक्तींनी विविध राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय परिषदांसाठी संशोधन पेपरचे लेखन करून त्याचे सादरीकरण करावे.
- ४) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथपाल म्हणून पूर्ण वेळ काम करत असतानाही या विषयातील पुस्तकांचे लिखाण केले. हा आदर्श सर्व ग्रंथपालांनी डोळ्यासमोर ठेवून ग्रंथालय व माहिती शास्त्रातील पुस्तकांचे लेखन करावे.
- ५) डॉ. महाजन यांचेसारखे वृत्तपत्रीय लेखन ग्रंथपालांनी, ग्रंथालय क्षेत्रातील प्राध्यापकांनी करावे
- ६) डॉ.महाजन यांनी जसे अनेक ग्रंथपाल घडवले तसे ग्रंथपाल या क्षेत्रातील व्यक्तींनीही घडवावेत.
- ७) ग्रंथालय क्षेत्रातील विविध प्रश्न सोडवण्यासाठी ग्रंथपालांनी ग्रंथालय चळवळीमध्ये सक्रिय रहावे.

भविष्यवेध

- १) महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय क्षेत्रातील निवडक ग्रंथपालांचा आणि शां. ग. महाजन यांच्या लेखन कार्याचा तुलनात्मक अभ्यास.
- २) ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम विकसनामध्ये डॉ.शां. ग. महाजन यांनी केलेल्या कार्याचा चिकित्सक अभ्यास.
- ३) डॉ. शां. ग. महाजन यांनी पुणे शहरविषयक लेखन केलेल्या ग्रंथाचा चिकित्सक अभ्यास.
- ४) भारतातील निवडक ग्रंथपालांच्या ग्रंथालय क्षेत्रातील कार्याचा चिकित्सक अभ्यास.
- ५) डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांच्या ग्रंथालय क्षेत्रातील योगदानाचा चिकित्सक अभ्यास.
- ६) महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठामधील ग्रंथपालांच्या कार्याचा अभ्यास.

समारोप

या संशोधन कार्यासाठी आधार म्हणून घेतलेल्या संदर्भाची माहिती संदर्भ सूचीमध्ये दिली आहे. संशोधनाच्या अनुषंगाने डॉ.शां.ग.महाजन यांची दीर्घ मुलाखत घेता आली. याबाबतची मुलाखत अनुसूची ही परिशिष्टामध्ये दिली आहे.

सदर संशोधकाने 'डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान' या संशोधन विषयास सदर संशोधनाच्या माध्यमातून वस्तुनिष्ठपणे न्याय देण्याचा प्रयत्न केला आहे. यास मार्गदर्शकांचे मौलिक सहकार्य मिळाले आहे. संशोधन कार्याबाबत सदर संशोधक समाधानी आहे.

अनुक्रमणिका

प्रकरण	तपशील	पृष्ठ क्रमांक
	मुखपृष्ठ संशोधकाचे प्रतिज्ञापत्र मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र	
	ऋणनिर्देश	I-II
	संशोधनाचा सारांश	III-VIII
	अनुक्रमणिका	IX-XII
	सारणीची यादी	XIII
	आलेखांची यादी	XIV
	संक्षिप्त सूची	XV
पहिले	प्रस्तावना	१-१०
	१.१ प्रस्तावना १.२ संशोधन विषय १.३ संशोधनाची उद्दिष्टे १.४ संशोधनाची गृहीतके १.५ संशोधनाचे महत्त्व १.६ संशोधन पद्धती १.७ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा सारांश	
दुसरे	संशोधन साहित्याचा पूर्वाभ्यास व वाचन साहित्यशोध	११-४६
	२.१ प्रस्तावना २.२ पीएच.डी. शोधप्रबंध २.२.१ एम.फिल. लघू शोधप्रबंध २.३ एम.लिब. व इतर संशोधन प्रकल्प २.४ संदर्भ साहित्याचा आढावा २.४.१ चरित्र, व्याख्या, आशय, महत्त्व २.४.२ संदर्भग्रंथ २.४.३ नियतकालिके २.४.४ वृत्तपत्रातील लेख सारांश	

प्रकरण	तपशील	पृष्ठ क्रमांक
तिसरे	डॉ.शां.ग.महाजन यांचे संक्षिप्त चरित्र आणि ग्रंथालयीन कारकिर्द	४७-६६
	३.१ प्रस्तावना ३.२ डॉ.शां.ग.महाजन यांचा जन्म आणि बालपण ३.३ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शिक्षण ३.४ डॉ.महाजन यांचे पीएच.डी. संशोधनाचे अनुभव ३.५ पीएच.डी. प्रबंधाचे प्रकाशन ३.६ डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथालयीन कारकिर्द ३.६.१ केसरी-मराठा ग्रंथशाला १९४९-१९५४ ३.६.२ पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील कारकिर्द १९५४-१९९२ ३.७ उपग्रंथपालपदाच्या कारकिर्दीतील विधायक उपक्रम ३.८ ग्रंथपालपदावरील विधायक उपक्रम ३.९ सेवानिवृत्तीनंतरचे डॉ.महाजन यांचे कार्य (१९९२ ते २०१४) सारांश	
चौथे	डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा	६७-१८३
	४.१ प्रस्तावना ४.२ महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा ४.३ महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा ४.४ पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशनने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा ४.५ डॉ.शां.ग.महाजन यांची इंग्रजी भाषेतील ग्रंथसंपदा ४.६ पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालयाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा ४.७ डॉ.शां.ग.महाजन यांची य.च.म.मु.विद्यापीठाच्या बी.लिब. शिक्षणक्रमासाठीची ग्रंथसंपदा ४.८ य.च.म.मु.विद्यापीठाच्या एम.लिब. शिक्षणक्रमासाठीची ग्रंथसंपदा ४.९ इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा ४.१० डॉ.शां.ग.महाजन यांची पुणे शहरविषयक ग्रंथसंपदा ४.११ डॉ.शां.ग.महाजन यांची इतर प्रकाशकामार्फत प्रसिद्ध झालेली ग्रंथसंपदा ४.१२ डॉ.शां.ग.महाजन यांनी संपादित केलेली ग्रंथसंपदा ४.१३ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे लेखनाविषयी विविध क्षेत्रातील मान्यवरांचे अभिप्राय ४.१४ डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथसंपदेचे मूल्यमापन ४.१५ डॉ.महाजन यांच्या पुस्तकांची वैशिष्ट्य ४.१६ डॉ.महाजन यांची लेखनाविषयी काही मूल्ये सारांश	

प्रकरण	तपशील	पृष्ठ क्रमांक
पाचवे	डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शोधनिबंध	१८४-२२३
	५.१ प्रस्तावना ५.२ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे इंग्रजी भाषेतील शोधनिबंध ५.३ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे मराठी भाषेतील शोधनिबंध ५.३.१ साहित्य सहकार नियतकालिकामधील लेख ५.३.२ साहित्य सूची नियतकालिकामधील लेख ५.३.३ ग्रंथपाल नियतकालिकामधील लेख ५.३.४ वाटचाल नियतकालिकामधील लेख ५.३.५ अन्य नियतकालिकांमधील लेख ५.४ डॉ.शां.ग.महाजन यांनी इतर व्यक्तींविषयी केलेले लेखन ५.५ डॉ.शां.ग.महाजन यांचेविषयी इतरांनी लिहिलेले लेख ५.६ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे वृत्तपत्रातील लेखन ५.७ डॉ.शां.ग.महाजन यांनी आकाशवाणी पुणे केंद्रासाठी केलेले लेखन सारांश	
सहावे	डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान	२२४-२४८
	६.१ प्रस्तावना ६.२ जागतिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास ६.३ भारतातील प्राचीन काळातील ग्रंथालये ६.४ भारतातील ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास ६.५ डॉ.एस.आर. रंगनाथन यांचे योगदान ६.६ राजाराम मोहन रॉय प्रतिष्ठानचे योगदान ६.७ महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळ ६.८ महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीतील शिल्पकार ६.८.१ महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांतील माजी ग्रंथपालांनी केलेले ग्रंथलेखन ६.९ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे भारतीय ग्रंथालय चळवळीतील योगदान ६.१० डॉ.शां.ग.महाजन यांचे महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीतील योगदान सारांश	
सातवे	माहितीचे संकलन व विश्लेषण	२४९-२८३
	७.१ प्रस्तावना ७.२ माहितीचे संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन सारांश	

प्रकरण	तपशील	पृष्ठ क्रमांक
आठवे	सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी	२८४-३०३
	८.१ प्रस्तावना	
	८.२ संशोधनासंबंधी सारांश	
	८.३ संशोधनाचे निष्कर्ष	
	८.४ उद्दिष्टांची पूर्तता	
	८.५ गृहीतकांची पडताळणी	
	८.६ शिफारशी	
	८.७ भविष्य वेध	
	समारोप	
	संदर्भ सूची	३०४-३२५
	परिशिष्टे	३२६-३५८

सारणीची यादी

सारणी क्र.	सारणीचे नांव	पृष्ठ क्र.
३.१	डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथालयीन कारकिर्द	५५
४.१	डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथाचा प्रकाशन समारंभ	१७२
४.२	डॉ.महाजन यांचे वाढदिवसादिवशी प्रकाशित केलेल्या ग्रंथांचा प्रकाशन समारंभ	१७३-१७४
७.१	डॉ.शां.ग.महाजन शैक्षणिक गुणवत्ता वाढ	२५१
७.२	ग्रंथालयातील कामाचा अनुभव (व्यावसायिक गुणवत्ता वाढ)	२५३
७.३	विषयनिहाय ग्रंथांची संख्या	२५५
७.४	डॉ.महाजन यांची शिक्षणक्रम निहाय ग्रंथसंपदा	२५७
७.५	ग्रंथ लेखन १९६२ ते २०१४	२५८
७.६	डॉ.महाजन यांच्या संशोधन मार्गदर्शनाखाली घडलेले विद्यार्थी	२६०
७.७	डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा	२६१
७.८	डॉ.शां.ग.महाजन यांना मिळालेले पुरस्कार	२६३
७.९	डॉ.महाजन यांनी सादर केलेले संशोधन पेपर	२६४
७.१०	डॉ.महाजन यांनी पूर्ण केलेले संशोधन प्रकल्प	२६६
७.११	विविध भाषातून डॉ.महाजन यांनी केलेले लेखन	२६८
७.१२	डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या ग्रंथसंपदेविषयी वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या बातम्या	२६९
७.१३	डॉ.शां.ग.महाजन यांना ग्रंथलेखनासाठी विविध क्षेत्रातील मान्यवरांकडून मिळालेली प्रेरणा	२७०-२७१
७.१४	डॉ.महाजन यांनी लेखन केलेल्या ग्रंथांच्या आवृत्त्या, पुर्नमुद्रणे तसेच निघालेल्या प्रती	२७२-२७३
७.१५	डॉ.महाजन यांच्या अन्य ग्रंथांच्या आवृत्त्या तसेच निघालेल्या प्रती	२७४-२७५
७.१६	डॉ.महाजन यांनी लेखन व संपादन केलेली ग्रंथसंपदा	२७६
७.१७	डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शोधनिबंध	२७८
७.१८	डॉ.शां.ग.महाजन यांची विविध विद्यापीठ ग्रंथालयातील ग्रंथसंख्या	२७९

आलेखांची यादी

आलेख क्र.	आलेखाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
७.१	डॉ.शां.ग.महाजन शैक्षणिक गुणवत्ता वाढ	२५१
७.२	ग्रंथालयातील कामाचा अनुभव (व्यावसायिक गुणवत्ता वाढ)	२५४
७.३	विषयनिहाय ग्रंथांची संख्या	२५६
७.४	डॉ.महाजन यांची शिक्षणक्रमनिहाय ग्रंथसंपदा	२५७
७.५	ग्रंथ लेखन १९६२ ते २०१४	२५९
७.६	डॉ.महाजन यांचे संशोधन मार्गदर्शनाखाली घडलेले विद्यार्थी	२६०
७.७	डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा	२६२
७.८	डॉ.महाजन यांचे संशोधन पेपर	२६५
७.९	डॉ.महाजन यांनी पूर्ण केलेले संशोधन प्रकल्प	२६७
७.१०	विविध भाषातून डॉ.महाजन यांनी केलेले लेखन	२६८
७.११	डॉ.महाजन यांनी लेखन व संपादन केलेली ग्रंथसंपदा	२७७
७.१२	डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शोधनिबंध	२७८
७.१३	डॉ.शां.ग.महाजन यांची विविध विद्यापीठ व इतर ग्रंथालयातील ग्रंथसंख्या	२८०

संक्षेपाक्षरे सूची (Abbreviations)

AACR-II	Anglo-American Cataloguing Rules - II
CC	Colon Classification
CCC	Classified Catalogue Code
DELNET	Developing Library Network
DDC	Dewey Decimal Classification
DRTC	Documentation Research and Training Centre, Bangalore
IFLA	International Federation of Library Associations and Institutions.
INFLIBNET	Information and Library Network
IASLIC	Indian Association of Special Libraries and Information Centers
IATLIS	Indian Association of Teachers Library and Information Science
INDCAT	Indian Union Catalogue
ICHR	Indian Council of Historical Research
LIS	Library and Information Science
PUNE NET	Pune Library Network
UNESCO	United Nation's Educational, Scientific and Cultural Organization.
UGC	University Grants Commission
WWW	world wide web.

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

१.१ प्रस्तावना

जागतिक स्तरावर ग्रंथपालन व्यवसायास स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून मान्यता मिळालेली आहे. डॉ.मेलविल ड्यूई यांनी ग्रंथालय क्षेत्रात मूलभूत संशोधन, लेखन व प्रशिक्षण वर्ग सुरू केले. त्यामुळे त्यांना जागतिक स्तरावर ग्रंथालयशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखले जाते. त्यांच्याप्रमाणेच डॉ.शि.रा.रंगनाथन यांनी भारतीय ग्रंथालयशास्त्रात मौलिक योगदान दिले आहे. त्यामुळे त्यांना भारतीय ग्रंथालयशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखले जाते.

भारतामध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात भरघोस कार्य करणाऱ्या संस्था व त्यातील संशोधक यांचे योगदान वाखाणण्यासारखे आहे. यामध्ये डी.आर.टी.सी., इन्सडॉक, मद्रास विद्यापीठ, बनारस विद्यापीठ या व अशा संस्थामधून जी काही मौल्यवान रत्ने तयार झाली यामध्ये डॉ.एस.आर.रंगनाथन, श्री.सीतारामन, डॉ.पी.एन.कौला, प्रा.मंगला, डॉ.बी.एस.केशवन या व अशा काही नावांचा उल्लेख आवर्जून करावा लागतो. त्यांच्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांमध्ये ग्रंथपाल म्हणून कामगिरी करणारे काही ग्रंथपाल आहेत. यामध्ये डॉ.पी.एस.जी. कुमार, डॉ.शां.ग.महाजन, प्रा.अरविंद चि.टिकेकर, डॉ.श.रा.गणपुले, डॉ.सुषमा पौडवाल, श्री.कृ.शं. हििंगवे, डॉ.म.भि.कोण्णूर, डॉ.व.वि.कुलकर्णी, प्रा.एम.आर.रिसवडकर, डॉ.सु.प्र.सातारकर, प्रा.डी.एन. मार्शल, डॉ.बर्नार्ड अँडरसन या व अशा काही ग्रंथपालांचा समावेश होतो. त्यामध्ये पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल डॉ.शां.ग.महाजन यांचे नांव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते.

डॉ.रंगनाथन यांच्या मार्गदर्शनाखाली ग्रंथालयशास्त्राचे प्रशिक्षण घेतलेले महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ ग्रंथपाल म्हणजे डॉ.शां.ग.महाजन होय. डॉ.महाजन यांनी ७९ ग्रंथांचे लेखन व ४३ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. त्यांनी ११० हून अधिक शोधनिबंध राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय परिषदेत सादर केले आहेत. तसेच विविध वृत्तपत्रांमध्ये आणि आकाशवाणीसाठीही त्यांनी लेखन केले आहे.

डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांच्या मार्गदर्शनाखाली डॉ.महाजन यांची जडणघडण झाली. बेंगलोरच्या डी.आर.टी.सी. संशोधन संस्थेमध्ये महाराष्ट्रातून ग्रंथालय शास्त्राचे प्रशिक्षण घेणारे ते पहिले पदवीधर आहेत. मराठी भाषेतून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात आपल्या

लिखाणाद्वारे त्यांनी मौलिक भर घालून मोठे योगदान दिले आहे. त्यांच्या या योगदानाचा सखोल अभ्यास व्हावा. त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाची माहिती नवीन पिढीतील ग्रंथपालांना व्हावी या उद्देशाने सदर संशोधक या संशोधनाकडे वळला आहे.

यापुर्वी काही संशोधकांनी ग्रंथालय शास्त्रातील काही व्यक्तिमत्वांवर पीएच.डी.साठी अभ्यास केला आहे. यामध्ये डॉ.एस.आर.रंगनाथन (मद्रास), डॉ.पी.एन.कौला (नवी दिल्ली), डॉ.एस.के.संगम, डॉ.पी.एस.जी.कुमार (नागपूर), डॉ.एस.आर.गुंजाळ (कर्नाटक) यांनी ग्रंथालयशास्त्रात दिलेल्या योगदानावर पीएच.डी. साठी विविध विद्यापीठात अभ्यास झाला आहे. त्यांच्याप्रमाणे डॉ.महाजन हे महाराष्ट्रातील जेष्ठ व्यक्तिमत्त्व अभ्यास करण्याजोगे होते. त्यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात दिलेल्या योगदानाचा आढावा या शोधप्रबंधात घेण्यात आला आहे.

यामध्ये डॉ.महाजन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या विषयासाठी मराठी व इंग्रजी भाषेतून केलेले ग्रंथ लेखन, त्यांचे शोधनिबंधाचे लेखन, त्यांनी पूर्ण केलेले संशोधन प्रकल्प, पुणे ग्रंथालय जाळे (पुणे नेट) निर्मितीमधील त्यांचे योगदान, डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचे सहवासातील त्यांचे प्रशिक्षण, पीएच.डी.चे मार्गदर्शक, संशोधक म्हणून त्यांची कामगिरी, ग्रंथालयाबरोबर इतर साहित्य लेखनातील त्यांचे कार्य, विशेषतः पुणे शहर विषयक लेखन, केसरी मराठा ग्रंथशाळेतील त्यांचे कार्य, पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील त्यांची कामगिरी, ग्रंथालय चळवळीतील त्यांचे कार्य, त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांना मिळालेले पुरस्कार, मानसन्मान याची माहिती सदर शोधप्रबंधात दिलेली आहे.

रविवार दिनांक ३१ मार्च २०१३ मध्ये सकाळ सप्तसंग पुरवणीत 'निवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!' हा डॉ.महाजन सरांचा लेख संशोधकाने वाचला. (महाजन, २०१३)

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात त्यांचे मोठे योगदान आहे. तसेच निवृत्तीनंतरही त्यांनी अनेक पुस्तकांचे लेखन केले आहे, हे लक्षात आले. ग्रंथालय क्षेत्रातील त्यांचे कार्य पाहून हे दिसून येते की, डॉ.महाजन सर म्हणजे महाराष्ट्राचे रंगनाथनच! त्यांचे ग्रंथालय क्षेत्रातील कार्य आणि कर्तृत्व संशोधनाच्या माध्यमातून पुढे यावे या दृष्टीने सदर संशोधनकार्य सदर संशोधकाने पूर्ण केले आहे.

१.२ संशोधन विषय

“डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान ” हा विषय संशोधन कार्यासाठी निवडला आहे. पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल डॉ.शांताराम गजानन महाजन उर्फ शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयासाठी कोणकोणत्या ग्रंथांचे लेखन केले आहे. त्यांचे या क्षेत्रातील कार्य आणि कर्तृत्व अभ्यासण्यासाठी त्यांचे योग्य मूल्यमापन होण्यासाठी सदर संशोधन विषय संशोधकाने निश्चित करून त्या अनुषंगाने संशोधन कार्य पूर्ण केले आहे.

१.३ संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात केलेल्या कार्याची माहिती घेणे.
- २) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी लिहिलेल्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील ग्रंथांचा आढावा घेणे.
- ३) त्यांनी लिहिलेल्या शोधनिबंधांची व वृत्तपत्रीय लेखनाची माहिती घेणे.
- ४) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय चळवळीमध्ये दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ५) डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा महाराष्ट्रातील कोणकोणत्या विद्यापीठामधील ग्रंथालयांमध्ये आहे याचा शोध घेणे.

१.४ संशोधनाची गृहीतके

- १) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी मराठी भाषेतून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात लेखन करून भरिव कामगिरी केली आहे.
- २) डॉ.शां.ग.महाजन यांचे मार्गदर्शनाखाली अनेक ग्रंथपाल घडले आहेत.

१.५ संशोधनाचे महत्त्व

कोणत्याही विषयाचा विकास हा त्या विषयातील झालेल्या मूलभूत व उपयोजित संशोधनामुळे आणि लेखनामुळे झालेला असतो. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र

साहित्यामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांनी भरीव लेखन केले आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ७९ ग्रंथांचे लेखन व ४३ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. तसेच त्यांचे १११ हून अधिक संशोधन पेपर प्रसिद्ध झाले आहेत. केसरी मराठा ग्रंथशालेमध्ये व पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयामध्ये त्यांनी उत्कृष्ट कार्य केले आहे. विविध विद्यापीठांमध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम विकसनामध्ये त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली घडलेले विद्यार्थी ग्रंथालय क्षेत्रात उच्च पदावर कार्यरत आहेत. डॉ.शां.ग.महाजन सरांनी केलेल्या कार्याची माहिती संशोधनाच्या माध्यमातून व्हावी, त्यांचे व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू आणि त्यांचे ग्रंथालय क्षेत्रातील योगदान नव्या पिढीला माहिती होण्यासाठी, त्यांच्या कार्याचा परिचय आणि योग्य मूल्यमापन होण्यासाठी सदर संशोधनास महत्त्व आहे.

१.६ संशोधन पद्धती

मनुष्य हा एक बुद्धिजीवी प्राणी आहे. त्याला प्रत्येक घटनांची कारणमीमांसा जाणून घेण्याची इच्छा असते. त्यांची हीच इच्छा किंवा जिज्ञासा हाच संशोधनाचा आधार आहे. नवीन ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी केलेल्या पद्धतशीर प्रयत्नांना संशोधन असे म्हणतात.

Invention म्हणजे जे अस्तित्वात नाही ते शोधून काढणे होय. Discover म्हणजे जे आहे परंतु इतरांना माहित नाही, याचा शोध लावणे. रिसर्च म्हणजे पुन्हा पुन्हा शोध घेणे होय.

संशोधन हे नवीन ज्ञानाचे संपादन करणे तसेच जुन्या ज्ञानाचे परीक्षण करण्यासाठी केले जाते. संशोधन ही एक बौद्धिक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेतून ज्ञान मिळवले जाते. तसेच जुन्या ज्ञानातील उणिवा दूर करून त्यात नवीन ज्ञानाची भर घातली जाते. निवडलेल्या समस्येच्या सोडवणूकीसाठी केलेले पद्धतशीर आणि शास्त्रीय चिंतन म्हणजे संशोधन होय. त्यासाठी संशोधकाला विशिष्ट तंत्राचा आणि सांख्यिकी पद्धतीचा उपयोग करावा लागतो.

‘संशोधन म्हणजे एखाद्या विषयांतर्गत वैशिष्ट्ये जाणण्यास केलेला व्यापक स्वरूपाचा शोध होय.’ (कोण्णूर आणि माणगांवकर, २००८)

‘वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी एखाद्या विषयाचा बारकाईने केलेला समीक्षात्मक अभ्यास किंवा वैज्ञानिक चिकित्सा म्हणजे संशोधन होय.’ (जोशी आणि महाले, २००७)

संशोधनाच्या इतर काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे –

न्यू सॅच्युरी शब्दकोशानुसार एखाद्या विषयाचा विशेष काळजीपूर्वक शोध घेणे म्हणजे संशोधन होय. नवीन तत्त्वे अगर नवीन बाब शोधून काढण्यासाठी सातत्याने काळजीपूर्वक केलेली चिकित्सा म्हणजे संशोधन होय.

लेहमन आणि म्युरी यांच्यामते, संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान मिळविण्यासाठी केले जाणारे पद्धतशीर प्रयत्न होत.

डब्ल्यू. बेस्ट यांच्या मते, खऱ्या अर्थाने संशोधन म्हणजे वैज्ञानिक पद्धती प्रत्यक्षात कार्यान्वित करण्याची अधिक नियमबद्ध, आकारबद्ध सुव्यवस्थित आणि सखोल अशी प्रक्रिया आहे.

संशोधनाचे प्रमुख दोन प्रकार आहेत.

१) मूलभूत संशोधन

२) उपयोजित संशोधन

कोणत्याही ज्ञानशाखेत मूलभूत तत्त्वे प्रस्थापित करण्याचे काम मूलभूत संशोधनातून होते.

मूलभूत संशोधनाच्या आधारे मानवी गरजांची पूर्तता करण्यासाठी साधनांची निर्मिती उपयोजित संशोधनातून केली जाते.

नैसर्गिक शास्त्रे आणि सामाजिक शास्त्रे या दोन्ही ज्ञानशाखांमध्ये मूलभूत संशोधन आणि उपयोजित संशोधनाचा उपयोग होतो. या दोन्ही प्रमुख शाखांमध्ये वेगवेगळ्या संशोधन पद्धतींचा वापर केला जातो. त्या संशोधन पद्धती खालीलप्रमाणे आहेत.

संशोधन पद्धतीचे प्रकार

सर्वसामान्यपणे संशोधन पद्धतींचे पुढीलप्रमाणे तीन प्रकार आहेत.

१) ऐतिहासिक संशोधन पद्धती

या संशोधन प्रक्रियेत भूतकालीन घटनांचा शोध, नोंदी, विश्लेषण, अर्थनिर्वचन यांचा समावेश होतो. भूतकाळ आणि वर्तमानकाळ या दोहोंचे आकलन हा ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा

हेतू असतो. यातून घेतलेल्या सामान्यीकरणाचा शोधातून भविष्यातील घटनांसंबंधी अंदाज बांधण्याचा हेतूदेखील साधला जाऊ शकतो.

२) प्रायोगिक संशोधन पद्धती

काही चले काळजीपूर्वक नियंत्रित करून प्रयोग केला तर कोणते निष्कर्ष येतात याचा शोध प्रायोगिक संशोधन पद्धतीत केला जातो. प्रायोगिक संशोधन पद्धत भविष्यकाळाशी निगडीत आहे.

३) वर्णनात्मक संशोधन पद्धती

वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीत संख्यात्मक व गुणात्मक रितीने वर्णन केले जाते. वर्तमानकालीन परिस्थितीच्या नोंदी, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करून परिस्थिती समजून घेणे हा वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा हेतू असतो. भिन्न परिस्थितीची तुलना करणे, साम्यभेद शोधून काढणे, जाणीवपूर्वक परिस्थिती निर्माण न करणे, आहे त्या परिस्थितीत विविध चलामधील संबंध शोधून काढला जातो. विविध चलामधील संबंध शोधून काढला जातो. विविध प्रकारच्या सांख्यिकीय पद्धती विश्लेषणासाठी येथे वापरल्या जातात.

वर्णनात्मक संशोधन हे एक स्थूल वर्गीकरण आहे. यामध्ये विशिष्ट तंत्रे, पद्धतीचा, प्रक्रियांचा समावेश होतो. अभ्यासवस्तूचा स्तर दर्जा स्पष्ट करणे हा सर्वांचा समान हेतू असतो.

वर्णनात्मक संशोधनाच्या पुढील पद्धती आहेत.

- १) सहसंबंध पद्धत
- २) व्यक्ती अभ्यास पद्धत (केसस्टडी)
- ३) तुलनात्मक कार्यकारण पद्धत
- ४) सर्वेक्षण पद्धत

सदर संशोधकाने संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीच्या सर्वेक्षण पद्धतीचा व व्यक्ती अभ्यास पद्धतीचा वापर केला आहे.

सर्वेक्षण पद्धत

वर्तमान अवस्था सद्यस्थिती यांच्या अभ्यासासाठी जी पद्धत वापरली जाते ती म्हणजे सर्वेक्षण पद्धत. प्रचलित दृष्टिकोन, वाटचाल, परिणाम यांचा अभ्यास या पद्धतीने होतो.

सर्वसामान्य परिस्थितीचा विचार ही पद्धत करते. या पद्धतीत मिळालेल्या माहितीचे व्यवस्थित संघटन, विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन केले जाते. वर्तमानाच्या मोठ्या घटकाकडून माहिती मिळविणे हा या पद्धतीचा महत्त्वाचा विशेष आहे. मात्र सर्व घटकांचा (जनसंख्या) माहिती मिळविण्याच्या प्रक्रियेत समावेश केला जात नाही. जनसंख्येतील सर्व स्तरातील घटक छोट्या नमुन्यात म्हणजे न्यादर्शात येते याची काळजी या पद्धतीत घेतली जाते. संशोधक ज्या कालावधीत माहिती संकलीत करणार तो कालावधी वर्तमानाचा वर्णन करण्याएवढा पुरेसा असावा लागतो.

‘समूहातील घटक, वस्तू यांचा स्वतंत्रपणे विचार न होता समूहाचा एकत्रितपणे विचार केला जातो. त्यासाठी सांख्यिकीचा वापर केला जातो.’ (देशपांडे, २०००)

सर्वेक्षण संशोधनाबाबत कर्लिगरने केलेली व्याख्या पुढीलप्रमाणे –

Survey Research studies large and small population (or universes) by selection and studying sample chosen from the population to discover the relative incidence, distribution and inter relations of sociological and psychological variables.

‘सर्वेक्षण संशोधनात मोठ्या आणि लहान जनसंख्येचे अध्ययन केले जाते. त्यासाठी जनसंख्येतून न्यादर्श निवड करून त्यांचे अध्ययन केले जाते. समाजशास्त्रीय मानसशास्त्रीय चलांमधील संबंध अभ्यासणे, संबंधित घटनांचा शोध घेणे, चलांचे वितरण कसे झाले आहे ते अभ्यासणे हा सर्वेक्षण संशोधनाचा हेतू असतो. सर्वेक्षणाच्या या व्याख्येतच नमूना न्यादर्श निवडीचा उल्लेख कर्लिगरने केलेला आहे. म्हणून काही वेळेस सर्वेक्षणास न्यादर्श सर्वेक्षण असेही म्हटले जाते.’ (देशपांडे, २००७)

व्यक्ती अभ्यास पद्धत (केस स्टडी)

‘व्यक्ती अभ्यास’ पद्धतीत वर्तमानाचा अभ्यास होतोच, पण वर्तमानाला इतिहासही कारणीभूत असतो. म्हणून व्यक्ती अभ्यास पद्धतीत इतिहासात शिरून अधिक सखोल अंतर्दृष्टी मिळवण्याचा प्रयत्न होतो.

यामध्ये ‘व्यक्ती’ असा शब्द वापरला तरी तो इंग्रजीतील ‘केस’ या शब्दाशी संबंधित आहे. केवळ व्यक्ती, कुटुंब, गट, सामाजिक संस्था, प्रणाली असा कोणताही एक घटक

अभ्यासासाठी घेतला जातो आणि त्या घटकांचे संपूर्ण जीवनचक्र अभ्यासले जाते. किंवा त्यातील एका टप्प्यावर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाते.

माहितीचे संकलन त्या घटकांशी संबंधित विविध स्रोतांकडून जसे, व्यक्ती, कागदपत्रे असे केले जाते. प्रश्नावली, मुलाखत-सूची अशा अनेक साधनांमार्फत माहिती संकलन केले जाते. सद्यःस्थितीचे अचूक वर्णन करण्यासाठी निव्वळ घटनांची यादी मिळवण्याऐवजी एखाद्या बाबतीत घटनांमधील परस्पर संबंधाचा शोध घेण्यासाठी ही पद्धत वापरतात. (देशपांडे, २००७)

सदर अभ्यासकाने डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान या शोधप्रबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीतील सर्वेक्षण व व्यक्ती अभ्यास पद्धतीचा वापर केला आहे. यामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांची मुलाखत अनुसुचीद्वारे घेतली आहे. तसेच महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांच्या ग्रंथालयामध्ये त्यांची कोणकोणती ग्रंथसंपदा आहे याची माहिती घेण्यासाठी या विद्यापीठांच्या ग्रंथपालांना प्रश्नावली पाठवून माहिती संकलित केली. तसेच डॉ.महाजन यांच्या सर्व ग्रंथसंपदेचा आढावा घेऊन मीमांसा करण्यात आली. माहिती संकलनासाठी प्राथमिक व द्वितीयक माहिती स्रोतांचा वापर केला. मुलाखत, प्रश्नावली या साधनांचाही वापर केला आहे. त्यांनी लिहिलेल्या विविध शोधनिबंधांची माहिती घेऊन त्याचीही मीमांसा करण्यात आली. संकलित झालेल्या गुणात्मक माहितीचे संख्यात्मक माहितीमध्ये रूपांतर करून सारण्या, आलेख तयार करण्यात आले आहेत व त्याचे विश्लेषण करून अर्थनिर्वचन करण्यात आले. संकलित माहितीद्वारे वस्तुनिष्ठपणे आणि तटस्थपणे निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

१.७ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

सदर संशोधन हे पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल डॉ.शांताराम गजानन महाजन उर्फ डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या डिसेंबर २०१४ पर्यंतच्या ग्रंथालय व माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदानाशी संबंधित आहे. अशी व्याप्ती व मर्यादा सदर संशोधनाबाबत सदर संशोधकाने निश्चित करून घेतली आहे.

सारांश

या प्रकरणात संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने उद्दिष्टे निश्चित करून घेतली. गृहीतके मांडली. संशोधन विषयाचे महत्त्व विशद केले आहे. संशोधन पद्धती निश्चित करून घेतली. संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा ठरवून घेतली. डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या कार्याचा, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात त्यांनी दिलेल्या योगदानाचा आढावा घेऊन मूल्यमापन होण्यासाठी सदर प्रकरण उपयुक्त आहे. यातील उद्दिष्टाला अनुसरूनच पुढील प्रकरणांमध्ये संशोधन साहित्याचा पूर्वाभ्यास व वाचनसाहित्य शोध, डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा, शोधनिबंध, ग्रंथालय चळवळीतील कार्याचा आढावा घेतलेला आहे.

संदर्भसूची

- 1) कोण्णूर, एम.बी., कोण्णूर, सुजाता आणि माणगांवकर, उषःप्रभा. (नोव्हेंबर २००८).
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रकोश. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स. पृ. ८०, २८१
- 2) जोशी, अनंत आणि महाले, संजीवनी. (मे २००७). संशोधन म्हणजे काय? संशोधनाची व्याख्या. मुक्त विद्यापीठीय संशोधन, पहिले पुष्प. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण म.मु. विद्यापीठ. पृ. ८.
- 3) देशपांडे, लीना. (२००७). व्यक्ती अभ्यास पद्धत सर्वेक्षण : एक संशोधन पद्धती. संशोधन मार्गदर्शन मालिका पुष्प चौथे. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- 4) महाजन, शां.ग. (२००६). सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- 5) महाजन, शां.ग. (२००७). यशोगाथा ज्ञानसाधनेची. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- 6) महाजन, शां.ग. (३१ मार्च २०१३). सेवानिवृत्तीनंतर जगाव कसं मजेत!. दै.सकाळ सप्तसंग पुरवणी पृ.१५.
- 7) रिसवडकर, म.रा. (२००५). माहिती संकलन, विश्लेषण आणि सादरीकरण (एम.लिब. शिक्षणक्रमातील अभ्यासपुस्तके, LIB 002 ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राची संशोधन पद्धती) नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

प्रकरण दुसरे

संशोधन साहित्याचा पूर्वाभ्यास व वाचन साहित्य शोध

२.१ प्रस्तावना

संशोधन विषयाची संपूर्ण माहिती मिळविण्यासाठी संबंधित साहित्याचा पूर्वाभ्यास होणे आवश्यक असते. पूर्वाभ्यास हा संशोधन कार्यातील महत्त्वाचा भाग आहे. आपण ज्या विषयावरती संशोधन करित आहोत त्याविषयी यापूर्वी कोणते आणि कितपत संशोधन झाले आहे हे पाहिल्यामुळे आपल्या संशोधनालाही पूर्वाभ्यासामुळे दिशा मिळते. संशोधन कार्यात पूर्वाभ्यासाला खूप महत्त्व आहे. सदर प्रबंधाचा अभ्यास करताना संशोधकाने या संशोधनाचा पूर्वाभ्यास शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाशी संबंधित इतर काही संशोधने झालेली आहेत किंवा नाही याबाबत अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासकाने संशोधन पूर्वाभ्यास व वाचन साहित्याचा शोध घेतला. खाली दिलेल्या ग्रंथालयांना प्रत्यक्ष भेटी देवून सदर संशोधकाने संशोधन पूर्वाभ्यास व वाचनसाहित्याचा शोध घेतला.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथालय पुणे, बॅ.बाळासाहेब खर्डेकर ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, जयकर ग्रंथालय पुणे विद्यापीठ पुणे, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ ग्रंथालय नाशिक, इतर ग्रंथालये, इनफ्लिबनेटवरील शोधगंगा, इनडीकॅटमध्ये अभ्यासविषयीच्या अनुषंगाने जे प्रबंध, संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध झाले ते अभ्यासण्यात आले आहेत.

२.२ पीएच.डी. चे शोधप्रबंध

- १) Agashe, Ajay. (2008). *A study of Dr.P.S.G. Kumar's Academic Contribution in Library and Information Science*. R.T.M. Nagpur University, Nagpur.

आगाशे अजय यांनी पी.एस.जी. कुमार यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील योगदानाचा अभ्यास या विषयावर नागपूर विद्यापीठात पीएच.डी. चा शोधप्रबंध २००८ मध्ये सादर केला. सदर प्रबंधामध्ये पी.एस.जी. कुमार यांनी लेखन केलेले ग्रंथ तसेच

शोधनिबंध याबाबत माहिती दिली आहे. पी.एस.जी. कुमार यांचे बालपण, शिक्षण यांचा आढावा घेतला आहे. ग्रंथालय क्षेत्रात केलेल्या विविध कार्याची तसेच विविध संस्था व संघटना मध्ये घेतलेल्या सहभागाची माहितीही दिली आहे. त्यांनी पीएच.डी., एम.फिल. तसेच एम.लिब. च्या विद्यार्थ्यांना केलेले मार्गदर्शन यांची माहितीही सदर शोधप्रबंधामध्ये दिली आहे.

सदर प्रबंधाची रचना एकूण आठ प्रकरणात केली आहे. प्रकरण एक प्रस्तावना, प्रकरण दोन संबंधित साहित्याचा आढावा, प्रकरण तीन व्यावसायिक योगदान, प्रकरण चार शैक्षणिक योगदान, प्रकरण पाच ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संशोधनातील योगदान, प्रकरण सहा प्रकरण सात पी.एस.जी. कुमार यांचे कामाचे मूल्यमापन, प्रकरण आठ निष्कर्ष.

प्रकरण एक मध्ये प्रस्तावना दिली आहे. संशोधक या विषयाकडे कसा वळला याची माहिती दिली आहे. संशोधनासाठी चार उद्दिष्टांची निश्चिती केली आहे. तसेच दोन गृहीतके मांडली आहेत. सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर केलेला आहे. माहिती संकलनासाठी मुलाखत, निरीक्षण, प्रश्नावली या साधनांचा वापर केला आहे. प्रकरण दोनमध्ये संबंधित साहित्याचा आढावा यामध्ये पीएच.डी.शोधप्रबंध, संदर्भग्रंथ तसेच नियतकालिकांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

प्रकरण तीनमध्ये डॉ.पी.एस.जी. कुमार यांचे व्यावसायिक योगदान दिले आहे यामध्ये प्रथम डॉ. कुमार यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी दिली आहे. त्यांचे विविध कला गुण, कॉलेजलाइफ, आंध्रप्रदेश विद्यापीठात बी.लिब. साठी घेतलेला प्रवेश, एम.लिब., व्यावसायिक करिअरला केलेली सुरुवात यामध्ये नागपूर विद्यापीठात ग्रंथालय शास्त्रात केलेले पदार्पण, नागपूर विद्यापीठात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागप्रमुख म्हणून केलेले कार्य, डॉ.कुमार यांची वैयक्तिक गुणवत्ता, त्यांनी मिळवलेली पीएच.डी. पदवी, नागपूर विद्यापीठात सुरु केलेला एम.लिब. शिक्षणक्रम, त्यांनी पीएच.डी. च्या विद्यार्थ्यांना केलेले मार्गदर्शन, नागपूर विद्यापीठात ग्रंथपाल या पदावर केलेले कार्य, विविध ग्रंथालय संघटनांमध्ये घेतलेला सहभाग या गोष्टींचा आढावा सदर प्रकरणात घेतला आहे.

प्रकरण चार मध्ये डॉ. कुमार यांचे ग्रंथालय क्षेत्रातील योगदान दिलेले आहे.त्यामध्ये त्यांनी ग्रंथालय शास्त्रातील विविध विषयावर लिहलेल्या ग्रंथाचा आढावा घेतला आहे, तसेच त्यांनी लेखन केलेले विविध संशोधन पेपर याची माहिती दिली आहे. विविध कॉन्फरन्स, सेमिनारमध्ये घेतलेला सहभाग याचा देखील माहिती दिली आहे. प्रकरण पाच मध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संशोधनातील डॉ. कुमार यांचे योगदान दिले आहे. त्यांनी एम.लिब च्या ५३ विद्यार्थ्यांना केलेले मार्गदर्शन तसेच पीएच.डी. च्या २६ विद्यार्थ्यांना केलेले मार्गदर्शन त्याचप्रमाणे त्यांचे मार्गदर्शनाखाली सुरु असलेले पीएच.डी चे काम यांचा आढावा सदर प्रकरणात घेतला आहे. प्रकरण सहा मध्ये ग्रंथालय क्षेत्रातील विविध तज्ज्ञ व्यक्तींनी कुमार यांचे कामाविषयी व्यक्त केलेल्या प्रतिक्रिया दिल्या आहेत.

प्रकरण सातमध्ये डॉ. कुमार यांचे कामाविषयी मुल्यमापन केले आहे. त्यांनी ३३ पुस्तकांचे लेखन तसेच २४ पुस्तकांचे संपादन केले. ग्रंथालय शास्त्रातील नियतकालीकांमधून त्यांचे ११८ शोधनिबंध प्रसिद्ध झाले.

प्रकरण आठ मध्ये मिळालेल्या माहितीच्या आधारे निष्कर्ष दिले आहेत. शेवटी परिशिष्टामध्ये डॉ. कुमार यांच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण घटनांचा कालक्रम, डॉ. कुमार यांचे कुटुंबातील व्यक्तींचे फोटो, डॉ. कुमार यांनी स्वतः स्केच केलेले फोटो,त्यांना मिळालेल्या विविध पुरस्काराचे फोटो दिले आहेत.

- २) Patil, S.S. (2004). *Life and Works of Dr.S.R.Gunjil : A study*. Gulbarga University, Gulbarga, Karnataka.

गुलबर्गा विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागात प्राध्यापक म्हणून डॉ.एस.आर. गुंजाळ यांनी काम केले आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील प्रदीर्घ असा त्यांना अनुभव आहे. ILA, IASLIC, DLA यांसारख्या विविध संस्थांचे ते सदस्य होते. डॉ.एस.आर. गुंजाळ यांचे जीवन आणि कार्य यांचा अभ्यास २००४ मध्ये सादर केलेल्या शोधप्रबंधात एस.एस. पाटील यांनी डॉ.कांबळे यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला आहे.

डॉ.एस.आर. गुंजाळ यांच्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र क्षेत्रातील कार्य आणि कर्तृत्वावर प्रकाशझोत सदर संशोधनात टाकला आहे.

सदर शोधप्रबंधात एस.आर.गुंजाळ यांचा जन्म, बालपण, शिक्षणासाठी केलेले अविरत कष्ट, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व तसेच त्यांचे कौटुंबिक जीवन, व्यावसायिक जीवन, त्यांनी वेगवेगळ्या भूमिकेतून केलेले कार्य यामध्ये शिक्षक, लेखक, ग्रंथपाल, प्राध्यापक, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागप्रमुख, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील योगदान, डॉ.गुंजाळ यांचे चरित्र, दैनंदिनी तसेच त्यांची पत्रे यांचा आढावा सदर शोधप्रबंधात घेतला आहे.

- ३) Phugnar, Prashant. (2013). A Citation analysis of Doctoral Dissertations in Library and Information Science accepted by the Universities in Western India. Guide Dr.N.B.Dahibhate. Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune.

Prashant Phugnar यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागातून A Citation analysis of Doctoral Dissertation in Library and Information Science accepted by the Universities in Western India या विषयावर २०१३ मध्ये एन.सी.एल. चे प्रमुख माहिती तज्ज्ञ डॉ.एन.बी.दहिभाते यांचे मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. पदवी संपादन केली आहे. हा शोधप्रबंध इनफ्लिबनेटच्या शोधगंगावर ही सर्वाना पहावयास मिळतो. या शोधप्रबंधात पश्चिम भारतातील विविध विद्यापीठांमध्ये सादर झालेल्या १२४ शोधप्रबंधांची विषयानुसार, मार्गदर्शकांनुसार, विद्यापीठनिहाय, माहिती देण्यात आली आहे.

या प्रबंधातील निष्कर्षात पीएच.डी.चे मार्गदर्शक म्हणून डॉ.शां.ग.महाजन सुप्रसिद्ध आहेत. आढावा घेणेत आलेल्या पश्चिम भागातील सर्व पीएच.डी. मार्गदर्शकांमध्ये त्यांचा सहावा क्रमांक लागतो. असे निष्कर्ष काढणेत आला आहे. डॉ.महाजन यांचे सहा विद्यार्थी पीएच.डी. झालेची माहितीही या प्रबंधात देण्यात आली आहे. डॉ.महाजन यांचे संशोधक विद्यार्थी डॉ.सौ.एन.जे.देशपांडे यांचे दहा विद्यार्थी तर डॉ.एस.के. पाटील यांचे नऊ

विद्यार्थी पीएच.डी.झाले आहेत असे निष्कर्षामध्ये नमूद करणेत आले आहे. यावरून डॉ.शां.ग.महाजन यांचे संशोधनामधील योगदान अधोरेखित होते. **(Phugnar, 2013)**

- ४) पाटील, पांडुरंग बाळकृष्ण.(२०१२).महाराष्ट्र राज्यातून प्रसिद्ध होणाऱ्या मराठी वृत्तपत्रांच्या माहिती संप्रेषणात वृत्तपत्रीय ग्रंथालयांचे योगदान. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

पाटील पांडुरंग बाळकृष्ण यांनी महाराष्ट्र राज्यातून प्रसिद्ध होणाऱ्या मराठी वृत्तपत्रांच्या माहिती संप्रेषणात वृत्तपत्रीय ग्रंथालयांचे योगदान या विषयावर टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात पीएच.डी.चा शोधप्रबंध २०१२ मध्ये डॉ.नमिता खोत यांचे मार्गदर्शनाखाली सादर केला होता. या शोधप्रबंधातील शिफारशीमध्ये ग्रंथपालांनी वृत्तपत्रातून लेखन करावे. ग्रंथसंपदा निर्माण करावी, असे लिहिले आहे. तसेच दै.केसरीच्या समृद्ध ग्रंथालयांचा त्यांनी निष्कर्षामध्ये आवर्जून उल्लेख केला आहे. डॉ.शां.ग.महाजन व इतर ग्रंथपालांच्या कार्याचे हे फलित आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी केसरी मराठा ग्रंथशालेतून आपल्या ग्रंथालय कार्यास सुरुवात केली होती. तेथेच त्यांना वृत्तपत्रीय लेखनाचा अनुभव आला होता. **(पाटील, २०१२)**

संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने सादर संशोधकाने Inlibnet च्या Shodhganga व Indicat वरील अनेक संशोधन प्रबंध पाहिले. Shodhganga वर संपूर्ण प्रबंध पहावयास मिळाले तर Indicat वर प्रबंधाची शीर्षके व संशोधन मार्गदर्शकांची नावे पहावयास मिळाली. त्यावर पहावयास मिळालेले शोधप्रबंध पुढीलप्रमाणे-

- ५) Rajyalaxmi, Pesraju यांनी Dr.Kumar P.S.G. यांच्या मार्गदर्शनाखाली Impact of Ranganathan on AACR-2 या विषयावर १९९२ मध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर या विद्यापीठाकडे शोधप्रबंध सादर केला. **(Rajyalaxmi, 1992)**
- ६) Shukla, Banbihari यांनी Work and impact of a pioneer in library and information science : A critical study of the works of Prof. Prithiv Nath Kaula या विषयावर पीएच.डी. केली आहे. १९९२ मध्ये त्यांनी भुवनेश्वर उत्कल युनिव्हर्सिटीकडे शोधप्रबंध सादर केला. **(Shukla, 1992)**

- ७) Navalani, K यांनी An Investigation into the research methodology of S.R.Ranganathan and his style of writing या विषयावर Parthah, Mohinder यांच्या मार्गदर्शनाखाली गुरुनानकदेव विद्यापीठ, अमृतसर येथे प्रबंध सादर केला. **(Navalani, 1990)**
- ८) Srivastava, Rakesh Kumar यांनी Changing patterns and emerging trends of Dewey Decimal Classification : A study of DDC Ed. 16 to 20 with Special Reference to application of facet analysis in recent editions या विषयावर यांच्या मार्गदर्शनाखाली १९९९ मध्ये विद्यापीठास प्रबंध सादर केला आहे.
- डॉ.शां.ग.महाजन यांनी डीडीसीच्या १६ व्या आवृत्तीवरून मराठीत डीडीसीची लहान आवृत्ती तयार केली आहे. त्यामुळे वरील शोधप्रबंध विषयाशी संबंधित आहे. **(Shrivastav, 1999)**
- ९) गाजबे, पुरुषोत्तम मनिराम यांनी महाराष्ट्रातील विदर्भाच्या सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास १८७० ते १९८० एक चिकित्सक अभ्यास हा शोधप्रबंध संत गाडगेबाबा विद्यापीठ अमरावती येथे सन १९९५ मध्ये डॉ.पी.एम.भागवतकर यांचे मार्गदर्शनाखाली सादर केला आहे. **(गाजबे, १९९५)**
- १०) खानापूरे, रेखा विजय यांनी शिरीष पै यांच्या समग्र साहित्याचा अभ्यास हा प्रबंध मराठी पीएच.डी.च्या पदवी अभ्यासक्रमासाठी शिवाजी विद्यापीठास सन २०११ साली सादर केला. या शोधप्रबंधात शिरीष पै यांचा परिचय, शिरीष पै यांच्या कवितांचा अभ्यास, शिरीष पै यांच्या कथा कादंबऱ्यांचा अभ्यास, शिरीष पै यांच्या नाटकांचा अभ्यास, शिरीष पै यांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास संशोधकाने केला आहे. मराठी साहित्यामध्ये शिरीष पै यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान असल्याचा निष्कर्ष श्री.खानापूरे यांनी काढला आहे. **(खानापूरे, २०११)**
- ११) टिपरे, पांडुरंग यांनी लोकनायक बापूजी अणे यांच्या कार्याचे ऐतिहासिक सर्वेक्षण हा प्रबंध इतिहास विषयात पीएच.डी.च्या पदवी अभ्यासक्रमासाठी शिवाजी विद्यापीठास सन २००६ साली सादर केला. या शोधप्रबंधात लोकनायक बापूजी अणे यांचा जन्म व बालपण,

लोकनायक बापूजी यांच्या राजकारणाचा श्री गणेशः, लोकमान्य टिळकांचे सहकारी म्हणून बापूजी अणे यांचे संबंध, लोकनायक बापूजी अणे व महात्मा गांधी यांच्यातील संबंध, महात्मा गांधी यांचे सहकारी म्हणून बापूजी अणे यांचे कार्य, बापूजी अणे यांची स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगिरी यांचा अभ्यास सादर संशोधनात केला आहे. (टिपरे, २००६)

१२) Varalakshmi, RSR यांनी Image of Library and Information Science professionals : Preception and attitudes - A study या विषयावर २००९ मध्ये Satya, Radjedevi, G यांच्या मार्गदर्शनाखाली आंध्र विद्यापीठास प्रबंध सादर केला. (Varalakshmi, 2009)

१३) डॉ.रोहित टिळक यांनी लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक एक अर्थतज्ज्ञ १८८०-१९२० या विषयावर पीएच.डी. पदवीसाठी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठास सप्टेंबर २०१२ मध्ये शोधप्रबंध सादर केला आहे. या प्रबंधात उद्दिष्टाला अनुसरून त्यांनी खालील निष्कर्ष मांडलेले आहेत.

टिळकांच्या स्वराजांच्या विचारामागे अर्थशास्त्राची भक्कम पार्श्वभूमी होती. सूक्ष्म अर्थशास्त्राकडे त्यांनी लक्ष दिले. केसरीमध्ये लोकमान्य टिळकांनी लिहिलेल्या सर्वदूर लिखानामागे भारताच्या प्रगतीचे स्वप्न डोळ्यांसमोर होते. लोकमान्यांनी विविध विषयांचे विचार, अर्थशास्त्राचे सूक्ष्म विचार लोकांसमोर मांडले. त्यांच्या विचारात व्यवहार व वास्तवता आहे. अर्थशास्त्राची पदवी नसली तर संपूर्ण स्वातंत्र्याचा लढा उभारत असताना त्यांनी अर्थशास्त्राची कास किंवा बैठक मानली. ती लोकांना सोप्या भाषेत समजावून सांगितली आणि लोकमत तयार केले. (टिळक २०१२)

१४) रणखांबे, नंदिनी यांनी शंकरराव मोरे यांचे जीवन व कार्ये या शीर्षकाखाली इतिहास विषयामध्ये डॉ.अरुण भोसले यांचे मार्गदर्शनाखाली शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर मध्ये २००७ साली पीएच.डी. केली आहे. (रणखांबे, २००७)

१५) नलवडे, कांचन यांनी सावित्रीबाई फुलेविषयक साहित्यकृतींचा चिकित्सक अभ्यास हा प्रबंध मराठी विषयाच्या पीएच.डी.च्या पदवी अभ्यासक्रमासाठी शिवाजी विद्यापीठास २००९ मध्ये सादर केला.

त्यांनी 'सावित्रीबाई फुलेविषयक साहित्यकृतींचा चिकित्सक अभ्यास' या प्रस्तुत प्रबंधात एकूण दहा प्रकरणांचा समावेश केला आहे. पहिल्या प्रकरणात सावित्रीबाईंच्या शैक्षणिक, सामाजिक व वाङ्मयीन जडणघडण या दृष्टीने मांडणी केली आहे. दुसऱ्या प्रकरणात सावित्रीबाई फुले विषयक चरित्र ग्रंथलेखनाची आशय व अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने चिकित्सा केली आहे. तिसऱ्या प्रकरणात सावित्रीबाई फुलेविषयक कादंबरी लेखनाची आशय व अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने चिकित्सा केली आहे. चौथ्या प्रकरणात चरित्रात्मक नाटक वाङ्मय प्रकाराची संकल्पना व गुणवैशिष्ट्ये संक्षिप्तपणे समजावून घेऊन सावित्रीबाईविषयक लिहिल्या गेलेल्या नाट्यलेखनाचे आशय व अभिव्यक्तीच्या अंगाने विवेचन केले आहे. पाचव्या प्रकरणात एकांकिका साहित्य प्रकाराचे विशेषत्व लक्षात घेऊन सावित्रीबाईविषयक लिहिल्या गेलेल्या एकांकिकेची आशय व अभिव्यक्तीच्या अंगाने मांडणी करून विवेचन केले आहे. सहाव्या प्रकरणात सावित्रीबाई फुले विषयक एकपात्री प्रयोगातून सावित्रीबाईंचे जीवनकर्तृत्व, भावजीवन, अंतर्मनापर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न लेखकाकडून कसा झालेला दिसून येतो याचा जीवनमूल्यांच्या व वाङ्मयीन मूल्यांच्या संदर्भात विचार मांडलेला आहे. सातव्या प्रकरणात सावित्रीबाई फुले यांच्या जीवन कार्यावरती आधारित काव्यलेखनाचा विचार केलेला आहे. आठव्या प्रकरणात सावित्रीबाई फुले विषयक लिहिल्या गेलेल्या ललित लेखनाचा अभ्यास करताना या लेखनाचे मूलाधार कोणते आहेत याचे विवेचन केले आहे. नवव्या प्रकरणात सावित्रीबाईंच्या जीवन चरित्रावर आधारित कादंबरी, नाटक, एकांकिका, एकपात्री नाट्यछटा, कविता अशा स्वरूपाचे जे लेखन झालेले आहे त्यातून सावित्रीबाईंचे चित्रण कशाप्रकारे करण्यात आलेले आहे याचा विचार या प्रकरणात केला आहे. प्रकरण दहामध्ये सावित्रीबाई फुले यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू दिले आहेत. तसेच

प्रकरणनिहाय काढलेल्या निष्कर्षांचा थोडक्यात परामर्श या प्रकरणात घेतला आहे.

(नलवडे, २००९)

- १६) भिसे, सुनील यांनी 'अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाङ्मयाचा तात्त्विक दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास' हा प्रबंध मराठी विषयाच्या पीएच.डी. च्या पदवी अभ्यासक्रमासाठी शिवाजी विद्यापीठास २०११ मध्ये सादर केला आहे.

भिसे यांनी प्रस्तुत शोधप्रबंधात सात प्रकरणांचा समावेश केला आहे. प्रकरण पहिले प्रस्तावना, प्रकरण दोनमध्ये अण्णा भाऊ साठे यांचे समाजसत्ता वादाचे आकलन, प्रकरण तीनमध्ये अण्णा भाऊंच्या कथा वाङ्मयातील सामाजिक तत्त्वज्ञान मांडले आहे. प्रकरण चारमध्ये अण्णा भाऊंच्या कादंबऱ्यामधून अभिव्यक्त झालेला तात्त्विक विचार मांडला आहे. पाचव्या प्रकरणात पोवाडे, लावण्या आणि लोकनाट्य इत्यादी साहित्यातून अण्णांची प्रकट होणारी जीवनदृष्टी व्यक्त केली आहे. महाराष्ट्रातील मान्यवरांच्या विचारांवर आधारित अण्णा भाऊंच्या समाजसत्तावादाची चिकित्सक मांडणी प्रकरण सहामध्ये केली आहे. प्रकरण सातमध्ये निष्कर्ष दिले आहेत. **(भिसे, २०११)**

- १७) बोराडे, शंकर यांनी 'जागृतीकार पाळेकरांच्या समग्र लेखनाचा चिकित्सक अभ्यास' हा प्रबंध मराठी विषयाच्या पीएच.डी.च्या पदवी अभ्यासक्रमासाठी पुणे विद्यापीठास २०१० मध्ये सादर केला आहे. **(बोराडे, २०१०)**

२.२.१ एम.फिल. लघू शोधप्रबंध

- १८) जाधव, दिलीप यांनी क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे राजकीय, सामाजिक योगदान एक अभ्यास या विषयावर सन २००० मध्ये शिवाजी विद्यापीठास लघू शोधप्रबंध सादर केला आहे.

त्यांनी नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांच्या राजकीय व सामाजिक कार्याचा आढावा सदर लघू शोधप्रबंधात घेतला आहे. स्वातंत्र्य संग्रामात आणि नाना पाटील यांच्या पत्री सरकारामध्ये नागनाथ आण्णांनी स्वतःला झोकून देवून काम केल्याचे म्हटले

आहे. स्वातंत्र्यानंतर स्वराज्याचे सुराज्य होण्यासाठी त्यांनी हुतात्मा सहकारी साखर कारखाना, दुध संघ, शैक्षणिक संकुले उभारली. शिवाय दुष्काळ निवारण्यासाठी दुष्काळग्रस्तांच्या परिषदा, धरणग्रस्तांच्या परिषदा घेऊन जनआंदोलन उभारण्याचे काम केले. या चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी राजकीय, सामाजिक कार्यात मोठे योगदान दिल्याचे जाधव यांनी निष्कर्षात म्हटले आहे. **(जाधव, २०००)**

- १९) पाटील, विक्रम यांनी पतंगराव कदम यांचे नेतृत्व एक राजकीय अभ्यास या विषयावर शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे सन २००० मध्ये एम.फिल. साठी लघू शोधप्रबंध सादर केला.

भारती विद्यापीठाचे संस्थापक डॉ.पतंगराव कदम यांनी सोनसळ या छोट्याशा गावापासून राजकीय प्रवास सुरू केला. विविध मंत्रीपदाच्या काळात त्यांनी शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात भरीव कामगिरी केल्याचे विक्रम पाटील यांनी या लघू शोधप्रबंधातील निष्कर्षात मांडले आहे. **(पाटील, २०००)**

२.३ एम.लिब. व इतर संशोधन प्रकल्प

- २०) मगदूम, प्रशांत. (२००९). कोल्हापूर जिल्हा सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीस ग्रंथमित्र तानाजीराव मगदूम यांचे योगदान : एक अभ्यास, अप्रकाशित एम.लिब. एस्सी. प्रकल्प. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

या प्रकल्पामध्ये गावडे यांनी संशोधकाने जागतिक ग्रंथालय चळवळीची पार्श्वभूमी मांडून भारतातील तसेच महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास सांगितला आहे. ग्रंथमित्र तानाजीराव मगदूम यांचे सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीतील योगदानाचा अभ्यास केला आहे. **(मगदूम, २००९)**

- २१) गावडे, संजय. (२००४). जयानंद मठकर व्यक्ती आणि ग्रंथालय चळवळीतील योगदान, अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

सदर प्रकल्पामध्ये जयानंद मठकर यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदानाचा अभ्यास केला आहे. ग्रंथालय चळवळ वाढीसाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न, गाव तिथे ग्रंथालय ही शासनाची योजना पूर्ण करण्यासाठी केलेले प्रयत्न यांचा अभ्यास केला आहे. (गावडे, २००४)

२२) देशपांडे, ए.व्ही. यांनी पाटण तालुक्यातील ग्रंथालय चळवळीचा अभ्यास हा संशोधन प्रकल्प एम.लिब. पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी कोल्हापूराला शिवाजी विद्यापीठास १९९३ मध्ये सादर केलेला आहे.

प्रस्तुत प्रकल्पामध्ये संशोधकाने पाटण तालुक्यातील ग्रंथालयांचा अभ्यास करणे, सार्वजनिक वाचनालयांतर्गत वाचकांचा अभ्यास करणे, ग्रंथालय चळवळीचा सद्यःस्थितीचा आढावा घेणे ही उद्दिष्टे ठेवली आहेत.

शासन व जनता यांचेकडून ज्याप्रमाणे शिक्षणाला अर्थसाहाय्य मिळते, तसेच सार्वजनिक ग्रंथालयांना मिळत नाही. त्यामुळे सार्वजनिक चळवळ मागे पडत आहे. ग्रामीण भागातील सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळ वाचकांना आकर्षित करू शकली नाही. पाटण तालुक्यातील सार्वजनिक ग्रंथालयांना पुरेसा आर्थिक निधी उपलब्ध नाही. पाटण तालुक्यातील ग्रंथालय संघ नवीन लोकांच्या साहाय्याने चांगले काम करत आहे. शिक्षण प्रसारामुळे वाचकांची संख्या पुरेशी वाढलेली दिसून येते. ग्रंथालयाची संख्या ही हळूहळू वाढत आहे असे निष्कर्ष काढले आहेत. तसेच संशोधकाने तालुक्यासह ग्रामीण भागातही चळवळीचे महत्त्व पटवून दिले पाहिजे. गाव तिथे ग्रंथालय मोहीम राबविणे आवश्यक, ग्रंथालय चळवळ सक्षम करणे आवश्यक आहे अशा शिफारसी सुचविल्या आहेत.

डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या ग्रंथालय चळवळीतील योगदानाचा अभ्यास करताना सदर प्रकल्पाचा उपयोग झाला आहे.

२३) कलास्कर एस.एन. (२००६). कुलकर्णी व.वि. यांचा चरित्रात्मक अभ्यास. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर एम.लिब. अप्रकाशित.

सदर संशोधन प्रकल्पात डॉ.व.वि. कुलकर्णी यांची शैक्षणिक कारकिर्द, पीएच.डी.चे संशोधनकार्य ,व्यावसायिक कारकिर्द, त्यांनी सहभाग घेतलेल्या विविध कॉन्फरन्स तसेच सेमिनार, संशोधन, एम.लिब. च्या विद्यार्थ्यांना केलेले मार्गदर्शन, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयतज्ज्ञ म्हणून केलेले काम, ग्रंथ लेखनातील योगदान, त्यांना मिळालेले विविध पुरस्कार, अभ्यासक्रम विकसनशील योगदान, विविध संस्था संघटनांचे सभासद इ. घटकांचा आढावा सदर संशोधनात श्री.कलास्कर यांनी घेतला आहे.

- २४) डांगे, निलिमा (२००२) डॉ.पी.एस.जी. कुमार यांचे योगदान. अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नागपूर : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात डॉ.पी.एस.जी. कुमार यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण असे आहे. सदर अभ्यासकाने डॉ.कुमार यांचे ग्रंथालय आणि शास्त्रातील व्यावसायिक तसेच शैक्षणिक योगदान यांची माहिती दिली आहे.

- २५) खत्री, पी.व्ही.(२००४) डॉ. राजलक्ष्मी यांचे योगदानाचा चरित्रात्मक अभ्यास. अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नागपूर : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ.

सदर संशोधनात पी.व्ही.खत्री यांनी डॉ. राजलक्ष्मी यांनी विविध चर्चासत्र, सेमिनार, कॉन्फरन्स मध्ये सहभाग घेऊन सादर केलेले शोधनिबंध, प्रकाशित झालेले शोधनिबंध यांचा आढावा घेतला आहे.राष्ट्रीय स्तरावर ३३ शोधनिबंध तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ४ शोधनिबंधाचे प्रकाशन केले आहे. त्यांनी विद्यार्थ्यांना केलेले मार्गदर्शन तसेच लेखन यांची माहिती या संशोधन प्रकल्पात दिली आहे.

- २६) पांडेल, पुनम आर. (२००५). ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात प्रा.एस.जी.भट यांचे व्यावसायिक योगदान. अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नागपूर : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ.

सदर संशोधन प्रकल्पाची रचना एकूण पाच प्रकरणात केली असून प्रकरण एक मध्ये प्रस्तावना, कार्यात्मक व्याख्या, समस्या निवडीचे कारण, उद्दिष्टे तसेच व्याप्ती व संशोधन पद्धती दिलेली आहे. प्रकरण दोनमध्ये प्रो.एस.जी.भट यांचे चरित्र, प्रकरण

तीनमध्ये विविध प्रकाशकांनी प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा, तसेच प्रकरण चारमध्ये माहिती संकलन विश्लेषण व प्रकरण पाच मध्ये निष्कर्ष देण्यात आले आहेत. निष्कर्षात प्रो.एस.जी.भट यांचे मार्गदर्शनाखाली अनेक ग्रंथपाल घडल्याचे म्हटले आहे.

२७) Agarwal, Gaurav यांनी Contribution of S.R.Agarwal in Library Science हा प्रकल्प उज्जेन विक्रम विद्यापीठास एम.लिब.अ अँड आय.एस्सी अभ्यासक्रमासाठी सादर केला. (Agarwal, 2001)

२८) Bhalerao, Seema यांनी Biography of S.R.Rangnathan या विषयावर एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी पुणे विद्यापीठास १९९८ मध्ये संशोधन प्रकल्प सादर केला. (Bhalerao, 1998)

२९) Khatap, Supriya यांनी Contribution of S.G.Ganpule in Library Science या विषयावर एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी २००२ मध्ये यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठास संशोधन प्रकल्प सादर केला. (Khatap, 2002)

वरील तीन संशोधन प्रकल्प सादर संशोधकास प्रत्यक्ष पाहणेसाठी मिळाले नाहीत. परंतु श्री.एस.आर.अग्रवाल, डॉ.एस.आर.रंगनाथन आणि डॉ.एस.जी.गणपुले यांच्यावरील संशोधन प्रकल्प झाल्याचे आढळले आहेत. डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या योगदानाचा अभ्यास करताना हे संशोधन प्रकल्प आधारासाठी उपयुक्त ठरले आहेत.

२.४ संदर्भ साहित्याचा आढावा

व्यक्तींचा व त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास करताना त्यांची चरित्रे उपयुक्त ठरतात. चरित्राची व्याख्या, आशय, महत्त्व या संकल्पना पहाणे यासाठी उपयुक्त ठरते.

२.४.१ चरित्र : व्याख्या, आशय, महत्त्व

समाजाची प्रगती, उन्नती होत असताना त्या समाजातील सर्व क्षेत्रातील कर्तृत्ववान अशी व्यक्तिमत्त्वे कार्यमग्न सतत असतात. नवीन समाज घडविणे, समाज सुधारणा घडवून त्यातून लोकांचे जीवन समृद्ध करणे अशी विविध प्रकारची कामे अशा व्यक्ती करीत असतात. त्यांनी केलेली कामे समाजात उठून दिसतात. त्यातून अशा व्यक्तींना समाजमान्यता लाभते. अशी

समाजमान्यता लाभलेले व्यक्तिमत्त्व नवीन पिढीचा आदर्श बनते. त्यांचा अनुभव, कार्यपद्धती, त्यांनी अवलंबिलेली ध्येये, धोरणे यांचा आढावा घेऊन व त्यांनी आखून दिलेल्या मार्गांचा अवलंब करून पुढील पिढी कार्य करित असते.

असामान्य व्यक्तींच्या कर्तृत्वाची कालक्रमानुसार गौरवगाथा गाणारा ग्रंथ म्हणजे चरित्रग्रंथ होय असा चरित्रग्रंथाबाबत सर्वसाधारण समज आहे असे दिसते. जगामध्ये काही व्यक्ती आपल्या कर्तृत्वाने, गुणांनी व कार्याने असामान्य होतात. अशा असामान्य व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वातून सामान्य माणसांच्यासमोर आदर्श निर्माण व्हावे. त्यातून काही बोध मिळावा हा प्रमुख हेतू चरित्रलेखनामध्ये असतो. एका व्यक्तीला दुसऱ्याच्या जीवनाबद्दल, कार्यबद्दल कुतूहल असते. मनुष्य हा समाजप्रिय आहे. त्यामुळे इतरांच्या जीवनात काय घडले, घडते आहे व घडणार आहे याचे मनुष्याला सतत कुतूहल वाटत राहते. या कुतूहलापोटीच चरित्रलेखनास सुरुवात झाली असे म्हणता येईल. थोरामोठ्यांच्या बोलण्यातून, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, वार्षिके यातून गतकाळातील व वर्तमान काळातील असामान्य व्यक्तींच्या नावाचा सतत उल्लेख पुढील पिढी ऐकत, वाचत असते. परंतु त्यातून अशा व्यक्तींचे संपूर्ण जीवन स्पष्ट होत नाही. परंतु त्याबाबत उत्सुकता मात्र नक्कीच निर्माण होते. ही उत्सुकता चरित्र आत्मचरित्रातूनच शांत होऊ शकते. त्यामुळे असे चरित्रग्रंथ अतिशय महत्त्वाचे ठरतात.

वर म्हटल्याप्रमाणे व्यक्तींच्या कर्तृत्वाची कालक्रमाने गौरवगाथा गाणारा ग्रंथ म्हणजे चरित्रग्रंथ अशी सर्वसाधारण व्याख्या जर केली तर त्यामध्ये व्यक्तीचा फक्त गौरवच अपेक्षिला जाईल आणि त्या व्यक्तीमधील दोषांचा विचारच केला जाणार नाही. चरित्र म्हणजे कोणत्याही व्यक्तीचा अथपासून इतिपर्यंतचा वृत्तांत होय असाही एक समज पहावयास मिळतो. त्यातून असा एक समज निर्माण होतो की, जर व्यक्तीच्या अथपासून इतिपर्यंतचा वृत्तांत म्हणजे चरित्र तर ते लिहिण्याचे काम अतिशय सोपे आहे. ज्या व्यक्तीचे चरित्र लिहावयाचे आहे त्या व्यक्तीसंदर्भात मिळेल ती माहिती जमा करून, तिची निवड करून ती मनोरंजक पद्धतीने मांडली की झाले चरित्र असा सामान्यांचा समज या व्याख्येमुळे होऊ शकतो.

परंतु चरित्रलेखन ही एक कला आहे तसेच ते शास्त्रसुद्धा आहे. कारण चरित्र वाचताना वाचकाला कंटाळावाणे न वाटता ते चरित्र वाचण्यास सुरुवात करताना वाचकाची असलेली

उत्सुकता शेवटपर्यंत टिकून राहण्यासाठी त्या चरित्रलेखनाची मांडणी कल्पक असावी. म्हणजेच चरित्रलेखन ही कला ठरते.

तसेच चरित्रलेखन नुसते कल्पक असून चालत नाही तर त्यात तंत्राचाही समावेश असावा लागतो. म्हणजेच चरित्राचे स्वरूप ठराविक पद्धतीचे, नियमाप्रमाणे असणे आवश्यक ठरते. म्हणून ते शास्त्र ठरते.

चरित्र या संज्ञेच्या अनेकांनी व्याख्या केल्या आहेत. या व्याख्या पाहिल्यावर चरित्र या संज्ञेचा निश्चित अर्थ स्पष्ट होईल. मराठी विश्वकोश खंड ५ मध्ये "चरित्र ही एका व्यक्तीच्या कार्याची विविधता वा त्यातील विशिष्ट कालखंडाची कहाणी असते" अशी व्याख्या दिलेली आहे.

(जोशी, १९७६)

या व्याख्येचा अभ्यास केला की असे स्पष्ट होते की, ज्या व्यक्तीचे चरित्र लिहावयाचे त्या व्यक्तीचे संपूर्ण जीवन आणि त्या जीवनातील विशिष्ट कालखंड आणि त्याचे कार्यातील विविधता या तीन गोष्टींवर भर दिलेला असतो. ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरीमध्ये चरित्राची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे. "Biography is a written record of the life of an individual." **(Murray, 1961)**

life याचा अर्थ कार्य व कर्तृत्व. एखाद्याच्या जीवनाविषयी लिखित नोंदी म्हणजे चरित्र असा होतो. म्हणजेच यामध्ये व्यक्तीच्या जीवनातील सर्व घटना, स्वभाव, गुणदोष, सुख-दुःखांचा समावेश अपेक्षित आहे.

आंद्रे मॉर्वा (Andre Maurois) या प्रसिद्ध फ्रेंच चरित्रकाराने आपल्या Aspects of biography या पुस्तकात तर सिडने ली (Sir Sidney Lee) यांनी चरित्राची केलेली व्याख्या दिलेली आहे ती पुढीलप्रमाणे – (Andre Maurois) The aim of biography, "said Sir Sidney Lee, who had perhaps read and written more Lives than any man of his time, is the truthful transmission of personality." **(Maurois, 1929)**

सिडने ली यांची ही व्याख्या अर्थपूर्ण वाटते. कारण या व्याख्येमध्ये त्यांनी दोन गोष्टींचा महत्त्वपूर्ण उल्लेख केला आहे. त्या म्हणजे Truthful म्हणजे सत्यपूर्ण आणि Transmission of Personality म्हणजे व्यक्तित्व किंवा व्यक्तिदर्शन या होत. म्हणजेच चरित्रामध्ये वास्तविकता,

सत्यता महत्त्वाची आहे. त्यात फक्त गौरव किंवा प्रशंसा, स्तुती नसावी तर त्या व्यक्तिमत्त्वाचे यथायोग्य दर्शन घडणे आवश्यक आहे हे स्पष्ट होते. या व्याख्येतून चरित्रलेखनात वस्तुनिष्ठतेला असलेले महत्त्व स्पष्ट होते. परंतु कल्पकता किंवा कलात्मकता या घटकाचे चरित्रलेखनातील स्थान या व्याख्येमध्ये मात्र दुर्लक्षिलेले दिसते.

John A. Garraty यांनी आपल्या The Nature of Biography या पुस्तकात चरित्र या संकल्पनेबाबत लिहिताना म्हटले आहे की, "Biography, to begin with a very simple definition, is the record of life. It is thus a branch of history, each life a small segment in a vast mosaic, just as the story of the development of a town, a state or a nation may be through of as an element in a larger whole." पुढे ते असेही म्हणतात की, "The simplest accurate definition of biography should read : History of a Human Life." (Garranty, 1958)

John A. Garraty यांच्या वरील व्याख्यांवरून असे स्पष्ट होते की, चरित्र ही इतिहासाची एक शाखा आहे. म्हणजेच व्यक्तीच्या जीवनाचा इतिहास म्हणजे चरित्र अशी सुटसुटीत, साधी, सोपी व्याख्या त्यांनी मांडलेली आहे. परंतु येथे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, चरित्र लिहिताना ते एका व्यक्तीचे असते आणि इतिहासामध्ये मात्र अनेक व्यक्तींच्या चरित्रांचा समावेश असतो. व्यक्तीच्या कर्तृत्वामुळे जरी इतिहास घडत असला तरी इतिहास घडण्यामध्ये व्यक्तीच्या कर्तृत्वाबरोबरच इतर परिस्थितीसुद्धा कारणीभूत असते. त्यामुळे चरित्र व इतिहास या दोन्ही गोष्टींना वेगवेगळे महत्त्व असल्याने त्यांच्या लेखनतंत्रामध्ये फरक आहे. त्याचप्रमाणे ते कादंबरीप्रमाणे काल्पनिकही नसते.

डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या कार्याचा, कर्तृत्वाचा, त्यांच्या ग्रंथसंपदेचा आढावा घेताना वरील संकल्पनांचा उपयोग सदर संशोधकास झाला आहे.

२.४.२ संदर्भ ग्रंथ

- १) पेठे, म.प. यांनी लिहिलेल्या व जोशी, लक्ष्मणशास्त्री यांनी संपादित केलेल्या मराठी विश्वकोश, खंड ५ मध्ये ग्रंथालय चळवळीची माहिती दिली आहे.

यामध्ये जागतिक ग्रंथालय चळवळीचे स्वरूप, मुद्रण कालखंडानंतर ग्रंथालयाचा झालेला विकास, सार्वजनिक ग्रंथालयांची कार्ये, विद्यापीठातील ग्रंथालये, सार्वजनिक ग्रंथालयांचे स्वरूप, त्याचबरोबर जगातील ग्रंथालय चळवळीचा विकास कसा होत गेला याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. अमेरिका, रशिया, इंग्लंड येथील ग्रंथालयांच्या विकासाचे वर्णन, तेथील ग्रंथालयांचे स्वरूप, प्राचीन काळी राजेमहाराजांनी ग्रंथालयाच्या विकासासाठी केलेले प्रयत्न यातून जागतिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास समजू शकतो. तसेच या लेखात भारतातील ग्रंथालय चळवळीच्या इतिहासाचेही वर्णन आहे. भारतातील ब्रिटीशकालीन ग्रंथालये, भारतातील पहिले सार्वजनिक ग्रंथालये, ग्रंथालय चळवळ वाढावी म्हणून शासनाने केलेले प्रयत्न, शासनाच्या ग्रंथालय विकासाच्या योजना, कलकत्ता पब्लिक लायब्ररीची स्थापना याबाबत माहिती संकलित करण्यासाठी सदर ग्रंथ उपयुक्त ठरलेला आहे. या लेखात डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या ग्रंथाचा संदर्भ आहे. **(पेठे, १९७६)**

- २) गंधे, मुरलीधर यांनी लिहिलेल्या भारतीय ग्रंथालयांचा इतिहास (१९८६) या ग्रंथामध्ये भारतातील ग्रंथालय चळवळीचा विकास कसा झाला. भारतातील प्राचीन काळातील ग्रंथालये मध्ययुगीन काळातील ग्रंथालये, भारतातील पहिले सार्वजनिक ग्रंथालय, भारतातील नेटिव्ह लायब्ररीच्या स्थापनेसाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कार्य. ग्रंथालयाच्या विकासासाठी कोणकोणत्या समित्या स्थापन झाल्या. राजाराम मोहन रॉय प्रतिष्ठानची स्थापना आणि त्याची उद्दिष्टे याची माहिती या ग्रंथातून मिळाली. **(सोनार, १९८६)**
- ३) मठकर, जयानंद यांनी लिहिलेल्या महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची नवी दिशा, (१९९९) सावंतवाडी नवचैतन्य प्रकाशन यामध्ये महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचा विकास कशा पद्धतीने होत गेला त्याची माहिती मिळते. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीस लाभलेले विविध व्यक्तींचे योगदान यांची माहिती मिळते. प्राचीन काळातील ग्रंथालय वाचन साहित्याचे स्वरूप या संबंधीची माहिती दिलेली आहे. तसेच भारतातील सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास, सार्वजनिक ग्रंथालयाचे महत्त्व या बाबींची चर्चा केलेली आहे. विविध राज्यातील ग्रंथालय कायद्याबाबतची माहिती या ग्रंथात देण्यात आलेली आहे. **(मठकर, १९९९)**

- ४) रंगनाथन, शि.रा. (१९७४). मागे पाहतो वळून. उजळंबकर कृष्ण मुकुंद. पुणे : शि.रा.रंगनाथन स्मारक समिती

सदर ग्रंथामध्ये रंगनाथन यांनी आपले आत्मचरित्र रेखाटले आहे. त्यांनी पूर्णतः स्वतःला ग्रंथालय चळवळीमध्ये झोकून घेतले होते. ग्रंथालय चळवळीचा विकास कसा केला, यासाठी किती यातना सोसाव्या लागल्या याचे सुरेख वर्णन या ग्रंथात केलेले आहे.

(रंगनाथन, १९७४)

- ५) Vyas, S.D. (1988). Public Library System in Jaipur : Panchsheel Prakashan.

प्राचीन काळातील ग्रंथालय वाचन साहित्याचे स्वरूप या संबंधीची माहिती दिलेली आहे. तसेच भारतातील सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास, सार्वजनिक ग्रंथालयाचे महत्त्व या बाबींची चर्चा केलेली आहे. विविध राज्यातील ग्रंथालय कायद्याबाबतची माहिती या ग्रंथात देण्यात आलेली आहे. **(Vyas, 1988)**

- ६) Sharma, S.K. (1987). Libraries & Society, New Delhi : ESS Publication.

सदर ग्रंथामध्ये ग्रंथालयाचे प्रकार नमूद केलेले आहेत. तसेच समाजातील ग्रंथालयांचे स्थान याबाबतचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आलेले आहे. ग्रंथालय चळवळीच्या अनुषंगाने भारतातील ग्रंथालयांचा प्रसार कसा झाला या संदर्भात माहिती सदर ग्रंथात दिली आहे. **(Sharma, 1987)**

- ७) Pande, B.D. (1992). History of Library Development New Delhi : Amol Publication.

प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक ग्रंथालयाचा विकास व त्याचा इतिहास यांचे विवेचन सदरच्या ग्रंथामध्ये आहे. **(Pande, 1992)**

- ८) देशपांडे, नीला यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या ग्रंथात डॉ.महाजन यांच्यावर लेख लिहिलेला आहे. प्रस्तुत लेखामध्ये डॉ.महाजन यांच्या बालपणापासून ते सेवानिवृत्तीपर्यंत त्यांची ग्रंथालयीन कारकिर्द, शिक्षण, कुटुंब, वेगवेगळ्या समित्यांवर त्यांनी केलेले कार्य, त्यांना मिळालेले विविध पुरस्कार, त्यांनी केलेले लेखन इ. विविध गोष्टींचा आढावा घेतला आहे. एवढेच नव्हे तर

डॉ.महाजन यांनी सेवानिवृत्तीनंतर ही ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या क्षेत्रात केलेले उल्लेखनीय कार्य याचे विवेचन केले आहे. (देशपांडे, २००४)

- ९) उमराणी, आशा यांचा Dr. Mahajan : A Source of Inspiration हा लेख University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात प्रकाशित झाला आहे. सदर लेखात डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथालयीन कारकीर्दीचा आढावा घेतला आहे. १९९२ मध्ये ते पुणे विद्यापीठातील ग्रंथपाल या पदावरून निवृत्त झाले. परंतु त्यांचा ७० व्या वर्षात ही काम करण्याचा उत्साह वाखाणण्यासारखा होता. डॉ.महाजन यांनी १९४९ मध्ये आपल्या ग्रंथालयीन कारकीर्दीस केसरी-मराठा ग्रंथालयातून सुरुवात केली, तर १९५४ मध्ये ते पुणे विद्यापीठात रुजू झाले. त्यानंतर त्यांनी अनेक पुस्तकांचे लेखन केले. तसेच त्यांचे विविध जर्नल्समधून लेख प्रकाशित झाले. (उमराणी, २००४)
- १०) S.K.Patil यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या ग्रंथात डॉ.महाजन यांचेविषयी Dr.S.G.Mahajan as a Librarian and Teacher हा लेख लिहिला आहे. या लेखात डॉ.महाजन हे उत्कृष्ट ग्रंथपाल आणि शिक्षक होते ते सांगितले आहे. अनेक विद्यार्थी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली घडले आहेत. त्यांनी राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक संशोधननिबंध सादर केले. तसेच विविध ग्रंथालय संघाचे सदस्य म्हणून त्यांनी काम केले आहे. या कार्याचा आढावा सदरच्या लेखात घेतला आहे. (पाटील, २००४)
- ११) ए.पी.जे.अब्दुल कलाम भारताचे माजी राष्ट्रपती यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकातील Prof.S.G.Mahajan - An appreciation of his Services या पत्रात डॉ.महाजन यांनी रामेश्वरम् ते राष्ट्रपतीभवन हे पुस्तक मराठीतून लेखन केल्याबद्दल अभिनंदन केले आहे. तसेच पुढील कार्यासाठी शुभेच्छा दिलेल्या आहेत. ते महाजन सरांबद्दल लिहितात -

Thank you for your letter sending therewith the book Rameshwaram to Rashtrapati Bhavan. I have gone through the book with the help of my Marathi friends. It is indeed well written. I am enclosing an autographed copy

with his letter. My greeting and best wishes to you. (A.P.J.Abdul Kalam, 2004)

- १२) Dr.Nigwekar, Arun यु.जी.सी. चे माजी अध्यक्ष यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात Prof. S.G.Mahajan An Appreciation of his services या लेखात डॉ.महाजन यांच्या कामाचा आढावा घेतला आहे. पुणे शहराचा ज्ञानकोश हा ग्रंथ केवळ पुण्यात पहिल्यांदा येणाऱ्या व्यक्तींसाठीच उपयुक्त नसून पुण्यात वर्षानुवर्षे राहणाऱ्या व्यक्तींसाठीदेखील अतिशय मार्गदर्शक असा आहे. त्यांनी त्यांच्या शब्दात म्हटले आहे की,

I was indeed very happy to see a document on Encyclopedia of Pune city. It is wonderful Joy. I am sure this particular document would serve as a useful reference material not only those who has been staying in Pune for many many years. This itself indicates the importance and value of your good work. (Nigawekar, 2004)

- १३) Lahiri, Abhijeet DSIR, New Delhi येथील शास्त्रज्ञ तसेच सल्लागार यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात डॉ.महाजन यांच्याबद्दल असे लिहिले आहे की, सेवानिवृत्तीनंतर कसे आनंदी जीवन जगावे हे डॉ.महाजन यांचेकडून शिकावे. तुम्ही जीवनातील अनेक टप्पे पार करूनही चिरंतन आहात. (Lahiri, 2004)

- १४) Takwale, Ram G. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू यांनी डॉ.महाजन यांचा गौरव पुढील शब्दात केला आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या विषयात डॉ.महाजन यांनी केवळ पुणे विद्यापीठाचाच विकास केला नाही. तर त्यांनी राष्ट्रीय स्तरावर ग्रंथालयशास्त्र विषयाची वाढ केली आहे. आम्हाला त्यांच्या या ग्रंथालयशास्त्रातील कारकीर्दीचा अभिमान वाटतो.

- १५) Mali, R.S. कुलगुरू, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात डॉ.महाजन यांनी विविध ग्रंथ लिहिल्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन केले आहे. (माळी, २००४)

- १६) भोईटे, उत्तम, माजी कुलगुरु, भारती विद्यापीठ आणि यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात डॉ.महाजन म्हणजे अनेकांचे प्रेरणास्त्रोत त्यांनी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक येथे बी.लिब. हा शिक्षणक्रम मराठीतून सुरु करण्यात मोलाचे योगदान आहे, असे उद्गार काढले आहेत. **(भोईटे, २००४)**
- १७) ताकवले, एम.जी. शिवाजी विद्यापीठाचे माजी कुलगुरु यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात डॉ.महाजन यांना ७० व्या वाढदिवसाच्या शुभेच्छा दिल्या. तसेच त्यांनी लिहिलेले ७० वे पुस्तक 'रामेश्वरम् ते राष्ट्रपतीभवन' डॉ.ए.पी.जे.अब्दूल कलाम यांचे आत्मचरित्र प्रकाशित झाले त्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन केले आहे. निवृत्तीनंतर देखील त्यांनी पुणे शहर तसेच बी.लिब. व एम.लिब. शिक्षणक्रमासाठी पुस्तकांचे लेखन केल्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन केले आहे. **(ताकवले, २००४)**
- १८) कौला, पी.एन. ख्यातनाम ग्रंथपाल तसेच हेराल्ड ऑफ लायब्ररी सायन्सचे संपादक यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात डॉ.महाजन यांचे कौतुक केले आहे.
- १९) गर्दे, पी.के. यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात डॉ.महाजन यांच्याबद्दल पुढीलप्रमाणे उद्गार काढले आहेत. तुमची ग्रंथनिर्मिती खरोखरच मन थक्क करणारी आहे. उभ्या महाराष्ट्रात मराठीत आणि इंग्रजीत ग्रंथालय शास्त्रावर इतके विपुल लेखन केलेला दुसरा ग्रंथपाल सापडणार नाही. तुमच्या व्यासंगाची आणि परिश्रमाची ही फलनिष्पत्ती कोणालाही सार्थ अभिमान वाटावा अशी आहे. **(गराडे, २००४)**
- २०) टिकेकर, अरविंद. मुंबई विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल, यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात डॉ.महाजन यांचे कौतुक पुढील शब्दात केले आहे. सत्तरीच्या वर्षात सतराव्या वर्षाच्या युवकाप्रमाणे सात ग्रंथ

लिहून प्रकाशित केले. पुणे शहरावरील तुमचे प्रेम लेखनाद्वारे प्रकट होत आहे. या शब्दात डॉ.महाजन यांचा गौरव केला आहे. (टिकेकर, २००४)

२१) पोतदार, एस.पी. अमरावती विद्यापीठाचे ग्रंथपाल यांनी University and College Librarianship in India in the 21st Century या पुस्तकात डॉ.महाजन यांचा गौरव पुढील शब्दात केला आहे. ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रातील मराठी भाषेतून आपल्या लेखनामुळे ग्रंथालय व माहितीशास्त्र निश्चितच अधिक समृद्ध झाले आहे व त्यामुळे सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचू शकले आहे. आपले संशोधनकार्य अद्वितीय आहे आणि येणाऱ्या भविष्यकाळातही त्याचा सर्वांना उपयोग होत राहील. (पोतदार, २००४)

२२) Asia's who's who of Men & Women of Achievement (Revised Edi. Volume First (2004) Editor Ravi Bhusan, published by Rifaci Mento International. हा संदर्भग्रंथ आशियातील ज्या महिलांनी तसेच पुरुषांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रात भरीव असे योगदान दिले आहे त्यांची नोंद या संदर्भग्रंथात केली जाते. डॉ.शां.ग.महाजन यांची नोंद वरील संदर्भग्रंथात पान नंबर २३० वर केली आहे.

२.४.३ नियतकालिके

१) मनोहर यशवंत. (२००९). ग्रंथालय चळवळ, प्रबोधनाची चळवळ, ग्रंथ परिवार या मासिकामध्ये ग्रंथालय चळवळ ही प्रबोधनाची चळवळ आहे. नवीन ज्ञानाची मानवी नात्याची जाणीव समाजातील उपेक्षितांना व्हावी यासाठी ग्रंथालय चळवळ लोकांची चळवळ व्हावी. लोकांना ग्रंथालयाचे महत्त्व समजून ग्रंथालयाचा विकास व्हावा. लोकांनी जास्तीत जास्त ग्रंथालयाचा उपयोग करावा. नवीन नवीन ज्ञान लोकांना आत्मसात व्हावे. जगातील घडामोडीचे दर्शन लोकांना समजावे, यासाठी ग्रंथालयाचा विकास होणे महत्त्वाचे आहे. समाज सुशिक्षित आणि संस्कारी होण्यासाठी ग्रंथालयाचे समाजात खूप महत्त्व आहे. ग्रंथालये ज्ञानाची मंदिरे असतात. ग्रंथालय लोकांची चळवळ व्हावी यासाठी प्रयत्न करायला हवेत, असे मत सदर मासिकात सांगितले आहे. (मनोहर, २००९)

२) अढाव, उद्धव. भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.रंगनाथन, हा लेख (२००२) शिक्षण संक्रमण या अंकातून घेतला आहे. ग्रंथालयाचे शिरोमणी गुरुवर्य डॉ.एस.आर.रंगनाथन हे

अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन मागरिट पारितोषिक प्राप्त करणारे पहिले भारतीय आहेत. त्यांनी भारतीय ग्रंथालय चळवळ वाढविण्याचे व ही चळवळ जागतिक स्तरावर नेण्याचे अथक प्रयत्न केले. संपूर्ण आयुष्य तन-मन-धनाने ग्रंथपालन, ग्रंथालय चळवळ, संशोधन, अध्यापन यासाठी खर्च केले. त्यांच्या ग्रंथालय शास्त्रातील पाच सुत्रांमुळे ग्रंथालयीन जीवनात एक नवे पर्व सुरू झाले. त्यांच्या वर्गीकरण या विषयावरील संशोधनाबद्दल त्यांना पेनसिल्व्हेनिया येथील पिट्सबर्ग विद्यापीठातर्फे डी.लिट. ही पदवी व मागरिट पारितोषिकाने सन्मानित केले. रंगनाथन यांनी ग्रंथालय शास्त्राविषयी अनेक मौलिक ग्रंथ लिहिले. १९३० मध्ये बनारस येथे भरलेल्या पहिल्या आशियायी शिक्षण परिषदेत मॉडेल पब्लिक लायब्ररी ॲक्टची निर्मिती केली. या लेखातून रंगनाथन यांचे ग्रंथालय चळवळीस लाभलेले योगदान दिसून येते. **(अढाव, २००२)**

- ३) उजळंबकर, कृ. मुकुंद. आणि इतर (संपा). सार्वजनिक ग्रंथालये : विकासाची वाटचाल, ग्रंथ परिवार २००३ या लेखात कोल्हापूर जिल्ह्यातील सार्वजनिक ग्रंथालयाची वर्गवारीनुसार सांख्यिकीय माहिती, त्याची श्रेणी, मिळणारे अनुदान याची माहिती मिळते. तसेच ग्रंथालयाचा विकास कसा होत गेला, शासनाची गाव तेथे ग्रंथालय योजनाची अंमलबजावणी करण्यासाठी जिल्हा संघाने केलेले कार्य, तसेच ग्रंथालय चळवळ वाढीसाठी ग्रंथालय कार्यकर्त्यांनी दिलेले योगदान, ग्रंथालयाच्या विकासासाठी लोक प्रतिनिधींनी केलेली मदत, त्यांचा स्नेहसंबंधामुळे उभयतांच्या प्रयत्नाने ग्रंथालय चळवळीच्या प्रचार आणि प्रसार कार्यास गती मिळून खेडोपाडी ग्रंथालये स्थापन होण्यास फार मोठा हातभार लाभला आहे. **(उजळंबकर, २००३)**

- ४) देशपांडे, दत्ता (२००५). तानाजीराव मगदूम गौरवग्रंथ, गडहिंग्लज प्रगती (साप्ताहिक) गडहिंग्लज.

गडहिंग्लज येथील तानाजीराव मगदूम यांनी केलेल्या ग्रंथालय चळवळ योगदानाची दखल घेऊन ग्रंथालय कार्यकर्त्यांकडून त्यांना मानपत्र व वाहन प्रदान केले. तसेच ग्रंथमित्र मासिकाचे प्रकाशन ही त्यावेळी झाले. या लेखातून मगदूम यांनी चळवळीस दिलेल्या योगदानाची माहिती प्राप्त झाली आहे.

तसेच त्यांनी ग्रंथालय विकासासाठी केलेले प्रयत्न. गाव तेथे ग्रंथालये कशी स्थापन केली. ग्रंथालयाच्या दर्जाबद्दल केलेले प्रयत्न या सर्वांची दखल घेऊन त्यांना प्राप्त झालेला शासनाचा ग्रंथमित्र पुरस्कार मिळाला ही सर्व माहिती सदर लेखात दिली आहे.

(देशपांडे, २००५)

- ७) बर्वे, प्रकाश यांनी ज्ञानगंगोत्रीच्या जून-नोव्हेंबर २०११ च्या अंकात डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या ग्रंथालयातून गहाळ होणारी पुस्तके याबाबत ग्रंथ परिचय दिला आहे. ते लिहितात, पुणे विद्यापीठाचे नामवंत ग्रंथपाल डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या प्रदीर्घ अनुभवावर आधारित 'ग्रंथालयांतून गहाळ होणारी पुस्तके' हा ग्रंथ ग्रंथपाल, ग्रंथालयशास्त्राचे विद्यार्थी आणि संबंध वाचकवर्ग यांच्यासाठी सिद्ध झाला आहे. ग्रंथालयामधून पुस्तके गहाळ होण्याचे प्रमाण परदेशात तसेच भारतातही मोठ्या प्रमाणावर आहे. पुस्तके वाचली जातात ही त्यातली निश्चितच आनंदाची बाब आहे असे म्हणता येईल. डॉ.महाजन यांनी आपल्या पुस्तकाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये ग्रंथालय चालक, ग्रंथपाल यांची बाजू मांडलेली आहे. पुस्तके हरवू नयेत यासाठी घ्यावयाची खबरदारी, उपाय, वाचकांना मार्गदर्शन, ग्रंथालय सेवकांची जबाबदारी, ग्रंथयोजना याबाबतची माहितीही याच प्रकरणात आहे. दुसऱ्या प्रकरणात भारतातील सद्यःस्थितीबाबत तज्ज्ञांची मते देण्यात आली आहेत. इंग्लंड व अमेरिकेतील पुस्तके गहाळ होण्यासंदर्भातील स्थिती आणि तेथील ग्रंथालय संघांशी केलेला पत्रव्यवहार दिलेला आहे. पुढील प्रकरणात शासन, विद्यापीठ व युजीसी यांच्याकडील परिपत्रकांवर आधारित माहिती देण्यात आली आहे. वाचनसाहित्य संग्रह पडताळणीच्या पद्धतीही शेवटच्या प्रकरणात दिलेल्या आहेत. पुस्तके गहाळ होण्याच्या संदर्भातील काही रोचक अनुभवांचे वर्णन डॉ.महाजन यांनी केलेले आहे. साधारणपणे पुस्तके का चोरली जातात त्यामागे काही मानसशास्त्रीय कारणे असतात. त्यांचा शोध घेतल्यास ग्रंथालय सेवा अधिक परिणामकाकर करता येणे शक्य होईल. **(बर्वे, २०११)**
- ८) बर्वे, प्रकाश यांनी ज्ञानगंगोत्रीच्या जून-नोव्हेंबर २०११ च्या अंकात डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार याबाबत ग्रंथ परिचय दिला आहे.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीत ज्यांनी मोलाचे योगदान दिलेले आहे, अशा उल्लेखनीय कार्यकर्त्यांची व्यक्तिचित्रे या ग्रंथामध्ये देण्यात आली आहेत. इ.स.१८०५ ते १९२१ या कालखंडातील ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास डॉ.महाजन यांनी आपल्या पीएच.डी.संशोधनासाठी अभ्यासलेला असून 'पश्चिम महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास' पुस्तकरूपाने यापुर्वीच प्रसिद्ध झालेला आहे. या पुढील कालखंड म्हणजेच १९२१ ते २०१० पर्यंत महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीतील महत्त्वाचे टप्पे व त्या टप्प्यांमध्ये कार्य करणाऱ्या व्यक्ती आणि घटना प्रस्तुत ग्रंथात निवडल्या असून त्या व्यक्तिचित्राच्या स्वरूपात देण्यात आलेल्या आहेत. या सर्व व्यक्तीबरोबर लेखकाचा प्रत्यक्ष संबंध वा काम करण्याची संधी मिळालेली असल्याने लेखनकार्यात अधिक जिवंतपणा आलेला आहे. ग्रंथालय संघ, ग्रंथपाल नेतृत्व, संघटन, कायदा, ग्रंथालय संगणकीकरण, विद्यापीठ प्रमुखांचे ग्रंथालयासाठीचे त्याचबरोबर ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणक्रमासाठीचे योगदान अशा कितीतरी विषयांना लेखकाने हात घातलेला आहे. या सर्व व्यक्तींमुळे महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीला एक निश्चित स्वरूपाची दिशा मिळालेली आहे.

प्रस्तुत ग्रंथ सार्वजनिक, विद्यापीठीय, महाविद्यालयीन तसेच शालेय ग्रंथालयांसाठी, त्याचबरोबर सामान्य वाचकांसाठीही अतिशय उपयुक्त आहे. **(बर्वे, २०११)**

- ९) बर्वे, प्रकाश यांनी ज्ञानगंगोत्रीच्या जून-नोव्हेंबर २०११ च्या अंकात डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या पुणे शहरातील विज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालये याबाबत माहिती दिली आहे. विज्ञानाच्या अभ्यासासाठी वस्तुसंग्रहालये उपयुक्त माहिती देतात. पुणे शहरातील विज्ञान व तंत्रज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालयांची एकत्रितपणे माहिती डॉ.शां.ग.महाजन यांनी आपल्या पुस्तकातून दिली आहे. विज्ञान तंत्रज्ञानाचे वाढते महत्त्व लक्षात घेता विज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालये (Science Museums) यावरील पुस्तकाची नितांत आवश्यकता होती. डॉ.महाजन यांच्या पुस्तकामुळे ही उणीव भरून निघाली आहे. एकूणच सर्व प्रकारच्या वाचकांसाठी असलेले हे पुस्तक ग्रंथपालांनाही मार्गदर्शन करणारे आहे. विषयावर

संग्रहालये, खगोल संग्रहालये, संदेशवहन, वनस्पतीशास्त्र, आयुर्वेदिक वनऔषधी, मत्स्यालय, वैद्यकीय वस्तुसंग्रहालय, हवामानशास्त्र या विषयांवरील संग्रहालयांबरोबरच कला व सामाजिकशास्त्रे व व्यक्तीविषयक वस्तुसंग्रहालये आणि इतिहासविषयक वस्तुसंग्रहालये व कलादालने यांचा समावेश करण्यात आला आहे. विज्ञानाचा अभ्यास आणि गोडी लावण्यासाठी शाळा महाविद्यालये याबरोबरच सामान्य नागरिकांसाठी उपयुक्त अशी माहिती या पुस्तकातून सादर करण्यात आली. ग्रंथपालांसाठी हे पुस्तक संदर्भसेवा देण्याबरोबरच सर्जनशील माहितीसाधने निर्मितीसाठी आवश्यक असणारी प्रेरणा देणारे आहे. **(बर्वे, २०११)**

- 10) Gupta, (O.P.). Library development programme in collaboration with University Grants Commission and Prof. P.N. Kaula. In Rawat (PP) and others Ed. International and Comparative Librarianship and information systems. V.L. 1996. B.R.Publishing. New Delhi, Pages 633-642.

सदर लेखात गुप्ता यांनी पी.एन.कौला यांचे ग्रंथालयाच्या विकासामधील योगदान मांडले आहे. तसेच प्रो.कौला यांची शैक्षणिक प्रगती यामध्ये प्रथम रिडर, प्रोफेसर, तज्ज्ञ मार्गदर्शक, तसेच विविध संस्था संघटनांमधील त्यांचा सहभाग यांची माहिती दिली आहे.

(Gupta, 1996)

- 11) Mishra, Sanjay and Bhagat, Sanjay (1995). Contribution of Dr.S.r. Ranganathan to adult education. library herald. Pages 33, 1-2, 73-76

मिश्रा आणि भगत यांनी लायब्ररी हेराल्ड या नियतकालिकामध्ये डॉ.एस.आर. रंगनाथन यांचे निरंतर शिक्षणातील योगदान हा लेख सादर केला. भारतीय निरंतर शिक्षण संघ १९४८ ते १९५२ मधील डॉ.रंगनाथन यांची भूमिका, त्यांचा नेतृत्व गुण, त्यांनी निर्माण केलेले निरंतर शिक्षणातील साहित्य, विविध संस्थांमधील त्यांचे कार्य याविषयी माहिती सदर लेखात दिली आहे. **(Mishra & Bhagat, 1995)**

- 12) Devrai, Rajashekhar (1996). Contribution of Ranganathan Vis-a-vis the professional development of libraries. Study of Professionalism. In Rawat (PP) and others. Ed. International and Comparative librarianship and information systems. Vol.1 1996. B.R.Pubsihing, New Delhi. Pages 685-694.

देवराई राजशेखर यांनी ग्रंथालयाच्या विकासात डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचे योगदान हा लेख नियतकालिकामध्ये सादर केला. यामध्ये रंगनाथन हे एक तत्त्ववेत्ते, नवोपक्रमशील, ग्रंथालय शास्त्राचे संस्थापक, ग्रंथालय व्यवसायात त्यांनी केलेला विकास याविषयी माहिती सादर लेखातून दिली आहे. **(Devrai, 1996)**

- 13) Bose, Sreekanta. (1994). Khan Bahadur Asudulla's thought on library (In Bengali). Granthagar. Pages 8, 20-21, 44.

ग्रंथागर या नियतकालिकामध्ये बोस श्रीकांत यांनी खान बहादुर खालिजा मोहम्मद असुदुल्ला यांचे ग्रंथालय क्षेत्रातील विचार हा लेख सादर केला. खान बहादुर खालिजा मोहम्मद असुदुल्ला हे १९३० ते १९४७ पर्यंत इंपिरिअल लायब्ररीचे ग्रंथपाल होते. बंगाल लायब्ररी असोसिएशनमध्ये त्यांचा सहभाग होता. त्यांनी ग्रंथालय सेवा, ग्रंथालय चळवळ, ग्रंथपालन व्यवसाय यांचा विका होण्यासाठी प्रयत्न केले. **(Bose, 1994)**

२.४.४ वृत्तपत्रातील लेख

- १) गर्गे, स.मा. सकाळ २७ ऑगस्ट २००२ पुण्याचे संदर्भ देणारी मार्गदर्शक इंग्रजी सूची. प्रस्तुत लेखात पुणे सिटी बिब्लिओग्राफी या इंग्रजी ग्रंथांचा परिचय करून दिलेला आहे. पुणे सिटी हा संदर्भ ग्रंथ डॉक्टर शां.ग. महाजन यांनी लिहून महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राबाहेरील प्रवाशांसाठी उत्तम वाटाड्याचे काम केले आहे. **(गर्गे, २००२)**

- २) लोकमत ९ ऑक्टोबर २०१२ डॉ. शां. ग. महाजन यांचा ८१ व्या वर्षी संकल्प 'स्थानीय इतिहास ग्रंथपालन' लिहणार

ग्रंथपालनाच्या आपल्या अनेक वर्षांच्या अनुभवाचा समाजालाही उपयोग व्हावा म्हणून 'स्थानीय इतिहास ग्रंथपालन' हा ग्रंथ प्रकाशित करण्याचा मानस पुणे विद्यापीठाचे निवृत्त ग्रंथपाल डॉ. शां. ग. महाजन यांनी ८० व्या वाढदिवशी लोकमतकडे व्यक्त केला. **(लोकमत, २०१२)**

- ३) महाराष्ट्र टाईम्स १० ऑक्टोबर २०१२ सखोल ज्ञानार्जनातच माहितीचा केंद्रबिंदू

पुणे शहराचा इतिहास, वैशिष्टे, अप्रकाशित माहिती संकलित स्वरूपात वाचकांसमोर आणण्यासाठी सातत्याने कार्यरत असलेले संशोधक जयकर ग्रंथालयाचे माजी ग्रंथपाल डॉ. शां. ग. महाजन यांची मुलाखत सदर लेखात दिली आहे. **(महाराष्ट्र टाईम्स, २०१२)**

- ४) दै. लोकमत ९ ऑक्टो. २०१२ ज्ञानाचा शोध हेच ग्रंथपालाचे काम डॉ.शां.ग. महाजन यांचे मत- माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे इंटरनेटच्या माध्यमातून एका क्लिकवर माहिती मिळत आहे. मात्र, इंटरनेट हे माहिती मिळवण्याचे अचूक आणि विश्वासाहर् माध्यम आहे. असे म्हणता येणार नाही. माहितीचे रूपांतर ज्ञानामध्ये करण्यासाठी ज्ञानाचा शोध घेणे हेच ग्रंथपालाचे काम आहे असे मत डॉ. महाजन यांनी व्यक्त केले.

(लोकमत, २०१२)

- ५) दै. सकाळ १८ फेब्रुवारी २००७ निवृत्ताचे आनंदी जीवन- पुणे शहराविषयी अनेक ग्रथांचे त्यांनी लेखन केले आहे. वाचन व टपाल तिकीटे जमा करण्याचा छंद, संशोधनातही त्यांनी स्वतःला गुंतवून घेतले. वैयक्तिक आनंद शोधत व समाजात आनंद निर्माण करित सेवानिवृत्तीनंतरचे जीवन घालवणाऱ्यांना महाजन यांचा सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत! हा ग्रंथ अतिशय मार्गदर्शक ठरेल. **(सकाळ, २००७)**

- ६) दै.महाराष्ट्र टाईम्स १ एप्रिल २०१३ 'पीएच.डी. होण्यासाठी'- पीएच.डी. करण्याची इच्छा मनी बाळगणाऱ्या उमेदवारांना मार्गदर्शक ठरू शकेल, असे मी पीएच.डी. होणारचं! हे पुस्तक युनिव्हर्सल प्रकाशनाने बाजारात आणले आहे. पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयाचे माजी ग्रंथपाल डॉ. शां. ग. महाजन यांनी आपल्या अनुभवातून या पुस्तकाचे लेखन केले आहे. **(महाराष्ट्र टाईम्स, २०१३)**

- ७) दै. सकाळ १९ जानेवारी २००३ राष्ट्रपतींचे चरित्र

डॉ. शा. ग. महाजन यांनी 'रामेश्वरम ते राष्ट्रपतीभवन' हे चरित्र लिहिले आहे. डॉ. कलाम यांच्या जीवनातील धडपड, दुर्दम्य आशावाद, जिद्द, समर्पित जीवन, राष्ट्रप्रेम यांचे दर्शन या पुस्तकातील आठ प्रकरणात घडविले आहे. **(सकाळ, २००३)**

- ८) दै. लोकसत्ता २ फेब्रुवारी २००४ पुण्याच्या ज्ञानकोशात शहराची सर्व रूपे दिसतात.
सध्याच्या माहीती युगात समाजास ज्ञानकोशाची आत्यंतिक आवश्यकता असून डॉ. शां. ग. महाजन यांच्या ज्ञानकोशात पुण्याची सनातनीपासून ते अत्याधुनिकतेपर्यंतची सर्व रूपे दिसतात असे टिळक महाराष्ट्र विद्यापिठाचे माजी कुलगुरु डॉ.अ.रा. कुलकर्णी पुण्याच्या ज्ञानकोशाचे प्रकाशन समारंभी मत व्यक्त केले. **(लोकसत्ता, २००४)**
- ९) दै. सकाळ आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये डॉ.शा.ग. महाजन यांचा देशातील विद्यापीठांमध्ये संगणकीय जाळे निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केल्याबद्दल पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयाचे माजी ग्रंथपाल डॉ.शां.ग.महाजन यांचा सत्कार दिल्ली येथे दुसऱ्या आंतरराष्ट्रीय कॅलिबर ग्रंथालयशास्त्र परिषदेत प्रसिद्ध वैज्ञानिक डॉ.यशपाल यांच्या हस्ते करण्यात आला.
- १०) केसरी २२ डिसेंबर २०१३ ग्रंथपालाचे वाचन संस्कृतीविषयी हितगुज
डॉ. महाजन यांनी आपल्याला वाचनाचा छंद कसा जडला नि त्याचे रूपांतर व्यासंगात नि मग लेखन कार्यात कसे झाले हे संक्षेपात सांगितले आहे. अनेकांच्या प्रोत्साहनाचा हात पाठीवर कसा होता याच्या आठवणी 'वाचन संस्कृती जोपासावी' या ग्रंथात जागविल्या आहेत. **(केसरी, २०१३)**
- ११) लेखनमग्न ग्रंथपाल : डॉ.शां.ग.महाजन. लेखक दीपा तुपे. लोकसत्ता पुणे बुधवार, ९ ऑक्टोबर २००२
सदर लेख दीपा तुपे या महाजन यांच्या विद्यार्थिनीने लिहला आहे. पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रसिद्ध केला. पुणे गार्ड, पुणे शहराचे वर्णन, ओळख पुणे शहराची ही पुस्तके प्रसिद्ध केली. त्यांची लेखनाची पद्धत वर्णन केली आहे. **(तुपे, २००२)**
- १२) साहित्य सूची २५ जानेवारी २००५
मी काय वाचतो या सदरात डॉ.महाजन यांचे वाचन कार्याबाबत आकाशवाणीवरील भाषण आहे. **(आकाशवाणी, २००५)**

१३) पुण्याचा ज्ञानकोश : डॉ.शां.ग.महाजन, दै. लोकमत ९ ऑक्टोबर २००२

डॉ.महाजनांनी निवृत्तीनंतरच्या काळाचा व आपल्या आत्तापर्यंतच्या ज्ञानाचा उपयोग समाजासाठी आपल्या व्यावसायिक बंधुसाठी करण्याचे ठरविले. य.च.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक तसेच इग्रू साठी मराठी तसेच इंग्रजी मधून ग्रंथनिर्मिती केली. तसेच हे दोन्ही अभ्यासक्रम सुरळीतपणे पार पाडण्यात डॉ.महाजन यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

(लोकमत, २००२)

सारांश

महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठातील ग्रंथालयांना सदर अभ्यासकाने संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने भेटी देऊन या अगोदरच्या संशोधनाचा आणि संशोधन साहित्याचा आढावा घेतला आहे. तसेच INFLIBNET च्या माध्यमातून Indicat आणि Shodganga द्वारे भारतातील विविध विद्यापीठांमधील पीएच.डी. संशोधनाची सूची व पीएच.डी. चे शोधप्रबंध सदर संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने पाहिले. त्यानुसार उपलब्ध झालेली माहिती विविध मुद्द्यांच्या आधारे सदर प्रकरणात देण्यात आली आहे.

संदर्भसूची

- अढाव, उद्धव. (२००२). भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.रंगराथन. शिक्षण संक्रमण, २०-२३
- उजळंबकर, कृष्ण मुकुंद. (२००३). सार्वजनिक ग्रंथालये विकासाची वाटचाल. ग्रंथ परिवार.
- कलास्कर एस.एन. (२००६). कुलकर्णी व.वि. यांचा चरित्रात्मक अभ्यास. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर एम.लिब. अप्रकाशित.
- खत्री, पी.व्ही.(२००४) डॉ. राजलक्ष्मी यांचे योगदानाचा चरित्रात्मक अभ्यास. अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नागपूर : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ.
- खानापूरे, रेखा विजय. (२०११). शिरीष पै यांच्या समग्र साहित्याचा अभ्यास. पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- गावडे, संजय. (२००४). जयानंद मठकर व्यक्ती आणि ग्रंथालय चळवळीतील योगदान. अप्रकाशित एम.लिब.एस्सी. प्रकल्प, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- गाजवे, पुरुषोत्तम. (१९९५). महाराष्ट्रातील विदर्भाच्या सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास १८७० ते १९८० : एक चिकित्सक अभ्यास. पीएच.डी.शोधप्रबंध. अमरावती : संत गाडगेबाबा विद्यापीठ.
- जाधव, दिलीप. (२०००). क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे राजकीय, सामाजिक योगदान एक अभ्यास. एम.फिल. लघू शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- जोशी, लक्ष्मणशास्त्री. (१९७६). मराठी विश्वकोश खंड ५ मुंबई : महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ. पृ.६७५.
- टिळक, रोहित. (२०१२). लोकमान्य बाळगंगाधर टिळक एक अर्थ तज्ज्ञ. १८८०-१९२० पीएच.डी. शोधप्रबंध, पुणे : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ.

- टिपरे, पांडुरंग. (२००६). *लोकनायक बापूजी अणे यांच्या कार्याचे ऐतिहासिक सर्वेक्षण*. पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- डांगे, निलिमा (२००२) *डॉ.पी.एस.जी. कुमार यांचे योगदान*. अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नागपूर : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ.
- देशपांडे, दत्ता.(२००५).तानाजीराव मगदूम गौरव गडहिंग्लज प्रगती साप्ताहिक.
- देशपांडे, ए.व्ही. (१९९३). *पाटण तालुक्यातील ग्रंथालय चळवळीचा अभ्यास*. एम.लिब. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- नलवडे, कांचन. (२००९). *सावित्रीबाई फुले विषयक साहित्यकृतींचा चिकित्सक अभ्यास* पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- पाटील, पांडुरंग (२०१२). *महाराष्ट्र राज्यातून प्रसिद्ध होणाऱ्या मराठी वृत्तपत्रांच्या माहिती संप्रेषणात वृत्तपत्रीय ग्रंथालयांचे योगदान*. पीएच.डी. शोधप्रबंध. पुणे : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ.
- पाटील, विक्रम. (२०००). *पतंगराव कदम यांचे नेतृत्व एक राजकीय अभ्यास*. एम.फिल. लघू शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- पांडेल, पुनम आर. (२००५). *ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात प्रा.एस.जी.भट यांचे व्यावसायिक योगदान*. अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नागपूर : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ
- पेठे, म.प.,जोशी,लक्ष्मणशास्त्री. (१९७६). *मराठी विश्वकोश (खंड ५ पृ.३०३) मुंबई* : महाराष्ट्र राज्य साहित्य मंडळ.
- मगदूम, प्रशांत. (२००९). *कोल्हापूर जिल्हा सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीस ग्रंथमित्र तानाजीराव मगदूम यांचे योगदान : एक अभ्यास*, अप्रकाशित एम. लिब. एस्सी प्रकल्प, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ.
- मठकर, जयानंद. (१९९९). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची नवी दिशा*. सावंतवाडी : नवचैतन्य प्रकाशन.

- महाजन, शां.ग. (२०१३). *प्रत्यक्ष मुलाखत*. पुणे : सरस्वती विहार, स्वस्तिश्री सोसायटी.
- बर्वे, प्रकाश. (२०११) ग्रंथ परिचय. *ग्रंथालयातून गहाळ होणारी पुस्तके*. ज्ञानगंगोत्री. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- बर्वे, प्रकाश. (२०११) ग्रंथ परिचय. *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार*. ज्ञानगंगोत्री. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- बर्वे, प्रकाश. (२०११) ग्रंथ परिचय. *पुणे शहरातील विज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालये*. ज्ञानगंगोत्री. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- बोराडे, शंकर. (२०१०). *'जागृतीकार पाळेकरांच्या समग्र लेखनाचा चिकित्सक अभ्यास'* पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- भिसे, सुनील. (२०११). *'अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाङ्मयाचा तात्त्विक दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास'* पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- रणखांबे, नंदिनी. (२००७). *शंकरराव मोरे यांचे जीवन व कार्ये*. पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- रंगनाथन, शि.रा. (१९७४). *मागे पाहतो वळून*. पुणे : शि.रा.रंगनाथन स्मारक समिती.
- सोनार, वा.रा. आणि मुरलीधर, गंधे. (१९८६). *भारतीय ग्रंथालयांचा इतिहास*.

इंग्रजी ग्रंथ

- A.P.J.Abdul Kalam. (2004). Prof.S.G.Mahajan An appreciation of his Services, University and College Librarianship in Indian in the 21st Century. Pune : Jaykar Library. Pg.29
- Agarwal, Gaurav (2001) *Contribution of S.R. Agawal in Library Science* M. lib & I.Sc. Project, Ujjain :Vikaram University.
- Agashe, Ajay. (2008). *A study of Dr.P.S.G. Kumar's Academic Contribution in Library and Information Science*. Nagpur University.
- Bhatarao, Seema. (1998). *Biography of S.R. Raganthan*. M. Lib & I.Sc Project, Pune : Pune University.

- Bhoite, Uttam. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*, Pune : Jaykar Library. Pg.31
- Bose, Sreekanta. (1994). *Khan Bahadur Asudulla's thought on library* (In Bengali). Granthagar. Pages 8, 20-21, 44.
- Deshpande, Neela. (2004). *Prof. S.G.Mahajan - His Achievements, University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.3-8
- Devrai, Rajashekhar (1996). *Contribution of Ranganathan Vis-a-vis the professional development of libraries. Study of Professionalism*. In Rawat (PP) and others. Ed. *International and Comparative librarianship and information systems*. Vol.1 1996. B.R.Publishing, New Delhi. Pages 685-694.
- Garraty, John. A. (1958). *Nature of Biography*. London : Jonathan Cape, Thirty Bedford Square. P.19
- Gupta, (O.P.). *Library development programme in collaboration with University Grants Commission and Prof. P.N. Kaula*. In Rawat (PP) and others Ed. *International and Comparative Librarianship and information systems*. V.L. 1996. B.R.Publishing. New Delhi, Pages 633-642.
- Kaula, P.N. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.32
- Khatop, Supriya. (2002). *Contribution of S.G. Ganpule in Library Science*. M.lib & I.Sc. Project, Nashik: Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University.
- Lahiri, Abhijeet. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.30
- Mali, R.S. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.30
- Mauois, Andre. (1929). *Aspects of Biography*. London : Cambridge University Press. P.33.
- Mishra, Sanjay and Bhagat, Sanjay (1995). *Contribution of Dr.S.R. Ranganathan to adult education*. library herald. Pages 33, 1-2, 73-76
- Murray, James A.H. etc. Ed. (1961). *Oxford English dictionary* 12V. vol. I (A-B). London : Oxford University Press. P.870.

- Navalani, K (1990). *An Investigation into the research methodology of S.R.Ranganathan and his style of writing*. Ph.D. Thesis. Amrutsar : Gurunanakdev University.
- Nigwekar, Arun. (2004). *Prof. S.G.Mahajan An Appreciation of his services, University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.29
- Patil, S.K. (2004). *Dr.S.G.Mahajan as a Librarian and Teacher, University and College Librarianship in Indian in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.12-13
- Patil, Shrishali. (2005). *Life and Works of Dr.S.R.Gunjaj :A Study*. Ph. D. Thesis. Gulbarga : Gulbarga University.
- Pesraju, Rajyalaxmi. (1992). *Impact of Rangnathan on AACR-2* Ph.D.Thesis. Nagpur : Rashtra Sant Tukadoji Maharaj University Nagpur.
- Phugnar, Prashant. (2013). *A Citation analysis of Doctoral Dissertation in Library and Information Science accepted by the University in Western India*. Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune.
- Potdar, S.P. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.33
- Punde, B.D. (1992). *History of Library Development*. New Delhi: Amol Publication.
- Sharma, S.K. (1987). *Liabraries and Society*. New Delhi : Ess Publication.
- Shukla, Banbihari. (1992). *Work and Impact of Pioneer in Library and Intermination Science: A Critical Study of Works of Prof. Prithivnath Kavla*. Ph.D. Thesis, Bhuvaneshwer: Utkal University.
- Srivastava, Rakesh Kumar. (1999). *Changing patterns and emerging trends of Dewey Decimal Classification : A study of DDC Ed. 16 to 20 with Special Reference to application of facet analysis in recent editions*. Ph.D. Thesis.
- Takawale, M.G. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.31
- Tikekar, Arvind. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.33

- Umrani Asha. (2004). *Dr. Mahajan : A Source of Inspiration, University and College Librarianship in Indian in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library. Pg.9-11
- Varalakshmi, RSR. (2009). *Image of Library and Information Science Professional : Preception and Attitudes : A study*. Ph.D. Thesis, Vishakhapattanam : Andhra University.
- Vyas, S.D. (1988). *Public Library System in Jaipur*. Jaipur: Panchsheel Prakashan.

वृत्तपत्रातील लेख संदर्भसूची

- आकाशवाणी (२००५ जानेवारी २५) साहित्यसूची पंचविशी.
- गर्गे, स.मा. (२००२ ऑगस्ट २७) *पुण्याचे संदर्भ देणारी मार्गदर्शक इंग्रजी सूची*. सकाळ तुप, दिपा (२००२ ऑक्टोबर ९) लेखनमग्न ग्रंथपाल डॉ.शां.ग. महाजन दै. लोकसत्ता.
- महाराष्ट्र टाईम्स (२०१२ ऑक्टोबर १०) *सखोल ज्ञानार्जनातच माहितीचा केंद्रबिंदू*.
- महाराष्ट्र टाईम्स (२०१३, एप्रिल १) *पीएच.डी. होण्यासाठी*.
- लोकमत (२००२ ऑक्टोबर ९) *पुण्याचा ज्ञानकोश*. डॉ.शां.ग. महाजन.
- लोकमत (२०१२ ऑक्टोबर ९) *डॉ.शां.ग. महाजन यांचा ८१ व्या वर्षी संकल्प स्थानीय इतिहास ग्रंथपालन लिहणार*.
- लोकमत (२०१२ ऑक्टोबर ९) *ज्ञानाचा शोध हेच ग्रंथपालाचे काम*. डॉ.शां.ग. महाजन.
- लोकसत्ता (२००४ फेब्रुवारी २) *पुण्याच्या ज्ञानकोशात शहराची नवी रूपे दिसतात*.
- सकाळ (२००३ जानेवारी १९) *राष्ट्रपतींचे चरित्र*.
- सकाळ (२००७ फेब्रुवारी १२) *निवृत्तांचे आनंदी जीवन*.

वेबसाईट्स

- www.unipune.ac.in
- www.tmv.ac.in
- www.inflibnetshodhganga.ac.in
- www.inflibnet.ac.in

प्रकरण तिसरे

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे संक्षिप्त चरित्र आणि ग्रंथालयीन कारकिर्द

३.१ प्रस्तावना

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल माहिती शास्त्रज्ञ, इतिहास संशोधक म्हणून काम केले आहे. डॉ. महाजन हे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील एक ख्यातनाम तज्ज्ञ आहेत. या विषयाचे प्राध्यापक म्हणून पन्नास वर्षांहून अधिक काळ अध्यापन कार्य केले आहे. अनेक विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली संशोधन करून पीएच.डी. पदव्या मिळवल्या आहेत. एक आदर्श शिक्षक म्हणून त्यांचा गौरवही झाला आहे. सेवानिवृत्तीनंतरही लेखनासारख्या उपक्रमामध्ये ते सतत मग्न असतात. डॉ. महाजनांनी विविध प्रकारच्या ग्रंथसूच्या, इतर प्रासंगिक विषयावरील सूच्या, निर्देशिका यासारख्या अभ्यासाची साधने निर्माण केली आहेत व अभ्यासकांना ज्ञान संवर्धनासाठी मदत केली आहे. हा त्यांचा प्रवास, जन्म, बालपण, शिक्षण, ग्रंथालयीन कारकिर्द प्रस्तुत प्रकरणात दिली आहे.

३.२ डॉ.शां.ग.महाजन यांचा जन्म आणि बालपण

शिवनेरीच्या पायथ्याशी जुन्नर या तालुक्याच्या गावी महाजन कुटुंब दहा-बारा पिढ्या रहात होते. जुन्नर शहरातील एका पेठेची उभारणी करण्यासाठी आदिलशहाला त्यांच्या पूर्वजांनी मदत केली म्हणून शिवनेरीच्या पायथ्याखाली अंदाजे साठ सत्तर एकर जमीन इनाम दिली. मूळ नाव काळे, धंदा महाजनकीचा. कालांतराने महाजन हे नाव राहिले. या कुटुंबामध्ये डॉ.शांताराम गजानन महाजन सरांचा जन्म जुन्नर येथे ९ ऑक्टोबर १९३२ रोजी झाला. (टीप - यापुढे 'डॉ.महाजन' या शब्दाऐवजी 'सर' हा शब्द वापरला आहे.)

सरांच्या वडिलांचे नाव गजानन व आईचे नाव सौ.सरस्वती वडिलांचे शिक्षण सातवीपर्यंत झालेले तर आईचे शिक्षण तिसरीपर्यंत झालेले. वडिलांनी जुन्नर येथील गुरांच्या दवाखान्यात १४ वर्षे कंपाऊंडर म्हणून काम केले. त्यांचा विवाह १९२७ साली झाला. त्यांना चार भावंडे, एक बहीण व तीन भाऊ असा परिवार आहे.

बालपण जुन्नरमध्ये गेले. जुन्नरमधील बालपण आनंदात तसेच निसर्गाच्या सान्निध्यात गेले. शिवनेरीच्या पायथ्याशी इनामी जमीन होती. कुळामार्फत शेती करवून घेत होते. त्यामुळे घरात बाजरी, भात भरपूर यायचे. त्यामुळे घरात खायला खूप तोंडे असली तरी प्रत्येकाच्या तोंडात दोन वेळेला भात, भाकरी, भाजी, वरण, दूध व तूप पडत असे. सर्व सण आनंदाने साजरे करत असत. यामध्ये दसरा, बैलपोळा, हनुमान जयंती, चैत्री हळदीकुंकू, होळी आणि रंगपंचमी प्रत्येक सण कुटुंबातील सर्वजण आनंदाने व उत्साहाने साजरे करीत. घरातील लहान मंडळीच्या तर आनंदाला उधाण यायचे.

पुण्याच्या गुरांच्या दावाखान्यात कंपाऊंडरची जागा रिकामी होती म्हणून सरांच्या वडिलांनी अर्ज केला व तिथे त्यांची निवड झाली. वडिलांनी जुन्नरच्या जागेचा राजीनामा दिला व पुणे येथे रुजू झाले. जुन्नरमधील अशा उसळत्या बागडत्या जीवनाचा निरोप घेऊन सर्व महाजन कुटुंब १९३९ मध्ये पुण्याला आले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जन्मस्थानाकडून महाराजांच्या कर्मस्थानाकडे तसेच विद्येच्या माहेरघरी आले व तिथे त्यांची भरभराट झाली.

पुण्यातील सुरुवातीचे दिवस आनंदात गेले. त्यानंतर दारिद्र्याचा फेरा सुरू झाला. पहिला आघात म्हणजे सरांच्या वडिलांचे आजारपण. वडील खूप आजारी पडले. त्यावेळी आईने वडिलांची खूप सेवा केली. त्यामुळे वडील वाचले. अशक्तपणामुळे २-३ महिने रजेवर राहिले. म्हणून पगार मिळाला नाही. घरातील या कठीण परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी आई स्वास्तिक रबर प्रॉडक्ट्स या कारखान्यात कामास जावू लागली. संसाराला हातभार लावण्याचे अनेक प्रकार सर्व महाजन कुटुंब करत असे. यात मुलांचादेखील हातभार लागत असे.

(महाजन, २००७ पृ. ३५)

३.३ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शिक्षण

जुन्नरच्या प्राथमिक शाळा नं. १ मध्ये सरांचे नाव दसऱ्याच्या मुहुर्तावर घातले आणि जन्मतारीख ९ ऑक्टोबर १९३२ ही नोंदली गेली. या शाळेत डिसेंबर १९३९ पर्यंत म्हणजेच दुसरीपर्यंत शिकले. त्यानंतर इयत्ता दुसरीमध्ये त्यांचे नाव पुणे शहर म्युनिसिपाल्टीच्या २४ नंबरच्या शाळेत घातले. तिथे मराठी चौथी उत्तीर्ण झाले. त्यांचे नांव पुण्यातील सुप्रसिद्ध नूतन

मराठी विद्यालय या नामांकित शाळेमध्ये १९४२ साली घातले. त्यावेळी शाळा प्रवेश आताच्या सारखा अवघड नव्हता. केवळ पाच रुपयात शाळा प्रवेश झाला. या शाळेत पुढे ते सात वर्षे राहिले आणि १९४९ साली एस.एस.सी. उत्तीर्ण होऊन बाहेर पडले.

येथे प्रत्येक इयत्तेत आठ तुकड्या. ए ते एच असत. तीन मजली दगडी शाळा. हस्तकौशल्य, ड्रॉईंग यासाठी वेगळी दालने, सायन्स लॅबोरेटरी आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे समृद्ध ग्रंथालय आणि विद्यार्थ्यांना हस्तमुखाने ग्रंथ देणारे ग्रंथपाल आणि ग्रंथालयसेवक शिवाय उन्हाळ्याच्या सुट्टीत विविध छंद जोपासना आणि शारीरिक शिक्षण सहलींना उत्तेजन. गुरुवर्य नाना नारळकर यांनी या शाळेत इतके उपक्रम सुरू केले होते की, पुणे शहर नव्हे, तर सर्व महाराष्ट्रात ही शाळा, म्हणजे आकर्षण बनली होती. 'हाती घ्याल ते तडीस न्या' हे त्याचे बोधवाक्य. मराठी भाषेचे शिवाजी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर प्रभृतींनी ही शाळा १८८३ साली स्थापना केली. (महाजन, २००७. पृ. ४२)

पुण्यातील नू.म.वि. मे महिन्याच्या सुट्टीमध्ये ३०-४० प्रकारचे वर्ग भरत. यामध्ये त्यांनी हस्तकला, मातकाम यांचे वर्ग पुरे केले. दिवाळीचे वेळी लागणारे वाघ, शिपाई तयार करून व त्यांना रंग देवून ते विकत पुढे ते गणपतीही तयार करावयास शिकले व त्यांची विक्रीही केली. टेलरिंगचे कामही ते शिकले. ६ वी, ७ वी मध्ये असताना नागपूरकर डेअरीमध्ये दूध घालण्याचे काम केले.

कठीण समयी संसाराचा गाडा पुढे नेण्यासाठी आईने कारखान्यात नोकरी करणे सुरू केले. आईला घरी येण्यासाठी पाच वाजायचे. तिला आल्या आल्या गरम चहा प्यावयास मिळावा असे सरांना वाटे. त्यामुळे ते शाळा सुटले की भरभर घरी येई आणि चूल पेटवून आईला गरम चहा करून देत असत. बालवयातच त्यांना आईची धडपड दिसत होती. अशा पद्धतीने संसाराला हातभार लावण्याचे काम त्यांनी केले.

३.३.१ शिक्षण

एस.एस.सी. झाल्यानंतर केसरी मराठा ग्रंथशालेमध्ये नोकरी करू लागले. परंतु अधिक शिकावं असं वाटत होतं. म्हणून प्रथम त्यांनी महाराष्ट्र शासनाच्या इंग्रजी टंकलेखनाच्या परीक्षा

दिल्या. त्याचा फायदा त्यांना आयुष्यभर झाला. त्यानंतर त्यांनी ग्रंथपालन प्रमाणपत्र परीक्षा उत्तीर्ण झाले. उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांचा अध्यक्ष धनंजयराव गाडगीळ यांनी गौरव केला. त्यामध्ये महाजन सराचं विशेष कौतुक केलं. कारण पहिली जी दोन मुले होती ती पदवीधर होती. आणि महाजन सर एकमात्र एस.एस.सी. उत्तीर्ण होते. हा शिक्षणक्रम पुण्याच्या टिळक कॉलेज ऑफ एज्युकेशनमध्ये चालविला जाई. त्यासाठी श्री.हिंगवे 'तालिकीकरण प्रात्यक्षिक' हा विषय शिकवत होते. त्यामध्ये हिंगवे सरांनी महाजन यांच्या नोंदींना उत्कृष्ट असा शेरा दिला. महाजन सरांच्या आयुष्यात तालिकीकरणाची जी गोडी निर्माण झाली ती श्री.हिंगवे सरांनी दिलेल्या शाबासकीमध्ये होती.

३.३.२ इंटर आर्टस् (१९५४)

स.प.महाविद्यालयात एफ.वाय.ला प्रवेश घेतला. केसरीतील दोन वर्षांच्या कालावधीमध्ये त्यांनी एफ.वाय. आणि इंटरचे शिक्षण पुरे केले. दोन्ही वर्षी द्वितीय श्रेणी मिळाली. या दोन वर्षांच्या कालावधीमध्ये त्यांना अनेक नामवंत प्राध्यापकांनी शिकविले. स.प.महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयात बसून अभ्यास केला. त्यानंतर पुणे विद्यापीठात नोकरी मिळविली.

३.३.३ बी.ए. पदवी उत्तीर्ण

पुणे विद्यापीठात काम करताना त्यांनी बी.ए. स्पेशल ही पदवी बहिस्थ पद्धतीने १९५७ साली प्राप्त केली. पुस्तके, नोट्स यांच्या साहाय्याने खाजगी क्लासमध्ये व घरच्या घरी अभ्यास केला व पदवीधर झाले.

परीक्षेचा अभ्यास करत असताना पुणे विद्यापीठात जात असताना त्यांचा अपघात झाला. कमरेला व इतर भागांना मुक्का मार बसला होता. उजव्या हाताला प्लॅस्टर करावे लागले. त्याही परिस्थितीत त्यांनी अभ्यास चालू ठेवला व उत्तीर्ण झाले. गुणवत्तेमध्येही वाढ केली नंतर युजीसीने वेतनश्रेणी वाढवली.

३.३.४ डिप्लोमा इन लायब्रेरियनशिप शिक्षणक्रम (१९५८-५९)

पुणे विद्यापीठात काम करावयास सुरुवात केल्यानंतर महाराष्ट्र ग्रंथालय संघाच्या पुढाकाराने आणि श्री.हिंगवे यांच्या प्रयत्नांमुळे 'ग्रंथालय शास्त्र विभाग' १९५८ मध्ये स्थापन

करण्यात आला. त्यानुसार ग्रंथालय शास्त्रातील एक वर्षाचा डिप्लोमा अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आला. या शिक्षणक्रमास त्यांनी प्रवेश घेतला आणि पूर्ण केला. यामध्ये ते सहा विषयात पहिले आले. त्यामुळे त्यांना आनंद झाला. श्री.हिंंगवे यांनाही आनंद वाटला. ही पदवी प्राप्त केल्यामुळे त्यांना नंतर चीफ कॅटलॉगर म्हणून नेमण्यात आले.

३.३.५ बंगलोर येथे डॉक्युमेंटेशन शिक्षण (१९६८ ते १९७०)

बंगलोर येथे डॉक्युमेंटेशन रिसर्च अँड ट्रेनिंग सेंटर डॉ.रंगनाथन यांनी १९६२ मध्ये स्थापन केले होते. त्यामध्ये डॉक्युमेंटेशनविषयक दोन वर्षांचा शिक्षणक्रम सुरु केला होता. हा शिक्षणक्रम पूर्ण करण्यासाठी ते बंगलोरला गेले आणि हा शिक्षणक्रम त्यांनी प्रथम श्रेणीत पूर्ण केला. या प्रमाणपत्रावर डॉ.रंगनाथन यांची सही आहे. डॉ.रंगनाथन यांनी पहिला क्रमांक देणे ही गौरवाची बाब होती.

प्रकल्पाच्या संदर्भात ते डॉ.रंगनाथन यांचेकडे गेले. त्यावेळी ते मॉस्को येथे होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालय परिषदेसाठी निबंध पुरा करीत होते. डॉ.रंगनाथन यांनी डॉ.महाजन यांना विचारले. त्यांच्या निबंधाचा हा कितवा ड्राफ्ट असावा. त्यांनी अंदाजाने दुसरा अगर तिसरा ड्राफ्ट असावा असे सांगितले. त्यावर डॉ.रंगनाथन यांनी उत्तर दिले, हा आठवा ड्राफ्ट आहे. डॉ.महाजन खरं तर तक्रार करावयास गेले होते की, त्यांना त्यांच्या निबंधाचा ड्राफ्ट दोन-तीन वेळा लिहावयास सांगितला. ते खजील होऊन परत आले आणि त्यांनी अनुभवले की, सकस लेखन करावयाचे असेल तर तो ड्राफ्ट वारंवार बदलला पाहिजे. त्याशिवाय परिपूर्णता येत नाही.

(महाजन, २००७. पृ.१२१)

३.३.६ एम.ए.पदवी प्राप्त (१९७२)

दरम्यानच्या कालखंडात युजीसीने नवीन वेतनश्रेणी जाहीर केली व त्यासाठी गुणवत्ता ठरवली. म्हणून त्यांनी एम.ए.परीक्षेसाठी बहिःस्थ विद्यार्थी म्हणून नाव नोंदविले. तिथे ते द्वितीय श्रेणीत उत्तीर्ण झाले.

३.३.७ पीएच.डी. पदवी (१९७२-१९७९)

पुणे विद्यापीठात दि. ०४/१२/१९७२ रोजी इतिहास विभागात पीएच.डी. साठी नांव नोंदणी केली. त्यांचा विषय होता पश्चिम महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास

(१८०५ ते १९२१) पीएच.डी.साठी नाव नोंदविल्यानंतर सहा वर्षांनी ही पीएच.डी. पदवी त्यांना प्राप्त केली. (१० जुलै १९७९)

३.४ डॉ.महाजन यांचे पीएच.डी. संशोधनाचे अनुभव

पीएच.डी. करत असताना नाव नोंदणीपासून ते पीएच.डी.पदवी मिळेपर्यंतचा त्यांचा प्रवास अत्यंत खडतर असा होता. सुरुवातीस त्यांना तुम्ही मराठी विभागामध्ये पीएच.डी. करा असे सांगितले. त्यानंतर एम.ए.ला मराठी हा विषय घेतला नसल्यामुळे तुम्हाला मराठी विभागात पीएच.डी. करता येणार नाही असे सांगण्यात आले. डॉ.अ.रा. कुलकर्णी यांनी त्यांना इतिहास विभागात पीएच.डी. करा असे सांगितले. त्यानुसार त्यांनी २४-२५ पानांचा आराखडा तयार केला. त्यावर त्यांची परीक्षा व त्यानंतर विषय मंजूर करण्यात आला.

संशोधन करित असताना त्यांनी इतिहासाच्या साधनांची जुळवाजुळव केली. प्रथम मुंबईला जाऊन मुंबईच्या दप्तरखान्यामध्ये जाऊन शोध घेतला. हवा असलेला खंड कधी कधी दोन तीन तासांनी किंवा दुसऱ्या दिवशी ही त्यांना मिळे. हे काम करित असताना एके दिवशी एका महत्त्वपूर्ण कागदाचा शोध लागला. आणि तो कागद होता कोल्हापूर नेटिव्ह लायब्ररीच्या स्थापनेचा मूळ कागद मिळाला. हे फूलस्केप पत्र पोलिटिकल एजंट अँडरसन यांनी लिहिले होते. त्यात कोल्हापूरला नेटिव्ह लायब्ररी १५ जून १८५० दिवशी स्थापन झाली. त्या विषयीचा अहवाल होता. त्याचप्रमाणे सोलापूर नेटिव्ह लायब्ररीचा स्थापना दिनांक देखील त्यांनी शोधून काढला. संशोधनाच्या अनुषंगाने त्यांनी महाराष्ट्रभर पायपीट केली. करवीरनगर वाचन मंदिरात कागदपत्रे गाठोड्यात बांधून ठेवलेले आढळून आले. धुळे येथील ग्रंथालयात गेले. पण काही कारणास्तव ग्रंथालयास सुट्टी होती. पण त्यांनी हार मानली नाही. त्यांनी ग्रंथालयात कागदपत्रे पाहण्याची विनंती केली. हवे तर ग्रंथालय बाहेरून बंद करून घ्या असे सांगितल्यावर त्यांना परवानगी देण्यात आली. पाली येथील ग्रंथालयामध्ये देखील असाच दरवाजाला कुलूप लावून कागदपत्रांचा शोध घेतला. मुंबई मध्ये संशोधनाच्या अनुषंगाने शोध घेत असताना अनेक महत्त्वपूर्ण अशी कागदपत्रे मिळाली. यामध्ये माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन्ची पत्रे मिळाली. दादाभाई नौरोजी आणि सर फिरोज शहा मेहता यांची पत्रेही मिळाली.

विषय निवडीपासून ते अंतिम प्रबंध सादर करेपर्यंत त्यांना अनंत अडचणीस सामोरे जावे लागले. प्रा.नीलमेघन आणि डॉ.अँडरसन हे पीएच.डी.प्रबंधासाठी परिक्षक होते. अँडरसन यांनी प्रबंधामध्ये कोणत्या चुका आहेत याचा रिपोर्ट दिला. तोंडी परीक्षेला देखील तेच आले होते. एक तास परीक्षा झाली. त्यांनी सविस्तर उत्तरे दिली आणि त्यांना पीएच.डी. ही पदवी मिळाली. पीएच.डी. साठी नाव नोंदणी केल्यानंतर सहा वर्षांनी त्यांना पीएच.डी.पदवी प्राप्त झाली.

पीएच.डी. पदवी मिळाल्यानंतर त्यांनी पुणे विद्यापीठाच्या निवासस्थानी प्रबंधातील महत्त्वाच्या कागदपत्रांचे प्रदर्शन मांडले. माजी कुलगुरु डॉ.महाजनि यांना ते प्रदर्शन खूप आवडले व त्यांनी Excellent असा शेरा दिला. त्याचप्रमाणे कुलगुरु डॉ.ताकवले यांना प्रदर्शनाची कल्पना आवडली व पीएच.डी. झालेल्या प्रत्येक विद्यार्थ्याने त्यांनी जमविलेल्या कागदपत्रांचे प्रदर्शन असे मांडावयास हवे असे उद्गार काढले. प्रदर्शनासाठी शुभदा सारस्वतचे श्री.गोगटे आले होते. त्यांनी मी प्रबंध प्रकाशित करतो असे सांगितले.

३.५ पीएच.डी. प्रबंधाचे प्रकाशन

इंडियन कौन्सिल ऑफ हिस्टॉरिकल रिसर्च यांच्याकडून प्रबंध प्रकाशनासाठी ५०००/- रुपयांचे अनुदान मंजूर झाले. प्रबंध परिक्षणाचे काम इतिहास संशोधक डॉ.पी.एम.जोशी यांचेकडे दिले होते. अत्यंत बारकाईने त्यांनी या प्रबंधाचे परिक्षण केले. हा प्रबंध संबंध भारतभर गाजला. एखाद्या विषयाचे सखोल संशोधन कसं करावं, त्यासाठी अस्सल कागदपत्रे कशी जमा करावी आणि सत्याला धरून घटनांची तर्कशुद्धरीत्या मांडणी कशी करावी याचा हा प्रबंध उत्तम नमुना आहे. प्रबंधाचे प्रकाशन दिल्ली येथे प्रगति मैदानावरील ILA Seminar मध्ये केले. (१९८४)

पीएच.डी. ही पदवी प्राप्त केल्यामुळे पुणे विद्यापीठाच्या ग्रंथपाल आणि प्राध्यापक या पदावर तज्ज्ञ समितीने त्यांची निवड केली. तसेच पीएच.डी. चे मार्गदर्शक म्हणून ही नंतर मान्यता मिळाली.

पीएच.डी. ही कष्ट साध्य गोष्ट आहे. पीएच.डी. पदवी यशाच्या मंदिराकडे जाण्याचा चांगला मार्ग आहे. पीएच.डी. ही ज्ञानाकडे पाहण्याची वृत्ती आहे. पीएच.डी. झालेला माणूस कुठलंही विधान सत्यावर आधारितच करणार असा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये निर्माण झाला. पीएच.डी. हे

एक जीवन मूल्य आहे. पीएच.डी.झाल्यामुळे शिक्षकाचे व्यक्तिमत्त्व फुलते आणि त्याचे अध्यापनही मुलग्राही होते असा त्यांचा अनुभव आहे. म्हणून प्रत्येक प्राध्यापकाने पीएच.डी. पदवी आयुष्यामध्ये केव्हा ना केव्हा तरी प्राप्त करावी, असे त्यांना वाटते. असा अनुभव त्यांनी मी पीएच.डी. होणारच! या ग्रंथामध्ये व्यक्त केला आहे.

३.६ डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथालयीन कारकिर्द

एस.एस.सी. परीक्षा दिल्यानंतर ते नोकरीच्या शोधात भटकत होते. अनेक ठिकाणी नोकरीचा शोध घेऊन देखील त्यांना काही केल्या नोकरी मिळत नव्हती. काही ठिकाणी त्यांना वय देखील आडवे आले कारण नोकरी करायची असेल तर किमान १८ वर्षे तरी वय असावे असे सांगण्यात आले.

एके दिवशी केसरी मराठा ग्रंथशालेत एक जागा आहे असे डॉ.महाजन यांना समजले. त्यानुसार त्यांनी अर्ज केला. त्यानंतर १५ दिवसांनी केसरीमध्ये भेटावे असा निरोप आला. त्यानुसार ते ग्रंथपाल श्री. बर्वे यांना जाऊन भेटले. त्यांचे हस्ताक्षर कसे आहे हे पाहण्यासाठी श्री.बर्वे यांनी अर्ज हस्ताक्षरात लिहण्यास सांगितले. घरची आर्थिक स्थिती जाणून घेतली आणि सह्याद्रीचे संपादक दि.वि.काळे यांनी त्यांची मुलाखत घेतली. तेथून श्री.बर्वे यांनी त्यांना 'केसरी' चे विश्वस्त ज.स.उपाख्य तात्यासाहेब करंदीकर यांच्याकडे नेले. त्यांनी अर्ज वाचला. हस्ताक्षर चांगले आहे असे सांगितले. काही प्रश्नदेखील विचारले. अजून शिकत का नाहीस असा प्रश्नही विचारला. या सर्व मंडळींना नमस्कार करून ते ग्रंथालयात गेले व श्री.बर्वे यांनी तुम्ही नोकरीवर या असे सांगितले.

सारणी क्र. ३.१

डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथालयीन कारकिर्द

१)	केसरी-मराठा ग्रंथशाला	१९४९-१९५४
२)	पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालयीन कारकिर्द	१९५४-१९९२
२.१	लायब्ररी असिस्टंट	१९५४-१९५७
२.२	कॅटलॉगर कम सिनियर असिस्टंट	१९५७-१९६१
२.३	चीफ कॅटलॉगर	१९६१-१९७०
२.४	डॉक्युमेंटेशन ऑफीसर	१९७०-१९७६
२.५	उपग्रंथपाल	१९७६-१९८३
२.६	विद्यापीठ ग्रंथपाल	१९८३-१९८५
२.७	विद्यापीठ ग्रंथपाल व ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र प्राध्यापक	१९८५-१९९२

३.६.१ केसरी-मराठा ग्रंथशाला (१९४९-१९५४)

सरांनी केसरी-मराठा ग्रंथशालेमध्ये १५ ऑगस्ट १९४९ रोजी ग्रंथालय साहाय्यक म्हणून काम सुरु केले. केसरी मराठा ग्रंथशालेमध्ये ग्रंथ देवघेव, तालिकीकरण, संदर्भसेवा, पत्रव्यवहार इ. गोष्टी शिकले. केसरीचा इंडेक्स तयार केला. तसेच रविवार केसरीसाठी संदर्भ दिले. लोकमान्य टिळकांचे ग्रंथालय लावून दिले. पुस्तकांचा संग्रह, फोटोंचा संग्रह व्यवस्थित लावून दिला. याच कालावधीत महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीत सहभाग घेण्यास सुरुवात केली. केसरीमध्ये नोकरी करत असताना त्यांनी स्वतःची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवली. स.प.महाविद्यालयातून इंटर आर्टस् परीक्षा उत्तीर्ण झाले. ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्ग पुरा केला. इंग्रजी आणि मराठी टंकलेखनाच्या परीक्षा दिल्या. हिंदीच्या तीन परीक्षा दिल्या. (जून १९५१). ग्रंथपालन वर्गास शिकवण्यास सुरुवात केली. अशा प्रकारे ग्रंथालय जीवनाची बीजे त्यांना केसरीतून मिळाली. सप्टेंबर १९५४ पर्यंत तेथे काम करून नंतर त्यांनी पुणे विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात काम करण्यास सुरुवात केली.

(महाजन, २००७ पृ.६५-६६)

३.६.२ पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालयातील कारकिर्द (१९५४-१९९२)

लायब्ररी असिस्टंट (१९५४-१९५७)

‘केसरी’ मध्ये सर्व काही सुरळीत चालू होते. परंतु पगार कमी होता. म्हणून त्यांनी पुणे विद्यापीठाच्या ग्रंथालयातील ग्रंथालय साहाय्यक या जागेसाठी अर्ज केला. त्यांची गुणवत्ता पाहून पुणे विद्यापीठाच्या ग्रंथालयामध्ये ग्रंथालय साहाय्यक या पदावर निवड झाली. १९५४ मध्ये ते विद्यापीठात ग्रंथालय साहाय्यक म्हणून कामावर रुजू झाले. विद्यापीठातील ग्रंथालयीन कारकीर्दीला सुरुवात झाली. लायब्ररी असिस्टंट म्हणून ग्रंथाची दाखल नोंद, देवघेव विभाग, टंकलेखन विभाग या विभागात काम केले. कॅटलॉगर-कम सिनियर असिस्टंट, युजीसी ग्रँट आली. नवीन ग्रंथांचे तालिकीकरण करून विद्यार्थ्यांना देणे आवश्यक होते. म्हणून हे पद निर्माण केले व त्यांची नेमणूक या पदावर करण्यात आली. याचवेळी ग्रंथखरेदीचे कामही त्यांनी केले.

चीफ कॅटलॉगर (१९६१-१९७०)

पुणे विद्यापीठातील ग्रंथालयात देवघेव विभाग, खरेदी विभाग, तालिकीकरण विभाग, वर्गीकरण विभाग, नियतकालिक विभाग, संदर्भ विभाग सुरू करण्यात आले. तालिकीकरणाचे काम वाढले होते. म्हणून कॅटलॉगर कम सिनियर असिस्टंट हे नवे पद निर्माण करून त्यावर डॉ.महाजन यांची निवड झाली. कारण तालिकीकरणात त्यांचा हातखंडा होता. १९६१ मध्ये ‘चीफ कॅटलॉगर’ हे पद निर्माण करून त्यावरही त्यांची निवड झाली.

या कारकिर्दीत तालिकीकरणामध्ये सुसूत्रता आणली. अनेक जुन्या नव्या ग्रंथाचे तालिकीकरण पूर्ण केले. तालिकेमध्ये अनेक अपूर्ण गोष्टी पूर्ण केल्या. अनेक चुका दुरुस्त केल्या. उदा. तालिकेमध्ये काही नोंदीमध्ये वि.स.खांडेकर असे होते तर काही नोंदीमध्ये विष्णू सखाराम खांडेकर असे होते. या सर्व नोंदी एकत्र येण्यासाठी सर्व नोंदीमध्ये विष्णू सखाराम खांडेकर असे केले. कॅटलॉग ऑफ थिसिस अँड डिसर्टेशन्स हा ग्रंथ संपादन प्रसिद्ध केला.

डॉक्युमेंटेशन ऑफीसर (१९७०-१९७६)

चतुर्थ पंचवार्षिक योजनेमध्ये डॉक्युमेंटेशन ऑफीसर, सिनियर असिस्टंट आणि ज्युनियर असिस्टंट ही पदे विद्यापीठामध्ये मंजूर झाली. यातील डॉक्युमेंटेशन ऑफीसर पदासाठी त्यांनी

अर्ज केला आणि त्यांची निवड झाली तो दिवस होता. दि.११/०५/१९७० मुलाखतीच्या वेळी डीआरटीसी बंगलोर येथे पूर्ण केलेल्या शिक्षणक्रमाचा निकाल लागला होता. त्यामध्ये त्यांना प्रथम श्रेणी आणि प्रथम क्रमांक दिला होता. डॉ.रंगनाथन यांच्यासारख्या ग्रंथालय शास्त्रज्ञाने प्रथम वर्ग आणि प्रथम क्रमांक देणे याचे सर्वांना नवलच वाटले. मे १९७० ते ८ नोव्हेंबर १९७६ पर्यंत त्यांनी या पदावर कार्य केले. या सहा वर्षांच्या कालखंडामध्ये जयकर ग्रंथालयातील डॉक्युमेंटेशन विभागाची भक्कम पायावर उभारणी केली. वाचकांना उपयुक्त अनेक वाचनसेवा, संदर्भसेवा त्यांनी सुरु केल्या.

डॉक्युमेंटेशन ऑफीसर पदावर असताना केलेले कार्य

- १) सामाजिक शास्त्रांमधील प्रलेखन सेवा देण्याचे काम त्यांनी सर्वप्रथम सुरु केले. जयकर ग्रंथालयात सामाजिकशास्त्रविषयक ४०० पर्यंत नियतकालिके येत होती. त्यामधील लेखाची निवड करणे, त्यांच्या नोंदी करणे आवश्यक तेथे टिपणी देणे या नोंदी टाईप करून सायक्लोस्टाइल करून या प्रती ६० ते ८० व्यक्ती व संस्था पाठवित असत. ही सेवा अनेक संशोधकांना महत्त्वाची वाटली. त्यानिमित्ताने संशोधक संदर्भासाठी सातत्याने त्यांचेकडे येत असत. या नोंदीचा मोठा संग्रह जयकर ग्रंथालयात तयार झाला. या सेवेमुळे त्यांना अनेक नवीन मित्र मिळाले व त्यांचे चाहतेही वाढले.
- २) डॉ.महाजन यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले ते म्हणजे पीएच.डी. विद्यार्थ्यांना संदर्भ सेवा देणे. पुणे विद्यापीठात पीएच.डी. करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या खूप होते. हे विद्यार्थी पीएच.डी. साठी विषय निवडीपासून ते पीएच.डी. चा प्रबंध टंकलिखित कसा करावा या संदर्भात मार्गदर्शन घेण्यासाठी त्यांचेकडे येत असत. ही गरज ओळखून त्यांनी दोन तासांचा अभ्यासक्रम तयार केला. 'प्लॅनिंग फॉर ए पीएच.डी. थिसिस अँड यूज ऑफ दि लायब्ररी' या विषयावर ते विद्यापीठातील सामाजिक शास्त्रे विभागात जाऊन व्याख्याने देत असत. हा कार्यक्रम अत्यंत विद्यार्थीप्रिय झाला.
- ३) पीएच.डी. च्या विद्यार्थ्यांना दोन दिवसांचा रिसर्च स्टुडंट सेमिनार डॉ.ताकवले यांनी आयोजित केला आणि त्यासाठी डॉ.महाजन यांनी 'ए गाइड टू दि रिसोर्सेस अव्हेलेबल इन द जयकर लायब्ररी इन दि फिल्ड ऑफ सोशल सायन्सेस' अशी पुस्तिका तयार

केली. या पुस्तिकेचा परिणाम चांगला झाला. विद्यापीठातील वेगवेगळ्या विभागात युजीसीतर्फे सेमिनार, वर्कशॉप्स भरत असत. या कार्यक्रमात सुरुवातीला डॉ.महाजन यांचे व्याख्यान ठेवले जात असे.

- ४) पुणे विद्यापीठातर्फे दोन नियतकालिके प्रसिद्ध होत होती. एक म्हणजे जर्नल ऑफ दि युनिव्हर्सिटी ऑफ पूना सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी आणि दुसरे ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्सेस त्यांचा इन्डेक्स डॉ.महाजन यांनी तयार केला. त्याचबरोबर ग्रंथालयात येणाऱ्या सर्व मासिकांचा संग्रह आकर्षकरित्या त्यांनी मांडून ठेवलेला आहे. सामाजिक शास्त्रातील अनेक लेखसूच्या त्यांनी संग्रहित केल्या.
- ५) आणखीन एक केलेले महत्त्वपूर्ण काम म्हणजे युनेस्को बुलेटिन फॉर लायब्ररी सायन्समध्ये सर्वात शेवटी नवीन प्रकाशनाची माहिती येत असे त्यात काही ठिकाणी विनंतीवरून मोफत पाठविले जाईल अशी सूचना असे. अशा सर्व प्रकाशनांना त्यांनी स्वतः पत्रे पाठविले. त्यामुळे फायदा असा झाला की, जे साहित्य बाजारात मिळत नसे ते साहित्य जमा झाले. या साहित्याला ग्रे लिटरेचर म्हणतात. या साहित्याचा मोठा संग्रह जयकर ग्रंथालयात आहे.
- ६) ग्रंथालयातील कार्य करीत असताना ते अखिल भारतीय परिषदांमध्ये निबंध लिहून सहभाग घेत असत आणि त्यांनी लिहिलेले निबंध गाजलेही. त्यामुळे त्यांना अखिल भारतीय परिषदांमध्ये भाग घेण्यासाठी आमंत्रणे येऊ लागली.
- ७) याच कालखंडामध्ये त्यांचे ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड १ हे पुस्तक १९७४ साली महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळाने प्रसिद्ध केले. या पुस्तकाला महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय परिषदेने सावंतवाडी येथे भरलेल्या अधिवेशनात नामवंत ग्रंथपाल शां.श.रेगे यांच्या हस्ते मराठीतील उत्कृष्ट पुस्तक म्हणून पुरस्कार दिला. त्यामुळे डॉ.महाजन यांचा तालिकीकरण या विषयावरील ऑर्थॅरिटी / तज्ज्ञ व्यक्ती म्हणून उल्लेख होऊ लागला. या पुस्तकाचा दुसरा खंड १९७९ साली प्रसिद्ध केला. याही ग्रंथाला मराठीतील उत्कृष्ट ग्रंथ म्हणून मालेगाव येथे भरलेल्या महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलनात पुरस्कार देण्यात आला.

उपग्रंथपाल (१९७६-१९८३)

श्री. हिंगवे ग्रंथपाल पदावरून निवृत्त झाले आणि डॉ.पेठे यांची ग्रंथपालपदी प्रभारी नेमणूक झाली. परंतु ग्रंथपालाची गुणवत्ता विषयक अधिनियम करण्यास दोन वर्षे लागल्यामुळे डॉ.पेठे यांची १९७९ साली कायमस्वरूपी नेमणूक झाली. त्यांचा उपग्रंथपाल पदी निवड होण्याचा मार्ग मोकळा झाला होता. पण अशातच राखीव जागांचा प्रश्न निर्माण झाला. त्यासाठी त्यांनी झगडा दिला. यानिमित्ताने त्यांनी भारताची राज्यघटना तयार करताना राखीव जागेविषयक भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबडेकरांनी काय मते प्रतिपादन केली होती याचाही अभ्यास केला. आणि समितीने उपग्रंथपाल हे पद बिनराखीव असावे असा निर्णय घेतला. पण अडथळे काही संपत नव्हते. नंतर ४५ वर्षे वय असावे या मुद्द्यावरून त्यांना मुलाखतीसाठी आमंत्रण आले नाही. याही अन्यायाविरुद्ध त्यांनी लढा दिला. विद्यापीठाने पहिली जाहिरात रद्द करून दुसरी जाहिरात दिली व त्यामध्ये त्यांची निवड झाली.

१९७६ साली सुरू झालेला हा लढा १९८२ साली संपला. सहा महिन्यात जे काम व्हावयाचे त्यासाठी त्यांना सहा वर्षे झगडावे लागले. १९८१ साली त्यांची उपग्रंथपाल या पदावर निवड समितीतर्फे निवड करण्यात आली.

३.७ उपग्रंथपालपदाच्या कारकीर्दीतील विधायक उपक्रम

- १) पश्चिमघाट हा प्रदेश अनेक नैसर्गिक साधनांनी समृद्ध आहे. भारत सरकारच्या पर्यावरण विभागातर्फे या प्रदेशाचा विकास करण्यासाठी संशोधन प्रकल्प मंजूर करण्यात आले. त्यामध्ये डॉ.महाजन यांनी Study of the Western Ghats : Bibliographic Assistance Cell असा तीन वर्षे कालखंडाचा प्रकल्प सादर केला (१९८३-८६) आणि त्या प्रकल्पास भारत सरकारची मंजूरीही मिळाली.
- २) जयकर ग्रंथालयाच्या कारभारात सुधारणा करण्यासाठी एक तज्ज्ञ माणसाची गिरिजाकुमार समिती नेमण्यात आली. त्यांच्या कामकाजात डॉ.महाजन यांनी सर्वोत्तम साहाय्य केले.
- ३) गिरिजाकुमार समितीच्या शिफारशीनुसार पुणे विद्यापीठांतर्गत संशोधन आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये सध्या कोणत्या नियतकालिकांची वर्गणी भरली जाते याचे

सर्वेक्षण करण्यात आले. सर्वेक्षणाअंती असे दिसून आले की, पुणे शहरातील ग्रंथालयांमध्ये एकूण चार हजार नियतकालिके घेण्यात येत होती. सर्वात जास्त नियतकालिके (जवळजवळ एक हजार) जयकर ग्रंथालयात घेण्यात येत होती. या सर्व नियतकालिकांची संघ सूची केली. हा अहवाल पुणे लायब्ररी नेटवर्क स्थापन करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरला.

- ४) महाराष्ट्र शासनाच्या कारभारात आणि ग्रंथ निर्मितीमध्ये मराठी भाषेचा वापर व्हावा म्हणून भाषा संचालनालय स्थापन करण्यात आले आहे. ग्रंथालयशास्त्रविषयक परिभाषा कोश तयार करावा म्हणून त्यांनी अनेक ग्रंथालय तज्ज्ञांची एक उपसमिती नेमली. त्यावर डॉ.महाजन आणि डॉ.म.प.पेठे यांची पुणे विद्यापीठाचे प्रतिनिधी म्हणून निवड केली. त्याचे फलित म्हणजे ग्रंथालय आणि परिभाषा कोश प्रसिद्ध झाला. (१९८२-८६)

या समितीच्या सभेच्या निमित्ताने ग्रंथालय शास्त्रातील मुद्द्यांचा सखोल आणि स्वयं अभ्यास झाला. या अभ्यासाचा उपयोग त्यांना यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठासाठी ग्रंथनिर्मिती करताना झाला.

विद्यापीठ ग्रंथपालपदाची निवड (१९८३-१९९२)

ग्रंथालय साहाय्यक ते विद्यापीठ ग्रंथपाल पदी निवड होणे हा प्रवास अत्यंत कष्टप्रद असाच होता. सहजासहजी यश मिळाले नाही. सतत झगडा द्यावा लागला आणि अखेर १९८५ मध्ये त्यांची विद्यापीठाच्या ग्रंथपालपदी निवड झाली. तसेच ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील प्राध्यापक असे पदनाम मान्य करून त्यावरही त्यांची निवड झाली. ग्रंथपाल हे पद मिळण्यासाठी त्यांना अडीच वर्षे झगडा द्यावा लागला. शेवटी सत्याचा विजय होतो. पण त्यासाठी चिकाटीने शेवटपर्यंत झगडावे लागते हेच खरे. डॉ.महाजन यांच्या जीवनामध्ये असे अनेक झगडे द्यावे लागले आणि त्यांनी ते जिद्दीने दिले. आणि शेवटी यश मिळविले. नंतर दहा वर्षे त्यांनी विद्यापीठ ग्रंथपाल म्हणून काम पाहिले.

३.८ ग्रंथपालपदावरील विधायक उपक्रम

१) हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण प्रकल्प

जयकर ग्रंथालयात संस्कृत, मराठी, हिंदी हस्तलिखितांचा दुर्मिळ संग्रह आहे. परंतु त्यांचे जतन, संरक्षण नीटपणे झाले नव्हते. तसेच या हस्तलिखितांची वर्णनात्मक सूचीही तयार केलेली नव्हती. भारत सरकार हस्तलिखितांच्या जतन, संरक्षण करण्यासाठी अनुदान देते. त्याविषयी एक पत्रही जयकर ग्रंथालयात आले. त्यानुसार डॉ.महाजन यांनी योजनेचा सखोल अभ्यास करून प्रकल्प तयार केला आणि तो प्रकल्प मंजूरही झाला. त्यााठी ६९,०००/- रुपयाचे अनुदान मंजूर झाले. त्यानुसार डॉ.महाजन यांनी त्या प्रकल्पाची कार्यवाही उत्तमपणे पार पाडली.

२) हस्तलिखितांची वर्णनात्मक सूची प्रसिद्ध

हस्तलिखितांची सूची प्रसिद्ध करण्यासाठी दुसरा प्रस्ताव पाठवला. या प्रस्तावात त्यांनी हस्तलिखितांचे जतन करण्याबरोबरच हस्तलिखितांची वर्णनात्मक सूची करून ती छापून प्रसिद्ध करण्यासाठी अनुदान मागितले. या प्रस्तावासाठी एक लाख रुपयाचे अनुदान मंजूर करण्यात आले. अनेक तज्ज्ञ लोकांच्या मदतीने या तालिकेचा पहिला खंड १९८६ साली प्रसिद्ध केला. त्याचे शीर्षक होते Descriptive Catalogue of Manuscripts available in the Jayakar Library University of Pune याचा दुसरा खंड १९८९ मध्ये प्रसिद्ध केला. अशा तऱ्हेने १९८५ पर्यंत जयकर ग्रंथालयात असलेल्या हस्तलिखितांची वर्णनात्मक सूची प्रसिद्ध केली.

३) मुक्तांगण दृक श्रवणालयाची स्थापना (१९८७)

मायक्रोफिल्मिंग युनिट स्थापन केले. या दृकश्रवणालयातून त्यांनी १९८९ सालापर्यंत एक लाख पानांचे मायक्रोफिल्मिंग केले.

४) ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणक्रमामध्ये सुधारणा

नोकरी करत विद्यार्थ्यांना बी.लिब करता यावे यासाठी सरांनी (१९८२) मध्ये बी.लिब.चे सायंवर्ग सुरू केले. तसेच सुट्टीतील एम.लिब. (१९८७) चे शिक्षणवर्ग सुरू केले. ग्रंथालयशास्त्र विषयातील शिक्षकांची एक नवीन पिढी तयार करण्याचे कार्य सरांनी केले आहे. युजीसीने वरिष्ठ पदासाठी पीएच.डी ही गुणवत्ता प्रस्थापित केली होती. ही गरज ओळखून पुणे विद्यापीठात ग्रंथालय माहितीशास्त्र विषयातून पीएच.डी चा प्रसार केला.

- ५) ग्रंथालयशास्त्र विभागातर्फे अखिल भारतीय स्वरूपाचे सेमिनार्स आयोजित केले.
- ६) संगणकाचा ग्रंथालयात उपयोग कसा करावा याबाबत कोर्सेस आयोजित केले.
- ७) १९८७ साली बी.लिब. शिक्षणक्रमामध्ये कॉम्प्युटर ॲप्लिकेशन इन लायब्ररी अँड इन्फर्मेेशन सायन्स असा नवीन पेपर सुरु केला.
- ८) जयकर ग्रंथालयात झेरॉक्स सेवा सुरु केली.
- ९) वाचन दालन दीर्घकाळ उघडे ठेवणे.
- १०) दिवाळीमध्ये वाचन दालन उघडे ठेवणे.
- ११) १९८८ मध्ये ब्रिटीश कौन्सिलच्यावतीने इंग्लंडमधील ग्रंथालयांचा अभ्यासदौरा पूर्ण केला.
- १२) पॅरिस येथे आंतरराष्ट्रीय दप्तरखाना परिषदमध्ये भाग घेतला आणि निबंधवाचन केले.
- १३) वेल्समध्ये जाऊन रंगनाथन यांचा पत्रव्यवहार जमा केला आणि स्थानीय इतिहास दालनांचा अभ्यास केला.
- १४) दिल्ली येथील जागतिक ग्रंथजत्रेमध्ये भाग घेऊन ग्रंथ खरेदी केली.
- १५) १९८९ मध्ये ३५ वी अखिल भारतीय ग्रंथालय परिषद भरवली. (७ ते १० नोव्हेंबर १९८९)
- १६) युजीसीमध्ये ग्रंथालयशास्त्र पॅनेलवर सभाद म्हणून कार्य. युजीसी करिक्युलम डेव्हलपमेंट कमिटीवर सभासद म्हणून कार्य.
- १७) साहाय्यक ग्रंथपालाची गुणवत्ता बदलली.
- १८) पुणे विद्यापीठात युजीसीमान्य रिफ्रेशर कोर्स सुरु केले.
- १९) पुणे शहर स्थानीय इतिहास दालन सुरु केले.
- २०) दहावी इण्टॅलिस ग्रंथालय परिषद आयोजित केली. (१९९२)
- २१) डॉ.महाजन यांना बेस्ट टीचर्स ॲवार्ड प्रदान. (१९९२) (महाजन, २०१४)

३.९ सेवानिवृत्तीनंतरचे डॉ.महाजन यांचे कार्य (१९९२ ते २०१४)

- १) २४ जून १९९२ रोजी पुणे लायब्ररी नेटवर्क, संचालक आणि सदस्य सचिव म्हणून डॉ.महाजन यांची नेमणूक झाली.

- २) ९ सप्टेंबर १९९२ युजीसीने सोशियो इकॉनॉमिक स्टडी ऑफ पुना सिटी : अँन अँनोटेडेड बिब्लिओग्राफी हा संशोधन प्रकल्प तीन वर्षांच्या कालखंडासाठी मंजूर केला.
- ३) १७ मार्च १९९४ ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणक्रम (बी.लिब.) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक मानद संयोजक पदी नियुक्ती, १९९६ मध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी शिक्षणक्रम यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक येथे सुरु करण्यात डॉ.महाजन यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. ३४ मराठी ग्रंथांची निर्मिती केली.
- ४) ८ जानेवारी १९९७ युजीसीकडून पुणे शहराचा ज्ञानकोश या संशोधन प्रकल्पास विशेष अटीसह मंजूरी मिळाली. त्या अटीनुसार पुणे शहर सूची प्रसिद्ध. (२०००)
- ५) ३१ जुलै १९९९ युजीसीकडून इन्सायक्लोपीडिया ऑफ पुणे सिटी : क्रिएशन ऑफ ए डेटाबेस या तीन वर्षांच्या संशोधन प्रकल्पाला मंजूरी मिळाली. अनुदानाचा पहिला हप्ता मिळाला.
- ६) २३ जुलै २००० केसरीमध्ये बालकुंज सदरामध्ये पत्र मुद्रेतून पुण्याचे शिल्पकार लेखमाला सुरु केली. २८ लेख त्यातून प्रसिद्ध केले. पहिला लेख लोकमान्य टिळकांच्यावर लिहिला.
- ७) १ ऑक्टोबर २००१ ते ३१ डिसेंबर २००४ पर्यंत लोकसत्ता वृत्तपत्रामध्ये नवनीत या पुरवणीमध्ये दिनविशेष सदर ३ वर्षे ३ महिने लिहिले. पहिली दोन वर्षे जगाच्या इतिहासातील निवडक परंतु विविध क्षेत्रातील घटना लिहिल्या आणि शेवटच्या वर्षी इतिहासात आज सदर लेखन सुरु केले.
- ८) २००३ साली पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान ही विश्वस्त संस्था स्थापन केली. या संस्थेतर्फे ११ फेब्रुवारी २००४ रोजी पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रसिद्ध. या ज्ञानकोशास महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा श्रीपाद जोशी पुरस्कार (२००४) व केसरी मराठा संस्थेचा जयंतराव टिळक स्मृती पुरस्कार प्राप्त. (२००६)
- ९) १ जानेवारी २००४ लोकसत्ता नवनीत पुरवणीमध्ये इतिहासात आज सदर लेखन सुरु केले. दररोज एका घटनेची माहिती वर्षभर देण्याचा उपक्रम केला.

- १०) ११ फेब्रुवारी २००४ मध्ये दिल्ली येथे इन्फर्मेशन अँड लायब्ररी नेटवर्क तर्फे कॅलिबर आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालय परिषदेमध्ये प्रा.यशपाल यांचे हस्ते सत्कार झाला. University and College Librarianship in India in The 21st Century या महाजन गौरवग्रंथाचे प्रा.अरुण निगवेकर यांचे हस्ते प्रसिद्ध.
- ११) २४ जानेवारी २००५ सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा विकासासाठी इफला युनेस्कोने तयार केलेली मार्गदर्शक तत्वांचा अनुवाद सादर केला.
- १२) १० एप्रिल २००५ मध्ये केसरी-मराठा ट्रस्टतर्फे 'केसरी छावा' मध्ये सातत्याने लेखन करणाऱ्या डॉ.शां.ग.महाजन यांचा सत्कार करण्यात आला. निवृत्तीनंतरच्या काळात डॉ.महाजन यांनी अनेक पुस्तकांचे लेखन केले आहे.
- १३) ९ ऑगस्ट २०१२ पुणे शहरविषयक ११ ग्रंथांची निर्मिती व प्रकाशन प्रकल्पाची सांगता.
- १४) २०१० इँस्लिक या अखिल भारतीय ग्रंथालय संघटनेचा ए.के.मुखर्जी जीवनगौरव पुरस्कार प्रदान.
- १५) २०११ ते २०१५ या कालखंडात युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे तर्फे नऊ ग्रंथांचे प्रकाशन. मी पीएच.डी. होणारच! या ग्रंथाची पहिली आवृत्ती तीन महिन्यात संपली. या ग्रंथाची इंग्रजी आवृत्ती प्रसिद्ध.
- १६) सन २००८ ते २०१२ या कालखंडात एम.फील. साठी मार्गदर्शन केले.
- १७) जानेवारी २०१४ ते डिसेंबर २०१४ लोकमतमधील मंथन पुरवणीमध्ये वर्षभर लेखन केले. यामध्ये पुणे शहरातील वस्तुसंग्रहालये, कलादालने याबाबतचे ४९ लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. (महाजन, २००६)

सारांश

डॉ.महाजन यांनी अत्यंत कमी वयात सुरु केलेली केसरी मराठा ग्रंथशालेतील कारकिर्द ते पुणे विद्यापीठ ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल हा संपूर्ण प्रवास प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मांडण्यात आला आहे. त्यानंतर सेवानिवृत्तीनंतर केलेल्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच ग्रंथालयीन जीवनामध्ये त्यांनी केलेली महत्त्वपूर्ण कामे यांचीही तपशीलवार माहिती देण्यात आली आहे. परिणामी त्यांना इँग्लिश या भारतीय ग्रंथालय संघटनेने ए.के.मुखर्जी जीवनगौरव पुरस्कार प्रदान केला. (२०१०). पुढील प्रकरण क्रमांक चार मध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा याची माहिती देण्यात आली आहे.

संदर्भसूची

- महाजन, शां.ग. (२००७). *यशोगाथा ज्ञानसाधनेची*. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. पृ.३५
- तत्रैव. पृ. ४२
- तत्रैव. पृ. १२१
- तत्रैव. पृ. ६५-६६
- महाजन, शां.ग. (२५ फेब्रुवारी २०१४). *प्रत्यक्ष मुलाखत*. पुणे : सरस्वती विहार, स्वस्तिश्री सोसायटी.
- महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. पृ. २३४-२३५
- डॉ.महाजन यांना मिळालेल्या पदव्या तसेच प्रदान केलेले पुरस्कार यांच्या दोन फाईली.

प्रकरण चौथे

डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा

४.१ प्रस्तावना

डॉ.शां.ग. महाजन हे मूलतः ग्रंथप्रेमी व ज्ञानप्रेमी गृहस्थ आहेत. ग्रंथपालनाचा व्यवसाय त्यांनी एक व्रत म्हणून अंगिकारला. त्यावर त्यांनी विपुल प्रेम केले. या ग्रंथ संपदेच्या लिखाणातून डॉ. महाजन यांनी ग्रंथपालनशास्त्रावर व ग्रंथालय चळवळ यांना दिलेल्या महत्त्वपूर्ण योगदानाचा बोध होतो. ग्रंथपालन व्यवसायाची शास्त्रशुद्ध पायावर बांधणी करण्याचा व त्याला आधुनिक चेहरा देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्ग, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी तसेच पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी ग्रंथलेखन केले. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठातील ग्रंथपालनशास्त्र पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी ग्रंथनिर्मिती केली आहे. डिसेंबर २०१४ अखेर त्यांनी ७८ ग्रंथांचे लेखन तसेच ४४ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. ग्रंथालयीन तालिकीकरण, वर्गीकरण, ग्रंथालय संघटन, ग्रंथालय व्यवस्थापन, पुणे शहरविषयक, चरित्रात्मक, द्विबिंदू वर्गीकरण व संशोधन पद्धती अशा अनेक विषयावर विपुल लेखन केले आहे. प्रस्तुत प्रकरणात डॉ. महाजन यांचेकडून निर्माण झालेल्या ग्रंथसंपदेचा आढावा घेणेत आला.

४.२ महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा

१) महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांची सूची (१९६५). मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ. १४४ पृष्ठे. किंमत ५ रुपये.

श्री.महाजन यांनी लिहिलेला हा पहिला मराठी ग्रंथ होय. हा संदर्भग्रंथ आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीचा अभ्यास करताना असे लक्षात आले की, महाराष्ट्रात ग्रंथालयांची एक समग्र यादी अथवा सूची उपलब्ध नाही. म्हणून हे काम हाती घेतले. या पुस्तकाच्या संपादकीय निवेदनामध्ये ही माहिती जमा कशी केली याबद्दल सविस्तर माहिती दिली आहे. त्यावरून हा केवढा मोठा उद्योग पार पाडला, याची कल्पना येते. या सूचीमध्ये १३४० ग्रंथालयांची माहिती

दिली आहे. त्यातील पश्चिम महाराष्ट्राची ७८३ ग्रंथालय, विदर्भातील २६८ ग्रंथालय, मराठवाड्यातील १५१ ग्रंथालय अशा १२०२ ग्रंथालयांची माहिती आहे. याशिवाय गोमंतकामधील ७६ ग्रंथालय व इतर राज्यातील ६२ ग्रंथालय अशी मिळून १३४० ग्रंथालय यात समाविष्ट केली आहेत. या सूचीचे चार विभाग पाडले आहेत. पहिल्या विभागात विद्यापीठ ग्रंथालयांची तसेच प्रत्येक विद्यापीठांतर्गत घटक व संलग्न महाविद्यालयीन ग्रंथालयांची माहिती दिली आहे. दुसऱ्या विभागात विशेष ग्रंथालयांची आणि संशोधन ग्रंथालयांची माहिती प्रदेशवार दिली आहे.

पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ याप्रमाणे तिसऱ्या विभागात सार्वजनिक ग्रंथालयांची माहिती दिली आहे. यामध्ये अनुदान प्राप्त ग्रंथालय, मोफत वाचनालये व इतर वर्गणी ग्रंथालय यांची माहिती दिली आहे. या ग्रंथालयांची माहिती पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ याप्रमाणे प्रदेशवार दिली आहे. प्रादेशिक विभागामध्ये जिल्हावार माहिती दिली आहे. चौथ्या विभागात महाराष्ट्र राज्याबाहेरील गोमंत आणि इतर राज्यवार माहिती दिली आहे.

माहितीच्या बाबी

विभाग प्रादेशिक, अनुक्रमांक, ग्रंथालयाचे नाव व पत्ता, स्थापना दिनांक अथवा वर्षे आणि ग्रंथसंख्या एवढी माहिती दिली आहे. या सूचीला सात परिशिष्टे दिली आहेत. त्यामध्ये १०० वर्षे पूर्ण झालेली ग्रंथालये, २५ हजार किंवा त्याहून अधिक ग्रंथसंख्या असलेली ग्रंथालये, ग्रंथालयांची संख्या (सूचीमध्ये समाविष्ट केलेल्या), जमा केलेल्या माहितीची आकडेवारी, संदर्भ साहित्य, ग्रंथालय संघाचे पत्ते, महाराष्ट्रातील ग्रंथालय संघ (पृष्ठ ११८ ते १४४ व १० ग्रंथालय संघाची माहिती)

ही माहिती ग्रंथालय संचालक, विद्यापीठे आणि ग्रंथालयांना पोस्टकार्डे पाठवून जमा केली आहेत. त्यासाठी ६०० पत्रे पाठविली. पुस्तकास महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाचे अध्यक्ष आणि महाराष्ट्र विधान परिषदेचे अध्यक्ष वि.स.पागे यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे की, ही सूची प्रसिद्ध करून महाजन यांनी ग्रंथालय चळवळीची मोठी सेवा केली आहे, असे म्हटले आहे.

वैशिष्ट्ये

या स्वरूपाची संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यातील ग्रंथालयांची सूची प्रथम प्रसिद्ध झाली आहे. त्यानंतरच्या कालखंडात या सूचीचे दुसरी अद्ययावत आवृत्ती कोणीही काढली नाही. या सूचीमुळे महाजन यांनी आपल्या ग्रंथलेखन कार्याचा शुभारंभ केला आहे. (महाजन, १९६५)

२) महाराष्ट्रातील ग्रंथपाल, ग्रंथालयसेवक व ग्रंथालयीन कार्यकर्ते यांची सूची (१९६७).

मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ. १२८ पृष्ठे.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास या विषयाचा गेली ४ वर्षे सर अभ्यास करीत आहेत. त्यासाठी ग्रंथालय चळवळीतील विविध घटकांची माहिती जमा करणे आवश्यक होते. त्यानुसार ग्रंथालय चळवळीतील दोन घटक – ग्रंथालये व ग्रंथालय संघ याविषयीची माहिती जमा करून ती महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांची सूची या ग्रंथात सादर केली. या ग्रंथामध्ये ग्रंथालय चळवळीमधील आणखी दोन घटक म्हणजे ग्रंथालयात काम करणारे ग्रंथपाल व इतर ग्रंथालय सेवक आणि ग्रंथालयाचे कारभार पाहणारे. ग्रंथालय चालक मंडळी तसेच ग्रंथालय चळवळीचा पुरस्कार करणारे सार्वजनिक कार्यकर्ते यांची माहिती दिली आहे. ही माहिती मिळवण्यासाठी ९०० पत्रे व २००० माहितीपत्रके पाठविली. ४०० स्मरणपत्रके पाठविली.

सूचीची रचना

सूचीतील नोंदी प्रादेशिक विभागाप्रमाणे लावले आहेत. त्यांची माहिती खालील बाबींविषयी दिली आहे. १) व्यक्तीनाम, प्रथम आडनाव, २) जन्मदिनांक, ३) शिक्षण, ४) ग्रंथालयीन कामाचा अनुभव, ५) ग्रंथालयीन कार्य, ६) प्रकाशने, ७) राहण्याचा पत्ता अशा तऱ्हेने एकूण ९०० व्यक्तींचा परिचय करून देण्याचा हा भारतामधील पहिलाच उपक्रम मानावा लागेल.

परिशिष्टे

व्यक्तींची संख्या, ६० वर्षे व त्याहून अधिक वयाच्या व्यक्ती, ग्रंथपालन वर्गाचे अध्यापक, ग्रंथालयविषयक लिखाण करणारे व्यक्ती, महाराष्ट्राबाहेरील मराठी ग्रंथपाल, परदेशातील ग्रंथपाल यांचाही समावेश या सूचीमध्ये केला आहे. नोंदीची रचना प्रदेशवार केली आहे. पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाडा यामध्ये पुणे, मुंबई, नागपूर, औरंगाबाद येथील

व्यक्तींची माहिती एकत्र दिली आहे. या सूचीमध्ये महाराष्ट्रातील ग्रंथपालनाची व ग्रंथालयीन कार्यकर्तेंची परंपरा हा प्रदीर्घ निबंध (पृष्ठे १७-४५) दिला आहे. ग्रंथाला प्रसिद्ध ग्रंथपाल डॉ.पु.म.जोशी यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यामध्ये या प्रचंड खटाटोपाचे महत्त्व सांगितले आहे.

(महाजन, १९६७)

३) द्विबिंदू वर्गीकरण. (१९७३). मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ प्रकाशन.

बंगलोर येथे डॉ.रंगनाथन यांच्याकडे शिक्षण घेऊन महाजन पुणे येथे परतले. त्यानंतर त्यांनी मराठीमधून ग्रंथालय शास्त्रावरील पाठ्यपुस्तके निर्माण करावी यासाठी महाराष्ट्र शासनाकडे प्रस्ताव दिला. तो ग्रंथालय संचालक श्री.पुराणिक यांनी मान्य केला. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाने पाठ्यपुस्तक निर्मितीचे काम हाती घेतले आणि पुस्तकांची हस्तलिखिते पाठवावित असे आव्हान केले. त्या आव्हानाला प्रतिसाद देवून महाजन यांनी खालील तीन पाठ्यपुस्तके लिहिली. त्यात ग्रंथालय संचालकांनी सुधारणा सुचवल्या. त्यांचा समावेश करून ही पाठ्यपुस्तके महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाने प्रसिद्ध केली. द्विबिंदू वर्गीकरण (१९७३), तालिकीकरण : तात्त्विक (१९७३), तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक (१९७३) सीसीसी प्रमाणे

यामध्ये कोलन वर्गीकरणाचे तक्ते दिले आहेत. तसेच वर्गीकरणाचे प्रमुख नियमही दिले आहेत. किंमत रू.२/- (महाजन, १९७३)

४) तालिकीकरण : तात्त्विक (१९७३). मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ. पृष्ठे १११. किंमत ३ रुपये.

सदर ग्रंथाची रचना एकूण दहा प्रकरणात केली आहे. महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ पुणे यांच्या वतीने ग्रंथपालन वर्गासाठी क्रमिके लिहण्याचे काम सुरू होते. त्यातीलच एक अतिशय महत्त्वपूर्ण असे तयार झालेले पुस्तक म्हणजे तालिकीकरण तात्त्विक.

प्रकरण क्रमांक १ मध्ये ग्रंथालयात तालिकेची आवश्यकता, तालिकेचे उद्देश व कार्य, तालिका म्हणजे काय, तालिका तयार करण्याविषयीची मार्गदर्शक तत्त्वे याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे.

तालिका व ग्रंथसूची यामधील फरक प्रथम दिला आहे. ग्रंथसूचीचे प्रकार, स्थान यादी, स्थानयादींची आवश्यकता, स्थान यादीचे फायदे, ग्रंथालयशास्त्राचे पाच मूलभूत सिद्धांत, प्रकरण क्रमांक दोनमध्ये दिले आहेत. तालिकीकरण करताना ग्रंथाचे अंतरंग व ग्रंथवर्णन करणे महत्त्वाचे असते. तालिकीकरणाचे काम सुलभ व्हायचे असेल तर ग्रंथाचे विविध भाग, त्यातील माहिती यांचे ज्ञान तालिकाकारास माहिती असणे आवश्यक असते. यासाठी ग्रंथ व त्याचे विविध विभाग याबद्दल माहिती प्रकरण ३ मध्ये दिली आहे. प्रकरण क्रमांक चारमध्ये तालिका ठेवण्याचे प्रमुख प्रकार दिले आहेत. यामध्ये ग्रंथरूप तालिका, पत्ररूप तालिका, चिठ्ठीरूप तालिका यांची माहिती दिली आहे. तालिकांच्या प्रकाराबाबत माहिती प्रकरण पाचमध्ये दिली आहे. नोंदीचे प्रकार या प्रकरणात मुख्य नोंदीविषयी वर्णन केले आहे. नोंदीच्या पूरक नोंदी याप्रकाराची माहिती प्रकरण सातमध्ये दिली आहे. पूरक नोंदीचे प्रकार ही या प्रकरणात दिले आहेत. ग्रंथकार या पुढील प्रकरणात ग्रंथकार व्याख्या, व्यक्ती ग्रंथकार, नोंदीमधील व्यक्तिनामाचा निर्देश याबाबत विवेचन केले आहे. प्रकरण क्रमांक ९ तालिकीकरण आणि वर्गीकरण असे आहे. यामध्ये वर्गीकरणाचा प्रधान हेतू, वर्गीकरणाच्या तसेच तालिकीकरणाच्या मर्यादा दिल्या आहेत.

वैशिष्ट्ये

सोपी, सुटसुटीत भाषा, भरपूर उदाहरणे, पारिभाषिक शब्दावली दिली आहे. (महाजन,

१९७३)

५) तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक (१९७३). मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.

हा ग्रंथ डॉ.रंगनाथन यांच्या वर्गीकृत तालिका संहितेच्या पाचव्या पुनर्मुद्रित आवृत्तीनुसार तयार केला आहे. प्रथम आवृत्ती १९७३ साली प्रकाशित झाली आहे. या ग्रंथलेखन कार्यासाठी भारतीय ग्रंथालयशास्त्राचे जनक डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांनी पत्र पाठवून आशीर्वादही दिले आहेत. त्यानंतर लेखकांनी आपले निवेदनही दिले आहे. ग्रंथाची रचना एकूण १० प्रकरणामध्ये केली आहे.

प्रकरण क्रमांक १ मध्ये वर्गीकृत तालिका यामध्ये तालिका म्हणजे काय, तालिकेची आवश्यकता, वर्गीकृत तालिका, वर्गीकृत तालिकेचे फायदे, वर्गीकृत तालिका नियमावली,

नियमावलीतील माहिती इ. भाग दिला आहे. सदर प्रकरणात प्रत्येक ग्रंथांची मुख्य नोंद कशी करावी व त्यावरून विविध पूरक नोंदी कशा कराव्यात याचे विवेचन केले आहे.

तालिकीकरणाची पूर्वतयारी या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये तालिकीकरण करण्यासाठी कोणकोणते साहित्य आवश्यक असते याची माहिती दिली आहे. तालिकीकरण करताना प्रत्येक ग्रंथांची आपल्याला एक मुख्य नोंद करावी लागते. मुख्य नोंद म्हणजे काय व मुख्य नोंदीचे विभाग कोणते याबद्दल सविस्तर वर्णन प्रकरण क्रमांक तीनमध्ये दिले आहे. प्रत्यक्ष तालिकापत्रावर मुख्य नोंदीचे वेगवेगळे विभाग दाखविले आहेत.

मुख्य नोंदीशिवाय इतर ज्या नोंदी केल्या जातात त्या सर्वांना पूरक नोंदी म्हणतात. पूरक नोंदीतील ग्रंथदर्शक नोंद कशी करावयाची याची उदाहरणे देवून प्रकरण ४ मध्ये सविस्तर माहिती दिली आहे. ग्रंथनाम नोंद म्हणजे काय तसेच ग्रंथनाम नोंद करत असताना वापरावयाचे नियम प्रत्यक्ष ग्रंथनाम नोंद कशी करावी याबाबत माहिती प्रकरण ५ मध्ये दिली आहे. पूरक नोंदीतील वर्गदर्शक नोंदीची आवश्यकता वर्गदर्शक नोंदीचे विभाग, एकघटक विषयाच्या वर्गदर्शक नोंदी, बहुघटक विषयाच्या वर्गदर्शक नोंदी, साखळी पद्धत याविषयी प्रत्यक्ष उदाहरणे देवून वर्गनिर्देशी नोंद हा भाग प्रकरण क्रमांक ६ मध्ये दिला आहे. दोन वा अधिक खंडामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांची मुख्य नोंद आणि पूरक नोंद कशी करावी याबाबत माहिती सातव्या प्रकरणात दिली आहे. नियतकालिके या पुढील आठव्या प्रकरणात नियतकालिकात कोणत्या प्रकारच्या सहित्याचा समावेश होतो. तसेच नियतकालिकांची वैशिष्ट्ये कोणते याबरोबरच नियतकालिकांची मुख्य नोंद व पूरक नोंद कशी करावी ते उदाहरणासह दिले आहे. प्रकरण क्रमांक ९ मध्ये पारिभाषिक शब्दांची यादी दिली आहे. प्रकरण क्रमांक १० मध्ये ग्रंथांचे प्रकार व त्यानुसार तालिकीकरण केले आहे. यामध्ये २७ प्रकारच्या ग्रंथांचे उदाहरणाद्वारे प्रत्यक्ष तालिकीकरण करून दाखविले आहे. शेवटी प्रमुख दुरुस्ती कोणत्या आहेत ते दिले आहे.

तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक या विषयावरील डॉ.शि.रा.रंगनाथन यांच्या Classified Catalogue Code Ed.5 या ग्रंथावर आधारलेले हे पुस्तक ग्रंथपालन वर्गाच्या विद्यार्थ्यांना, ग्रंथपालांना व ग्रंथालयप्रेमींना अतिशय उपयुक्त असे आहे. ग्रंथालयाच्या दैनंदिन व्यवहारात तालिकीकरणाचे काम आवश्यक तसेच महत्त्वाचे गणले जाते. या विषयावर इंग्रजी भाषेत बरीच

पुस्तके पण मराठी भाषेतील पुस्तकांची गरज भासत होती. अनेक व्यक्तींनी या विषयावर पुस्तके लिहिली. पण तालिकीकरण नियमावलीत बरेच बदल झालेले होते. त्यामुळे नवीन नियमावलीस अनुसरून पुस्तके लिहिणे आवश्यक होते. यासाठी महाराष्ट्र सरकारने ग्रंथपालन वर्गास उपयुक्त असे मराठी भाषेतील ग्रंथनिर्मितीसाठी आर्थिक साहाय्य देण्याची योजना देखील आखली होती. या तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक हे पुस्तक मराठीतून लेखन करण्याचे श्रेय डॉ.शां.ग.महाजन यांना जाते. (महाजन, १९७३)

४.३ महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा

६) ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड - १ वर्गीकृत तालिका (१९७४)

डॉ.शियाली रामामृत रंगनाथन यांच्या क्लासिफाईड कॅटलॉग कोड: आ.५ वर आधारित

महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळामार्फत पदवी स्तरावरील शिक्षणक्रमासाठी मराठीतून ग्रंथ निर्मिती करण्याचा उपक्रम सुरू झाला. या योजनेमध्ये ग्रंथ लिहिण्यासाठी श्री.हिंंगवे यांनी महाजन यांचे नाव सुचवले. त्यानुसार महाजन यांनी हा ग्रंथ लिहिला आणि सुविचार प्रकाशन पुणे यांनी तो प्रसिद्ध केला.

१८ + ३४६ पृष्ठे. पुर्नमुद्रण : युनिव्हर्सल प्रकाशन पुणे २०१४, रुपये ४००/-

वैशिष्ट्ये : या पुस्तकाला महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलन या राज्यसंस्थेने मराठीतील उत्कृष्ट ग्रंथ (ग्रंथालय शास्त्रातील) म्हणून १९७४ साली पुरस्कार दिला. या पुस्तकामध्ये १६ प्रकरणे आहेत. पहिल्या दोन प्रकरणामध्ये तालिकीकरणाची पुर्वतयारी कशी करावी. तालिकेचे उद्दिष्ट व कार्य व तालिकेचे प्रकार याविषयी माहिती दिली आहे. प्रकरण ३ मध्ये वर्गीकृत तालिका म्हणजे काय? हे सांगून मुख्य नोंदी मध्ये कोणती माहिती द्यावयाची हे सांगितले आहे.

चौथे प्रकरण मोठे आहे. यामध्ये एका खंडामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या मुख्य पुस्तकांची नोंद कशाप्रकारे करावी याची विविधप्रकारे माहिती दिली आहे. पाचव्या प्रकरणामध्ये पुरक नोंदीचे प्रकार सांगून ग्रंथ निर्देशी नोंदी कशा कराव्यात हे सांगितले आहे. ६ व्या प्रकरणामध्ये वर्गनिर्देशी नोंदी कशा कराव्यात याची माहिती दिली आहे. साखळी पद्धतीविषयी माहिती लिहून अनेक

उदाहरणे दिली आहेत. प्रकरण ७ व ८ मध्ये उलट संदर्भ निर्देशी नोंद आणि विश्लेषणात्मक नोंदी कशा कराव्यात हे सांगितले आहे. ९ व १० प्रकरणामध्ये अनेक खंडात्मक ग्रंथ आणि गौरवग्रंथ यांच्याविषयी नियम व उदाहरणे दिली आहेत. ११ व्या व १२ व्या प्रकरणामध्ये नियतकालिके आणि समष्टी ग्रंथकार याविषयीचे नियम आणि उदाहरणे दिली आहेत. १३ व्या प्रकरणात भाषांतरीत पुस्तकांचे तालिकीकरण कसे करावे हे सांगितले आहे. याविषयी डॉ.रंगनाथन यांच्याशी झालेला पत्रव्यवहार दिला आहे. १४ व्या प्रकरणामध्ये टोपणनावाचा अभ्यास केला. १५ व्या प्रकरणामध्ये तालिके, वार्षिके व परिषदा यांच्याविषयी नियम व उदाहरणे दिली आहेत. याविषयी डॉ.रंगनाथन यांच्याकडे पत्रव्यवहार केला होता. तरी त्यानुसार त्यांनी तालिका संहितेमध्ये बदल केले. त्यानुसार उदाहरणे दिली आहेत.

१६ व्या प्रकरणात ग्रंथनामामध्ये बदल होतात त्याची उदाहरणे दिली आहेत. शेवटी पारिभाषक शब्द आणि सूची दिली आहे. अशा तऱ्हेने हा परिपूर्ण ग्रंथ लिहिला आहे. याचे वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये अनेक मराठी, हिंदी तसेच मूळ ग्रंथात नसलेली इंग्रजी उदाहरणे दिली आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांला विषय समजण्यास सोपे जाते. आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे सुलभ पारिभाषिक शब्द महाजन यांनी तयार केले आहेत. उदाहरणार्थ चैन प्रोसिजर म्हणजे साखळी पद्धती अनेक ठिकाणी शृंखला हा शब्द वापरतात. तो योग्य नाही. साखळीमधील पक्का दुवा अशी संज्ञा वापरली आहे. ती समजण्यास सोपी आहे. विशेषतः ग्रंथांचे विविध प्रकार कल्पून जसे खंडात्मक ग्रंथ, गौरव ग्रंथ, अनुवादित ग्रंथ अशी प्रकरणे पाडून उदाहरणे दिली आहे, छपाई अचूकपणे केली आहे. अशा स्वरूपाचा मराठीतील हा पहिलाच ग्रंथ आहे. (महाजन, १९७४)

७) ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड २ : कोशतालिका (१९७९)

(“अँग्लो-अमेरिकन कॅटलॉगिंग रुल्स” आणि “सिअर्स लिस्ट ऑफ सब्जेक्ट हेडिंग्ज्” या ग्रंथावर आधारित)

१९६८ मध्ये महाजन बंगलोर येथे डॉ.रंगनाथन यांच्याकडे शिकण्यासाठी गेले होते. त्याच्या आधीच्या वर्षी म्हणजे १९६७ साली AACR प्रसिद्ध झाले होते. त्याचा सखोल अभ्यास तालिकीकरणाचे प्राध्यापक श्री.गणेश भट्टाचार्य यांच्या मार्गदर्शनाखाली केला त्यावर आधारित हा

ग्रंथ लिहिला आहे. पहिल्या प्रकरणामध्ये तालिकेची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. दुसऱ्या प्रकरणामध्ये मुख्य नोंदीचे विभाग व त्यामध्ये द्यावयाची माहिती दिली आहे. प्रकरण ३ सविस्तर दिले आहे. यामध्ये मुख्य नोंदीचे विभाग आणि त्यामध्ये ग्रंथवर्णन सविस्तरपणे कसे करावे याविषयीचे नियम आणि मराठी उदाहरणे आणि इंग्रजी उदाहरणे दिली आहे. प्रकरण ४ मध्ये मुख्य नोंदीचे शीर्षक कसे लिहावे हे सांगितले आहे. प्रकरण ५ मध्ये व्यक्ती नामांची शीर्षके दिली आहे. ६ व्या प्रकरणात समष्टी ग्रंथकार या विषयीची उदा. व नियम दिले आहेत. प्रकरण ७ मध्ये कायदाविषयक प्रकाशनांची माहिती दिली आहे. प्रकरण ८ मध्ये एकरूप ग्रंथनामे याविषयी लिहिले आहे. हे AACR चे वैशिष्ट्ये आहे. ९ प्रकरणामध्ये पहा आणि आणखी पहा संदर्भ कसे द्यावेत याविषयीचे नियम लिहिले आहेत. प्रकरण १० व ११ मध्ये खंडात्मक ग्रंथ आणि कालिकाचे तालिकीकरण कसे करावे यासाठीची उदाहरणे दिली आहेत. १२ वे प्रकरण हे स्वतंत्रपणे लिहिले आहे. त्याचे नाव विशेष शीर्षके सिअर्स लिस्ट ऑफ सब्जेक्ट हेडिंग्ज या ग्रंथाचे विशेष शीर्षके कशी लिहावीत हे सुभलपणे समजावून सांगितले आहे. वर्गीकृत तालिकेमध्ये यातील एकरूप ग्रंथनामे कायदा विषयक प्रकाशने आणि विशेष शीर्षके हे प्रमुख बदल AACR मध्ये आहेत. हे पुस्तक लिहिल्यानंतर AACR ची दुसरी आवृत्ती डिसेंबर १९७८ साली प्रसिद्ध झाली. त्यामध्ये काही महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या आहेत. त्यातील प्रमुख सुधारणांची माहिती येथे दिली आहे. प्रथम नियम क्रमांक दिला आहे. त्यापुढे नियमाचे शीर्षक दिले आहे. त्यापुढे दुसऱ्या आवृत्तीमधील पृष्ठ क्रमांक दिले आहे. त्यामुळे दुसऱ्या आवृत्तीनुसार तालिकीकरण कसे करावे हे समजते. शेवटी पारिभाषिक शब्द आणि निर्देश दिला आहे. अशातऱ्हेने २९६ पृष्ठांचा ग्रंथ तयार केला आहे.

वैशिष्ट्य - AACR नुसार तालिकीकरण करताना अनेक प्रश्न निर्माण होतात. जसे तालिकापत्रावर दोन उभ्या रेषा लिहावयाच्या अथवा तीन उभ्या रेषा लिहावयाच्या शीर्षकांची नावे कॅपिटलमध्ये लिहावयाची अथवा बोल्ड टाईप मध्ये लिहावयाची. पहिल्या आवृत्तीचा उल्लेख, कसा करावयाचा एकरूप ग्रंथ नामे कशी लिहावयाची या विषयीचे सविस्तर उदाहरणे दिली आहेत. तसेच जेथे वाद आहेत किंवा दोन मते आहेत तेथे सविस्तर टिपा दिल्या आहेत. हे या ग्रंथाचे वैशिष्ट्ये आहेत. एवढा सविस्तर ग्रंथ मराठीमध्ये प्रथमच प्रसिद्ध झाला म्हणून त्यास महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलनाने मराठीतील उत्कृष्ट ग्रंथ असा पुरस्कार दिला आहे. महाजन यांच्यामध्ये

हा त्यांच्या लेखनालंकार आहे. सुलभ मराठीमध्ये ग्रंथलेखन कसे करावे याचा हा उत्तम नमुना आहे. आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे याची छपाई बिनचूकपणे केली आहे. (महाजन, १९७९)

४.४ पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशनने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा

८) द्विबिंदू वर्गीकरण (Colon Classification) दुसरी सुधारित आवृत्ती. (१९७९). पुणे: पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

सदर ग्रंथामध्ये डॉ.शि.रा.रंगनाथन यांच्या कोलन क्लासिफिकेशन ६ वी आवृत्ती, पुनर्मुद्रण १९६८ या ग्रंथाचे संक्षिप्त रूपांतर आणि सोदाहरण विवेचन केले आहे. ग्रंथाची रचना एकूण ३९ प्रकरणांमध्ये केली असून ३ भागात विभाजन केले आहे.

पहिल्या भागात वर्गीकरणाचे तक्ते दिले आहेत. यामध्ये मुख्य वर्ग, सामान्य उपविभाग, काल विभाग, स्थल विभाग, भाषा विभाग, संकीर्ण वाङ्मय सूची, ग्रंथालयशास्त्र, गणित, पदार्थ विज्ञान, स्थापत्य अभियांत्रिकी, रसायनशास्त्र, रसायन तंत्रविद्या, जीवशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, खाणकामशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, कृषिविद्या, शेती, प्राणीशास्त्र, पशुसंवर्धन, वैद्यकशास्त्र, उपयुक्त कला, आध्यात्मविद्या व गूढविद्या, ललितकला, ललित वाङ्मय, भाषा शास्त्र, धर्म, तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, भूगोल, इतिहास, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, कायदा विधी इ. दुसऱ्या भागात वर्गीकरणाचे नियम मांडले आहेत. तिसऱ्या भागात द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धतीप्रमाणे तयार केलेले वर्गांक दिले आहेत.

वैशिष्ट्ये

द्विबिंदू वर्गीकरण या पुस्तकाची ही सुधारित आवृत्ती आहे. यामध्ये प्रकरणांचा क्रम बदलला असून प्रथम तक्ते व नंतर नियम व उदाहरणे दिली आहेत. अभिजात ग्रंथाचे काही तयार वर्गांकही दिले आहेत.

योगदान

सदर आवृत्ती ग्रंथपालन वर्गांच्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त अशीच आहे. (महाजन, १९७९)

९) डेसिमल (दशांश) वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी. (१९९५). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ४४ पृष्ठे. किंमत २० रुपये

ग्रंथाची रचना चार भागात केली आहे. प्रास्ताविकात सदर ग्रंथाची आवश्यकता का आहे याचे विवेचन केले आहे. मेलविल ड्यूई यांच्या ड्यूए डेसिमल क्लासिफिकेशन अँड रिलेटीव्ह इंडेक्स १६ व्या आवृत्तीनुसार संक्षिप्त तक्ते, निर्देश आणि नियम या ग्रंथात दिले आहेत.

सदर ग्रंथ ग्रंथपालन वर्गाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त आहे. यामध्ये इंग्रजी तसेच मराठी संज्ञा दिल्या आहेत. रिलेटीव्ह इंडेक्स हे डेसिमल वर्गीकरणाचे वैशिष्ट्ये म्हणून नमुन्यादाखल सेकंड समरीमधील १०० वर्ग आणि इतर संज्ञांचा समावेश करून वर्ग तयार केले आहेत. वर्गाक कसा तयार करावा याचे सोदाहरण विवेचन केले आहे. (महाजन, १९९५)

१०) तालिकीकरण : तात्त्विक. (१९७९) पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. १०३ पृष्ठे. किंमत २५ रुपये

सदर ग्रंथाची रचना एकूण आठ प्रकरणांमध्ये करण्यात आली आहे. तीन आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. तसेच तिसऱ्या आवृत्तीचे पाच वेळा पुर्नमुद्रण झाले आहे. प्रकरण क्रमांक एक हे तालिका : आवश्यकता, उद्देश व कार्य असे आहे. या प्रकरणात तालिका म्हणजे काय, ग्रंथालयात तालिकेची आवश्यकता, ग्रंथालयात वाचक ग्रंथाची मागणी कोणकोणत्या पद्धतीने करतो, तालिकीकरण म्हणजे काय, तालिका तयार करण्याविषयी मार्गदर्शक तत्त्वे, ग्रंथसूची व तालिका यांची तुलना, स्थान यादी, स्थानयादीची आवश्यकता, स्थानयादीचे फायदे, स्थान यादी व तालिका यातील फरक, तालिकीकरण करताना ग्रंथालयशास्त्राचे पाच सिद्धांत कसे अंमलात आणावे याचे विवेचन केले आहे.

प्रकरण दुसऱ्यामध्ये ग्रंथवर्णनाविषयी माहिती सांगितली आहे. प्रस्तुत प्रकरणात तालिकीकरणाचे काम सुलभ होण्यासाठी व केलेले काम बिनचूक व्हावयाचे असेल तर ग्रंथाचे विविध भाग कोणते असतात, त्यात कोणती माहिती असते, ती कोठे असते, याचे ज्ञान तालिकीकारास आवश्यक असते. यासाठी ग्रंथ व त्याचे विविध भाग कोणकोणते असतात याचे वर्णन या प्रकरणात केले आहे. यामध्ये ग्रंथाचे मलपृष्ठ, ग्रंथबांधणी वेष्टन, त्रोटक ग्रंथनाम पृष्ठ,

दर्शनचित्र, ग्रंथनामपृष्ठ - ग्रंथनामपृष्ठ हे तालिकीकरणाच्या दृष्टीने सर्वात महत्त्वाचे पृष्ठ असते. कारण तालिकीकरण करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त माहिती या पृष्ठावर असते. लेखकाचे निवेदन, प्रस्तावना, अनुक्रमणिका, प्रत्यक्ष ग्रंथास सुरुवात, परिशिष्टे, सूची, निर्देश इ. बाबींची माहिती देण्यात आली आहे.

तालिकीकरण करताना ग्रंथाची वरील सर्वच माहिती उपयुक्त नसते. डॉ.रंगनाथन यांच्या वर्गीकृत संहितेनुसार कोणत्या गोष्टी माहिती असाव्यात याची माहिती देण्यात आली आहे. तसेच अँग्लो अमेरिकन कॅटलॉगिंग रुल्स (१९६७) नुसार प्रत्येक ग्रंथाचे सविस्तर वर्णन करावयाचे असते. त्यासाठी ग्रंथवर्णनाच्या कोणत्या गोष्टी आवश्यक असतात ते दिले आहे.

प्रकरण तिसरे तालिका ठेवण्याच्या पद्धती हे आहे. यामध्ये तालिका ठेवण्याचे प्रमुख प्रकार दिले आहेत. त्यानुसार तालिकेचे स्वरूप कसे असावे ते सांगितले आहे. त्यानंतर प्रत्येक प्रकाराची माहिती देऊन त्यांचे फायदे व उणीवा यांची चर्चा केली आहे. ग्रंथरूप तालिका, वहीरूप तालिका, मुद्रित तालिका, चिठ्ठीरूप तालिका, पत्ररूप तालिका हे तालिका ठेवण्याचे प्रमुख प्रकार आहेत.

प्रकरण चारमध्ये तालिकांचे प्रकार सांगण्यात आले आहेत. प्रथम ग्रंथकारनाम तालिका त्याचे महत्त्व सांगून या प्रकारातील तालिकेचे स्वरूप, ग्रंथकारनाम तालिकेची उपयुक्तता व कोणकोणत्या मर्यादा येतात ते सांगितले आहे. ग्रंथकारनाम तालिकेतील नोंदी व त्यांची रचना कशी असते तेही दिले आहे. ग्रंथकारनाम तालिकेनंतर कोशतालिका या तालिकेची रचना, फायदे व तोटे दिले आहेत. कोशतालिका या प्रकारानंतर वर्गीकृत तालिका या प्रकाराची माहिती दिली आहे. वर्गीकृत तालिकेमध्ये दोन प्रकार पडतात. १) वर्गीकृत विभाग, २) कोश विभाग या दोन्ही विभागाची रचना कशी असते याची माहिती देऊन त्यांचे फायदे व तोटे यांची चर्चा केली आहे. शेवटी कोशतालिका व वर्गीकृत तालिका यामधील फरक सांगितलेला आहे.

प्रकरण क्रमांक पाच हे तालिकेतील नोंदीविषयी आहे. यामध्ये नोंद म्हणजे काय, नोंदीचे प्रकार, मुख्य नोंदीमध्ये डॉ.रंगनाथन यांच्या वर्गीकृत तालिका संहितेनुसार द्यावयाची माहिती तसेच अँग्लो अमेरिकन कॅटलॉगिंग रुल्सनुसार द्यावयाची माहिती तसेच मुख्य नोंदीचे प्रकार देण्यात आले आहेत. वर्गीकृत तालिका संहितेनुसार मुख्य नोंद कशी द्यावयाची त्यामध्ये एकूण

असणाऱ्या सात विभागांची माहिती दिली आहे. वाचकांना वर्गीकृत तालिका संहितेनुसार मुख्य नोंद देता यावी यासाठी प्रत्यक्ष नमुना म्हणून उदाहरण देण्यात आले आहे.

अँग्लो अमेरिकन कॅटलॉगिंग रुल्सनुसार मुख्य नोंद व त्यांचे विभाग यांची माहिती दिली आहे. उदाहरणादाखल मुख्य नोंद त्यांचे विभाग व त्यामध्ये कोणती माहिती द्यावयाची हे सांगितलेले आहे. ए.ए.सी.आर.ची दुसरी आवृत्ती डिसेंबर १९७८ मध्ये प्रसिद्ध झाली. त्यातील प्रमुख सुधारणांची माहिती येथे दिली आहे.

प्रकरण क्रमांक सहा हे पूरक नोंदीविषयी आहे. पूरक नोंद म्हणजे काय ते सांगून पूरक नोंदीचे प्रकार यांची माहिती दिली आहे. उलट संदर्भ निर्देशी नोंदी, पृथःकरणात्मक नोंदी यांचे विवेचन केले आहे.

प्रकरण क्रमांक सातमध्ये ग्रंथकार, ग्रंथकाराचे प्रकार उदाहरणासहित दिलेले आहेत. प्रकरण क्रमांक आठ पत्ररचना असे आहे. तालिकीकरण केल्यानंतर पत्ररचनेचे कार्य करावे लागते. वर्गीकृत तालिकेचा वापर केला असल्यास पत्ररचना कशी करावी तसेच कोशतालिकेचा वापर केल्यास पत्ररचना कशी करावी हे सांगितले आहे. ग्रंथाच्या शेवटी मराठी तसेच इंग्रजी ग्रंथ सूची दिली आहे. पारिभाषिक शब्दांची यादी दिली आहे.

तालिकीकरण : तात्त्विक हे पुस्तक विद्यार्थी तसेच शिक्षकांना अतिशय उपयुक्त अशी आहे. या तिसऱ्या सुधारित आवृत्तीमध्ये ए.ए.सी.आर. तालिका संहितेनुसार मुख्यनोंद व पूरक नोंदी यांची सविस्तर माहिती दिली आहे. अनेक उदाहरणे या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य आहे. या ग्रंथाचे ११ वेळा पुर्नमुद्रण झाले आहे. यावरून या ग्रंथाची लोकप्रियता कळते.

अतिशय सोप्या भाषेत सर्वांना समजेल अशी तालिकीकरण सारख्या कठीण विषयाची तात्त्विक माहिती सदर ग्रंथात दिली आहे. (महाजन, १९७९)

११) तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक (१९८६). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ६६ पृष्ठे. किंमत २० रुपये.

डॉ.रंगनाथन यांच्या वर्गीकृत तालिका संहिता पाचव्या पुर्नमुद्रित आवृत्तीनुसार तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक हा ग्रंथ लेखनासाठी भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.एस.आर.

रंगनाथन यांनी डॉ.महाजन यांना आशीर्वाद दिलेले आहेत. डॉ.रंगनाथन यांनी पाठविलेले पत्र प्रस्तावनेच्या अगोदर दिले आहे. या ग्रंथाचे नऊ वेळा पुर्नमुद्रण झालेले आहे.

प्रकरण क्रमांक एक मुख्य नोंद असे आहे. मुख्य नोंद करण्यासाठी कोणकोणत्या प्रकारचे साहित्य लागते ते सांगितले आहे. त्यानंतर वर्गीकृत तालिका संहितेनुसार मुख्यनोंद कशी करावी ते दिले आहे. प्रकरण क्रमांक दोन पूरक नोंदी विषयी आहे. वर्गनिर्देशी नोंदी म्हणजे काय? वर्गनिर्देशी नोंदीची आवश्यकता प्रकरण क्रमांक तीन मध्ये दिली आहे. वर्गनिर्देशी नोंदी प्रत्यक्ष उदाहरणे देवून करून दाखविलेल्या आहेत. अनेक खंडात्मक ग्रंथ असतील तर त्याची नोंद कशी करावी ही उदाहरणे देवून सांगितले आहे. प्रकरण पाचमध्ये एक व्यक्ती ग्रंथकार, दोन व्यक्ती ग्रंथकार, दोनपेक्षा अधिक व्यक्ती ग्रंथकार, समष्टी ग्रंथकार असतील तर तालिकीकरण कसे करावे ते प्रत्यक्ष उदाहरणे देवून सांगितले आहे.

ग्रंथालय शास्त्रात तालिकीकरण ही महत्त्वपूर्ण अशी प्रक्रिया आहे. सदर ग्रंथातून तालिकीकरण कसे करावे हे अतिशय सोप्या शब्दात सांगण्याचा डॉ.महाजन यांनी प्रयत्न केलेला आहे. महाराष्ट्र शासन ग्रंथपालन प्रमाणपत्र परीक्षा अभ्यासक्रमाप्रमाणे सदर ग्रंथाचे लेखन केले आहे. या दुसऱ्या आवृत्तीमध्ये डॉ.रंगनाथन यांच्या संमतीनुसार बदल केले आहेत. (महाजन, १९८६)

१२) वर्गीकरण : तात्त्विक (कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीच्या वैशिष्ट्यांसह). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन (१९८६). ५८ पृष्ठे. किंमत २० रुपये.

पहिल्या आवृत्तीचे १२ वेळा पुर्नमुद्रण केले आहे. पहिली आवृत्ती १९८६ साली तर २००७ साली बारावी आवृत्ती मुद्रित केली आहे. ग्रंथाची रचना दहा प्रकरणात केली आहे. प्रकरण पहिले बोधांक, त्याचे उपविभाग व उपयुक्तता असे आहे. सदर प्रकरणात बोधांकाची व्याख्या, बोधांकाचे घटक दिलेले आहेत. तसेच प्रत्येक ग्रंथास बोधांक देणे किती गरजेचे असते तेही सांगितलेले आहे.

प्रकरण दुसरे वर्गीकरण पद्धतींची माहिती या प्रकरणात दशांश वर्गीकरण पद्धती तसेच द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धती त्यांची वैशिष्ट्ये, ग्रंथ वर्गीकरणासाठी आवश्यक बाबी दिलेल्या आहेत.

ग्रंथवर्गीकरणाची वैशिष्ट्ये हे प्रकरण क्रमांक तिसरे आहे. या प्रकरणात ग्रंथवर्गीकरणात समाविष्ट केलेले घटक, ग्रंथवर्गीकरणाची वैशिष्ट्ये मांडण्यात आली आहेत. ग्रंथवर्गीकरण कसे करावे हे चौथ्या प्रकरणात दिले आहे. यासाठी एकूण नऊ पायऱ्या दिलेल्या आहेत. त्यामुळे ग्रंथ वर्गीकरण करणे सोपे जाते. हे या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य आहे. प्रकरण क्रमांक पाचमध्ये ललित वाङ्मयाचे वर्गीकरण कसे करावे ते सांगितलेले आहे. ललित वाङ्मय हा मुख्य वर्ग आहे. त्याचे वर्गीकरण तसेच वाङ्मयाचे प्रकार व त्यांचे वर्गीकरण कसे करावे हे उदाहरणासह दिले आहे. वर्गीकरणाची आवश्यकता प्रकरण क्रमांक सात मध्ये मांडली आहे. या प्रकरणात वर्गीकरण म्हणजे काय, वर्गीकरणाचा उद्देश, शास्त्रीय वर्गीकरणाचे फायदे सांगितले आहेत. प्रकरण आठ हे वर्गीकरण व तालिकीकरण यावर आहे. सदर प्रकरणातून ग्रंथाचे संपूर्ण वर्णन किंवा वाचकांच्या विविध मागण्या आपण केवळ तालिकीकरण करून वा केवळ वर्गीकरण करून पुऱ्या करू शकत नाही. ग्रंथाचे समग्र वर्णन करण्यासाठी तालिकीकरण आणि वर्गीकरण दोन्हीही कामे करावी लागतात याचे महत्त्व या प्रकरणातून दिसून येते. डेसिमल वर्गीकरण पद्धती हे प्रकरण नववे आहे. या प्रकरणात डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीच्या स्मृतिसुलभता या वैशिष्ट्याची माहिती दिली आहे. शेवटी दहाव्या प्रकरणात मेलविल ड्युई आणि रंगनाथन यांची संक्षिप्त चरित्रे दिलेली आहेत. त्याचबरोबर मेलविल ड्युई आणि रंगनाथन यांच्यातील साम्य दिले आहे.

वर्गीकरण : तात्त्विक या ग्रंथामध्ये कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीमध्ये काय तरतुदी आहेत याची माहिती दिली आहे. यामुळे दोन वर्गीकरण पद्धतींचा तुलनात्मक अभ्यास करता येतो. वर्गीकरण हा विषय ग्रंथालयशास्त्र क्षेत्रात अतिशय महत्त्वाचा असा आहे. त्यामुळे ग्रंथ वर्गीकरण कसे करावे हे या प्रकरणातून कळते. या ग्रंथ लेखनासाठी डॉ.रंगनाथन व डॉ.ड्युई यांचे मूळ ग्रंथ वापरले आहेत. भाषा प्रवाही आहे. (महाजन, १९८६)

१३) ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा भाग - १ (१९९०). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. पृष्ठे ६०, किंमत १५ रुपये

सदर ग्रंथाची रचना एकूण आठ प्रकरणात केली आहे. यामध्ये शब्दकोश, ज्ञानकोश, चरित्रकोश, ग्रंथसूची या प्रत्येक प्रकारातील मराठी व इंग्रजी प्रमाणभूत संदर्भग्रंथांचा परिचय करून

दिला आहे. नवीन संदर्भग्रंथांचाही परिचय करून दिला आहे. प्रत्येक ग्रंथांची आवश्यक माहिती – ग्रंथनाम, संपादक, आवृत्ती, खंड, प्रकाशन वर्ष दिली आहेत. त्याचप्रमाणे प्रकाशकाचा पूर्ण पत्ता आणि सध्याची किंमत देण्याचा प्रयत्न केला आहे. ही माहिती ग्रंथखरेदीसाठी उपयुक्त पडते.

संदर्भ ग्रंथांचा प्रत्यक्ष अभ्यास करण्यासाठी नमुना प्रश्न दिले आहेत. याशिवाय सध्या बाजारात उपलब्ध अशा माफक किंमतीच्या संदर्भग्रंथांची निवडक यादी दिली आहे. ती ग्रंथ निवडी / खरेदीसाठी उपयोगी पडते. असे नवीन संदर्भग्रंथ प्रत्यक्ष हाताळून त्यांची कोणती माहिती जमा करावी यासाठी एक नमुना / फॉर्मेट दिला आहे.

महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन वर्गाच्या तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे विद्यापीठ, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ व इतर विद्यापीठांचे ग्रंथालयशास्त्राचे विद्यार्थ्यांना उपयुक्त असे पाठ्यपुस्तक आहे.

१४) ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा भाग - २ (१९९०). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

किंमत १५ रुपये. ५२ पृष्ठे.

सदर ग्रंथामध्ये ग्रंथालयात संदर्भसेवेची आवश्यकता, संदर्भ सेवा म्हणजे काय, संदर्भ सेवेचे विविध प्रकार शालेय, महाविद्यालयीन विद्यापीठीय तसेच सार्वजनिक ग्रंथालयातील संदर्भसेवा याविषयीची माहिती प्रकरण एक ते चार मध्ये देण्यात आली आहे. संदर्भग्रंथ म्हणजे काय व त्यांची वैशिष्ट्ये प्रकरण पाचमध्ये दिली आहेत. तसेच साधे ग्रंथ आणि संदर्भग्रंथ यातील फरक सांगितलेला आहे. ग्रंथालयात घेतले जाणारे संदर्भ ग्रंथ चांगला आहे. हे कळण्यासाठी काही कसोट्या पुढील प्रकरणात दिल्या आहेत. संदर्भग्रंथाचे विविध प्रकार प्रकरण सातमध्ये दिलेले आहेत. संदर्भ सेवा देणाऱ्या सेवकाचे तसेच संदर्भ ग्रंथपालाचे कार्य आठव्या प्रकरणात दिले आहे. ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांच्या निरनिराळ्या संदर्भ प्रश्नांना उत्तरे देण्याची तंत्रे प्रकरण नऊ मध्ये दिली आहेत. प्रकरण दहामध्ये काही नवीन संदर्भग्रंथांचा परिचय करून दिलेला आहे.

महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन प्रमाणपत्र परीक्षेसाठी मंजूर केलेल्या अभ्यासक्रमानुसार ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा हा ग्रंथ लिहिला आहे. संदर्भसेवा हा ग्रंथ विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना, ग्रंथपालांना अतिशय उपयुक्त असाच आहे. **(महाजन, १९९०)**

१५) ग्रंथालय संघटन. (१९९५). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ५२ पृष्ठे. किंमत १८ रुपये.

सदर ग्रंथाचे बारा वेळा पुर्नमुद्रण झाले आहे. एकूण अकरा प्रकरणांचा समावेश सदर ग्रंथामध्ये केला आहे. प्रकरण एक मध्ये ग्रंथालये, उद्दिष्टे आणि कार्ये, प्रकरण दोन मध्ये ग्रंथालयाचे प्रमुख प्रकार व त्यांची कार्ये दिली आहेत. ग्रंथालयशास्त्राचे पाच सिद्धांत प्रकरण तीनमध्ये दिले आहेत. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची माहिती प्रकरण चारमध्ये दिली आहे. ग्रंथालय कायद्याची अधिनियमांची आवश्यकता प्रकरण पाचमध्ये दिली आहे. महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियम १९६७ तरतुदी प्रकरण सहामध्ये दिल्या आहेत. ग्रंथालय संघ उद्दिष्टे आणि कार्ये हा भाग सातव्या प्रकरणात दिला आहे. ग्रंथालय सहकार, ग्रंथालयाचे विस्तारित / बहिःशाल कार्यक्रम, ग्रंथालय समिती तसेच स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न सदर ग्रंथात दिले आहेत.

ग्रंथालय संघटन हे पाठ्यपुस्तक अभ्यासक्रमानुसार तयार केले आहे. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळ, महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियम १९६७ ची अंमलबजावणी याविषयी अद्ययावत माहिती दिली आहे. सदर ग्रंथ महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन वर्गाच्या तसेच ग्रंथालय शास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त आहे. (महाजन, १९९५)

१६) ग्रंथालय व्यवस्थापन (१९९५). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ५६ पृष्ठे. किंमत २५ रुपये

पुस्तकाची रचना एकूण १६ प्रकरणात केली आहे. पहिल्या प्रकरणात ग्रंथ, ग्रंथालय म्हणजे काय ते सांगितले आहे, ग्रंथालय शास्त्राचे पाच सिद्धांत, ग्रंथालयातील विविध कामे, व्यवस्थापनाची कार्ये आणि तत्त्वे सांगितली आहेत आणि प्रकरणाच्या शेवटी व्यवस्थापन म्हणजे काय ते थोडक्यात सांगितले आहे. ग्रंथालयातील विविध विभाग त्या विभागात कोणकोणती कामे असतात त्याचे फायदे प्रकरण क्रमांक दोनमध्ये सांगितले आहेत. ग्रंथनिवड : तत्त्वे व निवड साधने या तिसऱ्या प्रकरणात ग्रंथ निवड करण्याची ड्यूई, रंगनाथन, मॅककॅल्हीन यांची सूत्रे सांगितलेली आहेत. तसेच ग्रंथनिवड करताना विचारात घ्यावयाच्या बाबी सांगितलेल्या आहेत. शेवटी ग्रंथ निवड करताना कोणकोणती संदर्भ साधने वापरावयाची याची माहिती दिली आहे.

ग्रंथखरेदी कोणाकडून करावी, खरेदी करावयाच्या शर्ती कोणत्या, याबाबत माहिती ग्रंथखरेदी या प्रकरणात दिली आहे. ग्रंथखरेदी केल्यानंतर त्याची नोंद एका वहीमध्ये करावयाची असते. यालाच दाखल नोंद वही असे म्हणतात. दाखल नोंदवहीमध्ये कोणकोणत्या बाबी असतात हे प्रकरण क्रमांक पाच मध्ये दिले आहे. तसेच नियतकालिकाची दाखल नोंदवही त्यातील रकाने याची माहिती देखील दिली आहे. ग्रंथ विकत घेतल्यानंतर त्यावर अनेक उपस्कार करावे लागतात याची माहिती ग्रंथोपस्कार या प्रकरणात दिली आहे. ग्रंथालयातील नियतकालिके विभागात कोणती कामे असतात तसेच नियतकालिके नोंदवण्याच्या पद्धती याची माहिती नियतकालिके या प्रकरणात दिली आहे. ग्रंथखरेदी करून त्यावर उपस्कार करून ते वाचकांसाठी उपलब्ध करून देतात. त्यानंतरचे काम म्हणजे ग्रंथांची देवघेव करणे. या ग्रंथदेवघेवीच्या विविध पद्धती त्यांचे फायदे प्रकरण क्रमांक आठ मध्ये सांगितले आहे. ग्रंथालयात असणारे ग्रंथ, नियतकालिके तसेच जड वस्तू यांची मोजणी करणे आवश्यक असते. म्हणून ग्रंथालयातील साहित्याची मोजणी दरवर्षी अनेक ग्रंथालयात करतात. ही ग्रंथ मोजणी कशी करावी, ग्रंथ मोजणी करण्याच्या विविध पद्धती, ग्रंथ मोजणीचे फायदे, संग्रह पडताळणी या प्रकरणात दिले आहे. ग्रंथालय ही सार्वजनिक संस्था आहे. अनेक ग्रंथालयाला दिलेला पैसा योग्यप्रकारे वापरला जातो का नाही, त्याचा उपयोग कोण करतो, किती प्रमाणात होतो इ. विषयीची माहिती समाजाला, पालक संस्थेला तसेच अनुदान देणाऱ्या संस्थेला द्यावयाची जबाबदारी संबंधित ग्रंथालयावर असते. ग्रंथालयाची प्रगती कशाप्रकारे होत आहे, त्याच्या अडचणी काय आहेत याची माहिती वार्षिक वृत्तांतामुळे कळते. वार्षिक अहवालात कोणकोणत्या बाबींचा समावेश करावा, कोणकोणती आकडेवारी द्यावी याची माहिती प्रकरण क्रमांक दहामध्ये दिली आहे. ग्रंथालयाच्या विविध कामासाठी पैसा लागतो, हा पैसा कोठून येणार, किती येणार, त्याच्या एकूण रक्कमेचा अंदाज करणे आवश्यक असते. त्याचप्रमाणे खर्चाच्या बाबी कोणत्या, त्यावर किती टक्के रक्कम खर्च करावयाची यासाठी ग्रंथालयाचा अर्थसंकल्प कसा असावा व तो तयार करण्याच्या विविधपद्धती याची माहिती ग्रंथालयाचा अर्थसंकल्प या प्रकरणात दिली आहे. ग्रंथालयातील कामात सुसूत्रता येण्यासाठी नियमांची आवश्यकता असते. ग्रंथालयात कोणकोणत्या बाबींची तरतूद असावी याविषयी माहिती प्रकरण बारामध्ये दिली आहे. ग्रंथालयामधील ग्रंथांचे जतन, निगा आणि बांधणी उत्तम रितीने केली तरच

ग्रंथालय व्यवस्थापन हे निरोगी व वाचकांना आकृष्ट करणारे व ग्रंथांना दीर्घकाळपर्यंत निरोगी जीवन प्राप्त करून देते या सर्व गोष्टींचा विचार करून ग्रंथांचे जतन, निगा आणि बांधणी कशी करावी हे प्रकरण तेरामध्ये सांगितले आहे. ग्रंथालयाचा हिशेब ठेवण्यासाठी विविध प्रकारच्या नोंदवह्या ठेवाव्या लागतात. त्यांचे फायदे कोणते असतात हे ग्रंथालयाचा हिशेब या प्रकरणात सांगितले आहे. ग्रंथालयातील विविध कामांसाठी वाचकांकडे ग्रंथ विक्रेते, प्रकाशक, व्यापारी यांचेकडे पत्रव्यवहार करावा लागतो. सर्व पत्रव्यवहारांची नीटपणे व्यवस्था, फाईलिंग करणे आवश्यक असते. ही व्यवस्था कशाप्रकारे करावी याची माहिती ग्रंथालयीन पत्रव्यवहार या प्रकरणात दिली आहे.

ग्रंथालय व्यवस्थापन हा विषय केवळ ग्रंथ वाचून समजणार नाही. यासाठी प्रत्येक विद्यार्थ्याने ग्रंथालये, ग्रंथविक्रेते, ग्रंथमुद्रक इ. ठिकाणी भेटी दिल्या पाहिजेत. त्यामध्ये आपणाला हव्या असलेल्या बाबींचे निरीक्षण करावयास हवे. या दृष्टीकोनातून क्षेत्रीय कार्य, सरावासाठी स्वाध्याय व स्वयं-अध्ययन प्रश्न करावे, ग्रंथालय व्यवस्थापन : प्रात्यक्षिक या घटकात दिले आहे. शेवटी परिशिष्टांमध्ये ग्रंथालयातील पुस्तके / ग्रंथ / नियतकालिके यांच्या भांडार पडताळणीबाबत महाराष्ट्र शासन वित्त विभाग यांचे निर्णय दिले आहेत.

सदर ग्रंथ हा विद्यार्थ्यांसाठी तसेच सार्वजनिक, पारंपरिक ग्रंथालयातील ग्रंथपालांसाठी अतिशय उपयुक्त असा आहे. सदर ग्रंथामध्ये ग्रंथनिवड करण्यापासून ते ग्रंथांची काळजी कशी घ्यावी इथपर्यंत याची सविस्तर माहिती दिली आहे. (महाजन, १९९५)

१७) डेसिमल (दशांश) वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी. संक्षिप्त तक्ते व नियम (१९९५). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ४४ पृष्ठे. किंमत २० रुपये.

ग्रंथपालन वर्गाच्या अभ्यासक्रमामध्ये डेसिमल वर्गीकरणाची प्रात्यक्षिके तयार करावी लागतात. यामध्ये इंग्रजी तसेच मराठी संज्ञा दिल्या आहेत. विषयांना दिलेले अंक रोमन लिपीमध्ये दिले आहेत. रिलेटिव्ह इन्डेक्स हे डेसिमल वर्गीकरणाचे वैशिष्ट्य म्हणून नमुन्याबद्दल सेकंड समरीमधील १०० वर्ग आणि थोड्या इतर संज्ञांचा समावेश करून निर्देश तयार केला आहे. शेवटी वर्गीकरणाचे नियम दिले आहेत. सामान्य पोटविभाग कोणते वे कसे जोडावेत हे दिले आहे. शिवाय

मूखंडाक, भाषांक, ललित वाङ्मय प्रकार अंक आणि डिव्हाईस लाइक या सूचनांप्रमाणे वर्गाक कसा तयार करावा याचे सोदाहरण विवेचन केले आहे.

मेलविल ड्युई यांचे ड्युए डेसिमल क्लासिफिकेशन अँड रिलेटिव इंडेक्स आवृत्ती १६ वी या ग्रंथाचे संक्षिप्त तक्ते, निर्देश आणि नियम दिले आहेत सदर ग्रंथ महाराष्ट्र राज्यातील ग्रंथपालन वर्गासाठी उपयुक्त पाठ्यपुस्तक आहे.

१८) ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक (१९९७) अँग्लो अमेरिकन तालिका संहिता (एएसीआर) नुसार पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ६४ पृष्ठे. किंमत २० रुपये.

सदर ग्रंथाचे तीन वेळा पुर्नमुद्रण झालेले आहे. अँग्लो अमेरिकन कॅटलॉगिंग रुल्स ही जागतिक महत्त्वाची तालिका संहिता आहे. या तालिका संहितेचा वापर संगणकीकृत तालिका करण्यासाठी वापरतात. या तालिका संहितेची प्रथम आवृत्ती १९६७ ला व दुसरी आवृत्ती १९७८ मध्ये प्रसिद्ध झाली.त्याला एएसीआर टू असे म्हणतात. त्यानुसार तालिकीकरण कसे करावे हे समजण्यासाठी या पुस्तकात अनेक उदाहरणे येथे सोडवून दाखविली आहेत. आवश्यक तेथे नियम व टिपा दिल्या आहेत.

सदर ग्रंथांची रचना एकूण बारा प्रकरणात केली आहे. प्रकरण क्रमांक एक मध्ये एका ग्रंथकाराने लिहिलेले ग्रंथ त्या ग्रंथांची नोंद AACR-II नुसार कशी करावी यासाठी भरपूर उदाहरणे दिली आहेत. ग्रंथ वर्गीकरण कसे करावे आणि त्यानुसार विषय शीर्षके कशी तयार करावीत याचे विवेचन न करता विषय शीर्षके तयार केली आहेत. महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रंथपालन प्रमाणपत्र परीक्षेसाठी घातलेली उदाहरणे, पुणे आणि इतर विद्यापीठाच्या प्रश्नपत्रिकेमध्ये दिलेली तसेच इतर उदाहरणे येथे सोडवून दाखविली आहेत. आवश्यक तेथे नियम व टीपा दिल्या आहेत.

(महाजन, १९९७)

१९) ड्युई डेसिमल वर्गीकरण : आवृत्ती १९/२० संक्षिप्त तक्ते आणि उदाहरणासह (१९९८) १२७ पृष्ठे. किंमत ८० रुपये.

ग्रंथाची रचना तीन भागात केली आहे. भाग एक संबंधी निर्देश, भाग २ सामान्य उपविभागाचे तक्ते तर भाग ३ मध्ये मुख्य वर्ग, त्यांचे विभाग व उपविभाग यानुसार व्याख्या दिल्या आहेत.

वैशिष्ट्ये

डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीच्या १९/२० सुधारित आवृत्ती नुसार भरपूर उदाहरणांसह माहिती दिली आहे. डेसिमल वर्गीकरणात भारतीय ग्रंथालयांचे संदर्भातील उणिवा दूर करून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांची नावे यामध्ये दिली आहेत. तसेच इतिहास विषयातदेखील इतिहासाचे सविस्तर तक्ते दिले आहेत. एक हजार वर्ग व उपवर्गांचा संक्षिप्त निर्देशदेखील सदर ग्रंथात दिला आहे.

योगदान

डॉ.महाजन यांनी सदर ग्रंथाची निर्मिती करून शाळा, महाविद्यालये तसेच विद्यापीठ ग्रंथालयांसाठी ग्रंथवर्गीकरण प्रात्यक्षिक करताना येणारी आर्थिक अडचण दूर केली आहे. कारण ड्यूई डेसिमल वर्गीकरणाच्या मूळ इंग्रजी प्रती महाग आहेत. इंग्रजी ग्रंथाच्या अनेक प्रती हजारो रुपये खर्चून विकत घेणे परवडणारे नाही. (महाजन, १९९८)

२०) कोलन वर्गीकरण : प्रात्यक्षिक (१९९७). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, ६० पृष्ठे.

किंमत २० रुपये

ग्रंथाची रचना चौदा प्रकरणात केली आहे. कोलन वर्गीकरणाची प्रात्यक्षिके कशी करावीत याचे सोदाहरण विवेचन या ग्रंथात केले आहे.

वैशिष्ट्ये

एक हजारहून अधिक उदाहरणे सोडवून दाखवली आहेत. महाराष्ट्र शासनाने ग्रंथपालन प्रमाणपत्र परीक्षेसाठी १९९३, १९९४, १९९५ सालासाठी वर्गीकरण प्रात्यक्षिक यासाठी ज्या प्रश्नपत्रिका काढल्या त्या येथे सोडून दाखविल्या आहेत.

योगदान

महाराष्ट्रातील शासनमान्य प्रमाणपत्र वर्गाच्या तसेच पुणे, शिवाजी, नागपूर, मराठवाडा, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र विद्यापीठाचे विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त असा हा ग्रंथ आहे. (महाजन,

१९९७)

२१) ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा भाग १ (१९९९). दुसरी सुधारित आवृत्ती. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ६० पृष्ठे. किंमत २५ रु.

ग्रंथालयाशास्त्रातील अभ्यासक्रमामध्ये संदर्भ सेवा हा अभ्यासासाठी एक विषय असतो. संदर्भ ग्रंथाचे शब्दकोश, ज्ञानकोश, चरित्रकोश, ग्रंथसूची इ. प्रकार असतात. या प्रत्येक प्रकारातील मराठी व इंग्रजी प्रमाणभूत संदर्भग्रंथांचा परिचय करून दिला आहे.

प्रस्तुत ग्रंथामध्ये आठ प्रकरणे आहेत. प्रकरण क्रमांक १ हे शब्दकोश आहे. यामध्ये शब्दकोशाची व्याख्या, रचना, अद्ययावतता, शब्दकोशांचे फायदे, कोशरचना, शब्दकोशांचे प्रकार इ. माहिती दिली आहे. मराठी तसेच इंग्रजी मधील शब्दकोशांची माहिती देण्यात आली आहे. यामध्ये (१) शालेय मराठी शब्दकोश, (२) मराठी शब्द रत्नाकर, (३) विस्तारीत शब्द रत्नाकर, (४) महाराष्ट्र शब्दकोश, (५) अभिनव मराठी शब्दकोश, (६) ऐतिहासिक शब्दकोश, (७) मराठी-इंग्रजी शब्दकोश, (८) सुबोध मराठी-इंग्रजी शब्दकोश त्यांची व्याप्ती, छपाई, किंमत, विस्तार, रचना इ. बाबत विवेचन करण्यात आले आहे. तसेच इंग्रजीमधून शब्दकोश (९) दि न्यू ऑक्सफर्ड इलस्ट्रेटेड डिक्शनरी, (१०) दि शॉर्टर ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरी, (११) A New Approach Dictionary of Living English, (१२) Chambers 20th Century Dictionary, (१३) The Hamlyn All Color Dictionary, (१४) Roget's Thesaurus of Synonyms & antonyms in Dictionary form, (१५) संस्कृत-इंग्रजी शब्दकोश, (१६) इंग्रजी-संस्कृत शब्दकोश, (१७) हिंदी-मराठी अभिनव शब्दकोश, (१८) ग्रंथालय शास्त्र परिभाषा कोश, (१९) महाराष्ट्र वाक्संप्रदाय कोश, (२०) मराठी व्युत्पत्ती कोश, (२१) महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश : २३ विभाग, (२२) मराठी विश्वकोश (२० खंड), (२३) दि न्यू इनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका (३२ खंड) (२४) मराठी तत्त्वज्ञान - महाकोश, (२५) मराठी वाङ्मयकोश (४ खंड संकल्पित), (२६) संख्या संकेत कोश, (२७) भारतीय संस्कृतीकोश - १० खंड, (२८) राज्यशास्त्र कोश, (२९) भारतीय समाजविज्ञान कोश, (३०) श्री गणेश कोश, (३१) क्रिडा ज्ञानकोश, (३२) सिने नाट्य साहित्य कोश, (३३) दिनविशेष (भारतीय इतिहासाचे तीर्थावार दर्शन), (३४) दैनंदिन वृत्तकोश, (३५) लिमका बुक ऑफ रेकॉर्ड्स्, (३६) संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोश इ. ग्रंथांचा

परिचय करून दिला आहे. तसेच प्रत्येक संदर्भग्रंथांची आवश्यक माहिती – ग्रंथनाम, संपादक, आवृत्ती, खंड, प्रकाशन वर्ष इ. विषयक माहिती दिली आहे. वरील ज्ञानकोशांचे खंड, त्यांची व्याप्ती, रचना, संपादक, वैशिष्ट्ये इ. बाबत माहिती दिली आहे. प्रकरण क्रमांक दोनमध्ये ज्ञानकोशाबद्दल माहिती देण्यात आली आहे. यामध्ये ज्ञानकोश म्हणजे काय, ज्ञानकोशाचे प्रकार, ज्ञानकोशाचे फायदे तसेच प्रत्येक ग्रंथालयात ज्ञानकोश असणे किती महत्त्वाचे असते ते सांगितले आहे.

प्रकरण क्रमांक तीन हे चरित्रकोश आहे. या प्रकरणात चरित्र कोशाचा अर्थ, चरित्रकोशाचे प्रकार याबाबत माहिती दिली आहे. या चरित्रकोशात (३७) भारतवर्षीय प्राचीन चरित्र कोश, (३८) भारतवर्षीय मध्ययुगीन चरित्रकोश, (३९) भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश, (४०) Dictionary of National Biography, (४१) हुज हू ऑफ इंडियन रायटर्स, (४२) मराठी सारस्तव, (४३) दि इंटरनॅशनल हूज हू, (४४) इंडिया हूज हू, (४५) चॅम्बर्स कन्साइज डिक्शनरी ऑफ सायंटिस्ट्स इ. चरित्रकोशांचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण क्रमांक चार वार्षिके हे आहे. यामध्ये (४६) मनोरमा इयर बुक, (४७) Competition Success Review Year Book, (४८) भारत : एक पाहणी, (४९) वार्षिक एका राज्याचे, (५०) जागतिक वार्षिके यामध्ये (५१) दि स्टेटसमन्स इयर-बुक, (५२) युरोपा वर्ल्ड इयर बुक सदर प्रकरणामध्ये भारतातील व जागतिक वार्षिकांबाबत माहिती देण्यात आली आहे.

प्रकरण क्रमांक पाच हे स्थलवर्णन संदर्भग्रंथ असे आहे. या प्रकरणात पुढील संदर्भग्रंथाविषयी माहिती दिली आहे.

(१) गॅझेटियर, (२) प्रवासास उपयुक्त संदर्भ ग्रंथ, (३) अँटलस, (४) इतर साधने कोणताही अभ्यास वा संशोधन करावयाचे असेल, चरित्र वा इतिहास लिहावयाचा असेल वा केलेल्या कार्याचा आढावा घ्यावयाचा असेल तर ग्रंथसूचीचा अभ्यास करावाच लागतो. म्हणून प्रकरण क्रमांक सहामध्ये ग्रंथसूचीचे विविध प्रकार देण्यात आले आहेत. या प्रकरणात मराठी ग्रंथ सूची (१८००-१९३७) मराठी ग्रंथ सूची (१९३८-१९५०), मराठी नियतकालिकांची सूची, द्वितीय खंड : कालिक-लेख, लेखक-कोश (भाग १ ते ५), Indian National Bibliography (INB), राष्ट्रीय ग्रंथसूची तसेच हिंदीतील ग्रंथसूची हिंदी ग्रंथ कोश (१९७६-१९८०), हिंदी ग्रंथ

कोश (१९८१-१९८५), मराठी अनुवाद ग्रंथ सूची, मराठी प्रबंध सूची याची रचना, व्याप्ती, फायदे, खंड, कोणकोणत्या भाषेत उपलब्ध आहेत याबाबत माहिती दिली आहे.

प्रकरण क्रमांक सात हे डिरेक्टरी, हॅडबुक, टाईमटेबल याविषयी आहे. सदर प्रकरणामध्ये टेलिफोन डिरेक्टरी, रेल्वेटाईम टेबल, युनिव्हर्सिटीज हॅडबुक, कृषिदर्शनी १९८९, महाराष्ट्र इन मॅथ्स फेअर्स अँड फेस्टिव्हल्स इन महाराष्ट्र इ. विषयक माहिती दिली आहे.

प्रकरण क्रमांक आठ मध्ये संदर्भ ग्रंथांचा स्वयं-अभ्यास करण्यासाठी नमुना मुद्दे देण्यात आले आहेत, हे या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य आहे. शेवटी संदर्भ प्रश्न व सूची देण्यात आली आहे.

(महाजन, १९९९)

२२) डेसिमल (दशांश) वर्गीकरण (२०००) : आवृत्ती १८/१९/२० संक्षिप्त तक्ते व सौदाहरण विवेचन पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

ग्रंथाची रचना दोन भागामध्ये केली आहे. पहिल्या भागात ००० ते ९०० पर्यंतच्या विषयाच्या सारण्या दिल्या आहेत. भाग २ मध्ये सामान्य उपविभागाचे ७ तक्ते दिले आहेत. निर्देश भाग तीन मध्ये दिलेला आहे.

डेसिमल वर्गीकरणाच्या मूळ इंग्रजी ग्रंथाच्या अनेक प्रती फार महाग आहेत. तसेच प्रात्यक्षिके करण्यासाठी इंग्रजी ग्रंथाच्या अनेक प्रती हजारो रुपये खर्चून विकत घेणे परवडत नाही. ही आर्थिक अडचण लक्षात घेऊन ग्रंथालय शास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना हा विषय शिकवण्यासाठी या संक्षिप्त तक्त्यांचा उपयोग होणार आहे. एक लाख ग्रंथसंग्रह असणारी विद्यापीठे, महाविद्यालये, माध्यमिक शाळा, विशेष ग्रंथालये यांना वर्गीकरण करण्यासाठी सदर ग्रंथाचा उपयोग होतो आहे.

(महाजन, २०००)

२३) वर्गीकरण (२००३) : प्रात्यक्षिक (कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीनुसार उदाहरणे). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ८८ पृष्ठे. किंमत २० रुपये.

महाराष्ट्र शासनाने ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्गासाठी शिक्षणक्रम तयार केला त्यामध्ये वर्गीकरण तात्त्विक आणि वर्गीकरण प्रात्यक्षिक असे दोन पेपर होते त्यासाठी डॉ. महाजन यांनी सदर ग्रंथाची निर्मिती केली आहे. ग्रंथाची रचना एकूण नऊ प्रकरणात केली आहे. पहिल्या

प्रकरणात ग्रंथवर्गीकरण तात्त्विक व प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रम दिला आहे. प्रकरण दोन मध्ये मुख्य वर्गाचा क्रम (१ ली समरी)दिला आहे. प्रकरण तीन मध्ये दिली आहे. प्रकरण चार मध्ये डेसिमल वर्गीकरण मुख्यवर्गाचा क्रम (३ री समरी) दिली आहे. प्रकरण पाच वर्गीकरण प्रात्यक्षिके या घटकात पुस्तकांचे कसे करावे ते सहाव्या प्रकरणात दिले आहे. मुख्यवर्गास त्याचा उपवर्ग म्हणून एखाद्या देशाचा अंक भूविभाग तक्त्यामधून शोधावयाचा आणि तो मुख्यवर्गाला कसा जोडावयाचा या प्रकारची उदाहरणे प्रकरण सात मध्ये दिली आहेत. ललित वाङ्मयाचे वर्गीकरण कसे करावे ते प्रकरण आठमध्ये दिले आहे. इतर पुस्तकांचे वर्गीकरण कसे करावे ते प्रकरण नऊ मध्ये दिले आहे.

वैशिष्ट्ये

सोपी सुटसुटीत भाषा, भरपूर उदाहरणे, सदर ग्रंथात दिली आहेत. ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्गासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रंथालय संचलनालयातर्फे चालवित असलेल्या अभ्यासक्रमानुसार सदर ग्रंथांचे लेखन केले आहे.

४.५ डॉ.शां.ग.महाजन यांची इंग्रजी भाषेतील ग्रंथसंपदा (विशेषतः ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्गासाठी)

24) Reference Service in Libraries (2001). Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan. 56 P., 30 Rs.

सदर ग्रंथाचे लेखन इंग्रजीतून केलेले आहे. रचना तीन भागात केली आहे. पहिल्या भागात संदर्भसेवेविषयी तात्त्विक माहिती दिली आहे. यामध्ये संदर्भसेवा, व्याख्या आणि गरज, संदर्भ सेवेचे प्रकार, संदर्भग्रंथ आणि साधे ग्रंथ यातील फरक, संदर्भग्रंथांचे प्रकार, संदर्भ ग्रंथपाल, संदर्भग्रंथांचे मूल्यमापन याची माहिती दिली आहे. दुसऱ्या विभागात ज्ञानकोश, डिक्शनरी, इयर बुक, अँन्युअल, ग्रंथसूची, भौगोलिक संदर्भस्रोत, गॅझेटिअर, इतर संदर्भग्रंथ, टेलिफोन डिरेक्टरी याची माहिती दिली आहे. तिसऱ्या विभागात संदर्भ प्रश्न दिले आहेत.

सदर ग्रंथ ग्रंथालयशास्त्र प्रमाणपत्र वर्ग, बी.लिब. अभ्यासक्रमवर्ग यासाठी उपयुक्त आहेत. संदर्भ सेवा, संदर्भ ग्रंथाचे प्रकार, वेगवेगळे संदर्भ स्रोत यांची माहिती मिळते. (Mahajan, 2001)

25) Library Cataloguing Theory and Practicals (2001) Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan. 64 P., 30 Rs.

सदर ग्रंथाचे लेखन इंग्रजीतून केलेले आहे. ग्रंथाची रचना एकूण तीन विभागात केली आहे. पहिल्या विभागात सात प्रकरणांचा समावेश केला आहे. ग्रंथालय तालिका, तालिकेचे भौतिक स्वरूप, कोशतालिका आणि वर्गीकृत तालिका याचे फायदे तसेच त्यातील फरक प्रकरण तीनमध्ये दिला आहे. नोंदीचे प्रकार प्रकरण चारमध्ये दिले आहेत.

समष्टी ग्रंथकार याबाबत माहिती प्रकरण पाचमध्ये दिली आहे. प्रकरण सहामध्ये तालिकीकरण केलेल्या ग्रंथाची मांडणी कशी करावी याबाबत माहिती दिली आहे. वर्गीकृत तालिका संहितेनुसार नोंदी कशा कराव्यात याची माहिती पुढील प्रकरणात दिली आहे.

सदर ग्रंथ इंग्रजी माध्यमातून ग्रंथालयशास्त्र शिक्षण घेणाऱ्या बी.लिब. विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त आहे. (Mahajan, 2001)

26) Library Administration / Management (2002). Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan. 104 P., 35 Rs.

ग्रंथाची रचना सोळा प्रकरणात केली आहे. ग्रंथालय संघटन आणि व्यवस्थापन हा ग्रंथ इंग्रजीतून लिहिला आहे. पहिल्या प्रकरणात ग्रंथालय व्यवस्थापन व्याख्या, व्याप्ती आणि कार्ये दिली आहेत. ग्रंथालयात असणारे वेगवेगळे विभाग प्रकरण दोनमध्ये दिले आहेत. ग्रंथ निवड करण्याच्या पद्धती प्रकरण तीनमध्ये दिल्या आहेत. ग्रंथोपार्जन करण्याच्या पद्धती प्रकरण चारमध्ये दिल्या आहेत. ग्रंथावर करण्याच्या तांत्रिक प्रक्रिया प्रकरण पाचमध्ये दिल्या आहेत. नियतकालिके निवड करण्याची पद्धती, देवघेव करण्याच्या पद्धती प्रकरण आठमध्ये दिल्या आहेत. ग्रंथ मोजणी तसेच ग्रंथ रद्दबातल करण्याची वही याबाबत माहिती प्रकरण नऊमध्ये दिली आहे. प्रकरण आठमध्ये ग्रंथालयाचे अंदाजपत्रक याबाबत माहिती दिली आहे. ग्रंथालय समिती आणि ग्रंथालयाचे नियम प्रकरण बारामध्ये दिले आहेत. ग्रंथ बांधणी, ग्रंथाचे जतन आणि संरक्षण

कसे करावयाचे याची माहिती प्रकरण तेरामध्ये दिली आहे. ग्रंथालयात कोणकोणत्या खाते वही असतात याबाबत प्रकरण चौदामध्ये माहिती देण्यात आली आहे. ग्रंथालयामध्ये असणाऱ्या वेगवेगळ्या फाईल्स आणि त्यांचे जतन कसे करावे याबाबत माहिती प्रकरण पंधरामध्ये दिली आहे. ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रात्यक्षिक हा भाग प्रकरण १६ मध्ये दिला आहे. स्वयं अध्ययनासाठी शेवटी प्रश्न दिलेले आहेत.

प्रस्तुत ग्रंथ हा ग्रंथालयशास्त्र प्रमाणपत्र वर्गासाठी, तसेच बी.लिब. अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त असा आहे. (Mahajan, 2002)

27) Library Organization (2002). Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan. 56 P., 30 Rs.

ग्रंथाची रचना एकूण नऊ प्रकरणात केली आहे. प्रकरण एकमध्ये ग्रंथालयाची उद्दिष्टे आणि कार्ये दिली आहेत. प्रकरण दोनमध्ये ग्रंथालयांचे विविध प्रकार व त्यांची कार्ये मांडली आहेत. ग्रंथालय शास्त्राचे पाच सिद्धांत प्रकरण तीनमध्ये दिले आहेत. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची माहिती चौथ्या प्रकरणात दिली आहे. ग्रंथालय कायद्याची आवश्यकता प्रकरण पाचमध्ये मांडली आहे. महाराष्ट्र ग्रंथालय कायदा १९६७ मधील प्रमुख तरतुदी प्रकरण सहामध्ये दिल्या आहेत. ग्रंथालयातील विस्तार सेवा प्रकरण आठमध्ये दिल्या आहेत. स्वयं अध्ययन करण्यासाठी काही प्रश्न प्रकरण नऊमध्ये दिले आहेत.

ग्रंथालय संघटन हा ग्रंथ महाराष्ट्रातील प्रमाणपत्र वर्ग तसेच यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ बी.लिब. अभ्यासक्रमाच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त आहे. (Mahajan, 2002)

28) Classification: Theory (2002). Pune :Pune Vidyarthi Griha Prakashan. 64 p. 30 Rs.

सदर ग्रंथामध्ये एकूण दहा प्रकरणांचा समावेश केला आहे. प्रकरण एक मध्ये वर्गाकाचे घटक आणि गरज डॉ. रंगनाथन यांची वर्गाक देण्याची पद्धती कशी आहे, याचीदेखील माहिती या प्रकरणात दिली आहे. वर्गीकरणाचे गरज आणि फायदे प्रकरण दोनमध्ये दिले आहेत. द्विबिंदू वर्गीकरण हा भाग प्रकरण चार मध्ये दिला आहे. साहित्यिक कामाचे वर्गीकरण हा भाग प्रकरण चार मध्ये दिला आहे. ग्रंथ वर्गीकरण पद्धतीची माहिती प्रकरण पाच मध्ये दिली आहे. ग्रंथवर्गीकरण कसे करावे याची माहिती प्रकरण सहामध्ये दिली आहे. द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धतीची

माहिती प्रकरण सातमध्ये दिली आहे. आठव्या प्रकरणात ड्युई आणि रंगनाथन यांचे जीवनचरित्र दिले आहे. वर्गीकरण आणि तालिकीकरण याची माहिती प्रकरण नऊमध्ये दिली आहे. दहाव्या प्रकरणात नमुना प्रश्न दिलेले आहेत.

ग्रंथाचे वर्गीकरण कसे करावे याबाबत माहिती सदर ग्रंथामध्ये दिली आहे. सदर ग्रंथ, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त आहे. (Mahajan, 2002)

29) A Text Book of Library Science (2004). Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan. 99 P. 200 Rs.

ग्रंथाची रचना पाच भागात केली आहे. पहिल्या भागात ग्रंथालय व्यवस्थापन याविषयी माहिती दिली आहे. दुसऱ्या भागात ग्रंथालय संघटन आणि तिसऱ्या भागात ग्रंथालय तालिकीकरण तात्त्विक आणि प्रात्यक्षिक आणि चौथ्या भागात वर्गीकरणाची तात्त्विक माहिती सांगितली आहे. तर पाचव्या भागात ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा याविषयी माहिती सांगितली आहे.

सदर ग्रंथ इंग्रजी तसेच मराठी माध्यमातील प्रमाणपत्र वर्ग तसेच बी.लिब. अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त आहे. संपूर्ण ग्रंथालयशास्त्राची तात्त्विक माहिती सदर ग्रंथात दिली आहे. (Mahajan, 2004)

30) History of the Public Library Movement in Maharashtra (1984). (Erstwhile Bombay Presidency). Pune : Shubhada Saraswat.

महाजन सरांचा आवडीचा विषय म्हणजे सार्वजनिक ग्रंथालय पद्धती महाराष्ट्रातील ग्रंथालयीन सूची आणि महाराष्ट्रातील ग्रंथपाल, ग्रंथालय सेवक आणि ग्रंथालयीन कार्यकर्ते यांची सूची हे २ ग्रंथ अनुक्रमे १९६५ आणि १९६७ मध्ये प्रसिद्ध करून अभ्यासास सुरुवात केली. हाच विषय पुढे त्यांनी सखोल अभ्यासासाठी पीएच.डी. पदवी मिळविण्यासाठी निवडला आणि सतत ७ वर्षे अभ्यास करून पीएच.डी.पदवी प्राप्त केली. (१९७८) एवढेच नव्हे तर हा प्रबंध इंग्रजीमध्ये १९८४ मध्ये प्रसिद्धही केला. याचा सविस्तर इतिहास महाजन यांच्या आत्मवृत्तामध्ये "यशोगाथा ज्ञानसाधनेची" २००७ या पुस्तकातील ७ वे प्रकरण पीएच.डी.साठीचे संशोधन (पृष्ठ १४६ ते १५५) यामध्ये दिली आहे. तसेच मी पीएच.डी. होणारच या ग्रंथामध्ये (युनिव्हर्सल प्रकाशन २०१२) प्रकरण ४ व ५ यामध्ये दिले आहे. याच पुस्तकामध्ये प्रकरण १३ मध्ये या संशोधनाचे

निष्कर्ष आणि योगदान याविषयी सविस्तर माहिती दिली आहे. यावरून पीएच.डी. पदवी प्राप्त करण्यासाठी किती परिश्रम घेतले याची कल्पना येते. त्याची पुनरुक्ती न करता सारांशरूपाने माहिती दिली आहे. या पुस्तकामध्ये ७ प्रकरणे आहेत. पहिल्या प्रकरणामध्ये इ.स.१८०५ ते १८३० पर्यंत स्थापन झालेल्या ग्रंथालयांची माहिती दिली आहे. प्रथम १८०५ मध्ये स्थापन झालेल्या लिटररी सोसायटी ऑफ बॉम्बे (ऐतिहासिक सोसायटी ग्रंथालय यांची माहिती दिली आहे.) नंतर सुरत, पुणे, रत्नागिरी, अहमदनगर इत्यादी ठिकाणी स्थापन केलेल्या ग्रंथालयांची माहिती दिली आहे.

प्रकरण ३ मध्ये १८३० ते १८५५ पर्यंत स्थापन झालेल्या नेटिव्ह जनरल ग्रंथालयाची स्थापना व वाढ याविषयी माहिती दिली आहे. ही माहिती त्याचे व्यवसाय मंडळी, सभासद ग्रंथालय नियम आर्थिक व्यवस्था ज्ञानसाधने इमारत या शीर्षकाखाली दिली आहे. महत्त्वाचे म्हणजे पुणे, नाशिक, सातारा, सोलापूर, रत्नागिरी, कोल्हापूर, धुळे या ठिकाणी स्थापन झालेल्या ग्रंथालयांचे स्थापना दिनांक दिले आहेत. यासाठी मुंबईच्या दफतरखान्यामध्ये जुने कागदपत्रे शोधले आहे. चौथ्या प्रकरणामध्ये या ग्रंथालयांची वाढ आणि विकास १८५६ ते १८८१ पर्यंत कसा झाला हे सविस्तर सांगितले आहे. या ग्रंथालयांचे बदलते स्वरूप त्यांनी सविस्तर सांगितले आहे.

पाचव्या प्रकरणात फक्त मराठी ग्रंथांची ग्रंथसंग्रहालयाची स्थापना कशी झाली हे सांगितले आहे. त्यामध्ये ठाणे येथील १८९३ मध्ये स्थापन झालेले मराठी ग्रंथसंग्रहालय मुंबई येथे १८९८ मध्ये स्थापन झालेले मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय आणि पुणे येथे १९१० मध्ये स्थापन झालेले पुणे मराठी ग्रंथालय यांचा इतिहास दिला आहे. या ग्रंथालयांनी मराठी ग्रंथांचा संग्रह करण्यासाठी कोणत्याप्रकारे योगदान केले आहे हे सांगितले आहे.

सहाव्या प्रकरणामध्ये ग्रंथालय चळवळीला वेगळी कलाटणी मिळाली आहे. ती म्हणजे १८८१ ते १९२१ सालापर्यंत मुंबई, पुणे आणि इतर ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर मोफत वाचनालय व ग्रंथालय स्थापन झाली. परिणामी १९२१ साली या मोफत वाचनालयांचे पुणे येथे संमेलन भरून त्यामध्ये ग्रंथालयांची संघटना स्थापन झाली. हा कलाटणी देणारा टप्पा आहे.

आठव्या प्रकरणामध्ये १८८१ ते १९२१ या कालखंडामध्ये शिक्षणाचा प्रसार कसा झाला, ग्रंथालयांचा प्रसार कसा झाला हे सांगितले आहे. त्यानंतर ग्रंथालयांच्या स्वरूपामध्ये बदल कसे झाले, परिवर्तन कसे झाले हे शीर्षकाखाली दिले आहे.

संस्थापक आणि ग्रंथालयांची उद्दिष्टे, सभासद आणि त्यांना मिळणाऱ्या सुविधा, ग्रंथालयांची आर्थिक स्थिती, ग्रंथालयातील ज्ञानसाधने आणि त्यांचा उपयोग, ग्रंथालयांचे व्यवस्थापक मंडळ, ग्रंथालयांच्या नियमात झालेले बदल, ग्रंथालय सेवक याबाबत माहिती दिली आहे.

ही ग्रंथालय चळवळ वाढविण्यासाठी कोणत्या व्यक्तींनी आयुष्यभर प्रयत्न केले यांचा आढावा घेतला आहे. निष्कर्ष असा काढला आहे की, भारतीयांनी या ग्रंथालय चळवळीमध्ये उत्साहाने भाग घेऊन या ग्रंथालयांचा विकास साधला आहे. परिशिष्टामध्ये १८०५ पासून कोणते ग्रंथालय कोणत्या वर्षी स्थापन झाले याची कालक्रमानुसार यादी दिली आहे. तसेच टेबल नं. १४ मध्ये १९२०-२१ सालापर्यंत प्रगती कशी केली आहे, याची आकडेवारी दिली आहे. अशात-हेने पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीविषयीचा साधा इतिहास महाजन यांनी लिहिला आहे. याची साक्ष म्हणजे मूळ प्रबंधातील संदर्भ साधनांची सूची ची पृष्ठे ४७८ ते ५०० पर्यंत आहे. तसेच त्याला जोडलेली टेबलस् ५१ पृष्ठांची आहेत, यावरून लक्षात येते. ग्रंथ स्वरूपात प्रबंध छापताना ही पृष्ठे वगळली आहेत.

पुरस्कार

या पुस्तकाचे प्रकाशन दिल्ली येथे प्रगती मैदानात भरलेल्या जागतिक ग्रंथ यात्रेमध्ये १९८४ साली करण्यात आले. त्याचप्रमाणे इंडियन कौन्सिल ऑफ हिस्ट्रॉरिकल रिसर्च या नवी दिल्ली येथील राष्ट्रीय संस्थेने रुपये ५ हजार चे प्रकाशन अनुदान दिले आहे. पहिली आवृत्ती संपली आहे. (Mahajan, 1984)

31) History of The Public Library Movement in Western Maharashtra State 1805-1921. 12th Century to 2013.

पीएच.डी.प्रबंधासाठी पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास (१८०५ ते १९२१) असा विषय निवडला होता. तो ग्रंथरूपाने १९८४ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्याची पहिली

आवृत्ती संपली. म्हणून सुधारित आवृत्ती संपादन तयार केली. त्यामध्ये पहिल्या आवृत्तीतील सर्व मजकूर घेतला आहे. त्याला पुरवणी मजकूर म्हणून १९२१ ते २०१३ पर्यंतचा इतिहास या ग्रंथामध्ये लिहिला आहे. या कालखंडामध्ये महत्त्वाचे टप्पे पुढीलप्रमाणे -

- १) फैजी कमिटीचा अहवाल १९३९ : १९२१ ते १९३९ पर्यंत ग्रंथालय चळवळीमध्ये फारसा बदल झाला नाही. अनेक मोफत वाचनालये बंद पडली. राहिलेली ग्रंथालये चालू राहिली. या ग्रंथालयांचा विकास कसा करावा म्हणून कमिटी नेमली. या कमिटीने आपला अहवाल सादर केला. त्यानुसार ग्रंथालयांचा विकास ६ टप्प्यामध्ये करावा अशी शिफारस या कमिटीने केली.
- २) १९४७ ते १९६७ भारताला १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाले. त्यानंतर फ्युरेटर ऑफ लायब्ररीज हे खाते निर्माण करण्यात आले. या खात्यातर्फे सार्वजनिक ग्रंथालयांना अनुदान देण्यास सुरुवात झाली. ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्गाना मान्यता देण्यात आली. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय संघांना मान्यता देऊन महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालये संमेलने सुरु झाली. महाराष्ट्र ग्रंथालय संघातर्फे साहित्य सहकार हे मासिक सुरु झाले. १९६० मध्ये स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. त्यामध्ये विदर्भातील आणि मराठवाड्यातील ग्रंथालय क्युरेटर ऑफ लायब्ररीज (ग्रंथालय अभिरक्षक) यांच्या अखत्यारीखाली त्यांना अनुदान देण्यात आले. याचवेळी महाराष्ट्रात ग्रंथालय कायदा हवा म्हणून मागणी झाली. आणि श्री.पागे यांच्या पुढाकाराने १९६७ मध्ये महाराष्ट्रात सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा मंजूर झाला ही महत्त्वाची घटना होय.
- ३) १९६७ ते २०१३ - या कालखंडात ग्रंथालय संचालनालय स्थापन झाले. त्याचे प्रमुख पदी ग्रंथालय संचालक हे अस्तित्वात आले. आणि नवीन अनुदान संहिता तयार केली. त्यानुसार ग्रंथालयांची वर्गवारी करण्यात आली. ते वर्ग असे - १) जिल्हा ग्रंथालय, २) अ वर्ग ग्रंथालय, ३) ब वर्ग ग्रंथालय, ४) क वर्ग ग्रंथालय, ५) ड वर्ग ग्रंथालय, ६) ग्रामीण ग्रंथालय यामध्ये परत वर्गवारी करण्यात आली ती म्हणजे - १) जिल्हा ग्रंथालय, २) तालुका ग्रंथालय, ३) शहर ग्रंथालय, ४) ग्रामीण ग्रंथालय. तसेच या प्रत्येक ग्रंथालयात किती ग्रंथ असावेत? वाचकांची संख्या किती असावी? वर्तमानपत्रे व मासिके

किती घ्यावीत? ग्रंथालय किती तास उघडे असावे? ग्रंथालय सेवक किती असावेत? आणि ग्रंथालय इमारत कशी असावी या विषयी निकष ठरविण्यात आले आणि त्यानुसार प्रत्येक राज्यात ग्रंथालयांना किती अनुदान द्यावे? हे ठरविण्यात आले. काही वर्षांनी या अनुदानाचे दोन भाग करण्यात आले. १) वेतन अनुदान, २) वेतनेतर अनुदान. ही मर्यादा वेळोवेळी वाढविण्यात आली. यामध्ये अस्तित्वात असलेल्या सार्वजनिक ग्रंथालयांना मान्यता देवून त्यांना अनुदान देणे या तत्वांचा अवलंब करण्यात आला. याच कालखंडात शासनाने स्वतःच्या मालकीची ग्रंथालये स्थापन केली. त्यामध्ये एक केंद्रीय ग्रंथालय मुंबई येथे शासकीय विभागीय ग्रंथालय आणि जिल्हा ग्रंथालये स्थापन करण्यात आली. त्यावरील सर्व खर्च महाराष्ट्र शासन करते. हा सर्व कारभार करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने अनेक कर्मचारी नेमले. याशिवाय राजाराम मोहन रॉय लायब्ररी फाऊंडेशन तर्फे इमारतीसाठी, उपकरणासाठी अनुदान देण्यात येते. या सर्वांची माहिती एका प्रकरणामध्ये दिली आहे.

१९३८ ते २०१३ मधील सार्वजनिक ग्रंथालयाची वाढ व विकास

या कालखंडामध्ये अनुदान प्राप्त ग्रंथालयांची संख्या वाढली. त्यावर केलेला खर्च वाढला. या विषयीची आकडेवारी दिलेली आहे. २०१० अखेर १० हजारहून अधिक ग्रंथालय कार्यरत आहेत. हा सर्व आढावा पुढील प्रकरणामध्ये घेतला आहे. परिशिष्टामध्ये शतायुशी ग्रंथालयांची नावे, पत्ता व स्थापना वर्षे दिली आहेत. अशातऱ्हेने २०१३ पर्यंतच्या चळवळीचा आढावा घेतला आहे. हा ग्रंथ युनिव्हर्सल प्रकाशन या संस्थेने प्रकाशनासाठी घेतला आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालय हा महाजन यांचा आवडता विषय आहे. या चळवळीकडे ते केसरी, मराठा, ग्रंथशाळेमध्ये काम करीत असताना आकर्षित झाले. त्यांना ग्रंथालय चळवळीमध्ये काम करण्यासाठी श्री.शं.ना.बर्वे, श्री.वा.वि.भट, श्री.कृ.शं.हिंगवे, डॉ.म.प. पेठे, प्रा.लागू इत्यादींनी प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे ते महाराष्ट्रातील ग्रंथालय संमेलनामध्ये भाग घेऊ लागले. संमेलनप्रसंगी निबंध स्पर्धा होते. त्यामध्ये भाग घेऊन निबंध लिहीत. त्या निबंधांना पारितोषिके ही मिळाली. 'ग्रंथालयाचे लोकशाहीतील स्थान' या निबंधास पारितोषिक मिळाले होते. त्यामधून ग्रंथालय चळवळीची माहिती होण्यासाठी ग्रंथालयांची सूची आणि ग्रंथपालांची सूची तयार केली. त्यामधून

सखोल अभ्यास व्हावा म्हणून पीएच.डी. साठी महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळ हाच विषय निवडला. याचा अभ्यास पुढच्या आयुष्यात चालू ठेवला व इफलाचा ग्रंथ अनुवादित केला. सार्वजनिक ग्रंथालयासाठी मॅन्युअल तयार केले आणि महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास अद्ययावत केला हे त्यांचे ग्रंथालय चळवळीवरील प्रेम लक्षात येते.

१९६५ पासून २०१४ पर्यंत त्यांनी या विषयावर लेखन केले. याचे कारण म्हणजे ग्रंथालय चळवळीचा विकास होण्यासाठी सार्वजनिक ग्रंथालये समृद्ध असली पाहिजेत. त्याशिवाय वाचन संस्कृतीचा प्रसार होणार नाही असे त्यांचे ठाम मत आहे.

त्यांचे हे प्रेम लक्षात घेऊन पुणे मराठी ग्रंथालयाने २०१४ साली संस्थेचे सन्माननीय सभासद म्हणून सभेने सर्वानुमते मान्यता दिली आहे. पत्र दिनांक २७/०७/२०१४.

८३ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन पुणे येथे २६, २७, २८ मार्च रोजी भरविण्यात आले होते. त्यांनी महाजन सरांचा ग्रंथालय क्षेत्रात केलेल्या योगदानाबद्दल जाहीर सत्कार केला होता. मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाने दि.२०/११/२०१४ च्या पत्रात डॉ.रंगनाथन यानंतर खऱ्या अर्थाने आपल्याकडेच पाहिले जाते, असे म्हटले आहे. (Mahajan, 2013)

४.६ पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालयाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा

32) University of Poona Jayakar Library Catalogue of Theses and Dissertations (1950-1969) Poona 1971. 249 P. Rs.25.

प्रमुख तालिकाकार म्हणून काम करित असताना महाजन यांनी आणखी एका संदर्भ ग्रंथाची निर्मिती केली. तो म्हणजे पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असलेल्या पीएच.डी. प्रबंध आणि पास्टर्स पदवी विषयीचे डिर्सिटेशन्स (शोधनिबंध) यांची संपादन केलेली तालिका.

संशोधन करताना संशोधकाला तपासावे लागते की, हे संशोधन पूर्णतः नवीन आहे. आणि त्यामुळे ज्ञानामध्ये भर पडली जाणार आहे. त्यासाठी आत्तापर्यंत कोणत्या लेखकांनी कोणत्या विषयावर संशोधन केले आहे याचा धांडोळा घ्यावयाचा असतो. त्याला लिटरचेर सर्च म्हणतात. सदर धांडोळा घेण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या प्रबंधांची सूची हे संदर्भ साधन आज

उपयोगी पडते. त्यामुळे संशोधकाचा वेळ वाचतो आणि दुबार संशोधन टाळले जाते. यासाठी हे उपयुक्त संदर्भ साधन महाजन यांनी तयार केले आहे. आणि ते पुणे विद्यापीठाने प्रकाशित केले आहे. या तालिकेचे तीन भाग आहेत. भाग एक मध्ये (पृष्ठ १ ते १८१) १५३४ प्रबंध आणि डिझरटेशनस यांची विषयावर मांडणी केली आहे. विषयांची रचना, वर्गीकरण पद्धतीप्रमाणे केले आहे. सर्व नोंदींना अनुक्रमांक दिले आहे.

नोंदीतील माहिती - प्रत्येक नोंदीमध्ये पुढील माहिती दिली आहे. अनुक्रमांक, संशोधकाचे नाव (आडनाव प्रथम), प्रबंधाचे ग्रंथनाम, प्रबंध सादर केल्याचा दिनांक अथवा वर्ष, निकाल जाहीर केल्याची तारीख, केस नंबर, विद्यापीठाच्या रेकॉर्डमधील, मार्गदर्शकाचे नाव, या संशोधन केंद्रामध्ये संशोधन केले त्या केंद्राचे अथवा विद्याविभागाचे नाव, ग्रंथालयात असलेल्या प्रतीची संख्या इ. माहिती दिली आहे. दुसऱ्या विभागामध्ये (पृष्ठ १८३ ते २३५) मध्ये लेखकाच्या नावाचा Index विषय नामांचा Index मार्गदर्शकाच्या नावाचा आणि संशोधनकेंद्राचा नावाचा Index दिला आहे. प्रत्येक शीर्षकापुढे नोंदीचे क्रमांक दिले आहे. यातील विषयनाव Index श्री.हिंगवे यांनी तयार केला आहे.

तिसऱ्या भागामध्ये या तालिकेमध्ये जी माहिती दिली आहे त्याची आकडेवारी दिली आहे. यामध्ये काही ग्राफ्स दिले आहेत. यावरून असे लक्षात येते की, रसायनशास्त्र या विषयामध्ये जास्तीत जास्त प्रबंध म्हणजे २३७ प्रबंध सादर केले आहेत. सर्वात कमी म्हणजे एक प्रबंध मायक्रोबायोलॉजी, जर्मन वाङ्मय, परसीयन वाङ्मय या विषयामध्ये आहेत.

या तालिकेचे महत्त्व म्हणजे यामध्ये एकही चूक नाही. प्रास्ताविक ग्रंथपाल श्री.हिंगवे यांनी लिहिले आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात , हे प्रकाशन सिद्ध करण्यासाठी प्रमुख तालिकाकार श्री.महाजन यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यांच्यामधील उत्साह, अचूकता, कष्ट घेण्यामुळेच ही तालिका सिद्ध झाली आहे. ही तालिका भारताच्या राष्ट्रीय ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल श्री.केशवन यांच्याकडे अभिप्रायार्थ पाठवली होती. त्यावेळी त्यांनी दिलेल्या पत्रात ही तालिका अचूक पण संपादन केल्याबद्दल प्रमुख तालिकाकार श्री.महाजन यांचे अभिनंदन केले होते. प्रमुख तालिकाकार म्हणून श्री.महाजन यांनी वरील तीन अभिनव संदर्भ ग्रंथांची निर्मिती केली आहे. संदर्भग्रंथ निर्माण करण्यामध्ये महाजन यांचे हे योगदान मौलिक ठरेल. (Mahajan, 1971)

33) Documentation in Social Sciences : A monthly List 1970-76

महाजन सरांनी डॉक्युमेंटेशन ऑफिसर म्हणून मे १९७० मध्ये नेमणूक केली. त्यातील पहिले कार्य म्हणजे ही सूची सामाजिकशास्त्रे विषयक ४०० नियतकालिके जयकर ग्रंथालयात येत होती. यातील निवडक लेखांची निवड करणे, त्यांच्या नोंदी करणे, या नोंदी विषयवार लाऊन टाईप करणे, सायक्लोस्टाईल करणे व या याद्या ५०/६० संशोधक व २० सामाजिक शास्त्रे विषयक संस्थांना पाठविणे हे काम केले. दरमहा या याद्या प्रसिद्ध होत. या याद्यांचा संशोधकांना खूप उपयोग झाला. याद्यांचे सहा खंड बांधून जयकर ग्रंथालयात ठेवले आहेत.

३४) मराठी दोलामुद्रितांची तालिका (१९८९) : पुणे : पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालय, ३९ पृष्ठे, किंमत ४० रुपये.

इ.स.१८०५ ते १८६७ या कालखंडात प्रसिद्ध झालेल्या मराठी ग्रंथांना दोलामुद्रिते म्हणतात. यांचा संग्रह जयकर ग्रंथालयाने केला आहे. तालिकेचे तीन विभाग आहेत. पहिल्या विभागात नोंदीचा क्रम वर्षवार लावलेला आहे व प्रत्येक नोंदीमध्ये संबंधित दोलामुद्रिताचे तपशीलवार वर्णन केले आहे. दुसऱ्या व तिसऱ्या विभागात अनुक्रमे ग्रंथकारसूची व ग्रंथनामसूचीत दिलेली आहे.

वैशिष्ट्ये

दोलामुद्रितांच्या नोंदी कालक्रमानुसार लावलेल्या आहेत. प्रत्येक नोंदीला स्वतंत्र क्रमांक दिलेला आहे. प्रस्तुत ग्रंथात पुणे विद्यापीठात उपलब्ध असलेल्या १२१ दोलामुद्रितांची नोंद केली आहे. मराठी दोलामुद्रितांची तालिका तयार केल्यामुळे संशोधक तसेच अभ्यासकांना उपयोग होणार आहे. (महाजन, १९८९)

35) A Guide to resources available in the Jaykar Library in the field of Social Sciences. (1983). 69 P.

ग्रंथाची रचना एकूण चार प्रकरणात केली आहे. पहिल्या प्रकरणात समाजशास्त्रातील प्रलेख यामध्ये समाजशास्त्राची व्याख्या दिलेली आहे. त्यानंतर Indian Council of Social Science Research, NASSDOC, ICSSR Regional Centers ची माहिती दिलेली आहे. प्रकरण दोनमध्ये अर्थशास्त्र, इतिहास, भूगोल, व्यवस्थापन, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र या

विषयाचा सर्व्हे करत जयकर ग्रंथालयात उपलब्ध असलेल्या प्रलेखाची माहिती येथे दिली आहे. संशोधन करत असताना कशा पद्धतीने नियोजन करावे याबाबत प्रकरण तीन मध्ये माहिती दिली आहे. संशोधन कार्य करताना ग्रंथालयाचा वापर कसा करावा याची माहिती प्रकरण चार मध्ये दिली आहे. शेवटी जयकर ग्रंथालयात उपलब्ध असणारे समाजशास्त्रातील संदर्भ साधनांची यादी दिली आहे.

36) Descriptive catalogue of manuscripts available in the Jayakar Library University of Poona. (1986) Vol. I, Part I and II.

37) Descriptive catalogue of manuscripts available in the Jayakar Library University of Poona. (1989) Vol. II, Part I and II.

पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असलेल्या हस्तलिखितांची वर्णनात्मक तालिका खंड एक - भाग एक - संस्कृत हस्तलिखिते भाग दोन मराठी हस्तलिखिते प्रमुख संपादक डॉ.शां.ग.महाजन संपादक संस्कृत हस्तलिखिते डॉ.रा.पां. गोस्वामी, संपादक मराठी हस्तलिखिते डॉ.म.प.पेठे, १६+३२१+८८ पृष्ठे.

हस्तलिखित हा भारताचा राष्ट्रीय वारसा आहे. जयकर ग्रंथालयामध्ये हस्तलिखिते जमा करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न मराठी, संस्कृत आणि हिंदी विभागाच्या अध्यक्षानी केला. पुणे विद्यापीठाने हस्तलिखिते जमा करण्यासाठी नामवंत तज्ज्ञांची समिती नेमली होती. त्यामध्ये डॉ.रा.ना.दांडेकर, श्री.पी.के.गाडे, डॉ.कत्रे, महा.मही पाध्याय, दत्तो वामन पोतदार आणि ग्रंथपाल श्री.हिंंगवे यांचा समावेश होता. ही हस्तलिखिते, पारखी, शास्त्री, भोरचे महाराज, राजा पंत सचिव कबिर मत, आकोल्याचे देशपांडे, पुण्याचे राजेंद्र बनहट्टी तसेच डॉ.राचिम ठेरे यांच्या साहाय्याने संग्रह विकसित केला आहे.

आर्थिक साहाय्य

हस्तलिखितांची वर्णनात्मक तालिका तयार करण्यासाठी आणि छापण्यासाठी भारत सरकार अनुदान देते. या योजनेमध्ये प्रस्ताव पाठवून महाजन यांनी अनुदान मिळविले. त्यामधून या तालिकेच्या संपादनाचे आणि प्रकाशनाचे काम साध्य झाले.

संस्कृत भाग

संस्कृत हस्तलिखितांची नोंद करण्यासाठी भारत सरकारने एक नमुना तयार केला आहे. त्याप्रमाणे फॉर्म छापून घेतले. त्यामध्ये सर्व हस्तलिखितांची नोंद केली आहे.

नोंदीतील माहिती

विषय आणि उपविषय शीर्षक जसे वेद, ऋग्वेद नंतर अनुक्रमांक, दाखल अंक, ग्रंथनाम लेखक, टीकाकार, हस्तलिखितासाठी वापरलेले साहित्य जसे कागद, लिपी, जसे देवनागरी आकार सेंटीमीटरमध्ये. पृष्ठे एका पृष्ठातील ओळींची संख्या. एका ओळीतील अक्षरांची संख्या, कालखंड आणि इतर माहिती या क्रमाने दिलेली आहे. हे काम अभ्यासू रितीने उपसंपादकांनी केलेले आहे. या सर्व कामामध्ये सहकार्य निर्माण करणे आणि उपस्थित प्रश्नाविषयी निर्णय घेण्याचे काम डॉ.महाजन यांनी अभ्यासूपणाने केलेले आहे. त्याचप्रमाणे या हस्तलिखितांची वर्गीकरण पद्धती तयार केली आहे. विषय शिर्षकेही तयार केली आहे. शेवटी हस्त लिखितांच्या ग्रंथनामांचा Index तयार केला आहे. जसे देवी स्रोत३, १८६, १८६ ही नोंद क्रमांक आहे. त्यापुढे दाखल अंक लिहला आहे. शेवटी ग्रंथकार आणि ग्रंथनाम Index दिला आहे. अशाप्रकारे एक उत्कृष्ट संदर्भ साधन भारतामधील अभ्यासकांसाठी तयार केले आहे.

या तालिकेचा दुसरा खंड १९८९ साली प्रसिद्ध केला आहे. १८८ पृष्ठे, किंमत रू.१००/- याचे दोन भाग आहेत.

भाग एक - हिंदी हस्तलिखिते. यामध्ये ९६६ नोंदी आहेत. यातील Index ग्रंथनामांचा पृष्ठ १६३ ते १७२ मध्ये प्रसिद्ध केला आहे. हस्तलिखितांचे वर्णन भारत सरकारने तयार केलेल्या नमुन्याप्रमाणे तयार केले आहे. प्रथम अनुक्रमांक नंतर दाखल नोंद, दाखल नोंद क्रमांक, ग्रंथनाम, लेखक नाम, टीकाकार, लेखन करण्यासाठी वापरलेला कागद नंतर लेखक आकार, फोलिओ, एका पृष्ठातील ओळी, एका ओळीतील अक्षरे, पूर्ण अथवा अपूर्ण कालखंड आणि इतर माहिती या क्रमाने ११ कॉलममध्ये दिली आहे. हा संग्रह हिंदी विभागाचे प्रमुख डॉ.भगिरथ मिश्र आणि डॉ.आनंद प्रसाद दिक्षित यांच्या प्रयत्नाने झालेला आहे. हिंदी हस्तलिखितांचे वर्णन प्रथम डॉ.आनंद प्रसाद दिक्षित यांनी "जर्नल ऑफ दि युनिव्हर्सल सिटी ऑफ पुना" यामध्ये लेख लिहून दिले होते. ही माहिती भारत सरकारने तयार केलेल्या नमुन्याप्रमाणे येथे दिली आहे.

भाग २ मध्ये वैशिष्ट्ये पूर्ण १८ संस्कृत हस्तलिखितांची माहिती दिली आहे. त्यामध्ये हस्तलिखितांच्या सुरुवातीची ओळी आणि शेवटच्या ओळी दिल्या आहेत. या प्रकल्पामध्ये

डॉ.रा.पां.गोस्वामी तसेच साहाय्यक ग्रंथपाल सौ.निला देशपांडे आणि श्री.फरांडे यांनी केली आहे. महाजन यांचे महत्त्वाचे योगदान २ प्रकारचे आहेत. १) या सर्व संपादन आणि छपाईसाठी भारत सरकारकडून निधी उपलब्ध करून देणे आणि या सर्व प्रकल्पाचे संयोजन करणे हे आहे. या प्रकल्पामुळे १९८५ पर्यंत जयकर ग्रंथालयात उपलब्ध असलेल्या हस्तलिखितांची मुद्रीत तालिका प्रसिद्ध झाली आहे. या तालिकेच्या प्रती भारतातील नामवंत संस्थांना पाठविण्यात आल्या आहेत. अशात-हेने संशोधकांना उपयुक्त संदर्भ साधन तयार केले आहे. याबद्दल महाजन यांचे अभिनंदन केले पाहिजे. (Mahajan, 1986, 1989)

38) Directory of Specialists in Environment (1987) (Study of Western Ghats Project) (Unpublished) (Mimeographed).

पश्चिमघाट हा प्रदेश अनेक नैसर्गिक साधनांनी समृद्ध आहे. तो गुजरात, महाराष्ट्र, गोवा, कर्नाटक आणि केरळ या राज्यांमधून जातो. भारत सरकारच्या पर्यावरण विभागातर्फे या प्रदेशाचा विकास करण्याविषयी ७० हून अधिक संशोधन प्रकल्प मंजूर करण्यात आले. त्यातीलच एक प्रकल्प म्हणजे 'Study of Western Ghats - Bibliographic Assistance Cell' असा तीन वर्षे कालखंडाचा प्रकल्प सादर केला आणि त्यास भारत सरकारची मंजूरी मिळाली. प्रबंधाची सूची तयार केली आणि महत्त्वाचे कार्य म्हणजे Directory of Environmentalist in India हे संकलन संपादन करून प्रसिद्ध केले.

वैशिष्ट्ये

या पुस्तकात पर्यावरणाशी संबंधित भारतीय ५८ वैज्ञानिकांची माहिती आणि त्यांनी लिहिलेल्या संशोधन निबंधाची सूची दिली आहे. (Mahajan, 1987)

39) Documentation in social science : A monthly List. May 1970 - Nov.1976

सादर ग्रंथाची रचना ७ खंडामध्ये केली आहे. १) मे १९७० ते डिसेंबर १९७०, २) जानेवारी १९७१ ते डिसेंबर १९७१, ३) जानेवारी १९७२ ते डिसेंबर १९७२, ४) जानेवारी १९७३ ते डिसेंबर १९७३, ५) जानेवारी १९७४ ते डिसेंबर १९७४, ६) जानेवारी १९७५ ते डिसेंबर १९७५, ७) जानेवारी १९७६ ते नोव्हेंबर १९७६, डॉक्युमेंटेशन ऑफीसर म्हणून नेमणूक झाल्यानंतर सामाजिकशास्त्र विषयावरील अंदाजे ४०० नियतकालिकामधील लेखांची निवड करून

त्यांची यादी सायक्लोस्टाइल करून अंदाजे ७० संस्थांना, नियतकालिक विभागांना व संशोधकांना वाटण्यात आल्या. ह्याचे बांधीव खंड जयकर ग्रंथालयात उपलब्ध आहेत. ही महत्त्वाची सेवा महाजन सरांनी दिली.

४.७ डॉ.शां.ग.महाजन यांची यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या बी.लिब. शिक्षणक्रमासाठीची ग्रंथसंपदा

४०) ग्रंथालय कायदे (१९९४). नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

५० पृष्ठे.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक या विद्यापीठाने ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी शिक्षणक्रम (बी.लिब.) मराठी भाषेतून सुरु करण्याचे १९९२ साली ठरविले. ही कल्पना होती कुलगुरु डॉ.ताकवले यांची. यासाठी त्यांनी महाजन सरांना विद्यापीठामध्ये बोलावून शिक्षण संयोजनाची जबाबदारी त्यांच्याकडे सोपवली. आणि ती त्यांनी ३ वर्षांमध्ये पार पाडली. १९९६ मध्ये सर्व महाराष्ट्र भर मराठी माध्यमातील बी.लिब. शिक्षणक्रम सुरु झाला. त्याला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. पहिल्याच वर्षी ६०० हून अधिक विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला. या शिक्षणक्रमासाठी मराठीमध्ये ३४ ग्रंथांची निर्मिती हे महाजन सरांचे वैशिष्ट्यपूर्ण कार्य होय.

यातील पहिले पुस्तक 'ग्रंथालय कायदे' हे प्रसिद्ध झाले. यामध्ये दोन घटक आहेत. घटक ९ मध्ये ग्रंथालय कायद्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. तसेच आदर्श सार्वजनिक ग्रंथालय कायद्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. अशा कायद्यामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांचे जाळे सर्वत्र निर्माण करता येते. तसेच ही ग्रंथालय सेवा राष्ट्रातील सर्वभागापर्यंत आणि जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी व्यवस्थितपणे संघटन करता येते. आदर्श ग्रंथालय कायद्याची ९ वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

व्याख्या, ग्रंथालय पद्धती, व्यवस्थापन, सेवकवर्ग, अर्थसाहाय्य, ग्रंथालय सेवा, अहवाल, अधिकार क्षेत्र, सहकार्याचे संबंध.

१० व्या घटकामध्ये भारतातल्या ५ राज्यामध्ये ग्रंथालय कायदे आणि त्यांची प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. ही पाच राज्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल या ५ राज्यातील ग्रंथालय कायद्यांची माहिती प्रथम दिली आहे. नंतर ५ राज्यातील ग्रंथालय कायद्यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. अभ्यासाच्या ५ बाबी पुढीलप्रमाणे -

नागरिकांना ग्रंथालयात प्रवेश, आर्थिक तरतूद - ग्रंथालय कर, ग्रंथालय सेवक, ग्रंथालय व्यवस्थापन, प्रशासन, नियंत्रण, ग्रंथालय कार्याचा अहवाल देण्याची आणि स्वयंम नियंत्रण पद्धती.

वैशिष्ट्ये

ही माहिती देताना अद्ययावत आकडेवारी दिली आहे. जसे प्रत्येक राज्यात सार्वजनिक ग्रंथालये किती आहेत? आणि त्यांचे प्रकार कोणते आहेत? महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय कायद्यातील तरतुदी सविस्तरपणे दिलेल्या आहेत. त्यामध्ये ग्रंथालयांचे प्रकार (जसे अ,ब,क,ड) आणि त्यांना देण्यात येणारे अनुदानाची रक्कम ही माहिती इंदिरा गांधी विद्यापीठाने तयार केलेल्या पुस्तकामध्ये नव्हती. अद्ययावत माहिती मिळविण्यासाठी ५ राज्यातील ग्रंथालय संचालकांकडे पत्रे पाठवून माहिती जमा करण्यात आली ती ह्या पुस्तकामध्ये दिली आहे. ग्रंथाच्या शेवटी पारिभाषिक शब्दसंग्रह सूची दिली आहे. ही प्रवाही आहे. सुटसुटीत आहे. सामान्य वाचकाला समजण्यासारखी आहे. हे महाजन यांचे उत्कृष्ट योगदान आहे. सर्वात शेवटी आदर्श सार्वजनिक ग्रंथालय विधेयकाचा (मॉडेल अॅक्ट) मसूदा दिला आहे. हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतर पुढची पुस्तके भराभर प्रसिद्ध झाली. त्यामध्ये महाजन यांनी आणखी एक उपक्रम केला. तो म्हणजे ग्रंथनाम पुस्तकावर अनुवादकाचे नाव लिहिणे आणि त्याचे श्रेय लेखकाला देणे. ही पद्धती इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाच्या प्रकाशनामध्ये नव्हती. तसेच या पुस्तकासाठी देण्यात येणाऱ्या मोबदल्यामध्ये भरघोस वाढ करण्यात आली.

इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ नवी दिल्ली प्रकाशने या विद्यापीठाने एम.लिब. साठी पुस्तके लिहून घेतली. या शिक्षणक्रमामध्ये २ प्रकारचे अभ्यासक्रम (पेपर्स होते.) अ) आवश्यक (कम्पलसरी) ब) ऐच्छिक (Electives) या ब प्रकारामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय पद्धती व सेवा हा

पेपर समाविष्ट केला आहे. या पेपरमधील सविस्तर आराखडा तयार केला आणि त्यातील एका घटकाचे लेखन महाजन यांनी केले. तो असा -

Public Library Systems and Services - Block 3 : Management of Public Library Systems. Unit 9 : Organisational Structure of Public Library. (महाजन, १९९४)

४१) वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण : भाग १- (१९९५) नाशिक :
य.च. मुक्त विद्यापीठ.

ग्रंथालयीन तालिकीकरण : सिद्धांत आणि व्यवहार हा विषय यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक बी.लिब. शिक्षणक्रमासाठी आहे. या विषयातील पुस्तक तिसरे हे वर्गीकृत तालिका संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण : भाग- १ याचे लेखन डॉ.शां.ग. महाजन यांनी केले आहे. डॉ. रंगनाथन यांची वर्गीकृत तालिका संहिता या ग्रंथात पहिल्या पुस्तकामध्ये चार घटक आहेत. पहिल्या घटकामध्ये वर्गीकृत तालिका संहितेचे अंतर्गत स्वरूप त्यामधील प्रकरणे, नियम इ. माहिती दिली आहे.

दुसऱ्या घटकामध्ये वर्गनिर्देशी नोंदी आणि नोंद दर्शन विभाग यांची माहिती दिली आहे. वर्गनिर्देशी नोंदी म्हणजे काय? साखळी पद्धतीप्रमाणे त्या कशा तयार करावयाच्या ही माहिती या घटकांमध्ये दिली आहे. तिसऱ्या घटकामध्ये व्यक्ती -ग्रंथकारानी लिहिलेल्या ग्रंथाचे तालिकीकरण कसे करावे याची माहिती दिली आहे. घटक चारमध्ये समष्टी-ग्रंथकार म्हणजे काय? त्यांचे प्रकार कोणते आहेत याची माहिती देऊन अशा ग्रंथांचे तालिकीकरण कसे करावे याची माहिती दिली आहे.

वर्गीकृत तालिका संहितेप्रमाणे वर्गनिर्देशी नोंदी, एक व्यक्ती ग्रंथकार, दोन व्यक्ती ग्रंथकार तीन व्यक्ती ग्रंथकारानी लिहिलेली पुस्तके असतील तर तालिकीकरण कसे करावे, समष्टी ग्रंथकाराची नोंद कशी करावी हे सदर ग्रंथातून समजते. ग्रंथाचे लेखन सोप्या शब्दात केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना तालिकीकरण करणे सोपे जाते. (महाजन, १९९५)

४२) वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण : भाग - २ (१९९५) नाशिक
: यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

या पुस्तकात दोन घटक आहेत. घटक १३ मध्ये कृत्रिम संमिश्र ग्रंथाचे तालिकीकरण कसे करावे याविषयी नियम व उदाहरणे दिली आहेत. तसेच अनेक ग्रंथ मालेमध्ये प्रसिद्ध होतात त्यांचे तालिकीकरण करण्याविषयी माहिती दिली आहे. शिवाय काही ग्रंथांच्या बाबतीत पृथःकरणात्मक नोंदी कराव्या लागतात. त्या कशा कराव्यात याचे विवेचन केले आहे. घटक १४ मध्ये अनेक खंडामध्ये जे ग्रंथ प्रसिद्ध होतात त्यांची चर्चा केली आहे. याशिवाय नियतकालिके व कालिके ही ग्रंथालयातील महत्त्वाची साधने होत. दरवर्षी त्यांचे नवीन खंड तयार होतात. नवीन अंक प्रसिद्ध होत असतात. त्यांचे तालिकीकरण कसे करावे, त्यामध्ये येणारे प्रश्न यांची चर्चा उदाहरणांसह केली आहे.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या शिक्षणक्रमासाठी इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाने तयार केलेल्या पुस्तकांचा मराठी अनुवाद करण्यात आला आहे. हा अनुवाद करताना मराठी भाषा आणि महाराष्ट्र राज्य याविषयी अधिक माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. अनुवाद करताना शक्य तेथे अद्ययावत माहिती दिली आहे. ग्रंथालयातील ग्रंथांचे तालिकीकरणासाठी सदर ग्रंथ उपयुक्त आहे. (महाजन, १९९५)

४३) ग्रंथालय -सेवक आणि ग्रंथालय-समिती (१९९६). नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

ग्रंथालय व्यवस्थापन हा बी. लिब .अभ्यासक्रमासाठी एक विषय आहे. या विषयातील पुस्तक चौथे हे ग्रंथालय-सेवक आणि ग्रंथालय समिती असे आहे. सदर पुस्तकामध्ये तीन घटकांचा समावेश केला आहे. बारावा घटक ग्रंथालय सेवक असे आहे.ग्रंथालयातील सेवकाचे चार वर्ग असतात ग्रंथालयामध्ये किती व कोणता सेवक वर्ग नेमावा याविषयी सेवक वर्ग सूत्र आहे त्याचा अभ्यास सदर घटकात केला आहे.सेवकांची निवड व नेमणूक कशी करावी त्यांना प्रशिक्षण व निरंतर शिक्षण कसे द्यावे, त्यांच्या सेवेचे मूल्यमापन कसे करावे आणि सेवक संहिता कशी तयार करावी याविषयी चर्चा केली आहे. तेराव्या घटकामध्ये ग्रंथालय-समिती का नेमावी, तिचे सभासद कोण असावेत, समितीची सभा कशाप्रकारे बोलवावी, सभेचे संचालन कसे करावे आणि मंजूर झालेल्या ठरावांचा पाठपुरावा कसा करावा याविषयी चर्चा केली आहे. चौदाव्या

घटकामध्ये ग्रंथालय-नियम आणि उपनियम दिले आहेत. त्यामध्ये कोणत्या बाबींचा समावेश करावयाचा यांचा विचार करून नमुनेदार ग्रंथालय-नियम दिले आहेत. वाचकांना मार्गदर्शन करण्यासाठी ग्रंथालय परिचय पुस्तिका कशी तयार करावी याची माहितीही दिली आहे.

पुस्तकात रूळलेल्या पारिभाषिक शब्दाचा वापर केला आहे. (महाजन, १९९६)

४४) ड्यूई डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १९ संक्षिप्त तक्ते. (१९९७). संक्षेप आणि सुबोध विवरण. ११८ पृष्ठे.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक बी.लिब. अभ्यासक्रमासाठी वर्गीकरण प्रात्यक्षिक हा विषय आहे. त्यामध्ये ड्यूई डेसिमल वर्गीकरण हा ग्रंथ डॉ.महाजन यांनी लिहिला आहे. सदर ग्रंथामध्ये डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीने ग्रंथाचे वर्गीकरण करता येण्यासाठी सारण्या सामान्य उपविभागांचे तक्ते तसेच निर्देश दिले आहेत.

या ग्रंथांची निर्मिती केल्यामुळे यशवंतराव चव्हाण विद्यापीठांचे अनेक रुपये वाचले आहेत. कारण डेसिमल वर्गीकरणाच्या मुळ इंग्रजी प्रती फार महाग आहेत. तसेच प्रात्यक्षिक करण्यासाठी इंग्रजी ग्रंथांच्या अनेक प्रती हजारो रुपये खर्चून विकत घेणे परवडत नाही. (महाजन, १९९७)

४५) विषयवार तालिकीकरण. (१९९७). नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ. २९ पृष्ठे.

सदर पुस्तकात दोन घटकांचा समावेश केला आहे. पहिल्या घटकात वाचकांच्या विषयवार मागण्या पूर्ण करण्यासाठी विषयवार तालिकीकरण कसे करावे, त्यासाठी विषय शीर्षके कशी निवडावीत, शीर्षके ठरविताना विविध प्रश्न कोणते उपस्थित होतात याचे विवेचन केले आहे. दुसऱ्या घटकामध्ये सीयर्स लिस्ट ऑफ सब्जेक्ट हेडिंग्जची रचना, वैशिष्ट्ये, तत्त्वे व नियम सांगितले आहेत. तसेच नमुन्यादाखल विषय शीर्षके कशी करावीत याची उदाहरणे दिली आहेत.

सदर ग्रंथामुळे विद्यार्थ्यांना विषयवार तालिकीकरण कसे करावे, शीर्षकांची निवड आणि त्यांचे लेखन कसे करावे याची माहिती मिळते. सदर ग्रंथांची भाषा सोपी आहे. तालिकीकरणासारखा कठीण विषय सोप्या भाषेत मांडलेला आहे. (महाजन, १९९७)

४.८ डॉ.शां.ग.महाजन यांची यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या
एम.लिब. शिक्षणक्रमासाठीची ग्रंथसंपदा

४६) दफ्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये. (२०००). नाशिक : यशवंतराव महाराष्ट्र मुक्त
विद्यापीठ, ९४ पृष्ठे.

घटक क्रमांक एक व दोन मध्ये दफ्तरखाने म्हणजे काय? त्याचे स्वरूप काय असते, त्यामध्ये पत्रव्यवहार रोजनिशी, इतिवृत्ते, नकाशे इत्यादी प्रकारच्या साहित्याचा संग्रह कसा करण्यात येतो त्याचे तालिकीकरण आणि वर्गीकरण कसे करतात आणि त्यांचे परिरक्षण करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना करतात याचे वर्णन केले आहे. घटक क्रमांक ३ मध्ये महाराष्ट्रातील दफ्तरखान्याविषयी माहिती दिली आहे. घटक चारमध्ये वस्तुसंग्रहालये म्हणजे काय? त्यामध्ये जतन केलेल्या विविध वस्तू व इतर साहित्याची मांडणी कशाप्रकारे करतात, त्याचे वर्णन कसे करतात आणि त्याद्वारे विद्यार्थ्यांना आणि समाजातील घटकांना माहिती कशी मिळते याचे वर्णन केले आहे. या साहित्याचे व्यवस्थापन, प्रदर्शनाची आखणी करणे, विविध माहिती साधणे प्रसिद्ध करणे इ.बाबींविषयी चर्चा केली आहे. घटक पाचमध्ये महाराष्ट्रातील वस्तुसंग्रहालयाची माहिती दिली आहे.त्याद्वारे आयोजित केलेली प्रदर्शने, ज्ञानाचे वितरण, प्रसार करण्याचे उपक्रम त्यांनी प्रसिद्ध केलेली प्रकाशने याविषयी माहिती दिली आहे.

सदर ग्रंथामधून दफ्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालयाविषयी विस्तृत माहिती मिळते.
संशोधक, अभ्यासक, यांना सदर ग्रंथ उपयुक्त आहे. (महाजन, २०००)

४.९ डॉ.शां.ग.महाजन यांची इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाने प्रकाशित
केलेली ग्रंथसंपदा

47) **Research Methodology. Book 1 (Unit 1-3) (1994) दिल्ली : इंदिरा गांधी राष्ट्रीय
मुक्त विद्यापीठ.**

संशोधन पद्धती या पुस्तकातील पहिली तीन प्रकरणे डॉ.महाजन यांनी लिहिली आहेत.
यामध्ये पहिला घटक हा संशोधन अर्थ, संकल्पना आणि गरज असा आहे. संशोधन व्याख्या,

आधुनिक संशोधनाची वैशिष्ट्ये, संशोधनशास्त्रीय पद्धती, संशोधन आराखडा याबाबत माहिती प्रकरण एकमध्ये दिली आहे. संशोधनाची ऐतिहासिक पद्धती या दुसऱ्या प्रकरणात ऐतिहासिक पद्धती व्याख्या, गरज, मर्यादा, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात उपयोजन हा भाग दिला आहे.

प्रकरण तीन हे सर्व्हेक्षण पद्धती असे आहे. सर्व्हेक्षण पद्धतीने संशोधन करण्यासाठी वापरावयाची साधने यामध्ये निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली याविषयी माहिती दिली आहे.

संशोधन पद्धती या ग्रंथात पहिले तीन घटकांचे लेखन डॉ.महाजन यांनी केले आहे. सदर घटकात साधी व सोपी भाषा वापरली आहे. आवश्यक तेथे आकृत्यांचा समावेश केला आहे. संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी सदर घटक उपयुक्त आहेत. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली, एम.लिब. अभ्यासक्रम विकसनामध्ये डॉ.महाजन यांचे मोलाचे योगदान आहे. (महाजन, १९९४)

48) Public Library Systems and Services : Block 3. Management of Public Library Systems. Unit 9 : Organisational Structure of Public Library System. March 2003.

इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठाने M.Lib. & I.Sc. Elexies प्रस्थापित केले. त्यातील एक विषय Public Library Systems and Services हा होता. त्यातील एका घटकाचे लेखन महाजन सरांनी केले. Governance of Public Libraries.

४.१० डॉ.शां.ग.महाजन यांची पुणे शहरविषयक ग्रंथसंपदा

४९) ओळख पुणे शहराची. (१९९९). पुणे : अभिनव पुस्तक मंदिर. ४५ पृष्ठे, किंमत २५ रुपये.

ग्रंथाची रचना एकूण ७ प्रकरणात केली आहे. प्रकरणांच्या सुरुवातीस पुणे विद्यापीठ गीत दिले आहे.

ओळख पुणे शहराची या पहिल्या प्रकरणात भौगोलिक, ऐतिहासिक तसेच भविष्यात पुणे शहर कसे होईल याबाबत माहिती दिली आहे. प्रकरण दोनमध्ये पुणे दर्शन घडविले आहे. पुण्यात पाहण्यासारखी जी ठिकाणे आहेत तेथे कसे जावयाचे, काय पहावयाचे याबाबत माहिती दिली

आहे. पुणे शहरात अर्ध्या दिवसात तसेच संपूर्ण दिवसात काय पाहता येईल व कोठे जाता येईल याबाबत वर्णन प्रकरण ३ मध्ये केले आहे. पुण्यातील मानाचे गणपती कोणते? याबाबत माहिती चौथ्या प्रकरणात दिली आहे. पुण्यात ज्या महनीय व्यक्ती होऊन गेल्या यांचीही माहिती पाचव्या प्रकरणात दिली आहे. तसेच पुण्यातील नामवंत संस्थाविषयी माहिती याच प्रकरणात दिली आहे. पुण्याची भूषणे या प्रकरणात पुण्यातील आमदार-खासदार, नामवंत पुणेकर, साहित्य संमेलने, संमेलनाध्यक्ष, संग्रहालय याबाबतची माहिती सहाव्या प्रकरणात दिली आहे. शेवटी सातव्या प्रकरणात प्रकाशक व लेखक यांनी आपले मनोगत व्यक्त केले आहे.

वैशिष्ट्ये

अतिशय छोटेखानी पुस्तिकेमध्ये संपूर्ण पुणे शहराची ओळख करून दिली आहे. मुखपृष्ठ अतिशय सुंदर असून मल पृष्ठावर भारताच्या नकाशावर पुण्याचे स्थान ठळक करणाऱ्या पाच व्यक्तिमत्त्वांचे फोटो दिले आहेत.

योगदान

सदर ग्रंथामध्ये लेखकाने पुणे शहराची संक्षिप्त ओळख अनेक वैशिष्ट्यांसह करून दिली आहे. पुण्याची विविध भूषणे, संग्रहालये, ग्रंथालये यांचीही माहिती सदर ग्रंथात दिली आहे. पुण्यात राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तींच्या घरामध्ये असायलाच हवा असा हा ग्रंथ आहे. (महाजन, १९९९)

५०) पुणे गाईड. (२०१०). पुणे : पुणे उत्कर्ष प्रकाशन. ७१ पृष्ठे. किंमत ५० रुपये

ग्रंथाची रचना एकूण पाच प्रकरणात केली आहे. यामध्ये पुण्यातील रेल्वे प्रवास, विमानसेवा, शिक्षादरपत्रक, टेलिफोन नंबरर्स, पुणे शहर कसे आहे. मुठा नदीवरील पुल याबाबत माहिती प्रस्तुत प्रकरणात दिली आहे. प्रकरण दोन मध्ये पी.एस.पी./ आराम बसने पुणे शहर दर्शन कसे करावे याबाबत माहिती दिली आहे. प्रकरण तीनमध्ये पुणे शहराचा इतिहास विस्तार आणि विकास दिलेला आहे. प्रकरण पाचमध्ये पुणे शहराचा संपूर्ण नकाशा दिला आहे.

सदर ग्रंथांचे पाच वेळा पुर्नमुद्रण झाले आहे. यावरून असे लक्षात येते की, पुणे गाईड हा ग्रंथ वाचकामध्ये लोकप्रिय झाला आहे. ग्रंथातील माहिती अनेक संदर्भसाधनांमधून घेतली आहे.

(महाजन, २०१०)

51) Pune City Tourist Guide. (2011). Pune : Utkarsh Prakashan. 52 Pages. Price Rs. 50.

ग्रंथाचे लेखन इंग्रजीतून केले आहे. सदर ग्रंथाची रचना एकूण एकविस भागात केली आहे. यामध्ये पुणे शहरात स्वागत आराम बसमधून पुण्याचे दर्शन, पुण्यभूषण पुरस्कार, रेल्वेचे वेळापत्रक, विमानाचे वेळापत्रक, पुण्यातील चित्रपटगृहे, एका दिवसात पुण्याहून जवळ पाहता येणारी प्रेक्षणीय स्थळे, पुणे महानगरपालिका बसेसचा मार्ग, पुण्यातील ग्रंथालये, प्रदर्शन हॉल, हॉटेल मंडई, रिक्षाभाडे, ट्रॅव्हल कंपनी, पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका, अष्टविनायक, नकाशे, फोटे शेवटी पुणे शहराचा नकाशा दिलेला आहे.

सदर ग्रंथामधून डॉ. शां.ग.महाजन यांनी पुण्याचे संपूर्ण दर्शन घडविले आहे. पुणे शहराचा प्रवास करत असताना सदर ग्रंथ अतिशय मार्गदर्शक असा आहे. (महाजन, २०११)

५२) पुणे शहरचे वर्णन (२००२) पुणे : मानसन्मान प्रकाशन, पृ. १९२ किंमत २०० रुपये

पुणे शहरचे वर्णन हा ग्रंथ १८६८ साली ना.वि.जोशी यांनी लिहिला. या ग्रंथाचे संपादन डॉ.महाजन यांनी केले आहे. ग्रंथाची रचना तीन भागात केली आहे. पहिल्या भागात नव्या पुण्याचे ठिकाण, मर्यादा, हवापाणी, जमीन उत्पन्न, जुने पुणे, प्राचीन स्थिती, जुने पुणे मराठ्यांचा संचार, जुने पुणे शाईस्तेखान व शिवाजी पुण्यात दोन अम्मल. दुसऱ्या भागात पेशव्यांची कारकिर्द, बाळाजी बाजीरावांची कारकिर्द, माधव बल्लाळ यांची कारकिर्द, सवाई माधवराव यांची कारकिर्द, बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांची कारकिर्द सविस्तरपणे वर्णन केली आहे. भाग ३ मध्ये इंग्रजांची १८२१-१८६७ पर्यंतची पुण्यातील कारकिर्द मांडली आहे.

वैशिष्ट्ये

सदर ग्रंथ हा पुणे शहराच्या इतिहासाविषयी लिहिलेला पहिला ग्रंथ आहे. १८६८ साली प्रसिद्ध झालेला हा ग्रंथ दुर्मिळ असा आहे. या ग्रंथात इ.स.६१३ ते १८६७ पर्यंतचा पुण्याचा इतिहास मांडला आहे.

योगदान

सदर ग्रंथ पुणे शहराच्या इतिहासाचे अभ्यासक डॉ.महाजन यांनी संपादित केला आहे. शंभरहून अधिक स्पष्टीकरणात्मक टीपा देऊन पुण्याचा इतिहास अद्ययावतपणे मांडण्याचा प्रयत्न सदर ग्रंथातून केला आहे. (महाजन, २००२)

**53) Pune City : It's history, growth and development 757 to 1998 (2002)
Annotated Bibliography of Information Sources Pune : Mansanman Prakashan,
227 P.**

सदर ग्रंथाचे लेखन इंग्रजीतून केले आहे. ग्रंथाची रचना चौदा प्रकरणात केली आहे. प्रकरण क्रमांक १ मध्ये पुणे शहराचा १६३० पासूनचा इतिहास मांडला आहे. प्रकरण दोन हे विज्ञानाविषयी आहे. यामध्ये आरोग्य आणि पर्यावरण याबाबत माहिती दिली आहे. पुण्यातील पेशवेकाळापासूनचे म्हणजे (१८१८) पासूनचे शिक्षणविषयक कार्य प्रकरण तीनमध्ये दिले आहे. पुण्याचे आर्थिक व्यवस्थापन कसे होते याबाबत विवेचन प्रकरण चारमध्ये केले आहे. पुण्याची राजकीय घडी, शहराचे व्यवस्थापन, धर्म, ग्रंथालये, म्युझियम, पुण्यातील महत्त्वपूर्ण व्यक्तींची Biography, पुण्याच्या प्रगतीमधील महत्त्वपूर्ण घटक, अमुद्रित साहित्याविषयक माहिती सदर ग्रंथात दिली आहे.

वैशिष्ट्ये

ग्रंथाच्या प्रारंभी लेखकाने आपली मांडणी संकलन पद्धती – धोरण याची खुलासेवार चर्चा केली आहे. त्यामध्ये सर म्हणतात, पुणे महाराष्ट्राची सांस्कृतिक राजधानी म्हणून नावारुपाला आलेली आहे. पुण्याची महती संशोधकांना, अभ्यासकांना परिपूर्णरित्या उपलब्ध करून देणे आवश्यक वाटल्यावरून आपण हे महासूचीचे काम हाती घेतले.

योगदान

पुण्याच्या सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासाचा अभ्यास करणाऱ्यांना चरित्रे, आत्मचरित्रे, कुल वृत्तांत कसे उपयुक्त पडू शकतील व ते किती व कोठे उपलब्ध आहेत हे डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथावरून समजू शकते. पुण्याची महती संशोधकांना, अभ्यासकांना परिपूर्णरित्या उपलब्ध करून दिली आहे. (महाजन, २००२)

**५४) पुणे शहराचा ज्ञानकोश (२००८) पुणे : पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान. ५६८ पृष्ठे.
किंमत ८०० रुपये**

पुणे शहराचा ज्ञानकोश या ग्रंथाची एकूण चार भागामध्ये विभागणी केली आहे. पहिल्या भागात पुण्याचा इतिहास, भौगोलिक परिस्थिती आणि परिसर याविषयी माहिती दिली आहे.

यामध्ये ऐतिहासिक वास्तू, वस्तुसंग्रहालये, मंदिरे, उद्याने तसेच पुण्यापासून जवळच असलेल्या स्थानांची माहिती दिली आहे. भाग दोन मध्ये पुण्यातील प्रमुख संस्थांचा परिचय संक्षिप्त रूपाने करून देण्यात आला आहे. त्यामध्ये शैक्षणिक व संशोधन संस्थांचा समावेश आहे. भाग तीनमध्ये नामवंत पुणेकरांचा परिचय संक्षिप्त रूपाने करून दिला आहे. भाग चार मध्ये पुण्यात घडलेल्या महत्त्वाच्या घटना ७५८ ए.डी. पासून २००२ पर्यंतच्या कालमानानुसार दिल्या आहेत. जसे-अनेक व्यक्तींचे जन्म-मृत्यू दिन, काही संस्थांचे स्थापना दिन दिले आहेत. नवीन उपक्रमांच्या सुरुवातीची नोंदही केली आहे. याशिवाय नकाशे, चित्रे तसेच उल्लेख -सूचीही दिली आहे.

पुणे शहर भारतातील महानगरांच्या पंक्तित आणि जगाच्या नकाशावर विशेष स्थान, ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक, सांस्कृतिक माहिती आणि तंत्रज्ञान इ, क्षेत्रातील राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील एक महत्त्वाचे केंद्र आहे. अशा गतिमान पुण्याची ओळख या ज्ञानकोशात करून दिली आहे. या ज्ञानकोशास महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा विशेष ग्रंथकार पुरस्कार व कै. जयंतराव टिळक स्मृती पुरस्कार प्राप्त झालेला आहे. (महाजन, २००८)

५५) दिनविशेष पुणे शहराचा ज्ञानकोश - खंड २ (२००५) पुणे : पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान. २०० पृष्ठे. किंमत ४०० रुपये

पुणे शहराचा ज्ञानकोश पहिला खंड २००४ मध्ये डॉ.महाजन यांनी प्रसिद्ध केला. त्यानंतर दुसरा खंड दिनविशेष : पुणे शहराचा ज्ञानकोश हा संदर्भ ग्रंथ २००६ ला प्रसिद्ध केला. लोकसत्ता या लोकप्रिय वृत्तपत्रामध्ये नवनीत पुरवणीमध्ये १ ऑक्टोबर २००९ ते ३१ डिसेंबर २००४ यामध्ये पुणे शहर, महाराष्ट्र, भारत, जागतिक घडामोडी व विज्ञानविषयक निवडक घटनांची नोंद केली. दिनविशेष या ग्रंथांची मांडणी सात भागात केली आहे. पहिल्या भागात पुणे शहर आणि महाराष्ट्राच्या इतिहासातील चार हजार निवडक घटना लिहिल्या आहेत. दुसऱ्या भागात मराठी साहित्यिकांचे वाढदिवस दिले आहेत. तिसऱ्या भागांमध्ये धार्मिक-हिंदूचे तिथीप्रमाणे तसेच शीख, ख्रिस्ती आणि इतर धर्मीयांचे दिनविशेष दिले आहेत. चौथ्या भागात राष्ट्रीय दिनविशेष, विशेषतः महनीय व्यक्तींचे जन्म मृत्यू दिन दिले आहेत. पाचव्या भागात जागतिक दिनविशेष तर सहाव्या भागात जगातील राष्ट्रांचे सातव्या भागात दिनविशेष : मंत्र आणि तंत्र सोदाहरण दिले आहे.

असा हा विपुल आणि विविध प्रकारच्या माहितीने नटलेला आणि शास्त्रशुद्ध मांडणी केलेला 'दिनविशेष' जिज्ञासू वाचक राजकरणांतील, शिक्षण क्षेत्रातील व्यक्ती आणि पत्रकार या सर्वांना उपयुक्त असा आहे. वेष्टनावर बद्दीनाथांचे मंदिराचे रंगीत चित्र दिले आहे. (महाजन, २००५)

५६) नामवंत पुणेकर संस्था. वास्तू (२००७). पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. १७५ पृष्ठे. किंमत १२० रुपये

नामवंत पुणेकर संस्था आणि वास्तू या ग्रंथाची रचना दोन भागात केली आहे. पहिल्या भागात चोवीस व्यक्तींची माहिती दिली आहे. संत ज्ञानेश्वरापासून पु. ल. देशपांडेपर्यंत पुणे शहराच्या इतिहासातील जवळजवळ एक हजार वर्षांचा कालखंड यामध्ये आला आहे. दुसऱ्या भागामध्ये पुण्यातील १४ नामवंत संस्था आणि ऐतिहासिक ११ वास्तू यांच्या तिकिटांची माहिती दिली आहे. समजण्यासाठी या वस्तुसंग्रहालयाची माहितीही दिली आहे. यामध्ये लो. टिळक, महर्षी कर्वे, लालमहाल, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम आणि छत्रपती शिवाजी महाराज यांची नाणी निघाली आहेत.

परिशिष्टामध्ये याशिवाय होऊन गेलेल्या नामवंत पुणेकरांची यादी दिली आहे. भारतरत्न, पद्मभूषण, पद्मभूषण पुरस्कार मिळालेल्या नामवंत पुणेकरांची, पुणे शहरातील विद्यापीठाचे कुलगुरु, पुणे विद्यापीठ तसेच टिळक विद्यापीठाने डी. लिट. पदवी प्रदान केलेले पुणेकर, आखिल भारतीय साहित्य तसेच नाट्य संमेलनाचे अध्यक्ष यांची नावे दिली आहेत.

सदर ग्रंथामध्ये संत ज्ञानेश्वरापासून ते पु. ल. देशपांडे यांच्यापर्यंत पुणे शहराच्या इतिहासातील एक हजार वर्षांचा कालखंड यामध्ये आला आहे. डॉ. शां. ग. महाजन यांनी लिहिलेल्या या पुस्तकामुळे पुण्यातील नामवंत व्यक्तींबद्दल माहिती मिळते. (महाजन, २००७)

५७) पुणे शहरातील मंदिरे (२००८). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. १९२ पृष्ठे. किंमत १८० रुपये.

सदर ग्रंथ पुणे शहरातील मंदिरांविषयी माहिती देतो. सुरुवातीस मंदिराचा उगम आणि विकास दिलेला आहे. मंदिराचे घटक कोणकोणते असतात त्याचीही माहिती दिली आहे. स्थापत्यशास्त्रानुसार मंदिराची रचना व अंतरचना दाखवणारे नकाशे दिले आहेत.

पुणे शहरातील एकूण २२८ मंदिरांची माहिती दिलेली आहे. यामध्ये त्यांचा पत्ता, मंदिराची रचना याविषयी वर्णन केले आहे. याच ग्रंथामध्ये पुणे शहराजवळील धार्मिक प्रेक्षणीय स्थळांची देखील माहिती दिलेली आहे. पुणे शहरातील महत्त्वपूर्ण असे उत्सव कोणते याचीही माहिती दिली आहे.

या पुस्तकात ३०० हून अधिक मंदिरांची ४७ गणपतींची, २६ देवीची, ६० मारुतीची, १८ विठ्ठल रखुमाईची, १८ रामाची, १० महादेवाची, ६५ इतर देवदेवता, ११ मठ तसेच शीख, जैन, सिंधी, ख्रिश्चन, पारशी, बौद्ध, मुस्लीम समाजाच्या प्रार्थना स्थळांची माहिती दिली आहे. या ग्रंथामुळे पुणे शहराच्या परिसरातील इतर धार्मिक व सहलींच्या ठिकाणांच्या माहितीमुळे आपणांस मंदिर पर्यटन करता येऊ शकते असा हा मंदिरकोश / संदर्भग्रंथ प्रत्येक घरात, ग्रंथालयात असायला हवा असा आहे. (महाजन, २००८)

५८) पुणे शहरातील विज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालये (२०१०). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ८८ पृष्ठे. किंमत १०० रुपये.

या ग्रंथात एकूण २५ प्रकरणे आहेत. यातील पहिली दोन प्रकरणे प्रास्ताविक स्वरूपाची आहेत. प्रकरणात पुणे शहरातील वस्तुसंग्रहालयाचा आढावा घेतला आहे. या पहिल्या प्रकरणात पुणे शहरातील वस्तुसंग्रहालये एक आढावा मध्ये ४ भाग केले आहेत. पहिल्या भागात विज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालये दिली आहेत. जीवशास्त्रे, भूगर्भशास्त्र, मानवशास्त्र यांची माहिती दिली आहे. यामध्ये पुणे विद्यापीठ आणि अरविंद भाले यांची खनिजाची दुनिया आपणांस वेगळ्या दुनियात घेऊन जाते. डेक्कन कॉलेजमधील पुरातत्व विभागाचे संग्रहालय मानवी संस्कृतीचा लाखो वर्षांचा इतिहास त्यामध्ये झालेली उत्क्रांती दाखविते. दुसऱ्या प्रकरणात वस्तुसंग्रहालयाचे स्वरूप, फायदे, जतन, विविध सॉफ्टवेअर (आज्ञावल्या) आणि वेबसाईटवर पुणे शहरविषयक माहिती कशी आहे ते दिले आहे.

सी.डॅक या संस्थेने म्युझिअम आणि त्यामधील दालने आणि वस्तू यांचे वर्णन करण्यासाठी 'जतन' नावाचे सॉफ्टवेअर तयार केले आहे.

या प्रकरणातील दुसऱ्या भागात कला व सामाजिकशास्त्रे या विषयात वाहिलेली काही आकर्षक वस्तुसंग्रहालयाची माहिती दिली आहे. यामध्ये गणेशमूर्ती संग्रहालय याची माहिती दिली आहे. या संग्रहालयात श्री च्या ५०० हून अधिक मुर्ती असल्याची माहिती दिली आहे.

याच विभागात आकाशवाणी पुणे केंद्र, राष्ट्रीय फिल्म संग्रहालय पुणे, प्रभात स्टुडिओ, प्रभात चित्रे, राजा दिनकर केळकर संग्रहालय याची माहिती दिली आहे. राजा दिनकर केळकर यांनी २० हजाराहून अधिक जमवलेल्या मौल्यवान व दुर्मिळ वस्तुचे हे संग्रहालय असल्याची माहिती यामध्ये दिली आहे.

सामाजिक शास्त्रे काही वैशिष्ट्यपूर्ण संग्रहालये या मुद्द्यामध्ये सिंबयोसिस या शिक्षण संस्थेतील आशियाई आणि आफ्रिका या देशांची सविस्तर माहिती देणारा संग्रह केला आहे. यामध्ये या खंडातील प्रत्येक देशांची लोकसंख्या, नकाशा, धर्म संस्कृती, उत्सव याबरोबरच तेथील प्रेक्षणीय स्थळे, संगीत चित्रे यांची माहिती दिली आहे.

या प्रकरणातील सात क्रमांकाच्या घटकामध्ये यज्ञीय वस्तुसंग्रहालयांची माहिती दिली आहे. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या वैदिक संशोधन मंडळाने अभ्यासपूर्वक हे वस्तुसंग्रहालय विकसित केले आहे. यज्ञ करणे ही भारताची पूर्व परंपरा आहे. यज्ञाची शास्त्रशुद्ध रचना कशी असते, त्यामध्ये टाकावयाच्या समिधा, आवश्यक साहित्य याची माहिती या मुद्यात दिली आहे.

आठ क्रमांकाच्या मुद्द्यामध्ये डॉ.बाबासाहेब मुजुमदार यांनी जमवलेल्या वाद्यांचे संग्रहालय याची माहिती दिली आहे. नवव्या मुद्द्यामध्ये भूमी अभिलेख संग्रहालय याची माहिती दिली आहे.

या पहिल्या प्रकरणामधील भाग तीन मध्ये पुणे शहरातील व्यक्तिविषयक वस्तुसंग्रहालये यांची माहिती दिली आहे. यामध्ये १) सर्व संत वस्तुसंग्रहालय २) छत्रपती शिवाजी महाराजांचे संग्रहालय, ३) ब्रिटीश कालखंडातील महान व्यक्तींची संग्रहालये यामध्ये महात्मा जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, क्रांतीवीर वासुदेव बळवंत फडके, लोकमान्य टिळक, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, गोपाळ कृष्ण गोखले, महात्मा गांधी, जमशेदजी टाटा, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, सिंधी शिक्षणतज्ज्ञ साधू वास्तानी, मराठी कादंबरीकार ना.सी.फडके, ओशो, रजनीश यांची संग्रहालये पुण्यात आहेत.

या प्रकरणातील चौथ्या भागात इतिहासविषयक वस्तुसंग्रहालये आणि कलादालने यांची माहिती दिली आहे. यामध्ये १) पुनवडी ते पुण्यनगरी, २) पेशवे संग्रहालय, ३) भारत इतिहास संशोधक मंडळ, ४) डेक्कन कॉलेज केळकर संग्रहालयातील शस्त्रास्त्रांचा संग्रह, पुणे विद्यापीठातील जमखंडीकर महाराज यांनी दिलेली दुर्मिळ शस्त्रास्त्रे यांची माहिती दिली आहे.

प्रकरण २ मध्ये वस्तुसंग्रहालये स्वरूप व फायदे याची माहिती दिली आहे. यामध्ये १) वस्तुसंग्रहालयाचा उगम, २) लंडनमधील वस्तुसंग्रहालये, ३) वस्तुसंग्रहालयांचे प्रकार, ४) वस्तुसंग्रहालयाचे महत्त्व, ५) आराखडा, ६) भारतामधील वस्तुसंग्रहालये, ७) भारतातील राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालय, ८) वस्तुसंग्रहाविषयक पोष्ठाची तिकीटे, ९) पुणे शहरविषयक वेबसाईट यांची माहिती या प्रकरणात महाजन सरांनी दिली आहे. १० क्रमांकाच्या मुद्यामध्ये सी.डॅक संस्थेने साकारलेल्या जतन व्हर्चुअल म्युझियम बिल्डर यांची माहिती दिली आहे. या सॉफ्टवेअरवर पुण्यातील संग्रहालयाची माहिती पहाता येते. डॉ.दिनेश कात्रे यांनी प्रदीर्घ संशोधन करून हे सॉफ्टवेअर विकसित केल्याची माहिती डॉ.महाजन सरांनी या मुद्द्यामध्ये दिली आहे. या प्रकरणातील मुद्दा क्र. ११ मध्ये पुणे शहराची सर्व साधारण माहिती पुण्यातून वाहणाऱ्या मुठा नदीवरील विविध पुलांची माहिती, लोकसंख्या वाढ, इतर आकडेवारी आणि साक्षरता प्रमाणाची माहिती या प्रकरणामध्ये दिली आहे.

प्रकरण तिसरे विज्ञान प्रसार विज्ञानविषयक आवड निर्माण करणारे उपक्रम याची माहिती देते. यामध्ये मुक्तांगण विज्ञान शोधिका सायन्स एक्सप्रेसची व विविध स्पर्धांची माहिती दिली आहे. याच प्रकरणातील दुसऱ्या मुद्यात सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी पार्कची माहिती दिली आहे. तिसऱ्या मुद्यात आयुकाची सविस्तर माहिती छायाचित्रांसह दिली आहे.

प्रकरण ४ विज्ञान वस्तुसंग्रहालये - डॉ.महाजन सरांनी या प्रकरणात खगोलशास्त्र संग्रहालयाची माहिती दिली आहे. यामध्ये खगोलसंस्था आयुकाची सविस्तर माहिती दिली आहे. आयुकाचे विज्ञान प्रसारातील कार्य, आयुकाला भेट देणे कार्यक्रम, परगावच्या लोकांसाठी सुविधा, सुर्यग्रहणाचा अभ्यास, कंकणाकृती सुर्यग्रहण यांची सविस्तर माहिती महाजन सरांनी दिली आहे.

प्रकरण ५ मध्ये खोडद ता.जुन्नर, जिल्हा पुणे येथील महादुर्बीणची माहिती दिली आहे. या दुर्बीणस भेट देता यावी म्हणून आयुका ही संस्था दर महिन्यातून एकदा इच्छुकांना या दुर्बीणस

अभ्यास भेट आयोजित करते, पुणे विद्यापीठातील आयुका स्थळापासून ते खोडद येथील महादुर्बिणपर्यंत फक्त जाण्यायेण्याचा खर्च स्वागतमूल्य म्हणून आयुका संस्था घेते. दुपारी २.३० ते रात्री ९.३० पर्यंत कालावधीत ही अभ्यास सहल असते. या सहलीस या महाकाय रेडिओ दुर्बिणीमुळे रेडिओ लहरीच्या माध्यमातून आकाशातील घटनांचा मध्येच ग्रह तारे, तारकापुंज, आकाशगंगा, धुमकेतू यांचे भ्रमण भ्रमणाची दिशा गती यांचा अभ्यास करता येतो. ह्या प्रकल्पाचे विहंगम दृश्य दाखवणाऱ्यांसाठी महाकाय शिडी वापरली जाते. ती आपणांस २८ मीटर उंचीवर घेऊन जाते. या बरोबरच या प्रकरणात खगोलशास्त्र ऑलंपियाडची माहिती दिली आहे. यामध्ये भारतीय संघाने एकाच वेळी पाच सुवर्णपदके पटकावण्याची किमया दोन वेळी साधल्याची माहिती डॉ.महाजन यांनी दिली आहे. प्रकरण पाच मध्येच पुणे नाशिक रस्त्यावरील नारायणगावच्या पुढील आर्वी गावातील संदेशवहन विज्ञान आर्वी उपग्रह भूमीकेंद्र याची सविस्तर माहिती दिली.

प्रकरण सहामध्ये पुणे विद्यापीठाच्या भूगर्भशास्त्र विभागातील भूगर्भशास्त्र वस्तु संग्रहालयाची माहिती दिली आहे. यामध्ये विविध प्रकरणे खडक, दगड, खनिजे, शोभिवंत व दुर्मिळ खनिजे, जीवाश्म खडकाची निर्मिती कशी होते याची सविस्तर माहिती येथे दिली आहे. तसेच येथील अभ्यास व नोकरीच्या संधी याचीही माहिती दिली आहे.

प्रकरण सातमध्ये पुण्यातील डॉ.अरविंद भाले यांनी औंध पुण्यामध्येच खनिजाचे रंगीत आकर्षक संग्रहालय केल्याची माहिती दिली आहे. भूगर्भशास्त्राचे करिअर करू इच्छिणाऱ्यांनी आवर्जून हे प्रकरण वाचावे अशीच माहिती येथे आहे.

प्रकरण आठमध्ये वनस्पतीशास्त्र वस्तुसंग्रहालये यांची माहिती दिली आहे. यामध्ये शुष्क वनस्पती वस्तुसंग्रहालय वनस्पतीशास्त्र उधाने, मुद्रित ग्रंथ, प्रत्यक्ष निसर्ग, यांच्या विविध वेबसाईट्स यांची माहिती दिली आहे.

प्रकरण नऊमध्ये पुणे विद्यापीठातील वनस्पतीशास्त्र वस्तुसंग्रहालयाची माहिती दिली असून या वस्तुसंग्रहालयात असणारी मेंदूच्या अभ्यासाच्या वनस्पतीचे छायाचित्रही दाखविले आहे. येथील विविध दालने, पाम उद्यानाची माहिती दिली आहे.

प्रकरण दहामध्ये महाजन यांनी पुणे येथील बोटॅनिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया वेस्टर्न रिजनल सेंटरची माहिती दिली आहे. प्रकरण अकरामध्ये वनमित्र डॉ.वा.द.वर्तक यांचे वनस्पती

संग्रहालयाची माहिती दिली आहे. प्रकरण बारामध्ये फॅसिल्सचे संग्रहालयाची माहिती दिली आहे. डॉ.अजित वामन वर्तक यांनी प्राण्यांच्या आणि वनस्पतींच्या जुन्या अवशेषाचे तयार केलेल्या या संग्रहाची माहिती दिली आहे. प्रकरण तेरामध्ये आयुर्वेदिक वनौषधी उद्यान आणि शुष्क वनस्पती संग्रहालयाची माहिती दिली आहे.

प्रकरण चौदामध्ये महाजन यांनी मानवनिर्मित 'सिंपना' जंगलाची माहिती दिली आहे.

प्रकरण पंधरामध्ये वनस्पतीशास्त्र विषयक विविध प्रजातींची लागवड यामध्ये पुणे महानगरपालिकेची उद्याने, विवेक वेलेणकर यांचे २००० वनस्पतीचे उद्यान, रोझ सोसायटी ऑफ इंडियाचे २००० गुलाबांचे उद्यान यांची माहिती दिली आहे. कै.जयंतराव टिळक यांनी १९६२ मध्ये दि रोझ सोसायटी ऑफ पुणे ही संस्था स्थापन केली असून गेली ४७ वर्षे ही संस्था गुलाबाचे प्रदर्शन भरवत असल्याची माहिती डॉ.महाजन यांनी दिली आहे. बोळसाप प्रकारच्या वनस्पतीची माहितीही त्यांनी दिली आहे. प्रकरण १५.५ मध्ये वनस्पतीशास्त्र रामप्रेस बोटॅनिकल गार्डनची माहिती दिली आहे. प्रकरण १५.६ मध्ये वनस्पतीविषयक तिकीटांची माहिती दिली आहे.

प्रकरण सोळा मध्ये कृषी महाविद्यालय शिवाजीनगर पुणे मधील विभागवार वस्तुसंग्रहालये यांची माहिती दिली आहे. यामध्ये वनस्पतीशास्त्र विभाग, कृषी कीटकशास्त्र विभाग, वनस्पती रोगशास्त्र विभाग व मृदाशास्त्र विभाग, उद्यानविद्या विभाग, कृषी अभियांत्रिकी, ग्रंथालय विभाग, कृषीक विषय तिकीटे यांची माहिती महाजन यांनी या प्रकरणात दिली आहे.

प्रकरण सतरामध्ये विद्यापीठातील प्राणीशास्त्र संग्रहालयाची माहिती प्रकरण १८ मध्ये पिंपरी चिंचवड महानगरपालिकेच्या निसर्गकन्या बहिणाबाई चौधरी प्राणी संग्रहालयाची माहिती दिली आहे.

प्रकरण एकोणीसमध्ये पुण्यातील संभाजी उद्यानातील मत्स्यालयाची माहिती, माशांचे विविधप्रकार, पाण्याचे तापमान, मत्स्य प्रशिक्षण याची माहिती दिली आहे. कात्रज येथील राजीव गांधी प्राणी संग्रहालय आणि सर्पोद्यानाची माहिती दिली आहे. प्रकरण वीस मध्ये महाजन सरांनी विज्ञान विषयक वस्तु संग्रहालये पुस्तकातील प्रकरण प्राणीशास्त्रविषयी काही उपयुक्त माहिती दिली आहे. यामध्ये पक्षी, स्थलांतर करणारे पक्षी, पक्षीशास्त्र अभ्यासक्रम, पक्षीकोश, सलिम

अली यांची माहिती दिली आहे. तसेच प्राणी जीवनाविषयी तिकीटे यांचीही माहिती येथे दिली आहे.

प्रकरण एकवीस मध्ये वैद्यकविषयक वस्तुसंग्रहालयांची माहिती दिली आहे. यामध्ये बी.जे.वैद्यकीय महाविद्यालय पुणे येथे शरीर रचनाशास्त्र वस्तुसंग्रहालय प्रिवेंटीव्ह अँड सोशल मेडिसीन वस्तुसंग्रहालयाची माहिती दिली आहे. प्रकरण बावीसमध्ये भारत मौसम विज्ञान विभागाच्या शिवाजीनगर पुणेच्या हवामानशास्त्र वेधशाळेची माहिती दिली आहे. तसेच अलिबाग वेधशाळा संग्रहालय, अलिबाग, इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ ट्रॉपिकल मीटिऑरॉलॉजी डॉ.होमी भाभा मार्ग पाषाण रोड यांची माहिती दिली आहे. प्रकरण तेवीसमध्ये विज्ञानविषयक आंतरराष्ट्रीय दिनांची तारीख व त्या दिवसाचे महत्त्व दिले आहे. त्यामुळे जागतिक आरोग्यविषयक आणि रोग निर्मूलन दिनाची माहिती मिळते.

प्रकरण चोवीसमध्ये विज्ञानविषयक नवीन संग्रहालये स्थापन करण्याविषयाचा आराखडा कसा करावा याची माहिती दिली आहे. यामध्ये विविध विषय विज्ञानविषयक शिक्षणक्रम राष्ट्रीय विज्ञान संस्थांशी सहकार्य वैज्ञानिक कार्यक्रम यांची माहिती दिली आहे. तसेच संशोधक आणि शोध पर्यावरण याबरोबरच विज्ञानविषयक इतर मध्ये वृत्तपत्रीय माहिती पोष्टाची तिकीटे, नाणी, अंतराळ क्षेत्रात भारताची भरारी तिकीटे, विज्ञान संस्था, भारतातील विज्ञान वस्तुसंग्रहालये यांची माहिती या प्रकरणात दिली आहे.

विज्ञानाचा अभ्यास करण्यासाठी वस्तुसंग्रहालये उपयुक्त माहिती देतात. या पुस्तकात प्रथम विज्ञान प्रसार करणाऱ्या पुणे शहरातील आयुका, अरविंद गुप्ता यांची विज्ञान खेळणी उपक्रम आणि विज्ञानशोधिका यांचा परिचय करून दिला आहे.

त्यानंतर आयुका खगोल विज्ञान व खोडद येथील महादुर्बीण, पुणे विद्यापीठातील व डॉ.भाले यांचे भुगर्भविषयक संग्रहालय, वनस्पती विज्ञान वस्तुसंग्रहालये, कृषी, प्राणी संग्रहालये, वैद्यकशास्त्र व विज्ञानविषयक संस्थांची यामध्ये पुणे वेधशाळा एन.सी.एल. व विज्ञान प्रसार करणाऱ्या उपक्रमांची माहिती दिली आहे.

विज्ञानाचा अभ्यास करणाऱ्यांसाठी, विज्ञानाची गोडी लावण्यासाठी सर्वांना उपयुक्त असे हे पुस्तक आहे. पुण्यात राहणाऱ्या प्रत्येकाच्या घरी हे पुस्तक हवेच. (महाजन, २०१०)

५९) नामवंत पुणेकरांचा चरित्रकोश (२०१०). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन २४० पृष्ठे.

किंमत ९२ रूपये

पुणे शहरामध्ये अनेक नामवंत व्यक्ती होऊन गेल्या आणि आजही अनेक ह्यात आहेत. त्यांनी पुणे शहराच्या आणि भारताच्या नावलौकिकात भर घातली आहे. यापैकी काही व्यक्तींची नावे पुण्यातील रस्त्यांना, चौकांना देण्यात आली आहेत. अशा व्यक्तींचा थोडक्यात परिचय या ग्रंथात करून देण्याचा प्रयत्न डॉ. महाजन यांनी केला आहे. या चरित्रकोशात संत ज्ञानेश्वरापासून पु.ल.देशपांडे यांचेपर्यंत २१० नामवंत पुणेकरांची चरित्रे ९ प्रकरणामध्ये दिली आहेत. पोस्टाचे तिकीटाने गौरवलेले पुणेकर, भारतरत्न व पद्म पुरस्कार विजेते पुणे शहरातील विद्यापीठाचे कुलगुरू, खासदार, पुण्यभूषण पुरस्कार विजेते, मराठी साहित्य/नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्ष, डीलिट प्राप्त पुणेकर, नीलफलक असलेले पुणेकर आणि इतर नामवंत पुणेकरांची चरित्रे दिली आहेत. या ग्रंथास म्हैसूर येथील सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडियन लॉवेजर्स यांनी प्रकाशन अनुदान मंजूर केले.

पुणे शहरातील नामवंत व्यक्तींचा थोडक्यात परिचय करून देण्याचा प्रयत्न सदर ग्रंथामध्ये केला आहे. ग्रंथाची रचना वर्णानुक्रमे केलेली आहे. (महाजन, २०१०)

६०) पुणे शहरातील सामाजिकशास्त्रेविषयक वस्तुसंग्रहालये (२०११). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

यातील सामाजिकशास्त्रेविषयक वस्तु संग्रहालयाची माहिती यामध्ये दिली आहे. या पुस्तकात एकूण २४ प्रकरणात सामाजिकशास्त्रेविषयक वस्तुसंग्रहालयांची माहिती दिली आहे. पहिल्या प्रकरणात आकाशवाणी पुणे श्राव्य संग्रहालयाची माहिती दिली आहे. यामध्ये आकाशवाणी पुणे केंद्राचे छायाचित्रही छापले आहे. तसेच आकाशवाणी पुणे केंद्राची स्थापना, ध्वनीमुद्रणाचे स्वरूप रचना, अनेक कलावंतांची ध्वनिमुद्रणे, संग्रहालयातील नाटक विभाग, विविध भाषणांच्या ध्वनीमुद्रिका, संगीत, स्पर्श परिसाच्या कार्यक्रमांच्या ध्वनिमुद्रिका आकाशवाणी, संगीत, दूरदर्शन

दमरखान्यातील विविध डी.व्ही.डी. येथे जतन करून ठेवल्या आहेत. महात्मा गांधीसह अनेकांच्या ऑडिओ, व्हीडिओ कॅसेट सी.डी.येथे उपलब्ध आहेत.

दुसऱ्या प्रकरणात आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था येरवडा पुणे यांची माहिती दिली आहे. या आदिवासी संग्रहालयात आदिवासी वापरत असलेली विविध अवजारे, दाग-दागिने आणि सौंदर्य प्रसाधने, त्यांची नृत्य गायनातील वाद्ये, आदिवासींच्या धार्मिक कल्पना, निसर्गाशी निगडित देवदेवता, त्यांचे मुखवटे, आदिवासी झोपड्या येथे पहायला मिळतात. आदिवासींच्या कलात्मक वस्तूंची विक्रीही येथे केली जाते.

प्रकरण ३ मध्ये सिंबियॉसिस संस्थेतील आफ्रिका आणि आशियायी देशांच्या संस्कृतीचे संग्रहालयही पहायला मिळते. या प्रकरणात या खंडातील कोणकोणत्या देशांची माहिती मिळते. आफ्रिका देश कोणते, मध्यपूर्व देश कोणते, आशियातील देश कोणते याची माहिती देऊन त्यांची सांस्कृतिक ओळख घडवण्याचा प्रयत्न या संग्रहालयातून होत असल्याचे श्री.महाजन सरांनी दाखवून दिले आहे.

प्रकरण ४ मध्ये राजा दिनकर केळकर संग्रहालय पुणे. दिनकर गंगाराम केळकर यांनी ६० वर्षे भारतभर फिरून सुमारे २० हजार वस्तु पदरमोड करून संकलित केल्या. त्याबद्दल त्यांचा भारत सरकारने पद्मश्री पुरस्काराने तर पुणे विद्यापीठाने सन्माननीय डी.लिट. पदवी बहाल केली आहे. या संग्रहालयात लाकडी कोरीव काम व शिल्प, प्रसाधने व गुजरात दालन, भारतीय चित्रकला, विविध भांडी, विविध खेळणी, कपडे, पैठणी यांचा संग्रह आहे. तसेच देखण्या व मनोवेधक अशा दिव्यांचा संग्रह, तांबूल साहित्य, गणेश, बाळकृष्ण, शंकर पार्वती, श्रीराम, महावीर, गौतमबुद्ध यांच्या तांबे, पितळ, लाकूड, दगड व संगमरवावरील मूर्ती आहेत. येथे गणेशमूर्तीचा स्वतंत्र विभाग आहे.

तसेच दौती कलम दालने, विविध शस्त्रे, अस्त्रे, वाद्ये, मस्तानी महाल, हस्तिदंती दालन, विविध दरवाजे विभाग, संदर्भ ग्रंथालय, संरक्षण प्रयोगशाळा, संग्रहालयाची माहिती असणारे विविध ग्रंथ, चित्रशैलीचा महाराष्ट्रातील उगम, विविध ५ हजारावर चित्रे, डिपिंग इन टू दि ग्लोरियस पास्ट, सन बीम्स इन दि डार्क हे पुस्तक, इन ताम्बूल ट्रॅडिशन, बर्ड्स अँड अॅनिम इन इंडियन

आर्ट अँड क्रॅफ्टस्, राजा दिनकर केळकर, म्युझियम बाल माहिती देणारे ए वर्ल्ड ऑफ वंडर्स या पुस्तकास विविध ग्रंथसंपदा येथे आहे. एकदा या संग्रहालयास आवश्यक भेट द्यावी वाटते.

प्रकरण ५ : गणेशमूर्ती संग्रहालय सारसबाग पुणे. या संग्रहालयात श्री गणेशाच्या ५०० हून अधिक मुर्तींचा संग्रह आहे. येथील पहिल्या दालनात उभा नेपाळी गणेश आहे. तो आपणाला आशिर्वाद देत असल्याचे डॉ.महाजन यांनी येथे नमूद केलेले आहे. तसेच येथे गणेशाची विविध रूपे पहायास मिळतात.

त्यापुढे मागेली निघालेला हातात कमंडलू व छत्री घेतलेला गणेश भारत यात्रा व पर्यटन करावयास सुचवितो. पुढे हनुमान गरजे, मंगलमूर्ती गणेश, लंबोदर, विघनेश्वर, गणनायक वक्रतुंड ही गणेशाची विविध रूपे येथे पहावयास मिळतात. या संग्रहालयात ब्लोनअप काचेमधील गणेशाच्या विविध मूर्ती पहावयास मिळतात. हस्तिदंतापासून केलेले गणेश, त्रिमूर्ती गणेश, महाराष्ट्रातील अष्टविनायकाच्या प्रतिकृती येथे रांगेने मांडलेले आहेत. मोरगावचा मयुरेश्वर, पालीचा बल्लाळेश्वर, महाडचा वरद विनायक, थेऊरचा चिंतामणी, लेण्याद्रीचा गिरिजात्मज, ओझर, रांजणगाव, सिद्धटेक, टिटवाळा येथील गणपतीच्या प्रतिकृती येथे असल्याचे डॉ.महाजन सरांनी लिहिले आहे.

गणेशमूर्तीजवळ गणेशावरील पुस्तकांचेही प्रदर्शन येथे भरवावे अशी सूचनाही डॉ.महाजन सरांनी देवदेवेश्वर संस्थानच्या विश्वस्तांना केली आहे.

प्रकरण ६ : एन.डी.ए.येथील वस्तुसंग्रहालय, या प्रकरणात पुणे येथील नॅशनल डिफेन्स अकादमीत भारताच्या शौर्याच्या गौरवपूर्ण कामगिरीचे दर्शन व्हावे म्हणून हे सैनिकी संग्रहालय उभारले आहे. येथे १६०० विविध वस्तू, हत्यारे, छायाचित्रे यांचे चार दालनात प्रदर्शन भरवले आहे. तळ मजल्यावरील पहिल्या दालनात मौल्यवान वस्तु ठेवलेल्या आहेत. या वास्तूची कोनशिला पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी ६ ऑक्टोबर १९४९ रोजी बसवल्याचे डॉ.महाजन सरांनी लिहिले आहे. दुसऱ्या दालनात भेटवस्तूंचा संग्रह, भारतीय पराक्रमाच्या निशाण्या येथे आहेत. एन.डी.ए.चे येथील एकूण क्षेत्रफळ ८९०० एकर आहे. येथील संग्रहात सर्बिसेस गॅलरी, शस्त्रे आणि अस्त्रे विभाग, वनस्पती आणि प्राणीसंग्रह विविध क्रीडांगणे आहेत.

पुण्यात असणारा हा खजिना जनसामान्यांपर्यंत पोहचवण्याचा डॉ.शां.ग.महाजन यांनी प्रयत्न केला आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्यां, पालकाने, पर्यटकाने ही वस्तुसंग्रहालये पहावयास हवीत अशी आहेत. (महाजन, २०११)

६१) पुणे शहरातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालये (२०१२). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
९६ पृष्ठे. किंमत १५० रुपये

ग्रंथाची रचना एकूण दोन विभागात केली आहे. विभाग एकमध्ये ऐतिहासिक व्यक्तींची वस्तुसंग्रहालये आहेत तर विभाग दोनमध्ये इतिहास संस्थानी स्थापलेली वस्तुसंग्रहालये यांची माहिती दिली आहे. थोर व्यक्तीविषयीची वस्तुसंग्रहालये कशाप्रकारे पहावीत याची माहिती दिली आहे. धोंडो केशव कर्वे, पंडीत भीमसेन जोशी, डॉ.आंबेडकर, मौलाना आझाद, रतन टाटा, छत्रपती शिवाजी महाराज, राष्ट्रपिता महात्मा गांधी, महात्मा फुले, लोकमान्य टिळक, वि.दा. सावरकर यांची वस्तुसंग्रहालये याबद्दल माहिती दिली आहे.

सदर ग्रंथामुळे पुणे शहरातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयाची संपूर्ण माहिती कळते. हा ग्रंथ शाळा, महाविद्यालये, ग्रंथालयांना, विद्यार्थ्यांना उपयुक्त आहे. (महाजन, २०१२)

४.११ डॉ.शां.ग.महाजन यांची इतर प्रकाशकामार्फत प्रसिद्ध झालेली ग्रंथसंपदा

६२) हिमालयातील चारी धाम यात्रा (१९९४). पुणे : पुणे उत्कर्ष प्रकाशन. १३६+८ पृष्ठे
चित्रे पृष्ठे. किंमत ७५ रुपये

हिमालयातील चारीधाम यात्रा या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध झाली आहे. ग्रंथाची रचना एकूण सात प्रकरणात केली आहे. यमुनोत्री, गंगोत्री, केदारनाथ, बद्रीनाथ या उत्तराखंडातील चारीधाम यात्रा डॉ.महाजन व त्यांच्या पत्नी सौ. प्रभा यांनी इतर यात्रेकरूसह पूर्ण केली. यात्रेचा वृत्तांत या ग्रंथात दिला आहे. यात्रावृत्तांताबरोबर तीर्थक्षेत्राचा इतिहास, महात्म्य, सांस्कृतिक महत्त्व आणि प्रेक्षणीय स्थळे त्यांची माहिती दिली आहे. सांस्कृतिक महत्त्व आणि प्रेक्षणीय स्थळे यांची माहिती आहे.

तीर्थयात्रा म्हणजे काय, त्याचा उद्देश काय, यात्रा आणि द्वीप यांमधील फरक सांगून यात्रेचे फल काय याविषयी विचार मांडले आहेत.

हिमालयातील चारीधाम यात्रा या ग्रंथाच्या पहिल्या आवृत्तीला यात्रेकरूंनी उत्तम प्रतिसाद दिला. डॉ.महाजन यांनी लिहिलेले पुस्तक वाचून यात्रा पूर्ण केली असे अनेक अभिप्राय मिळाल्यामुळे दुसरी आवृत्ती प्रकाशित केली आहे. मानवाच्या जीवन यात्रेविषयी चिंतन करायला लावणारं पुस्तक प्रत्येक घरात आणि ग्रंथालयाच्या संग्रही असावे असे आहे. (महाजन, १९९४)

६३) हिमालयातील चारी धाम यात्रा. नेपाळ वर्णनासह. (२००४). पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. दुसरी आवृत्ती. १४७ + ८ पृष्ठे (चित्रे) पृष्ठे, किंमत १०० रुपये

हिमालयातील चारी धाम यात्रा या पुस्तकाची ही दुसरी आवृत्ती आहे. यमुनोत्री, गंगोत्री, केदारनाथ, बदरीनाथ या उत्तराखंडातील चारी धाम यात्रा डॉ.महाजन व त्यांची पत्नी सौ. प्रभा यांनी इतर यात्रेकरूंंसह पूर्ण केली. त्याचबरोबर हरिद्वार आणि ऋषिकेश ही तीर्थक्षेत्रेदेखील पाहिली. या यात्रेचा संपूर्ण वृत्तांत सदर ग्रंथात केला आहे. यात्रावृत्तांताबरोबरच तीर्थक्षेत्राचा इतिहास, माहात्म्य, सांस्कृतिक महत्त्व आणि प्रेक्षणीय स्थळे यांची माहिती दिली आहे. त्यानंतर नेपाळ पर्यटन केले त्याची माहिती अधिक दिली आहे.

वैशिष्ट्ये

हिमालयातील चारी धाम यात्रा नेपाळ वर्णनासह ही दुसरी आवृत्ती आहे, अनेक व्यक्तींनी आपले पुस्तक वाचून यात्रा पूर्ण केली असे अभिप्राय दिले आहेत. या ग्रंथनिर्मितीमुळे यात्रेचे पर्यावसान ग्रंथामध्ये कसे झाले ते कळते. तसेच हिमालयात पर्यटन करण्यासाठी सदर ग्रंथ मार्गदर्शक असा आहे. (महाजन, २००४)

६४) रामेश्वरम ते राष्ट्रपतीभवन (२००७). पुणे : कमल प्रभा प्रकाशन. १२६ पृष्ठे, किंमत १०० रुपये

'रामेश्वरम ते राष्ट्रपतीभवन'हा भारताचे माजी राष्ट्रपती ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांचा जीवन प्रवास आहे. ग्रंथाची रचना एकूण तीन विभागात केली आहे. एकूण दहा प्रकरणांचा समावेश सदर ग्रंथात केला आहे. या चरित्रामध्ये त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या प्रसंगाची आणि त्यांनी

केलेल्या देदिप्यमान कामगीरीचे वर्णन पहिल्या भागामध्ये केले आहे. रॉकेट तंत्रज्ञानामध्ये अनेक पारिभाषिक शब्द आहेत. ते सामान्य माणसाला कळायला अवघड आहेत. म्हणून हा कठीण भाग वगळून सामान्य माणसाला उपयोगी पडणारी माहिती यात दिली आहे. आकाश, नाग, त्रिशुल, पृथ्वी आणि अग्नि या क्षेपणास्त्राची मूळ इंग्रजी माहिती दिली आहे. अब्दूल कलाम यांनी दोन वैशिष्टपूर्ण ग्रंथ लिहले आहेत, ते म्हणजे; 'इग्नायटेड माईंड्स' आणि इंडीया २०२० 'ए व्हिजन फॉर दि न्यू मिलेनिअम' या ग्रंथाचे संक्षिप्त सार यामध्ये दिले आहे.

या चरित्राच्या दुसऱ्या भागामध्ये भारताचे राष्ट्रपतीपद याविषयी पूरक माहिती देणारी परिशिष्टे जोडली आहेत. राष्ट्रपती, त्यांचे अधिकार आणि कर्तव्ये, निवडणूक प्रक्रिया, मतमोजणी पद्धती राष्ट्रपतीभवन व त्यातील कामकाज, आत्तापर्यंत झालेले राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, पंतप्रधान यांची माहिती दिली आहे. १२ जूनपासून, २५ जुलैपर्यंत घडलेल्या घटनांचा आलेख आणि या कालखंडात राष्ट्रपतींनी व्यक्त केलेले विचार, व राष्ट्रपती निवडीविषयीच्या निवडक प्रतिक्रिया, वृत्तपत्रातील बातम्यांच्या साहाय्याने दिल्या आहेत.

वैशिष्टे -

हे पुस्तक लिहण्यासाठी अनेक संदर्भ ग्रंथांचा, वृत्तपत्रातील माहितीचा, कात्रणांचा, फोटोंचा वापर केला आहे. डॉ. अब्दुल कलाम यांचे सुविचार पानोपानी दिले आहेत.

या पुस्तकाद्वारे आपणास डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची ओळख होते. तसेच आपल्या राष्ट्रपतीचे संसदीय अधिकार, राष्ट्रपतीभवन या विषयाची माहिती डॉ. महाजन यांनी उपलब्ध करून दिली आहे. या पुस्तकाच्या वाचनाने प्रेरित होऊन अधिकाधिक भारतीयांच्या मनात देशप्रेम जागृत होण्यास प्रेरणा मिळेल. (महाजन, २००७)

६५) सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा/विकासासाठी इफ्ला युनेस्कोने तयार केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे / इफ्लाचे सार्वजनिक ग्रंथालय विभागाचे वतीने कार्यकारी गटाने तयार केली.

अध्यक्ष : फिलिप गिल, अनुवादक : डॉ. शां. ग. महाजन, म्युन्चेन के. जी. सौर, २००९, अनुवाद प्रकाशन इंडियन लायब्ररी असोसिएशन, नवी दिल्ली वर्ष २०००, पृष्ठ १७ + १७० इफ्ला प्रकाशन ९७.

इफला या आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालय संघटनेने सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा विकासासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार केली आहेत. त्याचे मराठी भाषांतर महाजन सरांनी केलेले आहे. इंडियन लायब्ररी असोसिएशन यांनी मराठीमध्ये भाषांतर करण्यासाठी डॉ.महाजन यांची निवड केली. हा त्यांचा बहुमानच होय. अनुवादासाठी ३ महिन्यांचा कालखंड दिला होता. त्या कालखंडामध्ये त्यांनी हे काम पूर्ण केले आहे. हे भूषणास्पद आहे. ही भाषांतर योजना परिपूर्ण करण्यामध्ये महाजन यांचा प्रथम क्रमांक आहे. हे या योजनेचे संघटक डॉ.करिसिद्धप्पा यांनी डॉ.महाजन यांना पाठविलेल्या पत्रामध्ये (दिनांक १९ नोव्हेंबर २००४) नमूद केले आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालय हे स्थानिक स्तरावरील ज्ञानाचे प्रवेशद्वार आहे. ते आयुष्यभर शिक्षणासाठी मूलभूत सुविधा पुरविते. त्यामुळे स्वतंत्रपणे निर्णय घेता येतो आणि व्यक्ती आणि सामाजिक गटांचा सांस्कृतिक विकास घडवून आणते. (इफला/ युनेस्को पब्लिक लायब्ररी मॅनिफेस्टो/सार्वजनिक ग्रंथालय जाहिरनामा (१९९४) हे या पुस्तकाचे मुख्य सुत्र आहे. पुस्तकाची मांडणी ६ प्रकरण आणि परिशिष्ट ४ मध्ये केली आहे. पहिल्या प्रकरणामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांचे कार्य आणि हेतू सांगितला आहे. सर्वांनाच ज्ञान साहित्याची प्राप्ती व्हावी तसेच ती एक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठीची यंत्रणा आहे, असे नमूद केले आहे. दुसऱ्या प्रकरणामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय ही स्थानिक आणि राष्ट्रीय सरकारची जबाबदारी आहे असे सांगितले आहे. त्यासाठी विशिष्ट कायदा करून त्यांची स्थापना करावयास हवी. राज्य राष्ट्रीय शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांनी त्यांना आर्थिक साहाय्य केले पाहिजे असे म्हटले आहे. त्यांच्या निर्वाहासाठी सातत्याने निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे.

तिसऱ्या प्रकरणामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांनी वाचकांच्या गरजा पुरविल्या पाहिजे, असे सांगितले आहे. सर्वांना सर्व प्रकारचे ज्ञान साहित्य उपलब्ध करून दिले पाहिजे. या सेवा देताना वाचकामध्ये भेदभाव करू नये. सार्वजनिक ग्रंथालयांचे जाळे निर्माण करावे. बालकांना, युवकांना, प्रौढांना, सेवा दिली पाहिजे. आजीवन शिक्षण देण्यासाठी विविध ग्रंथालय सेवा कशा देता येतील. ग्रंथालयांचा चांगला उपयोग करण्यासाठी वाचक प्रशिक्षण कार्यक्रम योजला पाहिजे आणि ग्रंथालयांसाठी इमारती बांधल्या पाहिजेत, असे ह्या प्रकरणामध्ये सांगितले आहे.

चौथ्या प्रकरणामध्ये वाचकांना सेवा देण्यासाठी ग्रंथ संग्रहाचा विकास केला पाहिजे. त्यासाठी ग्रंथसंग्रह व्यवस्थापनांचे धोरण ठरविले पाहिजे. २० प्रकारची ज्ञानसाधने जमा केली पाहिजेत. असे सांगून ग्रंथ संग्रह विकास करण्यासाठी मानके दिली पाहिजेत.

पाचव्या प्रकरणामध्ये ग्रंथालय सेवा देण्यासाठी प्रशिक्षित सेवक वर्ग नेमला पाहिजे. ग्रंथालय सेवक हे ग्रंथालयाच्या कामकाजामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावितात. ग्रंथालय सेवकांची संख्या आणि गुणवत्ता यांची माहिती दिली आहे. शेवटच्या प्रकरणामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन कसे केले पाहिजे. त्याचबरोबर त्यांचा प्रसार कसा केला पाहिजे हे सांगितले. सार्वजनिक ग्रंथालय सेवांचे नियमित मूल्यमापन केले पाहिजे हे आग्रहाने सांगितले आहे. त्यासाठीची मानके दिली आहेत. याशिवाय चार परिशिष्टे दिली आहेत. सार्वजनिक ग्रंथालय जाहीरनामा (पब्लिक लायब्ररी Manifesto) तयार केला आहे. त्याचे भाषांतर दिले आहे.

दुसऱ्या परिशिष्टामध्ये फिनलंडमधील ग्रंथालय कायदा (१९९८) दिला आहे. तिसऱ्या परिशिष्टामध्ये बर्गि हॅमशायर कौंटी ग्रंथालयाने तयार केलेली वाचक सेवा सनद दिली आहे.

चौथ्या परिशिष्टामध्ये ग्रंथालयाच्या इमारतीसाठी मानके ऑन्टारिओ (कॅनडा) आणि बर्सिलोना (स्टोन) दिली आहेत. सर्वात शेवटी वाचनसाहित्य यादी पारिभाषिक शब्द इंग्रजी - मराठी आणि निर्देश दिला आहे.

वैशिष्ट्ये - हा अनुवाद उत्कृष्टपणे आणि सर्वांना समजेल अशा भाषेमध्ये तयार केला आहे. मजकूराचे कंपोजिंग आणि अक्षर रचना ठळकपणे दिली आहे. छापण्यासाठी मोठा टाईप वापरला आहे. तसेच उत्कृष्ट कागद आणि बांधणी केली आहे. असे सर्वांग सुंदर पुस्तक महाजन यांनी वाचकांसमोर ठेवले आहे.

६६) सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत! (२००६). पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. २४० पृष्ठे. किंमत २०० रुपये.

डॉ.शां.ग.महाजन लिखित 'सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत' हा ग्रंथ एका विद्यापीठ ग्रंथपालांचे आत्मकथन आहे. या ग्रंथास भारती विद्यापीठाचे प्र.कुलगुरु शिवाजीराव कदम यांनी

शुभेच्छा दिल्या आहेत. तसेच भारती विद्यापीठाचे निवृत्त कुलगुरू डॉ.उत्तम भोईटे यांनी प्रस्तावना दिली आहे. सदर ग्रंथांची रचना एकूण ३४ प्रकरणात केली आहे.

सेवानिवृत्तीनंतर व्यक्तींच्या आयुष्यातील एक नवे पर्व सुरू होते. नव्या समस्या जाणवू लागतात, नव्या तडजोडी आवश्यक होऊन बसतात पण यासाठी डॉ.महाजन यांनी लिहिलेले सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत हा ग्रंथ एक उत्तम पर्याय आहे. मी काय वाचतो या प्रकरणात डॉ.महाजन यांनी स्वतःचे वाचन कशा रीतीने समृद्ध केले आहे हे दिसून येते. शालेय जीवनापासूनच त्यांना वाचनाची आवड होती. ग्रंथवाचनाशिवाय देखील त्यांना ऑडिओ कॅसेट ऐकण्याची सवय आहे. राष्ट्रपती ए.पी.जे.अब्दुल कलाम यांचे चरित्र लिहिले. विविध वृत्तपत्रातून त्यांचे लेखन कार्यही अखंडपणे चालू आहे. मनाचे तारुण्य जपण्यासाठी त्यांनी वाचन जीवनाचे आवश्यक अंग बनवले.

निवृत्तीनंतर माणसाने स्वतः एक छंद लावून घेतला पाहिजे. डॉ.महाजन यांनी देखील पोस्टाची तिकीटे जमा करण्याच छंद जोपासला आहे. त्यांनी पुणे शहराविषयी तिकीटे जमा केली. या त्यांच्या छंदाविषयीची माहिती प्रकरण क्रमांक दोनमध्ये दिली आहे.

डॉ.महाजन यांनी वाचन संस्कृती कशी जोपासली याबाबतची माहिती प्रकरण क्रमांक तीनमध्ये दिली आहे. डॉ.महाजन म्हणतात, सेवानिवृत्तीनंतर मजेत जगायचे असेल तर सोसायटीच्या ग्रंथालयाचे काम विनावेतन करावे. दिवाळी अंक आनंदाने वाचावेत. अनेकांच्या शुभेच्छा आपल्या कार्याला मिळतात. या शुभेच्छामुळे जगण्यात अर्थ भरतो मजाही येते?

प्रत्येक ग्रंथालयाला जगातील सर्व ज्ञानसाधने विकत घेता येत नाहीत. म्हणून आपल्या वाचकाला हवं असलेलं साहित्य आपल्या ग्रंथालयात नसेल तर शहरातील अथवा देशातील अथवा जगातील ग्रंथालयातून ते वाचकाला आणून देणे आवश्यक ठरते. यासाठी ग्रंथालयाचे संगणकीय जाळं निर्माण करावयास हवे. यादृष्टीने पुणे शहरातील ग्रंथालयाचं संगणकीय जाळं निर्माण करण्याचा डॉ.महाजन यांनी प्रयत्न केला. ग्रंथालय नेटवर्क निर्मितीचा प्रवास प्रकरण क्रमांक ४ मध्ये दिला आहे.

उन्हाळ्याची सुट्टी लागली की, अनेकजण सुट्टीमध्ये सहलीची योजना आखतात. डॉ.महाजन यांना निवृत्तीपर्यंतच्या कालखंडामध्ये मनमोकळं पर्यटन करता आलं नव्हतं त्यामुळे

निवृत्तीनंतर त्यांनी उत्तरांचल मधील चारीधाम यात्रा गुरुनाथ ट्रॅव्हल्स या कंपनीमार्फत केली. या पर्यटन यात्रेतील त्यांचा प्रवास अतिशय सुंदर शब्दात हिमालयातील चारी धामा यात्रा या प्रकरणात वर्णन केला आहे. गंगेला गेल्यानंतर त्यांनी संकल्प केला होता त्यानुसार त्यांनी चारीधाम यात्रा हे पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केले.

सेवानिवृत्तीनंतरही त्यांनी मुक्त शिक्षणाचा प्रयोग साकार केला. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठामध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील पदवी शिक्षणक्रम विकसित केला. त्यासाठी आवश्यक तेहतीस अभ्यास ग्रंथांची निर्मिती अनेक जणांच्या साहाय्याने पूर्ण केली. महाराष्ट्रभर हा वर्ग १९९६ मध्ये सुरू झाला. त्यानंतरच्या एम.लिब.शिक्षणक्रम विकसनामध्ये भाग घेतला. मराठीमधून महाराष्ट्रभर ग्रंथालयशास्त्र शिक्षण प्रसाराचं कार्य यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या माध्यमातून साकार झाले. मुक्त शिक्षणाचा हा प्रवास प्रकरण सहामध्ये मांडला आहे.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिकनंतर त्यांना इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ.ताकवले यांनी डॉ.महाजन यांना इग्नू च्या कार्यात ओढले. इग्नू च्या ग्रंथालयशास्त्र विभागात प्राध्यापक निवड समितीवर त्यांची नेमणूक केली. इग्नू च्या बी.लिब. अभ्यासक्रमाच्या पुस्तकात सुधारणा तसेच एम.लिब. च्या पुस्तकांचे लेखन आणि संपादन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य डॉ.महाजन यांनी केले. इग्नूमधील प्रवासाचे सविस्तर वर्णन प्रकरण क्रमांक सातमध्ये केले आहे.

डॉ.महाजन यांनी पीएच.डी.च्या सहा विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. यामध्ये डॉ.राजशेखर हे बंगलोरच्या इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सचे विद्यार्थी, दुसरे विद्यार्थी डॉ.मूर्ती हे अहमदाबाद येथील स्पेस ॲप्लिकेशन सेंटरमधील शास्त्रज्ञ, तिसरे विद्यार्थी म्हणजे डॉ.माणिक्यराव, चौथे विद्यार्थी डॉ.फरांदे, पाचवे विद्यार्थी डॉ.नीला देशपांडे, सहावे विद्यार्थी डॉ.सुरेश पाटील यांना मार्गदर्शन डॉ.महाजन यांनी केले. यातील तीन विद्यार्थी पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालयातील होते. त्याचे वर्णन प्रकरण क्रमांक आठमध्ये दिले आहे. पुणे शहर सूची कशी विकसित केली याबाबत माहिती प्रकरण नऊमध्ये दिली आहे. प्रकरण दहामध्ये पिंपरी चिंचवड महानगरपालिकेचे क्रीडा ग्रंथालय आणि माहिती केंद्राची स्थापना याची माहिती दिली आहे. रामेश्वरम् ते राष्ट्रपतीभवन या

ग्रंथाची निर्मिती कशी झाली ते प्रकरण अकरामध्ये सांगितले आहे. तीन वर्षे कालखंडाचा पत्राद्वारे दासबोध अभ्यास डॉ.महाजन आणि त्यांच्या पत्नी सौ.प्रभा मॅडम यांनी पूर्ण केला. याबाबत माहिती प्रकरण बारामध्ये दिली आहे. श्री.श्री. रविशंकर यांनी विकसित केलेला दि आर्ट ऑफ लिव्हिंगचा पाच दिवसांचा कोर्स पूर्ण केला. याची माहिती प्रकरण तेरामध्ये दिली आहे. विठोबाचे दारी या चौदाव्या प्रकरणात भक्ती मार्गाची गोडी कशी लागली ते सांगितले आहे. तसेच पुढील प्रकरणात पुणे शहराची वेबसाईट विकसित, पुणे शहराचा ज्ञानकोश, पुणे शहरविषयक ग्रंथांची निर्मिती, दिनविशेष ग्रंथस्वरूपात कसा आला याची माहिती दिली आहे.

सदर ग्रंथातून डॉ.महाजन यांचे सेवानिवृत्तीनंतरचे प्रचंड कार्य दिसून येते. सेवानिवृत्त झालेल्या सर्व व्यक्तींसाठी सदर ग्रंथ मार्गदर्शक व प्रेरणादायी असा आहे. (महाजन, २००६)

६७) पोस्टाची तिकीटे जमा करण्याचा छंद. (२००७). पुणे : विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ६२ पृष्ठे. किंमत ६० रुपये.

ग्रंथाची एकूण सात प्रकरणामध्ये विभागणी केली आहे. पहिल्या प्रकरणात पोस्टाची तिकीटे म्हणजे काय? त्याचे विविध प्रकार यांची माहिती दिली आहे. दुसऱ्या प्रकरणात पोस्ट विभागात खाते उघडून तिकीटे कशी जमा करावीत याचे विवेचन केले आहे. चौथ्या प्रकरणामध्ये स्पर्धेमध्ये भाग घ्यावयाचा असल्यास त्याचे नियम, मूल्यमापनाचे निकष आणि सहाव्या प्रकरणात नाण्यांचा संग्रह कसा करावा आणि सहाव्या प्रकरणात टपाल खाते इतिहासातील महत्त्वाच्या घटनांचा आढावा घेतला आहे. सातव्या प्रकरणात तिकीटांचे विविध नमूने सादर केले आहेत.

सदर ग्रंथाची निर्मिती ही तिकीटे जमा करण्याच्या छंदातून झाली आहे. या ग्रंथातून तिकीटांचे वेगवेगळे प्रकार समजतात. हे पुस्तक शालेय विद्यार्थ्यांना सामान्य नागरिकांना आणि पालकांना उपयोगी पडेल असे आहे. (महाजन, २००७)

६८) दप्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये (२००७). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. २८५ पृष्ठे. किंमत २५० रुपये.

या ग्रंथाची रचना दोन भागांमध्ये आणि पाच प्रकरणांमध्ये केली आहे. पहिल्या तीन प्रकरणांमध्ये दप्तरखाने याविषयी माहिती दिली आहे. प्रकरण क्रमांक चार व पाचमध्ये वस्तुसंग्रहालये याविषयी माहिती दिली आहे.

भाग १ दप्तखाने - प्रकरण क्रमांक एक व दोनमध्ये दप्तखाने म्हणजे काय? त्यांचे स्वरूप काय असते यामध्ये पत्रव्यवहार, रोजनिशी, इतिवृत्ते नकाशे इ. प्रकारच्या साहित्याचा संग्रह कसा करावा, त्याचे तालिकीकरण आणि वर्गीकरण कसे करतात आणि त्यांचे परीक्षणे करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना करतात याचे वर्णन केले आहे.

प्रकरण तीनमध्ये महाराष्ट्रातील दप्तखान्यांविषयी माहिती दिली आहे. विद्यार्थ्यांनी या दप्तखान्यांना समक्ष भेट देऊन त्यांच्या कार्याविषयी अधिक सविस्तर माहिती जमा करावी हा हेतू.

भाग २ वस्तुसंग्रहालये- प्रकरण क्रमांक चारमध्ये वस्तुसंग्रहालये म्हणजे काय? त्यामध्ये जतन केलेल्या विविध वस्तू व इतर साहित्याची मांडणी कशी करतात आणि त्याद्वारे विद्यार्थ्यांना आणि समाजातील घटकांना माहिती कशी मिळते याचे वर्णन केले आहे. या साहित्याचे व्यवस्थापन, प्रदर्शनांची आखणी करणे, विविध माहिती साधने प्रसिद्ध करणे इ. बाबींविषयी चर्चा केली आहे. प्रकरण क्रमांक पाच मध्ये महाराष्ट्रातील वस्तुसंग्रहालयाची माहिती दिली आहे. त्याद्वारे आयोजित केलेली प्रदर्शने, ज्ञानाचे वितरण प्रसार करण्याचे उपक्रम, त्यांनी प्रसिद्ध केलेली प्रकाशने याविषयी माहिती दिली आहे.

प्रत्येक प्रकरणामध्ये उद्दिष्टे प्रास्ताविक, विषय विवेचन, सारांश, पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ, स्वाध्याय प्रश्न अधिक वाचनासाठी पुस्तके या क्रमाने माहिती दिली आहे.

ग्रंथालये आणि माहितीकेंद्राप्रमाणेच दप्तखाने आणि वस्तुसंग्रहालये यामध्ये ज्ञान संपादन आणि संशोधन करण्यासाठी ज्ञान साहित्याचा संग्रह केला जातो. त्यामुळे हे पुस्तक ग्रंथपाल, इतिहास अभ्यासक, व संशोधक, सामाजिक शास्त्रातील लेखक, वास्तुशास्त्रज्ञ आणि संग्राहक याप्रमाणेच शाळा, वस्तुसंग्रहालये प्रसार माध्यमे सार्वजनिक आणि संशोधन ग्रंथालय यांना उपयुक्त असे आहे. (महाजन, २००७)

६९) यशोगाथा ज्ञानसाधनेची. (२००७). पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. ३०० पृष्ठे. किंमत २५० रुपये

अड्डावण वर्षाच्या प्रदीर्घ ग्रंथालय जीवनात ज्ञानसंपादन कसे करावे, ते वाचकांपर्यंत कशाप्रकारे पोहचवावे, त्याचबरोबर स्वतःही ज्ञान समृद्ध कसे व्हावे, जीवनात संकटांशी सामना

कसा करावा, यशस्वी कसं व्हावं आणि अत्युच्च शिखरं कशी गाठावीत याविषयीचे अनुभव आणि मजेदार किस्से या आत्मकथनात दिले आहेत. नोकरी करत पीएच.डी. पदवी कशी संपादन केली, ५० वर्षे अध्यापन करत बेस्ट टीचर अवॉर्ड मिळविले. ८० ग्रंथ आणि अनेक शोधनिबंध लिहून लेखनांलकार निर्माण केले. हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण, पु.ल.देशपांडे मुक्तांगण दृकश्रवणालयाची स्थापना, पश्चिम घाट प्रकल्प, ग्रंथालयशास्त्र विभागात शिक्षणाच्या नवीन सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. संगणकाची प्रयोगशाळा भारतामध्ये प्रथमच स्थापन केली. दिल्ली येथील युजीसी, डीएसटी, इग्नू इ. संस्थात कार्य केले. हा त्यांचा यशाचा प्रदीर्घ असा प्रवास यशोगाथा ज्ञानसाधनेची या चरित्र ग्रंथात दिला आहे. (महाजन, २००७)

७०) डॉ.शियाली रामामृत रंगनाथन जीवन आणि कार्य (२००९). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. ८० पृष्ठे. किंमत ७० रुपये

या ग्रंथाची रचना एकूण तीन भागात केली असून एकूण ११ प्रकरणांचा समावेश यात केला आहे. पहिल्या भागात रंगनाथन यांचे जीवन, दुसऱ्या भागात रंगनाथन यांचे कार्य तसेच तिसऱ्या भागात संकीर्ण माहिती दिली आहे.

भाग १ : रंगनाथन यांचे जीवन, प्रकरण १ : बालपण, शिक्षण, गणिताचे अध्यापन

सदर प्रकरणात डॉ.रंगनाथन यांचे बालपण, शालेय शिक्षण, महाविद्यालयीन शिक्षण तसेच गणिताचे कुशल प्राध्यापक म्हणून केलेले काम यांचे वर्णन केले आहे. या प्रकरणात डॉ.रंगनाथन यांच्या कुटुंबाविषयी माहिती दिली आहे.

प्रकरण २ : मद्रास विद्यापीठाचे ग्रंथपाल (१९२४-१९४५)

डॉ.रंगनाथन यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारी घटना म्हणजे मद्रास विद्यापीठाचे ग्रंथपाल बनणे. ग्रंथपाल झाल्यानंतर मद्रास विद्यापीठाने त्यांना स्वखर्चाने ग्रंथालयशास्त्राचे शिक्षण घेण्यासाठी इंग्लंडला पाठविले. परतीच्या मार्गातील प्रवासातील चिंतनातून एका नवीनच वर्गीकरण पद्धतीचा झालेला विकास प्रस्तुत प्रकरणात मांडलेला आहे. मद्रास विद्यापीठात केलेले महत्त्वपूर्ण कार्य म्हणजे त्यांनी विकसित केलेली 'क्लासिफाईड कॅटलॉग कोड' ही संहिता तसेच 'लायब्ररी अॅडमिनिस्ट्रेशन' आणि 'रेफरन्स सर्व्हिस' हे ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केले. डॉ.रंगनाथन यांनी

ग्रंथालयासाठी स्वतंत्र इमारत असावी यासाठी निधी जमा केला व नवीन इमारत तयार झाली. १९४५ मध्ये ते मद्रास विद्यापीठातून निवृत्त झाले. १९२९ मध्ये त्यांनी मद्रास विद्यापीठातर्फे एक वर्ष कालावधीचा डिप्लोमा न लायब्ररियनशिप हा शिक्षणक्रम सुरू केला.

प्रकरण ३ : सन १९४५ ते १९७२ पर्यंतचे जीवन

मद्रास विद्यापीठातून निवृत्त झाल्यानंतर त्यांनी बनारस आणि दिल्ली विद्यापीठामध्ये केलेले कार्य विविध जागतिक संघटना आणि संस्था यांच्या समित्यावर केलेले कार्य अतिशय प्रभावीपणे डॉ.महाजन यांनी सदर ग्रंथात मांडले आहे.

डॉ.रंगनाथन यांनी दिल्ली विद्यापीठात मास्टर ऑफ लायब्ररी सायन्स आणि पीएच.डी. हे शिक्षणक्रम सुरू केले. या ठिकाणी ग्रंथालय शास्त्रातील अनेक विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेतले. यामध्ये माजी ग्रंथालय संचालक श्री.पुराणिक, श्री.उजळंबकर, डॉ.वसंत कुलकर्णी यांचा समावेश आहे. तर डी.बी.कृष्णराव हे पीएच.डी. झालेले पहिले विद्यार्थी आहेत. अशा तऱ्हेने डॉ.रंगनाथन यांनी ग्रंथालय शास्त्रात शिक्षण आणि संशोधन करण्याचे कार्य अखंडपणे सुरू ठेवले होते.

डॉ.रंगनाथन यांच्या कार्याची दखल घेऊन दिल्ली विद्यापीठाने डी.लिट्. ही पदवी प्रदान केली. तसेच भारत सरकारने पद्मश्री हा नागरी सन्मान बहाल केला. डॉ.रंगनाथन यांनी अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी संबंध प्रस्थापित केले. त्यांच्या सहकार्याने त्यांनी इन्स्टॉक ची स्थापना केली, दिल्ली पब्लिक लायब्ररी हा मोफत ग्रंथालय सेवेचा प्रकल्प सुरू केला, अँनल्स ऑफ लायब्ररी सायन्स हे त्रैमासिक सुरू केले. मद्रासमध्ये त्यांनी डीआरटीसी ची स्थापना केली. या संस्थेतर्फे त्यांनी प्रलेखनविषयक दोन वर्षांचा प्रगत शिक्षणक्रम सुरू केला.

भाग २ : रंगनाथन यांचे कार्य, प्रकरण ४ : ग्रंथालयशास्त्राचे पाच सिद्धांत

ग्रंथालयशास्त्राला मूलभूत सिद्धांत नव्हते. असे सिद्धांत गणित, पदार्थविज्ञानशास्त्र, रसायनशास्त्र, खगोलशास्त्र यामध्ये आहेत. सर्व जगाच्या ग्रंथालय व्यवहारांना उपयोगी पडतील असे सिद्धांत डॉ.रंगनाथन यांनी मांडले आहेत. ग्रंथालय शास्त्रासाठी ग्रंथालय व्यवस्थापन आणि संघटन करण्यासाठी त्यांनी मांडलेल्या पाच सिद्धांतांची सविस्तर माहिती प्रकरण चारमध्ये दिली आहे.

प्रकरण ५ : कोलन वर्गीकरण पद्धती

सदर प्रकरणात कोलन वर्गीकरण पद्धतीची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. तसेच कोलन वर्गीकरण पद्धतीनुसार ग्रंथवर्गीकरण कसे करावे याचीही माहिती सदर प्रकरणात दिली आहे. प्रकरण ६ मध्ये वर्गीकृत तालिका संहितेनुसार तालिकीकरण कसे करावे याबाबत विवेचन केले आहे. वर्गीकृत तालिकेचे फायदे तसेच वर्गीकृत तालिकेचा जन्म कसा झाला याबाबत माहिती दिली आहे. डॉ.रंगनाथन यांच्या वर्गीकृत तालिका संहितेच्या पाचव्या आवृत्तीनुसार 'ग्रंथालयीन तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक' हा ग्रंथ अनेक मराठी उदाहरणांसह डॉ.महाजन यांनी लिहिला. या ग्रंथास महाराष्ट्र ग्रंथालय संमेलनाने मराठीतील उत्कृष्ट ग्रंथपुरस्कार दिला. डॉ.महाजन यांनी तालिकीकरण करताना काही प्रश्न पत्रे पाठवून उपस्थित केले. डॉ.रंगनाथन यांनी डॉ.महाजन यांनी केलेल्या सूचना मान्य केल्या आणि वर्गीकृत तालिका संहितेमध्ये अनेक नियम नवीन केले, जुने नियम बदलले. डॉ.रंगनाथन यांनी मान्य केलेल्या सूचना सदर ग्रंथात दिल्या आहेत. संदर्भसेवा, संदर्भसेवेचे महत्त्व, प्रलेखन क्षेत्रात केलेली महत्त्वपूर्ण कामगिरी सदर प्रकरणात दिली आहे.

प्रकरण क्रमांक सातमध्ये ग्रंथालय कायद्याची आवश्यकता, मद्रास ग्रंथालय कायद्याचा झालेला जन्म, मद्रास ग्रंथालय कायदानंतर झालेले ग्रंथालय कायदे यांची माहिती दिली आहे.

प्रकरण क्रमांक आठमध्ये मद्रास ग्रंथालय संघाची स्थापना, इंडियन लायब्ररी असोसिएशनची स्थापना, १९६३ मध्ये भरलेल्या इँस्ट्रिक परिषदेचे अध्यक्षपद याविषयी माहिती दिली आहे.

प्रकरण क्रमांक ९ मध्ये युजीसीने ग्रंथालय शास्त्रातील शिक्षणाचा कार्यक्रम कसा असावा याविषयी रिव्ह्यूकमिटी ऑन लायब्ररी सायन्स नेमली. त्याचे अध्यक्ष रंगनाथन होते. या समितीने केलेल्या महत्त्वाच्या शिफारशी प्रस्तुत प्रकरणात दिल्या आहेत. या शिफारशींमुळे अनेक विद्यापीठांमध्ये ग्रंथालयशास्त्र विभाग सुरू झाला. ग्रंथपालांना प्राध्यापकांचा दर्जा प्राप्त झाला.

विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालयांच्या प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी डॉ.रंगनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली. त्या समितीने केलेल्या शिफारशी प्रकरण क्रमांक दहामध्ये दिलेल्या आहेत.

डॉ.रंगनाथन यांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर केलेले कार्य यामध्ये फॅसेट अॅनालिसिस, पृथःकरण संयोजनक्षम वर्गीकरण पद्धती, चेन इंडेक्सींग याबाबत माहिती प्रकरण अकरामध्ये दिली आहे.

डॉ.रंगनाथन यांना मिळालेले विविध गौरव पिटस्बर्ग विद्यापीठाचे सन्मानपत्र, डॉ.रंगनाथन यांच्या आठवणी प्रकरणाच्या शेवटी दिलेल्या आहेत. डॉ.रंगनाथन यांचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावशाली होते. त्यांच्या सहवासात आलेला विद्यार्थी ते घडवीत असत. त्यांनी ध्येयनिष्ठ ग्रंथपालांची अखंड परंपराच उभी केली. त्यातील प्रा.कृष्णाजी शंकर हिंगवे हे विद्यापीठाचे पहिले ग्रंथपाल होत. त्यांनी पुणे विद्यापीठ ग्रंथालयाचा भक्कम पाया रचला. त्यांनी डॉ.शां.ग.महाजन यांना घडविले. डॉ.रंगनाथन आणि त्यांचे शिष्य प्रा.हिंगवे यांनी डॉ.महाजन यांना घडविले म्हणून 'एक होता कार्हर' हे नामाविधान डॉ.रंगनाथन यांना लागू पडते. शेवटी डॉ.रंगनाथन यांनी लिहिलेल्या २४ पुस्तकांची यादी दिली आहे. तसेच त्यांचा कालपट ही शेवटी दिलेला आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचे जीवन व कार्य याची सविस्तर माहिती सदर ग्रंथामध्ये दिली आहे. या ग्रंथातील पहिल्या भागातील तीन प्रकरणांमध्ये रंगनाथन यांचे जीवनदर्शन घडविले आहे. दुसऱ्या भागातील प्रकरण चार ते अकरामध्ये रंगनाथन यांचे पाच सिद्धांत, कोलन वर्गीकरण पद्धती, तालिकीकरण संदर्भसेवा, प्रलेखन, ग्रंथालय प्रशासन, ग्रंथालय कायदा, ग्रंथालय संघ परिषदामध्ये भाग, ग्रंथालयशास्त्र शिक्षण, विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालये आणि रंगनाथन यांचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील कार्य यांचा आढावा या भागात घेतला आहे. या ग्रंथातील भाग तीनमध्ये रंगनाथन यांना मिळालेले विविध पुरस्कार, गौरव यांच्याबाबतच्या आठवणी रंगनाथन यांच्या बाबतच्या महत्त्वपूर्ण घटना, घडामोडी याबाबतची संकीर्ण माहिती दिली आहे.

डॉ.एस.आर.रंगनाथन व डॉ.शां.ग.महाजन यांचे जीवन दर्शन या ग्रंथातून दिसते.

(महाजन, २००९)

७१) महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार (२०११). पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन. ९० पृष्ठे. किंमत १०० रुपये.

सदर ग्रंथाची रचना एकूण सतरा प्रकरणात केली आहे. या ग्रंथात १९२१ पासून २०१० सालापर्यंत महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीतील महत्त्वाचे टप्पे वर्णन केले आहेत. त्यासाठी त्या टप्प्यामध्ये महत्त्वाचे कार्य करणाऱ्या व्यक्ती आणि घटना निवडल्या आहेत. आणि त्यांची व्यक्तीचित्रेही दिली आहेत.

प्रकरण पहिले ग्रंथालय संघ संस्थापक - दत्तोपंत जोशी असे आहे. सदर प्रकरणात प्रथम दत्तोपंत जोशी यांचा फोटो दिला आहे. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची सुरुवात १९२१ साली झाली. १९२१ साली बॅ.जयकर यांचे अध्यक्षतेखाली पहिली महाराष्ट्रीय मोफत वाचनालय परिषद, पुणे येथे भरली. या उपक्रमामागे कळकळीचे प्रयत्न होते ते श्री. दत्तोपंत जोशी यांचे. त्यांनी १९२१, १९२६ व १९३९ च्या ग्रंथालय परिषदा भरविण्यात पुढाकार घेतला. त्यांनीच 'महाराष्ट्र वाचनालय संघ' स्थापन केला. कोणत्याही संस्थेचे वा संघटनेचे पाठबळ नसताना एकाकीपणे, परंतु चिकाटीने दत्तोपंतांनी अखंड प्रयत्न केले. ग्रंथालय चळवळीची व्याप्ती त्यांनी वाढविली. ग्रंथालय चळवळीतील १९२१-१९४२ हा दत्तोपंत जोशी कालखंड असे मानावा लागेल.

महाराष्ट्र ग्रंथालय संघाची स्थापना, आशिर्वाद असे दुसरे प्रकरण आहे. महाराष्ट्रीय मोफत वाचनालय परिषदेचे प्रथम अध्यक्ष तसेच जयकर ग्रंथालयाचे प्रेरणास्थान डॉ.मु.रा.जयकर यांचे कार्य सदर प्रकरणात सांगितले आहे. शं.ना.बर्वे यांनी केसरी-मराठा ग्रंथशालेचे ग्रंथपाल, क्युरेटर म्हणून काम केले. केसरी-मराठा ग्रंथशाळेत ग्रंथपालन वर्ग चालत असे. त्याचे व्यवस्थापक म्हणून बर्वे यांनी काम पाहिले. लेखन करण्यासही ते प्रोत्साहन देत असत. डॉ.महाजन यांच्या देखील लेखनाची सुरुवात येथेच झाली. त्यांच्या लेखन कार्यास बर्वे यांनीच प्रोत्साहन दिले. कविता करण्याची देखील श्री.बर्वे यांना आवड होती.

श्री.बर्वे यांनी सतत साहित्य सहकार साठी लेखन केले. निवृत्तीनंतर त्यांचे मोलाचे कार्य म्हणजे 'मराठी नियतकालिकांची सूची खंड-१', 'नियतकालिके वर्णन विभाग खंड २' नियतकालिक लेख-सूची त्यासाठी निधी, संकलन करणे, अनुदान मिळविणे यासाठी फार प्रयत्न केले. हे काम पाहण्यासाठी त्यांनी श्री.पु.ल.देशपांडे यांना बोलावले. पु.लं.च्या शिफारशीमुळे इचलकरंजीच्या ट्रस्टचा पुरस्कार मिळाला. त्यांच्या ग्रंथालयीन क्षेत्रातील गौरव करण्यासाठी वा.वि.भट निधीतून ग्रंथालय भूषण पुरस्कार प्रदान करण्यात आला.

पुस्तकं वाचून आणि वर्गात जाऊन जे शिकायला मिळालं नाही ते श्री.बर्वे यांनी डॉ.महाजन यांना दिले व त्यांचा ग्रंथालयीन कारकीर्दीचा पाया भक्कम रचला, असे लेखक म्हणाले.

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे शिल्पकार वा.वि.भट यांचे ग्रंथालय चळवळीतील कार्य प्रकरण क्रमांक ४ मध्ये विशद केले आहे.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे नेतृत्व त्यांनी केले. 'साहित्य सहकार' हे ग्रंथालय चळवळीला वाहिलेले मासिक सुरू केले. त्यासाठी उपयुक्त लेख, ग्रंथालयवृत्त, 'युनेस्को' च्या विविध योजना असे संकलन डॉ.महाजन करत असत. 'महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांची सूची' हा महाजन यांचा पहिला ग्रंथ वा.वि.भट यांनी महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघातर्फे प्रसिद्ध केला. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीस प्रोत्साहन मिळावे यासाठी महाराष्ट्रातील ग्रंथपाल, ग्रंथालय सेवक व ग्रंथालयीन कार्यकर्ते यांची सूची प्रसिद्ध केली. त्यानंतर त्यांनी ग्रंथपालन वर्गासाठी पाठ्यपुस्तके लिहिण्यास प्रोत्साहन दिले. वा.वि.भटांना ६० वर्षे पूर्ण झाली म्हणून महाराष्ट्रातील ग्रंथालय कार्यकर्त्यांनी त्यांचा सत्कार केला आणि त्यांना दहा हजार रुपयांचा पुरस्कार दिला. मराठीतील ग्रंथालयशास्त्रविषय उत्तम ग्रंथालय पारितोषिक देण्याचे ठरविले. त्यातील दोन पारितोषिके डॉ.महाजन यांच्या १) ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक (खंड-१), २) ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक (खंड-२) या ग्रंथांना मिळाले. वा.वि.भट हे महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीतील अढळ ध्रुवतारा होते.

वि.स.पागे यांचे कार्य प्रकरण पाचमध्ये दिले आहे. ग्रंथालय चळवळ वाढविण्यासाठी ग्रंथालय कायदा हवा असे डॉ.रंगनाथन यांचे मत होते. त्यांच्या प्रयत्नाने प्रथम मद्रास येथे ग्रंथालय कायदा झाला. हैद्राबाद, म्हैसूर येथेही ग्रंथालय कायदे झाले. मात्र महाराष्ट्र मागे राहिले. महाराष्ट्रात ग्रंथालय कायदा हवा म्हणून रंगनाथन यांनी मॉडेल बिल सादर केले. त्याचा विचार करण्यासाठी वि.स.पागे यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमण्यात आली. रत्नागिरीच्या अधिवेशनात ग्रंथालय कायद्याचा मसुदा मंजूर करण्यात आला. वि.स.पागे हे संत वाङ्मयाचे अभ्यासक होते. वि.स.पागे हे महाराष्ट्रातील ग्रंथालय कायद्याचे पालक होते.

प्रकरण सहावे ढॅट टॉल मॅन - ग्रंथालय संचालक कृष्णाजी दत्तात्रय तथा बाबासाहेब पुराणिक : श्री. पुराणिक हे कमी लिहीत पण ग्रंथालय चळवळीतील सामान्य कार्यकर्त्यांच्या अडचणी ते समजून घेत. १७-१८ वर्षे ग्रंथालय संचालकपदी काम पाहिले. त्यांच्या चांगुलपणामुळे अनेक कार्यकर्ते जोडले आणि ग्रंथालय चळवळ पुढे नेली.

ग्रंथालय चळवळ वाढवायची असेल तर त्यासाठी झपाटलेली माणसे लागतात व असाच एक झपाटलेला रंगनाथन शिष्य म्हणजे कृष्ण मुकुंद उजळंबकर, महाराष्ट्रात ग्रंथालय चळवळ सर्व दूर पसरवण्यासाठी आणि गाव तेथे ग्रंथालय ही कल्पना रुजवण्यासाठी रक्ताचे पाणी करणारे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे उजळंबर, श्री उजळंबर यांचे आयुष्यातील महत्त्वाचे कार्य म्हणजे त्यांनी हैद्राबाद सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा मंजूर करून घेतला. त्यांनी पद्मश्री शि.रा.रंगनाथन गौरव समिती स्थापन केली. या समितीने प्रथम डॉ.रंगनाथन वक्ती आणि कार्य हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. मागे वळून पाहता डॉ.रंगनाथन यांच्या आत्मचरित्राचा अनुवाद प्रसिद्ध केला. तसेच ग्रंथालय शास्त्राविषयी छोट्या छोट्या पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या. तसेच भारतातील विविध राज्यातील ग्रंथालय कायद्याचे मसुदेही प्रसिद्ध केले.

उजळंबर हे साहित्यिक होते. भारत-चीन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर 'गाठ हिमालयाशी आहे' ही कादंबरी लिहिली. त्यांची काही गाजलेली पुस्तके म्हणजे 'बहुत सुकृताची जोडी' हे आत्मचरित्र आणि 'कृष्णा मिळाली कोयनेला' महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या जीवनावर लिहिलेली कादंबरी. तसेच त्यांनी २३ चरित्रे लिहिली. उजळंबर हे ग्रंथाचे प्रकाशक तसेच विक्रेतेही होते.

फर्ग्युसन महाविद्यालय हे भारतामधील एक नामांकित महाविद्यालय आहे. या महाविद्यालयाचे पहिले पूर्ण वेळ ग्रंथपाल रघुनाथ शतानंद पारखी. रघुनाथराव पारखी हे फर्ग्युसनचे ग्रंथालय भूषण होतेच. परंतु ते महाराष्ट्राचे आणि देशातील ग्रंथपाल व्यवसायाचेही भूषण होते. तीस वर्षे त्यांनी फर्ग्युसन महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल पद स्वीकारले. संशोधकांना मदत करणारे प्रगल्भ ग्रंथपाल होते. त्यांनी आपल्या गुणांनी आणि विविध कार्य करून भारतभर नावलौकिक मिळवला. डॉ.रंगनाथन यांचे शिष्यत्व त्यांनी पत्करले आणि ग्रंथालय शास्त्राचा अभ्यास त्यांनी आजन्म चालू ठेवला. त्यांनी ग्रंथालयाचे महत्त्व, वाचनाचे फायदे आणि ग्रंथालयीन सेवा याविषयी इंग्रजीमध्ये

तसेच मराठीमध्ये भरपूर लेखन केले. ग्रंथालय शास्त्राचा ओनामा (१९३३), द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धती हे मराठीतील दोन ग्रंथ तसेच इंग्रजीमध्ये डेसिमल आणि कोलन वर्गीकरण पद्धतीचा तुलनात्मक अभ्यास या ग्रंथाची स्तुती परदेशी ग्रंथपालांनीदेखील केली. याशिवाय शारदा रंगनाथन व्याख्यानमालेत त्यांनी व्याख्याने दिली. ती पुस्तक रुपाने प्रसिद्ध करण्यात आली.

अशा या फर्ग्युसन कॉलेजच्या ग्रंथालय भूषण असलेल्या सेवाव्रती, रंगनाथन शिष्योत्तम ज्ञानयोगी ग्रंथपालाचे स्मरण हे आत्ताच्या पिढीच्या ग्रंथपालांना स्फूर्तीदायक ठरेल असेच आहे.

जयकर ग्रंथालयाचे प्रेरणास्थान मुकुंद रामराव जयकर यांचे ग्रंथालय चळवळीतील कार्य प्रकरण नऊ मध्ये वर्णन केले आहे. डॉ.जयकर हे पुणे विद्यापीठाचे प्रथम कुलगुरू होते. डॉ.जयकरांचे ग्रंथालयावर अतिशय प्रेम होतं. डॉ.जयकर यांचा ग्रंथसंग्रह समृद्ध होता. जयकर ग्रंथालयाच्या दुर्मिळ ग्रंथसंग्रहामध्ये जयकरांच्या अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण संग्रहणीय वस्तू आहेत.

ग्रंथपालांचा आधारवड श्री.हिंगवे यांनी ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्गासाठी सुलभ तालिकीकरण आणि महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळातर्फे 'ग्रंथवर्गीकरण तात्त्विक' हे पुस्तक लिहिले आणि निवृत्तीनंतर University Library Management हे पुस्तक लिहिले. ते युजीसीच्या ग्रंथालय समितीचे सभासद होते. धारवाड येथे भरलेल्या इँस्ट्रिक परिषदेचे अध्यक्षस्थान भूषविले. अतिशय विद्यार्थीप्रिय असे हिंगवे त्यांच्याकडे येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीस वाचनास प्रोत्साहन देत असत. श्री.हिंगवे यांनी महाजन यांना वीणा गव्हाणकर यांचा 'एक होता कार्व्हर' हे पुस्तक वाचण्यास सांगितले. वीणा गव्हाणकर या बी.लिब. च्या विद्यार्थिनी होत्या.

ज्ञानगंगा घरी पोचविणाऱ्या मुक्त विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ.राम ताकवले त्यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान प्रकरण क्रमांक बारा मध्ये दिले आहे. डॉ.ताकवले यांनी ग्रंथालयशास्त्राचे शिक्षण भारतभर दूरस्थ पद्धतीने शिकवण्याच्या प्रयोगाचे उद्गाते आहेत. ग्रंथालय चळवळीतील त्यांचे हे खूप मोठे योगदान आहे.

प्रा.यशपाल भारतामधील ज्येष्ठ वैज्ञानिक तसेच युजीसीचे अध्यक्ष होते. त्यांना अहमदाबाद येथे इन्फिलबनेट नावाचे ग्रंथालयासाठी नेटवर्क सुरू केले. त्यांनी ग्रंथालयांचे संगणकीकरण आणि ग्रंथालयीन सहकार्याचा पाया घातला. त्यामुळे ग्रंथालयीन व्यवस्थापनामध्ये मोठ्या प्रमाणात क्रांती झाली.

भारतामधील तसेच महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीतील प्रमुख शिल्पकार म्हणजे डॉ.रंगनाथन. त्यांनी ग्रंथालयशास्त्राचा पाया घातला. ग्रंथालयशास्त्राची पाच सूत्रे लिहिली. द्विबिंदू वर्गीकरण पद्धतीची निर्मिती केली. ग्रंथालय तालिकेची सूत्रे लिहून वर्गीकृत तालिका संहिता लिहिली. एवढेच नव्हे तर ग्रंथालयशास्त्राचे शिक्षण देण्यासाठी पदवीनंतरचा एक वर्षाचा शिक्षणक्रम सुरू केला. डॉ.रंगनाथन यांनी केलेल्या कार्याचा आढावा प्रकरण क्रमांक चौदा मध्ये घेतला आहे.

डॉ.रंगनाथन यांचे या शिक्षणक्रमाचे पहिले दोन विद्यार्थी म्हणजे वा.पु.कोल्हटकर आणि कृ.शं.,हिंगवे या जोडीने पुढील तीन दशके महाराष्ट्रात ग्रंथालय चळवीचा विविध अंगांनी प्रसार केला. डॉ.रंगनाथन यांचे पुण्यातील शेवटचे विद्यार्थी म्हणजे डॉ.शां.ग. महाजन यांनीही आयुष्यभर ग्रंथालय चळवळीचा प्रसार केला. डॉ.रंगनाथन यांचे महत्त्वाचे योगदान म्हणजे विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथपालांना शिक्षकासमान दर्जा प्राप्त करून दिला. तसेच सुधारित वेतन श्रेणी मंजूर करून त्यांना आर्थिक विवंचनेतून मुक्त केले.

महाराष्ट्र शासनाने रंगनाथन यांच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांच्या नावाने डॉ.रंगनाथन ग्रंथमित्र पुरस्कार दिला जातो. डॉ.रंगनाथन यांचे विचार आजच्या काळातही लागू आहेत. त्यांच्या लेखनांनी, कोलन वर्गीकरणामुळे ग्रंथालय कायद्यामुळे ग्रंथालयशास्त्राचा पाया घातला. तसेच ग्रंथालय चळवळ भारतभर पसरविली.

प्रकरण क्रमांक पंधरामध्ये ग्रंथालयांमुळे ज्ञानवंत वाचक वर्ग कसा घडतो व लेखनालंकाराची निर्मिती कशी होते याचे वर्णन केले आहे. यासाठी अनेक उदाहरणे दिली आहेत. सांगली जिल्हा नगर वाचनालयातून घडलेले विद्यार्थी वि.स.खांडेकर म्हणतात, लेखक म्हणून झालेल्या माझ्या प्राथमिक जडणघडणीत सांगलीच्या नगरवाचनालयाचा मोठा वाटा आहे. तसेच केसरी-मराठा ग्रंथशाळेत अभ्यास करून अनेक वैचारिक व संदर्भ ग्रंथांची निर्मिती केली. पुणे विद्यापीठातील जयकर ग्रंथालयातून देखील अनेक वैचारिक लेखनकार्याची तसेच संदर्भग्रंथांची निर्मिती झाली.

पुणे विद्यापीठाचे नामवंत ग्रंथपाल डॉ.महाजन यांचे 'हिस्ट्री ऑफ दि पब्लिक लायब्ररी मूव्हमेंट इन महाराष्ट्र', पुणे शहराचा ज्ञानकोश, पुणे शहर सूची, डॉ.अब्दुल कलाम यांचे चरित्र, सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत, हिमालयावरील चारीधाम यात्रा इ. ग्रंथांना लेखनालंकाराचा

दर्जा प्राप्त झाला. यावरून एकूणच असे दिसून येते की, ग्रंथांच्या आणि ज्ञानवंतांच्या सहवासात लेखनालंकार निर्माण होतो.

सांगली जिल्हा नगर वाचनालय चित्रमय चरित्र हा दिमाखदार ग्रंथ अविनाश टिळक यांनी लिहिला आहे. आणि याच ग्रंथाचे वर्णन प्रकरण क्रमांक सोळामध्ये केले आहे. सदर ग्रंथात १४० वर्षांचा देदिप्यमान इतिहास चित्रमय स्वरूपात वर्णन केला आहे. पुस्तकांचे अंतरंग, ग्रंथालयास अनेक मान्यवरांनी भेट दिल्यानंतर त्यांनी दिलेले अभिप्राय, समारोपात दुर्मिळ ग्रंथांचा परिचय करून दिलेला आहे. डॉ.महाजन यांनी सुद्धा त्यांच्या पीएच.डी. च्या कामानिमित्त या ग्रंथालयास भेट दिली. सदर ग्रंथास ग्रंथालय इतिहासविषयक मराठीतील उत्कृष्ट ग्रंथाचा डॉ.रंगनाथन पुरस्कार (डॉ.शां.ग.महाजन प्रतिष्ठानतर्फे) सांगली येथे प्रदान करण्यात आला.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार या ग्रंथात डॉ.महाजन यांनी शेवटच्या प्रकरणात ग्रंथालयात काम करणाऱ्या सेवकांचा परिचय करून दिलेला आहे. ग्रंथालयाचे काम हे टीमवर्क आहे आणि यामध्ये ग्रंथालयातील सेवक हादेखील महत्त्वपूर्ण असा घटक असतो. म्हणून डॉ.महाजन यांनी या नामदेव विठोबा पांडे, गंगाराम दगडू कुजीर, व्ही.एस.कुलकर्णी, सय्यद, राविदेव यांना नामदेवाच्या पायरीवरील ग्रंथालय सेवक अशी उपमा दिली आहे.

प्रत्येक ग्रंथालयात नामदेवाच्या पायरीवर काम करणारे सेवक असतात. म्हणून हा जगन्नाथाचा रथ ओढला जातो. हे सर्व ग्रंथालय चळवळीचे शिलेदार आहेत.

ग्रंथाच्या शेवटी परिशिष्टे दिली आहेत. परिशिष्ट क्रमांक १ मध्ये ग्रंथालय चळवळीतील महत्त्वाचे टप्पे दिलेले आहेत. परिशिष्ट क्रमांक २ मध्ये महाराष्ट्रात ग्रंथालय कायदा मंजूर होण्यासाठी ज्या ठिकाणी ग्रंथालय परिषदा घेण्यात आल्या त्याची माहिती दिली आहे. तसेच परिशिष्ट क्रमांक ३ मध्ये निवडक संदर्भ साधनांची यादी दिली आहे. १०० वर्षांहून अधिकवर्षे कार्य करणाऱ्या ग्रंथालयांची नावे परिशिष्ट ४ मध्ये दिली आहेत. महाराष्ट्र राज्याचा नकाशाही दिलेला आहे. शेवटी डॉ.शां.ग.महाजन यांनी आपला संक्षिप्त परिचय करून दिलेला आहे. तसेच डॉ.महाजन लिखित ग्रंथालय शास्त्रावरील पुस्तकांची यादी दिलेली आहे. डॉ.महाजन यांना मिळालेल्या सन्मानपत्रांचा उल्लेखदेखील शेवटी करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळ गतिमान करण्यासाठी इ.स.१९२१ ते २०१० पर्यंत उल्लेखनीय कार्य केलेल्या कार्यकर्त्यांची व्यक्तिचित्रे या ग्रंथात दिली आहेत. हा परिपूर्ण इतिहास ग्रंथ नव्हे, तर ग्रंथालय चळवळीतील महत्त्वाच्या घटकांनी केलेल्या कार्याचा कृतज्ञतेने केलेला गुणगौरव आहे. व्यक्तिचित्रणातून ग्रंथालय चळवळीचा मागोवा घेण्याचा हा प्रयत्न अतिशय उल्लेखनीय असा आहे. (महाजन, २०११)

७२) ग्रंथालयातून गहाळ होणारी पुस्तके. (२०११). पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे. ४८ पृष्ठे. किंमत ७५ रुपये.

प्रकरण पहिले : ग्रंथालयामधील अनुभव

या पहिल्या प्रकरणात खालील गोष्टींची वा बाबींची माहिती देण्यात आली आहे. ग्रंथालय चालकांची बाजू, ग्रंथपालांची बाजू, ग्रंथांची देवघेव व पैशाची देवघेव, सर्वांचे सहकार्य व विश्वास आवश्यक, आणखी काही तोटे, ग्रंथालयाचे कार्य कोणते? पुस्तके का व कशी हरवतात, ग्रंथालय चालक व ग्रंथालय सेवक, पुस्तके हरवू नये यासाठी काही उपाय, प्रत्येक ग्रंथालयात देवघेव नियम तयार केलेले असले पाहिजेत, वाचकांना मार्गदर्शन आवश्यक, वाचकांना साहाय्य, वाचकांशी विचारविनिमय व मार्गदर्शन, ग्रंथालय सेवकांची जबाबदारी, ग्रंथ गहाळ होणे अपरिहार्य, प्रमाण ठरविणे आवश्यक, पाहणी करावी, ग्रंथ मोजणीची आवश्यकता. अशाप्रकारे वरील सर्व घटकांची या पहिल्या प्रकरणात माहिती देण्यात आली आहे.

प्रकरण दुसरे : भारतातील सद्यःस्थिती

या प्रकरणात तज्ज्ञांची मते, भारत सरकारने नेमलेल्या ग्रंथालय समितीचे मत, डॉ.रंगनाथन यांचे मत, श्री.सेयर्स यांचे मत, विद्यापीठ अनुदान मंडळाचे मत, Extract from U.G.C. Library Committee Report Page 7, शालेय ग्रंथालये : चर्चासत्राचे ठराव, भारतीय ग्रंथालय संघाचे मत, मराठी ग्रंथालय परिषदेचा ठराव व महाराष्ट्र सरकारचे उत्तर इ. विषयीची मते या प्रकरणात सांगितली आहेत.

प्रकरण तिसरे : परदेशातील परिस्थिती

या प्रकरणात पत्रव्यवहाराची माहिती दिली आहे. The Library Association, American Library Association या दोन पत्रांची माहिती दिली आहे. तसेच मराठी वाचकांच्या सोयीसाठी उत्तरांचा मराठी सारांश दिला आहे.

प्रकरण चौथे : अनामत रक्कम द्यावी काय ?

Furnishing of security by officers handling cash / stores para 274 of General Finance Rules नियम या प्रकरणात सांगितली आहेत.

प्रकरण पाचवे : शासन, विद्यापीठ, युजीसी परिपत्रके

या प्रकरणात ग्रंथालयातील पुस्तके, ग्रंथ यांच्या भांडार पडताळणीबाबत महाराष्ट्र शासन - वित्त विभाग यांच्या निर्णयविषयी माहिती आहे. गुड ऑफिसेस कमिटी : परिपत्रक, पुणे विद्यापीठाचे परिपत्रक हे परिपत्रक काढण्यासाठी जयकर ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल कै.कृ.शं.हिंंगवे यांनी प्रयत्न केले होते. डॉ.ग.स.महाजनी हे त्यावेळी कुलगुरू आणि ग्रंथालय समितीचे अध्यक्ष होते.

प्रकरण सहावे : संग्रह पडताळणी

ग्रंथ मोजणी, ग्रंथ मोजणीचे फायदे, ग्रंथ मोजणीचे तोटे, ग्रंथ मोजणीच्यापद्धती, दाखल नोंदवहीप्रमाणे, स्थान यादीचा वापर, ग्रंथपत्र वापर, चिठ्ठ्या पद्धती, नमुना पद्धतीनुसार, संगणकाचा वापर, रद्दबातल नोंदवही वरील बाबींची माहिती देण्यात आली आहे.

प्रकरण सातवे : गहाळ ग्रंथ पैसे वसुली : काही उदाहरणे

या प्रकरणात इफला युनेस्कोच्या शिफारसी, ग्रंथसंग्रहाच्या देखभालीची तत्त्वे, ग्रंथालयातील साधनसंपत्ती, पुस्तके गहाळ होण्याचे प्रकार याविषयी माहिती दिली आहे. सर्व ग्रंथालयासाठी आणि ग्रंथपालांसाठी उपयुक्त आणि मार्गदर्शक असे हे पुस्तक आहे. (महाजन, २०११)

७३) महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन (२०११). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. १६० पृष्ठे. किंमत १५० रुपये.

महाराष्ट्रातील सर्व अनुदानप्राप्त सार्वजनिक ग्रंथालयांना तसेच ग्रंथपालन वर्गाना उपयुक्त असे पुस्तक पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन यांनी प्रकाशित केले आहे. सुबक बांधणी, उत्तम छपाई,

दर्जेदार कागद वाचण्यास सुलभ असा हा ग्रंथ आहे. ग्रंथाची रचना एकूण दोन भागात केली आहे. पहिल्या भागात सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन कसे चालते याबाबत माहिती दिली आहे. तर दुसऱ्या भागात महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा, नियम आणि अनुदान संहिता याबाबत विवेचन केले आहे. शेवटी परिशिष्टात अधिक उपयुक्त अशी माहिती दिली आहे.

भाग १ : सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन, प्रकरण १ : सार्वजनिक ग्रंथालयांचे कार्य व हेतू

प्रकरणाच्या सुरुवातीस विविध प्रकारची ग्रंथालये कोणती याबाबत माहिती दिली आहे. त्यानंतर सार्वजनिक ग्रंथालयांची व्याख्या देण्यात आली आहे. सार्वजनिक ग्रंथालयांचा हेतू हा की, परिवर्तन घडवून आणण्याची यंत्रणा, माहिती मिळवण्याचे स्वातंत्र्य, सर्वांना प्रवेश, स्थानिक गरजा, स्थानिक संस्कृती, बिनभिंतीची ग्रंथालये, ग्रंथालयांच्या इमारती याबाबत सविस्तर माहिती देण्यात आली आहे.

प्रकरण २ : कायद्याची आणि आर्थिक चौकट

सदर प्रकरणात सार्वजनिक ग्रंथालयांसाठी ग्रंथालय कायद्याची आवश्यकता, सार्वजनिक ग्रंथालयांना आपले कार्य यशस्वीपणे करण्यासाठी निरनिराळ्या स्तरावर आर्थिक साहाय्याची आवश्यकता, अर्थसाहाय्य मिळवण्याचे आर्थिक स्रोत कोणते याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे.

प्रकरण ३ : सार्वजनिक ग्रंथालयांचा कारभार, अंमल

सार्वजनिक ग्रंथालयाचा कारभार कसा चालतो यामध्ये व्यवस्थापक मंडळ, सार्वजनिक ग्रंथालयांचे प्रशासन, ग्रंथालय समिती, ग्रंथालय समितीची कार्ये, वार्षिक सर्वसाधारण सभा याबाबत माहिती दिली आहे.

प्रकरण ४ : ग्रंथसंग्रहाचा विकास, खरेदी, उपस्कार

ग्रंथसंग्रहाचा विकास कसा करावा त्याबाबत कोणती धोरणे आहेत, ग्रंथसंग्रह व्यवस्थापन धोरणाचा हेतू याबाबत तात्त्विक माहिती दिली आहे. समाजातील वाचकांच्या गरजा पुरविण्यासाठी सार्वजनिक ग्रंथालयाने विविध स्वरूपाचे आणि इतर ज्ञान साहित्य उपलब्ध करून दिले पाहिजे, ग्रंथालयात कोणकोणत्या साहित्याचा संग्रह करावा, साहित्याचे स्वरूप कसे असावे, ग्रंथसंग्रह विकासासाठी निकष कोणते, ग्रंथसंग्रहाची देखभाल कशी करावी, ग्रंथ उपार्जन तसेच ग्रंथ रद्दबातल करणे, आंतर ग्रंथालयीन देवघेव या सर्व घटकांची माहिती सदर प्रकरणात दिली आहे.

ग्रंथसंग्रह करण्यासाठी काही मानके सुचविण्यात आली आहेत. यासाठी इफला गार्डलार्न्स फॉर लायब्ररी सर्व्हिसेस टू यंग अॅडल्स पाहण्याचेदेखील लेखकाने सुचविले आहे. इलेक्ट्रॉनिकी पद्धतीने माहिती सुविधा देण्यासाठी कॅनडा, इंग्लंड, ऑस्ट्रेलियाने केलेल्या शिफारशी दिल्या आहेत. ग्रंथालयामध्ये विशेष ग्रंथसंग्रह कसा करावा याचीही माहिती दिली आहे. ग्रंथालयांमध्ये ग्रंथ निवड कशी करावी यासाठी ग्रंथ निवडीची मेलविल ड्युई यांची सूत्रे, ड्युरीची तत्त्वे, रंगनाथन यांचे सिद्धांत सांगितलेले आहेत, ग्रंथनिवड करताना कोणती काळजी घ्यावी याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे. ग्रंथनिवड करण्यासाठी कोणती साधने उपयुक्त ठरतात याची यादी दिली आहे. प्रत्यक्ष ग्रंथखरेदी कशी करावे याचे टप्पे दिले आहेत. गुड ऑफिसेस कमिटीने ग्रंथविक्रेत्यांना दिलेल्या सूचनाही प्रस्तुत प्रकरणात दिल्या आहेत. ग्रंथखरेदी केल्यानंतर त्याची दाखल नोंदवहीमध्ये नोंद करणे आवश्यक असते. ही नोंद कशी करावी ते दिले आहे. त्यानंतर देणगी नोंदवही नियतकालिकांची दाखल नोंदवही व त्यातील रकाने कोणते असतात याची माहिती दिली आहे.

ग्रंथ विकत घेतल्यानंतर त्यावर योग्य ते सोपस्कर करावे लागतात. यामध्ये शिक्के मारणे, चिठ्ठ्या चिटकविणे, पाकिटे चिटकविणे, ग्रंथपृष्ठे तपासणे इ. यानंतर ग्रंथाचे तालिकीकरण करावे लागतात. ग्रंथालयातील आणखी एक महत्त्वपूर्ण विभाग म्हणजे नियतकालिके विभाग या नियतकालिक विभागात कोणती कामे असतात याबाबतचे वर्णन केले आहे. नियतकालिके नोंद करण्याची द्विपत्र व त्रिपत्र पद्धती याविषयक माहिती दिली आहे.

सदर प्रकरणात ग्रंथसंग्रहाची निवड करण्यापासून ते ग्रंथावर करण्याचे विविध सोपस्कार याबाबत सविस्तर माहिती देण्यात आली आहे.

प्रकरण ५ : वाचकांच्या गरजा पुरविणे

सर्वाना सर्व प्रकारचे ज्ञानसाहित्य उपलब्ध करून देताना समता पाळली पाहिजे या निकषावर आधारून सार्वजनिक ग्रंथालयातील सेवा दिल्या जातात. ग्रंथालयात येणाऱ्या प्रत्येक वाचकांच्या गरजा पुरविणे हे ग्रंथालयाचे कर्तव्य आहे. यासाठी ग्रंथालयात येणारा वाचक कोणता व त्याच्या गरजा काय आहेत याची माहिती प्रस्तुत प्रकरणात दिली आहे. ग्रंथांची देवघेव करण्यासाठी वेगवेगळ्या पद्धती कोणत्या याचीही माहिती सदर प्रकरणात दिली आहे. ग्रंथ मोजणी

का करावी? ग्रंथ मोजणीचे फायदे व तोटे, ग्रंथमोजणी करण्याच्या विविध पद्धती याबाबत सविस्तर वर्णन प्रस्तुत प्रकरणात केले आहे. ग्रंथालयामध्ये असलेले ग्रंथ गहाळ देखील होतात. त्यासाठी एक नोंदवही ठेवली जाते त्याला रद्दबातल नोंदवही असे म्हणतात. या नोंदवहीचे फायदे तसेच रद्दबातल नोंदवहीत असणारे रकाने याबाबतची माहिती सदर प्रकरणात दिली आहे.

प्रकरण ६ : सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन आणि प्रसार

सुरुवातीस ग्रंथालयांचे व्यवस्थापनासाठी इफ्ला / युनेस्कोने सुचविलेले नियम देण्यात आले आहेत. सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी विविध कौशल्ये सुचविण्यात आली आहेत. यामध्ये ग्रंथपालाकडे नेतृत्व आणि प्रेरणा देणे, व्यवस्थापक मंडळ आणि अनुदान देणाऱ्या संस्थांशी संबंध प्रस्थापित करणे, नियोजन आणि धोरण ठरविणे, ग्रंथालयांची नेटवर्क्स निर्मिती करणे, वित्तीय व्यवस्थापन करणे, ग्रंथालय साधन संपत्तीचे व्यवस्थापन करणे, ग्रंथालय सेवकांचे व्यवस्थापन करणे, सार्वजनिक ग्रंथालय पद्धतींचे नियोजन आणि विकास करणे. बदलाचे व्यवस्थापन करणे, भवितव्यासाठी नियोजन करणे, अधिकार प्रदान करणे, वित्तीय नियंत्रण आणि ग्रंथालयातील उपक्रमांचे मूल्यमापन करणे, कामगिरीचे मोजमाप करणे, ग्रंथालयांचा प्रसार करणे इ. ग्रंथालयांचा प्रसार आणि प्रोत्साहन करण्यासाठी प्रोत्साहनाची धोरणे निश्चित केली पाहिजेत. प्रोत्साहनाच्या योजना तयार कराव्यात. प्रसारमाध्यमांबरोबर काम करावे, समाजाचा पाठिंबा मिळविणे, ग्रंथालय सेवेला पाठिंबा मिळविणे, व्यवस्थापक मंडळाबरोबर काम करणे इ. कामांविषयी सविस्तर माहिती दिली आहे.

प्रकरण ७ : वार्षिक अहवाल व आकडेवारी

ग्रंथालय ही सार्वजनिक संस्था आहे. अनेक ग्रंथालयांना केंद्रशासन, राज्यशासन, विद्यापीठ अनुदान मंडळ, राजाराम मोहन रॉय लायब्ररी फाँडेशन कोलकत्ता यांसारख्या मंडळाकडून अनुदान मिळत असते. त्यामुळे ग्रंथालयाला दिलेला पैसा योग्यप्रकारे वापरला जातो का नाही याची माहिती मिळते. म्हणजेच वार्षिक अहवाल म्हणजे ग्रंथालयाने वर्षभरामध्ये केलेल्या कामाचे अधिकृत रेकॉर्ड असते. प्रस्तुत प्रकरणात वार्षिक अहवालात कोणत्या बाबी असतात याची सविस्तर माहिती दिली आहे.

प्रकरण ८ : ग्रंथालयाचा अर्थसंकल्प

एखाद्या ग्रंथालयाचा अर्थसंकल्प म्हणजे ग्रंथालयासाठी लागणारा खर्च व तो पैसा जमा करण्याची साधने यांचा तक्ता होय. प्रस्तुत प्रकरणात ग्रंथालयांचा अर्थसंकल्प तयार करण्याची पद्धती यामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयाचा तसेच शैक्षणिक ग्रंथालयाचा अर्थसंकल्प याबाबत माहिती देण्यात आली आहे.

प्रकरण ९ : ग्रंथालय नियम

ग्रंथालय कारभारामध्ये शिस्त निर्माण करण्यासाठी नियमांची आवश्यकता असते. सदर प्रकरणात ग्रंथालय नियमांची आवश्यकता, ग्रंथालय नियमांमध्ये परिस्थितीनुसार बदल करावयास हवेत याचा विचार करून लेखकाने ग्रंथालय नियमात कोणकोणत्या बाबींची तरतूद असावी याबाबत सविस्तर विवेचन केले आहे.

प्रकरण १० : ग्रंथांचे जतन, निगा आणि बांधणी

ग्रंथांचे प्रमुख शत्रू कोणते व या शत्रूंपासून ग्रंथांचे संरक्षण कसे करावे याबाबतची माहिती प्रस्तुत प्रकरणात दिली आहे. ग्रंथबांधणी केल्यामुळे ग्रंथांचे आयुष्य वाढते. ग्रंथबांधणी करण्याचे विविध प्रकार या प्रकरणात दिले आहेत.

प्रकरण ११ : ग्रंथालयाचा हिशेब

ग्रंथालयाचा हिशेब ठेवण्यासाठी ग्रंथालयामध्ये वेगवेगळ्या नोंदवह्या ठेवाव्या लागतात. यामध्ये दैनंदिन रक्कम जमा, डेली कॅश रजिस्टर, बीजक नोंदवही या नोंदवहीमुळे होणारे फायदे, विल्हेवाटी रजिस्टर, जड वस्तू नोंदवही याविषयी माहिती प्रस्तुत प्रकरणात दिली आहे.

प्रकरण १२ : ग्रंथालयीन पत्रव्यवहार

ग्रंथालयातील वेगवेगळ्या कामांसाठी पत्रव्यवहार करावा लागतो. ग्रंथालयातील विविध विभागातील फाईलींची नावे सदर प्रकरणात दिली आहेत.

प्रकरण १३ : ग्रंथालयातील गहाळ ग्रंथ

सदर प्रकरणात ग्रंथालयातील ग्रंथ, नियतकालिके यांच्या भांडार पडताळणीबाबत महाराष्ट्र शासन वित्त विभाग यांचे निर्णय दिले आहेत.

भाग २, प्रकरण १४ : महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा १९६७

सदर प्रकरणात सन १९६७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३४ मराठीत व इंग्रजीत दिलेला आहे. यामध्ये प्रारंभिक भागात विविध व्याख्या देण्यात आल्या आहेत. राज्य ग्रंथालय परिषदेची स्थापना, परिषदेच्या सभा, संचालकांची कामे, सार्वजनिक ग्रंथालयांची प्रस्थापना व परिरक्षण, ग्रंथालय निधी, अहवाल व निरीक्षण यांचा समावेश केला आहे.

प्रकरण १५ : नियम / अनुदान संहिता

महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय (सहायक अनुदान आणि इमारत व साधनसामग्री यासाठी मान्य) नियम १९७०, १९७३ यानुसार सदर प्रकरणात सार्वजनिक ग्रंथालयांना मान्यता व अनुदानाविषयी सविस्तर चर्चा केली आहे. प्रकरणाच्या शेवटी सार्वजनिक ग्रंथालयांचा कायापालट होणारा उच्च व तंत्र शिक्षणमंत्री राजेश टोपे यांचा निर्णय दिला आहे.

प्रकरण १६ : नागरिकांची सनद ग्रंथालय संचनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

सदर प्रकरणात ग्रंथालय संचालनालयातर्फे शासनमान्य सार्वजनिक ग्रंथालयांना त्यांच्या वर्गवारीनुसार देण्यात येणाऱ्या परिरक्षण अनुदानाचे वार्षिक दर चार्टमध्ये दिले आहेत. इमारत अनुदान, साधन सामग्री अनुदान, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर उत्कृष्ट सार्वजनिक ग्रंथालय पुरस्कार, डॉ.एस.आर.रंगनाथन ग्रंथमित्र पुरस्कार, राजाराम मोहन रॉय ग्रंथालय प्रतिष्ठान कोलकत्ता, अर्थसाहाय्य योजना याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे. प्रकरणाच्या शेवटी परिशिष्टामध्ये ग्रंथालय संचलनायांतर्गत ३५ शासकीय विभागीय व जिल्हा ग्रंथालयांचे पत्ते दिले आहेत. त्यानंतर ग्रंथालय संचनालय, नगर भवन, मुंबई अंतर्गत असलेल्या अधिकारी व कर्मचाऱ्यांचे कामे आणि जबाबदाऱ्या यांचा तपशील दिला आहे. ग्रंथपालन प्रमाणपत्र परीक्षा वर्ष २०१० मधील अमरावती विभाग, पुणे विभाग, मराठा विभाग, नाशिक विभाग, नागपूर विभाग यांना संपर्क करता यावा यासाठी त्यांचा संपूर्ण पत्ता दूरध्वनीसह या प्रकरणात दिला आहे.

प्रकरण १७ : शासनाकडे सादर करावयाचे कागदपत्र / प्रस्ताव

सार्वजनिक ग्रंथालयाने शासनाकडे कोणकोणती कागदपत्रे सादर करावयाची याची माहिती नमुन्यासह दिली आहे. यामध्ये वार्षिक अहवाल, ग्रंथालयाचा वर्ग / दर्जाबदल, अनुदानाबाबत प्रस्ताव, इमारत अनुदान इ. समावेश आहे. १०० वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वर्ष झालेल्या राज्यातील ७७ ग्रंथालयांना त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रत्येकी ५ लाखाचे विशेष अनुदान देण्याबाबत

महाराष्ट्र शासनाचा निर्णय दिला आहे. परिशिष्ट 'अ' मध्ये राज्यातील शासन मान्यता प्राप्त ग्रंथालयांची यादी दिली आहे.

प्रकरण १८ : परिशिष्टे

या घटकात इफला/ युनेस्कोने सार्वजनिक ग्रंथालयासाठी तयार केलेला जाहीरनामा दिला आहे. तसेच परिशिष्ट दोनमध्ये द डिलीव्हरी ऑफ बुक्स अँड न्युजपेपर अँक्ट दिला आहे. परिशिष्ट तीनमध्ये दि प्रेस अँड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स अँक्ट या कायद्यातील काही महत्वाचा भाग दिला आहे. परिशिष्ट ४ मध्ये महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीतील महत्त्वपूर्ण कालखंड दिला आहे. यामध्ये मुद्रणपूर्व कालखंड, पेशवाई कालखंड, मुद्रित ग्रंथांची ग्रंथालये यामधील पहिला टप्पा म्हणजे लिटररी सोसायटीची स्थापना, दुसरा टप्पा म्हणजे नेटिव जनरल लायबऱ्यांची स्थापना, महाराष्ट्रीय ग्रंथालयांचा तिसरा टप्पा म्हणजे मराठी ग्रंथसंग्रहालयांची स्थापना, चौथा टप्पा म्हणजे मोफत सार्वजनिक वाचनालयांची स्थापना, महाराष्ट्रीय वाचनालय संघाची स्थापना, फैजी कमिटीची स्थापना, सातवा टप्पा म्हणजे ग्रंथालय खाते निर्माण करणे, सार्वजनिक ग्रंथालयांना मान्यता व अनुदान देणे, आठवा टप्पा म्हणजे महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाची स्थापना करणे आणि शेवटचा टप्पा म्हणजे ग्रंथालय कायदा मंजूर करणे, शेवटी महाराष्ट्रातील शासकीय विभागीय ग्रंथालयांची नावे व पत्ते दिलेले आहेत.

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन हे पुस्तक सार्वजनिक ग्रंथालयांसाठी तसेच ग्रंथपालन वर्गाना उपयुक्त असे आहे. सार्वजनिक ग्रंथालय सुरू करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व बाबी सदर पुस्तकात देण्यात आल्या आहेत. तसेच महाराष्ट्र ग्रंथालय कायदा १९६७ ची संहिता मराठीतून दिल्यामुळे समजण्यास सोपी वाटते. (महाजन, २०११)

७४) मी पीएच.डी. होणारच! (२०१२). पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन. १२४ पृष्ठे. किंमत २५० रुपये

सदर ग्रंथामध्ये पीएच.डी ला प्रवेश घेण्यापासून पीएच.डी उत्तीर्ण होऊन प्रबंधाचे प्रकाशन करण्यापर्यंतच्या सर्व प्रक्रियांविषयी मार्गदर्शन ग्रंथालय क्षेत्रातील अनुभवी लेखक तसेच पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल डॉ.शां.ग.महाजन यांनी केले आहे. सदर ग्रंथाचे प्रकाशन युनिव्हर्सल

प्रकाशन पुणे यांनी केले असून ग्रंथाची बांधणी उत्तम असून अतिशय दर्जेदार असा कागद वापरला आहे. आकर्षक असे मुखपृष्ठ आहे. वाचण्यास सुलभ असा फॉन्ट, आकर्षक मुद्रण इ. ग्रंथाची भौतिक वैशिष्ट्ये आहेत.

पीएच.डी परीक्षा देणाऱ्या महाराष्ट्रातील पुणे, मुंबई, नाशिक इ. सर्व विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना व मार्गदर्शकांना उपयुक्त असे पुस्तक आहे. या संदर्भात प्रकरणनिहाय आढावा पुढे घेण्यात आलेला आहे.

प्रकरण एकमध्ये पीएच.डी. म्हणजे काय, पीएच.डी. पदवी मिळवण्यासाठी किती कालखंड लागतो, पीएच.डी. पदवीसाठीची नियमावली प्रवेश परीक्षा, पीएच.डी.मार्गदर्शक, पीएच.डी. मिळवल्याने कोणते फायदे होतात याबाबत सविस्तर वर्णन या प्रकरणात केले आहे. प्रकरणाच्या शेवटी अतिशय सुंदर प्रेरणादायी ठरणारे पुस्तक ऑस्कर पिस्टोरियस - ड्रीमरनर वाचण्याचा संदेश लेखकाने दिला आहे की, ज्यामुळे पीएच.डी. करण्याचा आत्मविश्वास प्रत्येक विद्यार्थ्यांमध्ये येईल.

प्रकरण दोनमध्ये पुणे विद्यापीठ पीएच.डी शिक्षणक्रमाच्या पुस्तिकेमध्ये संशोधनासाठी जी मार्गदर्शक तत्त्वे घालून दिली आहेत ती मराठी व इंग्रजी दोन्ही भाषांमधून दिली आहेत. संशोधनासाठी नियोजन करणे तसेच संशोधनाचे प्रत्यक्ष कार्य यामध्ये सामग्री जमा करण्यापासून ते प्रबंधाचे लेखन करण्यापर्यंतच्या सर्व गोष्टींचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण तीनमध्ये पीएच.डी. करत असताना कोणता विषय निवडावा हा बिकट प्रश्न विद्यार्थ्यांसमोर उभा राहतो. याचा विचार लेखकाने करूनच विषय निवडीसाठी मार्गदर्शक ठरणाऱ्या गोष्टी सदर प्रकरणात दिल्या आहेत. विषय निवड करीत असताना १) मान्य प्रबंधाच्या सूच्या तपासाव्यात. तसेच २) विद्यापीठाने मान्य केलेले प्रबंध पहावेत अशी सूचना केली आहे. विषय निवड करीत असताना आपण जेथे काम करतो, जो विषय आपल्या आवडीचा आहे तो विषय निवडावा. उदाहरणादाखल त्यांनी निवडलेला पीएच.डी. चा विषय कसा निवडला ते सांगितले आहे.

प्रकरण चारमध्ये पीएच.डी. प्रबंधाचा आराखडा कसा असावा याची माहिती सदर प्रकरणात दिली आहे. उदाहरणादाखल त्यांनी स्वतःचा पीएच.डी.च्या प्रबंधाचा प्रकरणनिहाय

आराखडा मांडलेला आहे. प्रकरण पाचमध्ये संशोधन शीर्षकातील महत्त्वाच्या शब्दांच्या व्याख्या, मागील संशोधनाचा आढावा, संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनपद्धती आणि अभ्यास करण्यासाठी वापरलेली ज्ञानसाधने या गोष्टींचे विवेचन सदर प्रकरणात केले आहे. प्रकरण सहामध्ये पीएच.डी. चे कार्य करित असताना मार्गदर्शकाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची असते. ज्या ज्या ठिकाणी संशोधकाला अडचण येते त्या ठिकाणी वाट दाखविण्याची भूमिका मार्गदर्शक करित असतो. संशोधनासाठी मार्गदर्शकाडून मार्गदर्शन कसे मिळवावे, त्यांची भेट केव्हा घ्यावी यासंबंधित माहिती या प्रकरणात दिली आहे. डॉ.महाजन यांनी या ठिकाणी स्वतःचे अनुभव व्यक्त केले आहेत.

प्रकरण सातमध्ये संशोधन करण्यासाठी संशोधन सामग्री लागते. ही सामग्री व ज्ञानसाधने उपलब्ध होण्याचे ठिकाण म्हणजे ग्रंथालय. ग्रंथालयातील संशोधनासाठी उपयुक्त ज्ञानसाधनांचा परिचय सदर प्रकरणात केला आहे. प्रकरण आठमध्ये जगात सर्वात बहुमोल वस्तू म्हणजे वेळ. वेळ एकदा गेली की, आयुष्यात परत मिळत नाही. संशोधन कार्यात वेळेचे नियोजन कसे करावे तसेच प्रा.न.र.फाटक यांनी संशोधकासाठी घालून दिलेली नियमावली सदर प्रकरणात दिली आहे. प्रकरण नऊमध्ये संशोधन प्रबंधाचे काम करित असताना कामाचे वेळापत्रक तयार करावे लागते. प्रबंधाचे वेळापत्रक कसे तयार करावे ते प्रस्तुत प्रकरणात दिले आहे.

प्रकरण दहामध्ये प्रबंधलेखन चांगले होण्यासाठी डॉ.महाजन यांनी (Technical writing, Revised edition (by) Gordon H. Mills (and) John, A Walter, New York, Holt, Rinehart and Winston, Inc, 1962 PUJL) वरील पुस्तक वाचण्याचे सुचविले आहे. याच पुस्तकात प्रबंधलेखनासाठी दिलेली तंत्रे येथे विशद केली आहेत. पीएच.डी. करणाऱ्यांनी चौफेर वाचन केले पाहिजे असेही सुचविले आहे. प्रकरण अकरामध्ये प्रबंधाचे लेखन चांगल्या पद्धतीने कसे होईल यासाठी काही सूचना तसेच त्यांना आलेले प्रत्यक्ष अनुभव या प्रकरणात मांडलेले आहेत.

प्रकरण बारामध्ये टीपा प्रत्येक प्रकरणाचे शेवटी घ्यावयाच्या असतात तर सूची सर्व प्रकरणानंतर शेवटी घ्यावयाची असते. टीपा कशासाठी घ्यावयाच्या असतात, यादी देण्यामागील हेतू कोणता, सूची देण्यासाठीचे नियम व त्यांचे नमुने प्रकरणाच्या शेवटी जोडले आहेत.

प्रकरण तेरा The Conducting Chapter Conclusions and Contributions of this study या प्रकरणात डॉ.महाजन यांच्या पीएच.डी. प्रबंधाचे निष्कर्ष मांडलेले आहेत. त्यावरून

आपल्याला निष्कर्ष कसे मांडावयाचे याची कल्पना येते. प्रकरण चौदामध्ये प्रबंधाचे लेखन कार्य पूर्ण झाल्यानंतर टंकलिखित केलेला प्रबंध विद्यापीठाला सादर करावा लागतो. परीक्षकांनी अहवालास अनुकूलता दर्शविल्यानंतर प्रबंधाचे सादरीकरण करावे लागते. प्रबंधाचे सादरीकरण हा पीएच.डी. साठीचा अंतिम टप्पा होय. हा अंतिम टप्पा पार करताना कोणती खबरदारी घ्यावी याची माहिती या प्रकरणात दिली आहे. प्रकरण पंधरामध्ये प्रबंध प्रकाशन केल्यामुळे स्वतःच्या ज्ञानात भर पडते. तसेच इतरांनाही आपला प्रबंध मार्गदर्शक ठरत असतो. यासाठी प्रबंधाचे प्रकाशन करावे हा संदेश या प्रकरणात दिला आहे.

प्रकरण सोळांमध्ये पीएच.डी. करित असताना आपण अनेक ग्रंथालयांना भेटी देतो. अनेक ग्रंथांचे वाचन होते. काही ग्रंथ विकत घेत असतो. यानिमित्ताने आपण स्वतःचा ग्रंथसंग्रह विकसित करावा अशी सूचना प्रस्तुत प्रकरणात केली आहे. प्रकरण सतरामध्ये पीएच.डी. पदवी मिळवल्यानंतर आपला आर्थिक फायदा होतो पण त्याचबरोबर आपला सन्मानदेखील होतो. परंतु त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे एखाद्या प्रश्नाचा सखोल विचार करण्याची, त्याचे निःपक्षपणे पृथःकरण करून प्रश्न सोडवण्याचे तंत्र आपल्यामध्ये विकसित होते. पीएच.डी. केल्यामुळे आपल्या जीवनशैलीत बदल होत असतो. हे समजण्यासाठी अनेक उदाहरणांचा ऊहापोह सादर प्रकरणात केला आहे. प्रकरण अठरा मध्ये संदर्भ साधनांची सूची दिली आहे. शेवटी परिशिष्टे देण्यात आली आहेत.

मी पीएच.डी. होणारच हा ग्रंथ पीएच.डी. करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अतिशय मार्गदर्शक असा ग्रंथ आहे. पीएच.डी. च्या प्रवेश प्रक्रिया पासून ते प्रबंधाचे सादरीकरण करण्यापर्यंतचे सर्व टप्पे अतिशय सोप्या भाषेत सांगितले आहेत. विशेष म्हणजे डॉ.महाजन यांना पीएच.डी. करताना आलेले अनुभव येथे कथन केले आहेत. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रामध्ये तसेच इतर सर्वच विषयामध्ये संशोधन करणाऱ्या संशोधकांना हा ग्रंथ मार्गदर्शक आहे. त्यांनी हा संदर्भग्रंथ जरूर संग्रही ठेवावा. (महाजन, २०१२)

७५) हसतखेळत एम.फिल करा. (२०१३). पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन. १६३ पृष्ठे. किंमत २५० रुपये.

मानवाला सतत प्रगती कराविशी वाटते. प्रगती करण्याचे मुख्य साधन म्हणजे शिक्षण. विशेषतः उच्च शिक्षण घेणे. उच्च शिक्षण घेण्याच्या दोन महत्त्वाच्या पायऱ्या म्हणजे एक एम.फिल. पदवी आणि नंतर पीएच.डी. पदवीधारक बनणे. या पुस्तकामध्ये एम.फिल. ही पदवी हसतखेळत साध्य कशी करायची? याचे सोदाहरण विवेचन केले आहे. सदर ग्रंथाची रचना एकूण पंधरा प्रकरणात केलेली आहे.

पहिल्या प्रकरणामध्ये एम.फिल. बाबत सर्वसाधारण माहिती दिलेली आहे. यामध्ये एम.फिल. करण्यासाठी शैक्षणिक गुणवत्ता, प्रवेश परीक्षा, प्रवेश अर्ज, फी, कालखंड, अभ्यासकेंद्र, मार्गदर्शक, एम.फिल.शिक्षणक्रमाचे फायदे याबाबत माहिती दिलेली आहे. प्रकरण दोनमध्ये एम.फिल. अभ्यासाची पूर्वतयारी कशी करावी याबाबत अतिशय सोप्या शब्दात विवेचन या प्रकरणात केले आहे. प्रकरण तीन मध्ये एम.फिल. शिक्षणक्रमाची रचना कशी असते त्याचा तपशील दिला आहे. उदाहरणादाखल पुणे विद्यापीठ आणि यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठांचा शिक्षणक्रम या प्रकरणात दिला आहे. सदर अभ्यासक्रमासाठी संदर्भग्रंथांची सूची देखील देण्यात आली आहे.

प्रकरण चार मध्ये शिक्षणक्रमानुसार अभ्यास कसा करावा, कोणते ग्रंथ वाचावेत याची माहिती दिली आहे. संशोधनाची विषय निश्चिती कशी करावी यासाठी वेगवेगळे मार्ग उदाहरणादाखल दिलेले आहेत. प्रकरण पाचमध्ये संशोधन कार्यातील प्रगती पुस्तकात कोणकोणत्या बाबी असाव्यात ते या प्रकरणात नमूद केले आहे. संशोधन कार्य करीत असताना मार्गदर्शकांच्या भेटी घेणे, दैनंदिनी लिहिणे याविषयी विवेचन प्रस्तुत प्रकरणात केले आहे. एम.फिल. विषय निवडीसाठी पीएच.डी. चे प्रबंधदेखील पाहणे जरूरीचे असते. या प्रकरणाच्या शेवटी ज्यांनी पीएच.डी.केली आहे त्यांची नावे व विषय दिलेले आहेत.

प्रकरण क्र.६ पासून पुढे प्रात्यक्षिक म्हणून संशोधन अहवाल सादर करण्याची चर्चा केली आहे. संशोधन अहवाल लेखनाचे एकूण तीन टप्पे पडतात. त्यातील पहिला टप्पा म्हणजे प्राथमिक विभाग. या विभागात प्रथमपृष्ठ, प्रतिज्ञापत्र, प्रमाणपत्र, ऋणनिर्देश, अनुक्रमणिका या बाबी येतात. प्रथम पृष्ठ कसे असावे ते उदाहरणासहित दिले आहे. प्रकरण सातमध्ये एम.फिल. ही पदवी संशोधनावर आधारित असते. संशोधन अहवालातील माहिती प्राथमिक प्रकरणात दिलेली

आहे. यामध्ये विषय निवड, अभ्यासाची आवश्यकता, व्याप्ती, उद्दिष्टे, आराखडा, संशोधन पद्धती इ. गोष्टी एक उदाहरण घेऊन मांडलेल्या आहेत. त्यामुळे अभ्यासकांना स्वतःच्या संशोधनाचा आराखडा तयार करणे सोपे जाईल. प्रकरण आठमध्ये आपण ज्या विषयावर संशोधन कार्य करीत असतो त्याविषयी पूर्वी काही संशोधन कार्य झाले आहे का, ते पाहणे आवश्यक असते. त्यामुळे आपल्या संशोधन कार्याची दिशा निश्चित करता येते. सदर प्रकरणात 'नामवंत पुणेकरांचा चरित्रकोश' या एम.फिल.च्या विषयास अनुसरून साहित्यशोध कसा घेतला, कोठून घेतला त्याची माहिती दिली आहे. साहित्यशोधाच्या नोंदी कशा घ्याव्यात त्याचा उत्तम नमुना दिला आहे.

प्रकरण नऊमध्ये संशोधनास अनुसरून माहिती संकलित करण्यासाठी कोणती पद्धत वापरावी, नामवंत पुणेकरांचा चरित्रकोश या विषयावर माहिती मागवताना प्रश्नावली कशी असावी ते उदाहरणासहित दिलेले आहे. प्रकरण दहामध्ये संशोधन अहवाल चांगला होण्यासाठी अहवालाचे बहिरंग व अंतरंग आकर्षक असणे गरजेचे असते. ही आकर्षकता येण्यासाठी लेखकाने या प्रकरणात लेखन पद्धतीसाठी काही महत्त्वाच्या सूचना दिल्या आहेत. लेखन कसे करावे यासाठी वाचनीय अशी पुस्तकांची नावेदेखील लेखकाने सुचवली आहेत. संशोधन अहवाललेखनाचे मूल्यमापन कसे होते, तळटीपा कशा घ्याव्यात याची माहिती सदर प्रकरणात दिली आहे.

प्रकरण अकरामध्ये अहवालाचे टंकलेखन कसे करावे उदा. कागद, फॉन्ट, ओळीतील अंतर, छपाई, बांधणी इ. विषयी माहिती सदर प्रकरणात दिली आहे. संशोधन अहवाल विद्यापीठाकडे सादर करताना लागणाऱ्या बाबी सदर प्रकरणात नमूद केल्या आहेत. प्रकरण बारामध्ये संशोधन अहवाल सादरीकरण करण्याच्या पायऱ्या, मूल्यमापन निकष व गुणदान पद्धती याचे सविस्तर वर्णन या प्रकरणात दिले आहे.

प्रकरण तेरामध्ये संशोधन ही प्रक्रिया आहे. त्यामध्ये अनेक कार्ये पूर्ण करावयाची असतात. सदर प्रकरणात संशोधन कार्याच्या अवस्था सांगितल्या आहेत. प्रकरणाच्या शेवटी एम.फिल. संशोधन अहवाल पूर्ण करण्यासाठी वेळापत्रक तयार केले आहे. या वेळापत्रकाप्रमाणे जर विद्यार्थ्यांनी काम केले तर वेळेत संशोधन कार्य पूर्ण होईल. प्रकरण चौदामध्ये संशोधन कार्य

करीत असताना मार्गदर्शकांना वेळोवेळी भेटणे गरजेचे असते. कमीत कमी आठ वेळा मार्गदर्शकाची भेट घ्यावी लागते. या प्रत्येक भेटीत मार्गदर्शकांशी कोणती चर्चा करावी याची माहिती या प्रकरणात दिली आहे.

प्रकरण पंधरामध्ये संदर्भ साधनांची मराठीतील व इंग्रजीतील सूची या प्रकरणात दिली आहे. परिशिष्टामध्ये डॉ.रंगनाथन यांची एखाद्या विषयाचा अभ्यास करण्याची पद्धती, एम.फिल. परीक्षा नमुना प्रश्नपत्रिका, संशोधनामध्ये तंत्रज्ञानाचा उपयोग कसा करावा, याचबरोबर काही विद्यापीठांच्या वेबसाईट्स शेवटी दिलेल्या आहेत.

सदर पुस्तकात एम.फिल. पदवी कोणताही ताणतणाव न घेता हसत खेळत कशी साध्य करायची याचे सोदाहरण विवेचन केले आहे. पहिल्या पाच प्रकरणांमध्ये एम.फिल. ची तात्त्विक माहिती सांगितली आहे तर पुढील प्रकरणात प्रात्यक्षिक कार्य कसे करावे त्याचे नियोजन दिले आहे. वरील पुस्तक विद्यार्थी तसेच प्राध्यापकांना उपयुक्त असे आहे. (महाजन, २०१३)

७६) विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन (२०१३), पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, १९५ पृष्ठे. किंमत २५० रु.

विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन (Academic library System) हा विषय सरांनी पुणे विद्यापीठाच्या ग्रंथालयशास्त्र विभागात दहाहून अधिक वर्षे शिकविला ग्रंथाची रचना एकूण सतरा प्रकरणात केली आहे. प्रकरण एकमध्ये शिक्षण म्हणजे काय? शिक्षणाचे चार घटक शैक्षणिक ग्रंथालय याबाबत माहिती दिली आहे. प्रकरण दोनमध्ये विद्यार्थी, शिक्षक आणि संशोधक यांच्या दृष्टिकोनातून ग्रंथालयांची भूमिका कशी महत्वाची आहे ते सांगितले आहे. ग्रंथसंग्रह विकास धोरण आणि ग्रंथ रद्दबातल करण्याची प्रक्रिया प्रकरण तीनमध्ये दिली आहे. शैक्षणिक ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रहाची मांडणी कशी असते ते प्रकरण चारमध्ये दिले आहे. विद्यापीठीय आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालयांसाठी युजीसी कशी मदत करते याबाबत माहिती प्रकरण पाचमध्ये दिली आहे. शैक्षणिक ग्रंथालयात कोणत्या प्रकारच्या सेवा देतात याची माहिती प्रकरण सहामध्ये दिली आहे. प्रकरण सातमध्ये ग्रंथालयाचे वित्तीय व्यवस्थापन कशा पद्धतीने केले जाते याची माहिती दिली आहे. ग्रंथालयातील सेवकवर्ग व त्यांची कामे प्रकरण आठमध्ये

दिली आहेत. ग्रंथालय सेवकांसाठी निरंतर शिक्षण हा भाग प्रकरण नऊमध्ये दिला आहे. ग्रंथालय सेवकांशी संवाद कशा पद्धतीने साधावा याची माहिती प्रकरण दहामध्ये दिली आहे. ग्रंथालय समिती तसेच वार्षिक अहवाल व आकडेवारी याबाबत माहिती प्रकरण बारामध्ये दिली आहे. रिसोर्स शेअरिंग म्हणजे काय याबाबत माहिती प्रकरण तेरामध्ये दिली आहे. विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील विशेष उपक्रम याबाबत माहिती प्रकरण चौदामध्ये दिली आहे.

सदर ग्रंथामधून विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन कशा पद्धतीने केले जाते ते सांगितले आहे. सोपी व सुटसुटीत अशी भाषा वापरली आहे.

७७) वाचन संस्कृती जोपासावी (२०१४) पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, १३६ पृष्ठे, किंमत १५० रुपये.

या ग्रंथात चांगले ग्रंथ वाचल्यामुळे व उत्कृष्ट लेखन केल्यामुळे जीवनामध्ये आनंद कसा निर्माण होतो याविषयी लेख दिले आहेत. या ग्रंथात डॉ. महाजन यांनी केलेल्या स्फुट लेखनातील २९ लेखांचा समावेश केला आहे.

वाचन संस्कृती जोपासावी हा ग्रंथ वाचनांविषयी आवड निर्माण करणारा असाच आहे. हे सर्व लिखाण दै. केसरी, दै. सकाळ, लोकसत्ता इ. वृत्तपत्रामध्ये आकाशवाणी, पुणे केंद्रावरील व्याख्याने वाटचाल वार्षिक, साहित्यसूची आणि इतर मासिकात प्रसिद्ध झाले आहे.

78) Writing A Ph. D. thesis (Principles and Practice (2014). Pune : Universal Publications, 199P, 250 Rs.

सदर ग्रंथामध्ये पीएच. डी. ला अॅडमिशन घेण्यापासून ते पीएच. डी. प्रबंध सादर करण्यापर्यंतच्या सर्व टप्प्यांचे सविस्तर विवेचन केले आहे. हा ग्रंथ इंग्रजी भाषेतून पीएच. डी. करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी, मार्गदर्शकांसाठी विद्यापीठ आणि कॉलेजमधील शिक्षकांसाठी उपयुक्त आहे.

७९) महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण. इ.स.१९५८ ते २०१४.

(२०१४). पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन. ९१ पृष्ठे. किंमत १५० रुपये.

प्रस्तुत ग्रंथात पुणे विद्यापीठाचे पहिले ग्रंथपाल कृष्णाजी शंकर हिंगवे यांच्या ग्रंथालयीन शिक्षणाची व पुणे विद्यापीठातील कार्याची माहिती दिली आहे. तसेच ग्रंथपालन वर्गास पुणे विद्यापीठात त्यांनी सुरुवात केली. अनेक ग्रंथालय परिषदांमधील त्यांचा सहभाग ग्रंथालय व्यवस्थापनाचे धडे, झोकून देऊन काम करण्याची वृत्ती, त्यांचे बहुविध कार्य आणि सन्मान व त्यांचे वाचन चळवळीस त्यांनी दिलेले प्रोत्साहन याची माहिती या पहिल्या प्रकरणात दिली आहे.

प्रकरण दोनमध्ये पुणे विद्यापीठाची स्थापना, विविध विभाग, या विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू, प्रभारी कुलगुरू, उपकुलगुरू, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागप्रमुख, या विभागातील प्राध्यापक, सध्या कार्यरत प्राध्यापक स्टाफ यांची माहिती दिली आहे.

प्रकरण तीनमध्ये पुणे विद्यापीठातील डिप्लोमा इन लायब्ररीयनशिप १९५८ ते १९६५ चा आढावा डॉ.महाजन यांनी घेतला आहे. यामध्ये ग्रंथपालन वर्गासाठीचे विषय, विषयनिहाय गुण, वर्गीकरणाचे शिक्षक र.श.पारखी यांचा सत्कार व त्यांचे नांवे पारितोषिक, डिप लिब. वर्गाचे योगदान याची माहिती यामध्ये दिली आहे.

प्रकरण चारमध्ये भारतात बी.लिब. वर्गाची सुरुवात कशी झाली. डॉ.एस.आर.रंगनाथन समितीचे कार्य यांची माहिती या प्रकरणात डॉ.महाजन यांनी देऊन पुणे विद्यापीठातील बी.लिब. वर्गाची सुरुवात, विविध विषय, विद्यापीठाचे पहिले ग्रंथपाल हिंगवे सरांचा सत्कार याची माहिती दिली आहे. प्रकरण पाचमध्ये एम.लिब. शिक्षणक्रमाला पुणे विद्यापीठातील सुरुवात, एम.लिब.साठी विषय, अंतर्गत व वार्षिक परीक्षेचे गुण याची माहिती दिली.

प्रकरण सहामध्ये डॉ.महाजन सरांनी ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणक्रमामध्ये काय काय सुधारणा झाल्या. १९८२ ला ग्रंथालय शास्त्रातील सायं वर्ग, सुट्टीतील एम.लिब. शिक्षणक्रम, पीएच.डी. शिक्षणक्रमाची सुरुवात, बी.लिब. व एम.लिब. चा सुधारित अभ्यासक्रम याची माहिती दिली आहे. प्रकरण सातमध्ये संगणक युगामध्ये पदार्पण १९८७-९२, प्रकरण आठमध्ये ग्रंथपालन वर्गाने काय दिले या वर्गातील विद्यार्थी संख्या, ग्रंथालय सहल याबाबतची सविस्तर माहिती या प्रकरणात दिली आहे. त्यापुढे डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचे व्याख्यान व त्यांचा जाहीर सत्कार याबाबतची माहिती दिली आहे. या पुस्तकांच्या परिशिष्टामध्ये पुणे विद्यापीठातील पीएच.डी.पदवीप्राप्त ग्रंथपालांची यादी, मराठी, इंग्रजी ग्रंथांची यादी दिली आहे. डॉ.महाजन सरांचा संक्षिप्त परिचय व

महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांच्या वेबसाईटही दिल्या आहेत. या वेबसाईटवरून इतर विद्यापीठांच्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागाची माहिती वाचक घेऊ शकतात असा विश्वास डॉ.महाजन यांनी सुरुवातीस मनोगतात व्यक्त केला आहे.

या ग्रंथातून डॉ.महाजन यांनी पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयाची आणि ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागाचा इतिहास व विकास याचा आढावा घेतला आहे. या कालावधीतील पहिले ग्रंथपाल श्री.कृष्णाजी हिंगवे यांच्या कार्य व कर्तृत्वाची माहिती दिली आहे.

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठे, ग्रंथालये, ग्रंथालयशास्त्रातील शिक्षक ग्रंथपालांना आणि ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या अभ्यासकांना हा संदर्भ ग्रंथ उपयुक्त आहे.

४.१२ डॉ.शां.ग.महाजन यांनी संपादित केलेली ग्रंथसंपदा

१) महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालये. (२०००). नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ. ६१ पृष्ठे. लेखक - राजेंद्र कुंभार.

सदर ग्रंथाचे संपादन डॉ.महाजन यांनी केले आहे. ग्रंथाची रचना सात घटकात केली आहे. पहिल्या प्रकरणात महाविद्यालयीन आणि विद्यापीठीय ग्रंथालये, उद्दिष्टे व कार्ये दिली आहेत. वाचनसाहित्य संग्रहाचा विकास कसा करावा याची माहिती प्रकरण दोनमध्ये दिली आहे. महाविद्यालयीन ग्रंथाचे वाचक व त्यांना देण्यात येणाऱ्या सेवा यांची माहिती प्रकरण तीनमध्ये दिली आहे. शैक्षणिक ग्रंथालयाचे आर्थिक व्यवस्थापन कसे करावे याबाबत माहिती प्रकरण चारमध्ये दिली आहे. प्रकरण पाच ग्रंथालय समितीची माहिती दिली आहे. ग्रंथालय सेवक प्रकार, संख्या आणि आकृतिबंध तसेच शैक्षणिक ग्रंथालयातील निरंतर शिक्षण कार्यक्रम याबाबत माहिती प्रकरण सहा व सातमध्ये दिली आहे.

या ग्रंथाच्या अभ्यासानंतर महाविद्यालयातील व विद्यापीठातील ग्रंथालय कार्याची आणि सेवांची स्पष्ट कल्पना येते. साधी सोपी भाषा वापरून तयार केलेला हा ग्रंथ विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त असाच आहे. (महाजन, २०००)

२) दिनविशेष : इतिहासात आज. लोकसत्ता २ खंड २००१ ते २००४. खंड १ - १
जानेवारी ते ३० जून व खंड २ - १ जुलै ते ३० डिसेंबर

प्रास्ताविक

लोकसत्ता या लोकप्रिय दैनिकामध्ये महाजन सरांनी ३ वर्षे ३ महिने दररोज एक सदर लिहिले. पहिली सव्वा दोन वर्षे दिनविशेष हे सदर लिहले. यामुळे त्या दिवशी जगात झालेल्या महत्त्वांच्या घटनांची नोंद केली होती. त्यामध्ये दोन पुण्याच्या, दोन महाराष्ट्राच्या, दोन भारताच्या आणि दोन चार जगातील घटना अशाप्रकारे ढोबळ वर्गवारी केली होती. महाजन यांची निवड विजय कुवळेकर यांच्या विनंतीवरून प्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञ डॉ.प्र.ल.गावडे (सध्या वय ९९) यांनी केली होती. त्याचे कारण विचारता डॉ.गावडे म्हणाले हे सदर लिहिण्यासाठी लागणारी संदर्भ साधने डॉ.महाजन यांना माहित आहेत आणि ते जयकर ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल असल्याने ती साधने उपलब्ध करून घेवू शकतील. डॉ.गावडे यांचा हा विश्वास महाजन सरांनी खरा ठरविला. यानुसार १ ऑक्टोबर २००१ ते ३१ डिसेंबर २००३ पर्यंत याप्रमाणे सदर लिहिले. त्याचे तीन खंड उपलब्ध आहेत. लोकसत्तामध्ये जो मजकूर छापून आला त्याची कात्रणे एका स्वतंत्र डायरीवर तारखेप्रमाणे चिकटवली आहेत हे संदर्भ ग्रंथ जयकर ग्रंथालयामध्ये ठेवले आहेत. सव्वा दोन वर्षांनंतर प्रश्न उपस्थित झाला की, असेच हे सदर लिहावयाचे का कारण त्यामध्ये तोचतोपणा यावयास लागला.

इतिहासात आज

म्हणून निवासी संपादक मुकुंद संगोराम यांनी सांगितले की, जगाच्या इतिहासातील एक घटना अशी निवडा की ज्यामुळे इतिहासामध्ये कलाटनी निर्माण झाली. (टर्निंग पॉईंट)

या निकषानुसार महाजन यांनी अनेक संदर्भग्रंथ शोधले आणि जगाच्या इतिहासातील त्या दिवशी घडलेली एक लक्षणीय घटना निवडली आणि त्याविषयीची माहिती ठराविक शब्दात लिहिली. त्या सदराचे हे दोन खंड आहेत. परंतु ग्रंथ स्वरूपात ते अजून प्रसिद्ध झाले नाहीत. हे मोठे एक आव्हान होते. आणि ते आव्हान महाजन सरांनी समर्थपणे पेलले. ग्रंथपाल हा जगाच्या इतिहासाचा माहितीशास्त्र असतो हे सिद्ध करून दाखवले. म्हणून 'सतत ज्ञानाचा शोध' हे महाजन सरांचे हे या कालखंडातील ब्रीद वाक्य होते.

इतिहासात आज या सदरात त्यांनी २१ एप्रिल राष्ट्रगीताचा जन्म कसा झाला ते सांगितले आहे. रिडर्स डायजेस्ट चा पहिला अंक ५ फेब्रुवारी १९९२ ला प्रसिद्ध. धकाधकीच्या जीवनात थोडक्यात अनेक सुंदर लेखांचं सार देणारं हे मासिक लोकप्रियतेच्या शिखरावर आहे. (महाजन, २००४)

3) National Seminar on Social Science Documentation in India, Pune 16-18 January, 1984. 156 Pages.

जयकर ग्रंथालय तसेच पुणे विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले होते. संपादन डॉ.महाजन तसेच श्री.रिसवाडकर यांनी केले आहे. भारतातील सामाजिकशास्त्र विषयक प्रलेखन या चर्चासत्रात १४ विषयावर पेपर सादरीकरण झाले. गिरीजाकुमार यांनी भारतातील समाजशास्त्रविषयक माहितीची गरज हा लेख सादर केला. केसरीतील वृत्तपत्र निर्देश हा लेख केतकर यांनी सादर केला. (Mahajan, 1984)

4) National Seminar on Local Studies Librarianship, Pune 1989

पुणे विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागाने १९-२१ मार्च १९८९ रोजी सादर चर्चासत्राचे आयोजन केले होते.

Compiled by S.G. Mahajan. (Mahajan, 1989)

5) 10th National Seminar of Indian Association of Teachers of Library and Information Science (IATLIS) 3-5 November, 1992 Pune.

पुणे विद्यापीठातील जयकर ग्रंथालय व ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग यांनी संयुक्तिकरित्या राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन केले होते. दोन दिवसांच्या या चर्चासत्रामध्ये पाच वेगवेगळ्या विषयावर चर्चा करण्यात आली. यामध्ये डॉ.महाजन सरांनी पुणे : महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक केंद्र या विषयावर लेख सादर केला. पुणे विद्यापीठातील जयकर ग्रंथालय हा लेख श्री.सुरेश पाटील यांनी सादर केला. शिवानी सेनगुप्ता यांनी पुणे विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग हा लेख सादर केला. (Mahajan, 1992)

6) National Seminar of IATLIS Indian Association of Teachers of Library & Information Science. (1992). Pune : Papers 2 Volumes.

पुणे विद्यापीठात इटॅलिस् संघातर्फे राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन ३ ते ५ नोव्हेंबर १९९२ रोजी करण्यात आले व ते दोन खंडामध्ये प्रकाशित करण्यात आले. सदर परिषदेत विविध मान्यवरांनी संशोधन पेपर सादर केले. या अधिवेशनाचा विषय होता. Learning Teaching Materials for Library and Information Science Education In India त्यासाठी भारतातून निबंध आले होते. ते सर्व संपादून टंकलिखित करून त्याच्या प्रती करून बांधीव स्वरूपात दोन खंड तयार केले होते. ते सर्व प्रतिनिधींना परिषदेआधी वाटले. या अधिवेशनामध्ये महाजन सरांनी दोन निबंध सादर केले होते.

1. Standards As a Learning Malerials Vol 4 Page 65-79 1992
2. Library Science Literature in Marathi Languge A Select Bibliography Vol II, Page 179-183,1992
- 7) **Automation and Networking of Libraries and information Centers in Pune City :A Feasibility Study Report. 1992. (unpublished). (DSIR)**

पुणे शहरातील ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करणे आणि नेटवर्किंग करणे. या अहवालाची ६ प्रकरणे आहेत. पहिली ३ प्रकरणे डॉ. महाजन यांनी लिहिलेली आहेत आणि शेवटची ३ प्रकरणे NCL चे ग्रंथपाल R.S. सिंग यांनी लिहिलेली आहेत. कलकत्ता आणि दिल्ली येथे लायब्ररी नेटवर्क स्थापन करण्याविषयीचा अहवाल DSIR ने तयार करण्यात आला आहे. हा अहवाल सादर केल्यानंतर भारत सरकारने पुणे विद्यापीठाला नेटवर्क स्थापन करण्यासाठी ४ लाख ८८ हजार रुपयांचे अनुदान ६ जानेवारी १९९३ रोजी मंजूर केले आहे.

यासाठी डॉ. महाजन यांनी एक प्रश्नावली तयार करून ती पुण्यातील ग्रंथालयांना पाठविण्यात आली होती. ग्रंथालयांनी माहिती भरून पाठविल्यानंतर त्या माहितीचे प्रस्थ करून पहिल्या ३ प्रकरणामध्ये केले आहे. त्यावरून हे सिद्ध होते की, पुणे शहरामध्ये ग्रंथालयांचे नेटवर्किंग करणे जरूर आहे.

महत्त्वाचे निष्कर्ष

- १) पुणे शहरामध्ये समृद्ध ग्रंथालये आहेत.
- २) ग्रंथालयावर अंदाजे २ कोटी रुपये खर्च होतो.

- ३) सर्वात मोठे ग्रंथालय पुणे विद्यापीठाचे जयकर ग्रंथालय आहे. त्यानंतर NCL च्या ग्रंथालयाचा क्रमांक लागतो.
- ४) भारतीय आणि परदेशी नियतकालिकांच्या वर्गण्या भरण्यासाठी लाखो रुपये दरवर्षी खर्च होतात. त्यामध्ये काही नियतकालिकांच्या २, ३, ४ अथवा अधिक प्रती विकत घेण्यात येतात.
- ५) केमिकल अॅबस्ट्रॅक्ट हे सर्वात महाग मासिक (वर्गणी अंदाजे ४ लाख रुपये) याच्या ५ प्रती ग्रंथालयामध्ये येतात.
- ६) पुणे शहरातील ७५% ग्रंथालयामध्ये संगणक आहेत. तसेच झेरॉक्सिंग सेवा देण्यात येते.
- ७) पुणे शहरामध्ये ग्रंथ व नियतकालिके एकमेकांना देण्याची ग्रंथालयाची तयारी आहे. यास्तव भारत सरकारने हा प्रकल्प मंजूर करावा. या अहवालाचे प्रेझेंटेशन डॉ. कोलासकर यांनी दिल्ली येथे जानेवारी १९९४ मध्ये केली. त्यानुसार पुणे शहरात ग्रंथालय नेटवर्क स्थापन करण्यात भारत सरकारने मंजूरी दिली आणि अनुदान मंजूर केले. त्याचे कार्यालय पुणे विद्यापीठाच्या बायोइन्फरमेटिक सेंटरमध्ये स्थापण्यात आले.
- ८) **र.श.पारखी गौरवग्रंथ. (१७ मार्च २००२). संपादक ग.र.पारखी आणि महाजन, शां.ग., ८० पृष्ठे.**

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील पुणे येथील नामवंत फर्ग्युसन महाविद्यालयाचे आद्य ग्रंथपाल, ग्रंथालयशास्त्रावरील ग्रंथांचे लेखक आणि शिक्षक, रघुनाथ शतानंद पारखी. ग्रंथालय महर्षी डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचे उत्तम शिष्य यांचे २००२ हे जन्मशताब्दी वर्ष त्यानिमित्त या गौरवग्रंथांची निर्मिती करण्यात आली. ग्रंथाची रचना १७ प्रकरणात केली असून या ग्रंथात पारखी यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांची व लेखांची सूची देण्यात आली आहे. त्यांनी आपल्या आयुष्यामध्ये काही मौखिक इंग्रजी ग्रंथ लिहिले. त्यावर डॉ.रंगनाथन आणि परदेशी तज्ज्ञांनी केलेल्या समीक्षा विषयक लेखांचे संकलनही यामध्ये समाविष्ट केलेआहे. पारखी यांच्या निवृत्तीचेवेळी तसेच त्यांच्या ६१ व्या वर्षी अनेक वाचकांना कृतज्ञता व्यक्त केली. त्याचीही नोंद या ग्रंथात केली आहे. पारखी यांचे समकालीन मित्र, विद्यार्थी आणि आप्त यांनी लिहिलेल्या आठवणी संकलित केल्या आहेत.

वैशिष्ट्ये

ग्रंथाचे कव्हरपृष्ठ आकर्षक, पारखींच्या छायाचित्राजवळ त्यांनी लिहिलेल्या काही मौलिक ग्रंथाचे चित्रणदेखील केले आहे. सदर ग्रंथाची निर्मिती झाल्यामुळे ग्रंथालय क्षेत्रातील व्यक्ती र.श.पारखी यांचे कार्य व कर्तृत्वाची माहिती सर्वांना मिळते. (महाजन, २००२)

9) **University And College Librarianship in India in The 21st Century (2004). Festschrift. Ed. by Neela Deshpande and S.K.Patil**

सदर ग्रंथाची रचना एकूण चार विभागात केली आहे. पहिल्या भागात डॉ.महाजन यांचेविषयी त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी लिहिलेले लेख दिले आहेत. दुसऱ्या भागात उच्च शिक्षणातील ग्रंथालयांची वाढ व विकास कसा झाला याबाबत लेख दिलेले आहेत. तिसऱ्या भागात ग्रंथालयातील वाचकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा याबाबत माहिती संग्रहित केली आहे. चौथ्या भागात डॉ.महाजन यांनी विविध परिषदात सादर केलेले संशोधन पेपर व त्याबाबत माहिती दिली आहे.

डॉ.महाजन यांच्या गौरवानिमित्त ग्रंथालय शास्त्रातील अनेक लेखांचे संकलन प्रस्तुत ग्रंथात केले आहे. तसेच डॉ.महाजन यांच्या विषयीचे लेखदेखील यामध्ये घेतले आहेत. (महाजन, २००४)

10) **All India Library Conference, 35th, 1989 Pune. Souvenir.**

प्रस्तुत कॉन्फरन्स ७-१० नोव्हेंबर १९८९ रोजी पुणे या ठिकाणी आयोजित केली होती. जयकर ग्रंथालय पुणे आणि ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग यांनी सदर कॉन्फरन्सचे आयोजन केले होते. यामध्ये नऊ लेखांचा समावेश केला आहे. प्रथम महाजन यांनी महाराष्ट्रातील पुणे हे सांस्कृतिक केंद्र कसे याचे वर्णन या लेखात केले आहे. यानंतर पुणे विद्यापीठविषयक माहिती दिली आहे. पुणे विद्यापीठातील जयकर ग्रंथालयाविषयक माहिती सौ.प्रफुल्लता पंचवाघ यांनी दिली आहे. शिवानी सेनगुप्ता यांनी पुणे विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग याविषयी माहिती दिली आहे. महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांचा विकास हा लेख डॉ.महाजन यांनी लिहिला आहे. ग्रंथालयशास्त्रातील मराठी साहित्याची सूची हा लेख अपर्णा मोने आणि राजेंद्र साखरे यांनी लिहिला आहे. या लेखात बी.लिब. साठी उपयुक्त मराठी ग्रंथ, प्रमाणपत्र वर्गासाठी उपयुक्त मराठी पुस्तके आणि इतर पुस्तके याबाबत विवेचन केले आहे. आर.एस.सिंग यांनी

रसायनशास्त्रातील राष्ट्रीय माहिती केंद्र याविषयी लेख लिहिला आहे. सी-डॅक या संस्थेविषयी माहिती दिली आहे. (Mahajan, 1989)

11) **B. Lib. I Sc. Reference and Information Sources B - 05. (4 Books) 16 Units. Edited. PhD.**

१२) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील बी.लिब. शिक्षणक्रमासाठी खालील २९ पुस्तकांचे संपादन केलेले आहे.

• **ग्रंथालय आणि समाज**

- १) ग्रंथालयाचा विकास आणि त्यांचे समाजातील कार्य (ए.व्ही.देशपांडे)
- २) ग्रंथालयांचे विविध प्रकार व त्यांची कार्ये (ए.व्ही.देशपांडे)
- ३) ग्रंथालय साधनसंपत्तीची देवघेव आणि वाचक अभ्यास (बाहेती)
- ४) ग्रंथालय संघटना, ग्रंथालय पद्धती आणि कार्यक्रम (बाहेती)

• **ग्रंथालय व्यवस्थापन**

- १) ग्रंथालय व्यवस्थापनाची मूलतत्त्वे (गणपुले) २) वाचनसाहित्य संग्रहाचा विकास (कुंभार)
- ३) ग्रंथालयाचा वापर आणि देखभाल (देशमुख) ४) ग्रंथालय:निधी आणि अंदाजपत्रक (कुंभार)

• **ग्रंथवर्गीकरण : सिद्धांत आणि व्यवहार**

- १) ग्रंथवर्गीकरणाची तत्त्वे (वि.र.देशपांडे) २) ग्रंथवर्गीकरणाची आधारतत्त्वे (वि.र.देशपांडे)
- ३) चिन्हांकन पद्धती (चोळकर) ४) वर्गीकरण पद्धतीचा अभ्यास (चोळकर)

• **प्रात्यक्षिके**

- १) ड्युई डेसिमल वर्गीकरण पद्धती (चोळकर)
- २) साहाय्यकारी तक्ते व ड्युई डेसिमल वर्गांकातील संमिश्र विश्लेषण (चोळकर)
- ३) कोलन वर्गीकरण पद्धती (कुंभार)

• **ग्रंथालय तालिकीकरण : सिद्धांत आणि व्यवहार**

- १) ग्रंथालय तालिका : प्रयोजन आणि प्रकार (राजहंस)
- २) तालिकेतील नोंदीचा आकृतिबंध (वैष्णव)
- ३) शीर्षकांची निवड आणि लेखनपद्धती (चव्हाण)

• **प्रात्यक्षिके**

- १) अँग्लो-अमेरिकन तालिका-संहितेनुसार तालिकीकरण : भाग - १ (कुंभार)
- २) अँग्लो-अमेरिकन तालिका-संहितेनुसार तालिकीकरण : भाग - २ (कुंभार)

- **संदर्भसेवा व संदर्भसाधने**

- १) ग्रंथसूचीचा अभ्यास (कुलकर्णी) २) संदर्भसाधनांचे प्रकार : भाग - १ (कुलकर्णी)
- ३) संदर्भसाधनांचे प्रकार : भाग - २ (कुलकर्णी) ४) प्रकल्प निर्मिती (नवीन)

- **माहिती सेवा**

- १) माहितीसेवा आवणि संघटना (नातू)
- २) माहितीसेवा आणि तंत्रे (तारा जगताप, सुषमा पौडवाल)

- **संगणकाची मूलतत्त्वे आणि उपयोजन**

- १) संगणकाची मूलतत्त्वे आणि उपयोजन : कार्यपुस्तक - १ (तपस्वी)
- २) संगणकाची मूलतत्त्वे आणि उपयोजन : कार्यपुस्तक - २ (तपस्वी)
- ३) संमंत्रण मार्गदर्शिका २ (नवीन)

४.१३ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे लेखनाविषयी विविध क्षेत्रातील मान्यवरांचे अभिप्राय

महाराष्ट्र राज्य विधानसभेचे अध्यक्ष वि.स.पागे यांनी असे म्हटले आहे की, महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांची सूची श्री.महाजन यांनी प्रसिद्ध करून महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची फार मोठी सेवा केलेली आहे.

अमरावती विद्यापीठाचे ग्रंथपाल श्री.पोतदार एस.पी. यांनी डॉ.महाजन यांचेबद्दल पुढील उद्गार काढले आहेत. ग्रंथालय व माहितीशास्त्रातील मराठी भाषेतून आपल्या लेखनामुळे ग्रंथालय व माहितीशास्त्र निश्चितच अधिक समृद्ध झाले आहे व त्यामुळे सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचू शकले. आपले संशोधन कार्य अद्वितीय आहे आणि येणाऱ्या भविष्यकाळातही त्याचा सर्वांना उपयोग होत राहील.

मुंबई विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल अरविंद टिकेकर यांनी डॉ.महाजन यांच्याबद्दल लिहिलेले आहे ते असे.

सत्तरीच्या वर्षात सतराव्या वर्षाच्या युवकाप्रमाणे सात ग्रंथ लिहून तुम्ही प्रकाशित केले. पुणे शहरातील तुमचे प्रेम लेखनाद्वारे प्रगट होते. काही नवे विषय तुम्ही हाताळत आहात. ग्रंथपाल, प्रलेखन अधिकारी, प्राध्यापक, मार्गदर्शक, संशोधक अशा अनेक भूमिका तुम्ही वठविल्या आहेत.

वरील मान्यवरांबरोबरच भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम, प्रोफेसर पी.एन.कौला, युनायटेड नेशनचे माजी संदर्भ प्रमुख पी.के.गारडे, शिवाजी विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू एम.जी.ताकवले, भारती विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू प्रोफेसर एस.एफ.पाटील, प्रोफेसर

उत्तराव भोईटे यांनी ही डॉ.महाजन यांच्या लेखनकार्याचा गौरव करून त्यांचे हे लेखनकार्य ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राबरोबरच सर्वांना उपयुक्त असल्याचे म्हटले आहे.

पुणे शहरातील ग्रंथपालांची डॉ.शां.ग.महाजन यांच्याविषयीची मनोगते

डॉ.शां.ग.महाजन यांची कर्मभूमी पुणे शहर आहे. पुणे शहरातील काही आजी-माजी ग्रंथपालांनी डॉ.महाजन यांच्याविषयी खालीलप्रमाणे मनोगते व्यक्त केली आहेत.

पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयाचे माजी ग्रंथपाल डॉ.एस.के.पाटील, डॉ.निला देशपांडे, विद्यमान ग्रंथपाल डॉ.बी.एम.पानगे, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागाचे प्रोफेसर डॉ.राजेंद्र कुंभार यांनीही डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथलेखनाचे आणि विविधांगी कार्याचे कौतुक केले. जयकर ग्रंथालयाच्या विकासात डॉ.महाजन यांचे मौलिक योगदान असल्याचे त्यांनी सांगितले.

पुणे येथील एन.सी.एल. चे माहितीशास्त्रज्ञ डॉ.एन.बी.दहिभाते म्हणाले, डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या लेखनाचा आवाका खूप मोठा आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात मराठी भाषेतून त्यांनी मोठ्या प्रमाणात ग्रंथसंपदा निर्माण केली आहे.

दयानंद कॉलेज, सोलापूर येथील सेवानिवृत्त ग्रंथपाल प्रा.डॉ.एम.जी.कांबळे, डॉ.शां.ग. महाजन यांच्याबाबत म्हणाले, यशस्वी ग्रंथपाल कसा असावा याबाबतचे उत्तम उदाहरण म्हणजे डॉ.महाजन सर होय. शैक्षणिक, संशोधन लेखन, नाविण्यपूर्ण उपक्रम करणे या सर्वच आघाड्यावर ते यशस्वी ग्रंथपाल ठरलेले आहेत. त्यांचे ग्रंथलेखन, वृत्तपत्रीयलेखन सकस व कसदार आहे.

पुणे येथील आधारकर अनुसंस्थान संस्थेचे मुख्य ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अधिकारी डॉ.एस.एन.कुलकर्णी म्हणाले, डॉ.महाजन यांनी भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांच्या मार्गदर्शनाखाली ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राचे प्रशिक्षण घेतले आहे. डॉ.रंगनाथन यांनी जसे भारतीय ग्रंथालय क्षेत्रास दिशादर्शन केले, तसेच दिशादर्शन महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीस डॉ.महाजन यांनी केले आहे. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली शेकडो ग्रंथपाल तयार झाले आहेत. त्यांच्याप्रमाणे त्यांचे विद्यार्थीही ग्रंथालयक्षेत्राशी सेवा बजावत आहेत.

तसेच नाशिकच्या यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे ग्रंथपाल डॉ.मधुकर शेवाळे, शिवाजी विद्यापीठाच्या ग्रंथपाल डॉ.नमिता खोत, नागपूर येथील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागाच्या प्रमुख प्रा.डॉ.मंगला हिरवाडे, कोल्हापूर येथील माजी ग्रंथपाल श्री.पी.सी. पाटील, श्री.एस.बी.मोरे, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ.पी.बी.पाटील यांचेसह अनेक आजी-माजी ग्रंथपालांनीही डॉ.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यात मोठे योगदान असल्याचे सांगितले.

४.१४ डॉ. महाजन यांच्या ग्रंथसंपदेचे मूल्यमापन

१) डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथाचे मूल्यमापन स्थानिक तसेच आखिल भारतीय स्तरावर खालीलप्रकारे झाल्याचे आढळते.

- अ) प्रकाशन अनुदान मंजूर.
- ब) ग्रंथाच्या प्रती विकत घेणे.
- क) ग्रंथाच्या देणग्या ग्रंथ प्रकाशनासाठी मंजूर करणे.
- ड) जाहिरातीद्वारा प्रती विकत घेणे.

वैशिष्ट्ये :

या सर्व गोष्टी मिळताना संबंधित संस्थांनी तज्ञांच्या समित्या नेमल्या. त्यांनी मूल्यमापन करून शिफारस केल्यानंतर अनुदान मंजूर झाले अथवा ग्रंथाच्या प्रती विकत घेतल्या गेल्या. या स्वरूपांच्या उपक्रमात डॉ. महाजन अग्रेसर राहिलेले आहेत.

अ) प्रकाशन अनुदान मंजूर-

- १) इंडीयन कॉन्सिल ऑफ हिस्टॉरिकल रिसर्च, नवी दिल्ली या संस्थेने पीएच.डी. प्रबंध प्रकाशनासाठी रुपये ५ हजार चे अनुदान दिले, हा ग्रंथ शुभदा सारस्वत या प्रकाशनाने प्रसिद्ध केला.
- २) नामवंत पुणेकरांचा चरित्रकोश या पुस्तकाचे प्रकाशनासाठी (सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडीयन लॅंग्वेजेस म्हैसूर) रुपये ४० हजार चे अनुदान मंजूर करणे. त्यापैकी पुस्तकाच्या १०० प्रति संस्थेला देण्यात आले.
- ३) पुणे शहर सूची या पुस्तकाच्या प्रकाशनासाठी १५ हजाराचे प्रकाशन अनुदान मंजूर केले.

ब) ग्रंथाच्या अधिक प्रती विकत घेणे

सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडीयन लॅंग्वेजेस म्हैसूर या संस्थेने खालील ग्रंथांच्या प्रती खरेदी केल्या.

- १) पुणे शहराचा ज्ञानकोश
- २) पुणे शहरातील मंदिरे
- क) राजा राममोहन रॉय लायब्ररी फाऊंडेशन, कलकत्ता आणि ग्रंथालय, संचलनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई यांनी खालील ग्रंथांच्या प्रती विकत घेतल्या.

- १) हिमालयातील चारिधाम यात्रा - २०० प्रती

- २) पुणे शहराचा ज्ञानकोश
- ३) पुणे शहर सूची
- ४) रामेश्वरम् ते राष्ट्रपती भवन
- ५) डॉ. रंगराथन जीवन व कार्य
- ६) महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन
- ७) महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार
- ८) ग्रंथालयातील गहाळ ग्रंथ

पुणे महानगरपालिका विशेष देणग्या आणि ग्रंथ खरेदी

- १) पुणे शहर सूची १०० प्रती विकत घेतल्या
- २) पुणे शहराचा ज्ञानकोश विशेष देणगी. दीड लाख रुपये
- ३) पुणे शहराचा ज्ञानकोश ३८० प्रती विकत घेतल्या
- ४) दिनविशेष ग्रंथासाठी विशेष देणगी ५० हजार
- ५) नामवंत पुणेकर संस्था वास्तू विशेष देणगी २० हजार
- ६) पुणे शहरातील मंदिरे विशेष देणगी २५ हजार
- ७) पुणे शहरातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालये विशेष देणगी २० हजार

पुणे महानगरपालिका शिक्षण मंडळ

- १) दिनविशेष २५० प्रती विकत घेतल्या
  - २) पोस्टाची तिकीटे जमा करण्याचा छंद ५० प्रती
- ड) बँक ऑफ महाराष्ट्र पुणे यांनी जाहिरातीपोटी खालील ग्रंथांच्या प्रती खरेदी केल्या.**
- १) पुणे शहराचा ज्ञानकोश-५० प्रती
  - २) दिनविशेष- १०० प्रती
  - ३) पुणे शहरातील मंदिरे-१०० प्रती
  - ४) पुणे शहरातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालये-१०० प्रती

ग्रंथप्रकाशनासाठी आणि ग्रंथाची विक्री होण्यासाठी प्रयत्न करणारे महाजन सर हे एकमेव ग्रंथपाल ठरतील. यामध्ये त्यांचे जाहिरात आणि मार्केटिंग मॅनेजमेंटमधील कौशल्य दिसून येते.

पुस्तक प्रकाशन समारंभ झालाच पाहिजे.

पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्याचा प्रकाशन समारंभ जाहीररित्या झालाच पाहिजे. असा महाजन सरांचा अट्टाहास असतो. त्यामुळे प्रसिद्धी होते. पुस्तक लिहीण्याचा हेतू अनेकांना सांगता येतो. तसेच त्यातील उणिवाही वाचक लक्षात आणून देतात. या उणिवा पुढच्या आवृत्तीमध्ये दूरस्थ करता येतात.

आत्तापर्यंत खालीलप्रकारे प्रकाशन समारंभ झाले.

सारणी क्र. ४.१

डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथाचा प्रकाशन समारंभ

अ.नं.	वर्षे / दिनांक	ग्रंथाचे नांव	प्रकाशन समारंभ ठिकाण / अध्यक्ष
१)	१९७४	ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक	सावंतवाडी शां.शं. रेगे
२)	१९७९	ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड-२	मालेगाव श्री.उजळंबकर
३)	१९८४	पीएच.डी.प्रबंध	प्रगती मैदान ILA कॉन्फरन्स प्रा.कौला
४)	१९९२	IATLIS सेमिनार निबंध	पुणे (पुणे विद्यापीठ) डॉ.कुमार, पी.एस.जी.
५)	१९९४	हिमालयातील चारीधाम यात्रा	पुणे व कोथरूड उपनगर साहित्य संमेलन प्रा.बाळ गाडगीळ

वाढदिवसाचे दिवशी ग्रंथ प्रसिद्ध करणे

२००२ मध्ये आयुष्याला ७० वर्षे पूर्ण झाली. म्हणून यावर्षी ७ पुस्तके प्रसिद्ध केली. त्यानंतर असा संकल्प केला कि, दरवर्षी शक्यतो वाढदिवसाला (९ ऑक्टोबर) किंवा त्याच्या जवळपास पुस्तक प्रसिद्ध करायचे. त्याप्रमाणे खालील पुस्तके समारंभ करून प्रसिद्ध केली.

यशोगाथा ज्ञानसाधनेची या पुस्तकाचा प्रकाशन सोहळ्याच्या दिवशी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाने महाजन यांच्या जीवनावर २० मिनिटांची चित्रफीत करून दाखविण्यात आली हे कार्यक्रमाचे वैशिष्ट्य होय. यावेळी युजीसीचे माजी अध्यक्ष डॉ.अरुण निगवेकर, पुणे विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू डॉ.श्रीधर गुप्ते व पुण्यातील सुवर्ण विक्रेते दाजीसाहेब गाडगीळ यांची व्याख्याने झाली.

सारणी क्र. ४.२

डॉ.महाजन यांचे वाढदिवसादिवशी प्रकाशित केलेल्या ग्रंथांचा प्रकाशन समारंभ

अ.नं.	वर्षे / दिनांक	ग्रंथाचे नांव	प्रकाशन समारंभ ठिकाण / अध्यक्ष
१)	जानेवारी १९९९	ओळख पुणे शहराची	मुंबई मराठी साहित्य संमेलन वसंत बापट
२)	७ जून २०००	पुणे शहर सूची प्रसिद्ध	
३)	१ फेब्रुवारी २००४	पुणे शहराचा ज्ञानकोश	पुणे (पुणे विद्यापीठ) डॉ.व.रा.कुलकर्णी वक्ते-मुकुंद संगोराम संपादक- लोकसत्ता
४)	२००३	रामेश्वरम् ते राष्ट्रपतिभवन	पुणे (पुणे विद्यापीठ) युजीसी रिफ्रेशर कोर्स हस्ते - डॉ.करिसिद्धप्पा
५)	२८ नोव्हेंबर २००२	अब्दुल कलाम	
६)	११ फेब्रुवारी २००४	महाजन गौरवग्रंथ	दिल्ली आंतरराष्ट्रीय परिषद हस्ते - डॉ.निगवेकर अध्यक्ष - युजीसी

अ.नं.	वर्षे / दिनांक	ग्रंथाचे नांव	प्रकाशन समारंभ ठिकाण / अध्यक्ष
७)	१५ फेब्रुवारी २००६	दिनविशेष	गरवारे कॉलेज डॉ.प्र.ल.गावडे
८)	७ ऑक्टोबर २००६	सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसे मजेत!	गरवारे कॉलेज डॉ.भोईटे व डॉ.प्र.ल.गावडे
९)	२४ फेब्रुवारी २००७	नामवंत पुणेकर संस्था वास्तू	यशवंतराव चव्हाण नाट्यगृह आ.गिरीश बापट
१०)	९ ऑक्टोबर २००७	पोस्टाची तिकीटे जमा करण्याचा छंद	पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन श्री.हणमंते
११)	१५ ऑक्टोबर २००७	यशोगाथा ज्ञान साधनेची	केसरी मराठा संस्था डॉ.दीपक टिळक
१२)	९ ऑक्टोबर २०१२	पुणे शहरातील ऐतिहासिक वस्तु संग्रहालये	गणेश कला क्रिडा मंच डॉ.विनो शहा जेष्ठ ना. आनंद मेळावा मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चव्हाण हस्ते
१३)	१२ फेब्रुवारी २०१२	मी पीएच.डी. होणारच!	महाराष्ट्र साहित्य परिषद डॉ.माधवी वैद्य वक्ते प्रा.राजा दीक्षित
१४)	९ ऑगस्ट २०१३	विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन वाचन संस्कृती जोपासावी	एमआयटी, पुणे डॉ.वि.दा.कराड.
१५)	२७ नोव्हेंबर २०१४	महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण	जयकर ग्रंथालय पुणे विद्यापीठ प्रा.रिसवडकर.

४.१५ डॉ.महाजन यांच्या पुस्तकांची वैशिष्ट्ये

- १) पुस्तकाचा नेमका विषय समजावा म्हणून ग्रंथाला स्पष्ट व विस्तृत ग्रंथ नामे दिली. फक्त ३ पुस्तकांना कल्पित ग्रंथनामे दिली. जसे रामेश्वरम् ते राष्ट्रपतिभवन.
- २) ग्रंथनाम पृष्ठाच्या मागे तालिकीकरणासाठी उपयुक्त सर्व माहिती दिली. त्यात लेखकाचा पूर्ण पत्ता व फोन नंबरही दिला. हेतू हा कि वाचकाला लेखकाशी संवाद साधता यावा.

- ३) आंतरराष्ट्रीय नियमाप्रमाणे पुस्तकाची माहिती इंग्रजीमध्ये नोंद करून छापली. (कॅटलॉगिंग इन पब्लिकेशन डेटा) यामध्ये विषय शीर्षके दिली.
- ४) पुस्तकात आवश्यक तेथे रंगीत चित्रे व फोटोग्राफ दिले. जसे हिमालयातील चारीधाम यात्रा या पुस्तकामध्ये ८ पृष्ठे रंगीत चित्रे दिली आहे. यशोगाथामध्येही १२ पृष्ठे फोटोग्राफ दिले.
- ५) सर्व पुस्तकांना सविस्तर प्रस्तावना दिली. त्यामध्ये या पुस्तकाचा विषय कसा सुचला इथपासून ग्रंथ प्रकाशनापर्यंत सर्व माहिती दिली. एखाद्या व्यक्तित्ने लेखन कसे करावे याविषयी मार्गदर्शन मिळते.
- ६) पुस्तकाची प्रेस कॉपी स्वच्छ हस्ताक्षरात आखीव कागदावर लिहून काढली. हे करत असताना एका ओळीतील मजकूर संपल्यानंतर पुढची ओळ मोकळी ठेवण्यात येते. यामुळे मजकूरामध्ये स्पष्ट दुरुस्त्या करता येतात.
- ७) प्रुफ रिडींग : मजकूर शुद्ध असावा म्हणून प्रुफ रिडींग ३/४ वेळा करण्यात येते. फायनल प्रुफ डीटीपी मशिनच्या जवळ बसून दुरुस्त्या करून मगच छपाईला ग्रंथ पाठविण्यात येत असे.
- ८) पुस्तकाच्या मागील वेष्ठनावर ग्रंथ परिचय करणारा मजकूर दिला आहे आणि सर्वात शेवटी.
- ९) लेखकाचा परिचय ग्रंथाच्या आतील पृष्ठामध्ये देण्यात आला आहे. हा देताना लेखकाने लिहिलेली इतर पुस्तकांची यादीही दिली आहे.
- १०) आवश्यक तेथे कालपट दिले आहेत आणि ग्रंथाला इंडेक्स दिला आहे.

४.१६ डॉ.महाजन यांची लेखनाविषयी काही मूल्ये

- १) सातत्याने ग्रंथलेखन ही साधना आहे. हे करताना लेखकाला कोंडून घ्यावे लागते. अनेक समारंभ टाळावे लागतात. संकल्प करून तो सिद्धीस नेण्यासाठी वेळेचे नियोजन करावे लागते. दिसा माजी काहीतरी लिहावे हे समर्थ रामदासांचे वचन लक्षात ठेवावे लागते.

२) संकल्प व सिद्धी

ग्रंथ लिहिण्याचा संकल्प करावा लागतो. नंतर ग्रंथ लेखनासाठी आवश्यक ती संदर्भ साधने जमा करावी लागतात. त्याचे शांतपणे वाचन करावे लागते. मग लेखनाचा आराखडा तयार करावा लागतो. त्यामध्ये प्रकरणे व उपप्रकरणे निश्चित करावी लागतात. त्यानुसार लेखन करावे लागते. लेखनाच्या शेवटी संदर्भ साधनांची यादी द्यावी लागते. कालपट तयार करावे लागतात. इंडेक्स तयार करावा लागतो. पुस्तकात घालावयाची छायाचित्रे, नकाशे जमा करावे लागतात व ते योग्य ठिकाणी घालावे लागतात. त्याला समर्पक शीर्षके द्यावी लागतात.

३) आवश्यक तेथे पुर्नलेखन करावे लागते. शब्दप्रयोग बदलावे लागतात. वाक्ये छोटी छोटी करावी लागतात. त्यामुळे वाचकाला ग्रंथ वाचण्यास मदत होते.

अशात-हेने ग्रंथांचे लेखन केल्यास तो वाचकाच्या पसंतीस उतरतो.

सारांश

सदर प्रकरणात डॉ.शां.ग.महाजन यांनी लेखन व संपादन केलेल्या १२२ ग्रंथांचा आढावा घेतला आहे. यामध्ये महाराष्ट्र ग्रंथालय संघाची प्रकाशने, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशने, डॉ.शां.ग.महाजन यांनी लेखन केलेले इंग्रजी ग्रंथ, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ बी.लिब. तसेच एम.लिब. शिक्षणक्रम लेखन व संपादन इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली प्रकाशने, पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालय प्रकाशने तसेच इतर प्रकाशनांनी प्रकाशित केलेल्या ग्रंथाचा आढावा घेऊन त्यांची मीमांसा केली आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयावर विपूल असे लेखन केले आहे. यामध्ये तालिकीकरण, वर्गीकरण, सार्वजनिक ग्रंथालये यांचा समावेश आहे. पुणे शहराचा स्थानिय इतिहास तसेच पुणे शहराचे वर्णन करणारे तेरा ग्रंथांचे लेखन आणि संपादन त्यांनी केले आहे. या प्रकरणात मांडलेल्या माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढले आहेत व ते प्रकरण आठमध्ये दिले आहेत.

संदर्भसूची

- महाजन, शां.ग. (१९६५). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांची सूची*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- महाजन, शां.ग. (१९६७). *महाराष्ट्रातील ग्रंथपाल, ग्रंथालयसेवक व ग्रंथालयीन कार्यकर्ते यांची सूची*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- महाजन, शां.ग. (१९७३). *द्विबिंदू वर्गीकरण*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९७३). *तालिकीकरण : तात्त्विक*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- महाजन, शां.ग. (१९७३). *तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- महाजन, शां.ग. (१९७४). *ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड - १ वर्गीकृत तालिका*
- महाजन, शां.ग. (१९७९). *ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड २ : कोश तालिका*
- महाजन, शां.ग. (१९७९). *द्विबिंदू वर्गीकरण (Colon Classification) दुसरी सुधारित आवृत्ती*. पुणे: पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९९५). *डेसिमल (दशांश) वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९८६). *तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९८६). *वर्गीकरण : तात्त्विक (कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीच्या वैशिष्ट्यांसह)*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९९०). *ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा २ भाग*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९९५). *ग्रंथालय संघटन*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९९५). *ग्रंथालय व्यवस्थापन*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

- महाजन, शां.ग. (१९९५). *डेसिमल (दशांश) वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी.* संक्षिप्त तक्ते व नियम पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९९७). *ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक.* अँग्लो अमेरिकन तालिका संहिता (एएसीआर) नुसार पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९९८). *ड्यूई डेसिमल वर्गीकरण : आवृत्ती १९/२० संक्षिप्त तक्ते आणि उदाहरणासह.*
- महाजन, शां.ग. (१९९७). *कोलन वर्गीकरण : प्रात्यक्षिक* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (१९९९). *ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा भाग १-२.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. दुसरी सुधारित आवृत्ती.
- महाजन, शां.ग. डेसिमल (२०००). *(दशांश) वर्गीकरण : आवृत्ती १८/१९/२० संक्षिप्त तक्ते व सौदाहरण विवेचन.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. वर्गीकरण (२००३) : *प्रात्यक्षिक (कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीनुसार उदाहरणे).* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- Mahajan S.G. (2001). *Reference Service in Libraries.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- Mahajan S.G. (2001). *Library Cataloguing Theory and Practicals.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- Mahajan S.G. (2002). *Library Administration Management.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- Mahajan S.G. (2002). *Library Organization.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- Mahajan S.G. (2002). *Classification: Theory.* Pune :Pune Vidyarthi Griha Prakash an.
- Mahajan S.G. (2004). *A Text Book of Library Science.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.

- Mahajan S.G. (1984). *History of the Public Library Movement in Maharashtra*. (Erstwhile Bombay Presidenay).
- Mahajan S.G. (2013) *History of The Public Library Movement in Western Maharashtra State (1805-1921) 12th Century* 2013.
- Mahajan S.G. (1971) *University of Poona Jayakar Library Catalogue of theses and Dissertations (1950-1969)* Poona 1971
- Mahajan S.G.(1970-76) *Documentation in Social Sceinces : A monthly List* 1970-76
- Mahajan S.G. (1983). *A Guide to resources available in the Jayakar Library in the field of Social Sciences*.
- Mahajan S.G. (1984). *National Seminar on Social Science Documentation in India, Pune*.
- Mahajan S.G. (1986). *Descriptive catalogue of manuscripts available in the Jayakar Library University of Poona*. Vol. I, Part I and II.
- Mahajan S.G. (1989). *Descriptive catalogue of manuscripts available in the Jayakar Library University of Poona*. Vol. II, Part I and II.
- Mahajan S.G. (1987). *Directory of Specialists in Environment (Study of Western Ghats Project)* Unpublished.
- Mahajan S.G. (1989) *National Seminar on Local Studies Librarianship, Pune*.
- महाजन, शां.ग. (१९८९). *मराठी दोलामुद्रितांची तालिका : पुणे : पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालय*.
- Mahajan S.G. (1989). *All India Library Conference, 35th 1989 Pune. Souvenir*.
- Mahajan S.G. (1992). *National Seminar of IATLIS Indian Association of Teachers of Library & Information Science*. Pune : Papers 2 Volumes.
- Mahajan S.G. (1992). *10th National Seminar of Indian Associaton of Teachers of Library and Information Science (IATLIS) 3-5 November, Pune, Souvenir*.
- Mahajan S.G. (1992). *Automation and Networking of Libraries and information Centers in Pune City :A Feasibility Study Report*. (unpublished). (DSIR)

- महाजन, शां.ग. (१९९४). *हिमालयातील चारीधाम यात्रा*.
- महाजन, शां.ग. (१९९४). *ग्रंथालय कायदे*. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- महाजन, शां.ग. (१९९५). *वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण : भाग १-* नाशिक : य.च. मुक्त विद्यापीठ.
- महाजन, शां.ग. (१९९५). *वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण : भाग - २* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- महाजन, शां.ग. (१९९६). *ग्रंथालय -सेवक आणि ग्रंथालय-समिती* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- महाजन, शां.ग. (१९९७). *ड्यूई डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १९ संक्षिप्त तक्ते. संक्षेप आणि सुबोध विवरण*.
- महाजन, शां.ग. (१९९७). *विषयवार तालिकीकरण*. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- महाजन, शां.ग. (१९९४-१९९७) वरील पुस्तकांशिवाय आणखी २९ पुस्तकांचे संपादन डॉ.शां.ग.महाजन यांनी केलेले आहे.
- महाजन, शां.ग. (२०००). *दप्तरखाने आणि वस्तूसंग्रहालये*. नाशिक : यशवंतराव महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- महाजन, शां.ग. (२०००). *महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालये*. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ. राजेंद्र कुंभार यांनी संपादन केले.
- Mahajan S.G. (1994). *Research Methodology. Book 1 (Unit 1 to 3)* दिल्ली : इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ
- Mahajan S.G. (2003). *Public Library Systems and Services - Block 3. Management of Public Library Systems. Unit 9 : Organisational Structure of Public Library System*. दिल्ली : इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ.

- Mahajan S.G. B.Lib. & I.Sc. Reference and Information Sources B - 05. (4 Books) 16 Units. Edited. Delhi - IGNOO
- **Ph.D. Theses Library and Information Science Pune University: Guided and Edited.**
- Mahajan S.G. (1989). *Rajasekhara, T.B. Bibliographic database Formats.*
- Mahajan S.G. (1992). Murthy, E.S. *Integrated information system for remotely sensed data.*
- Mahajan S.G. (1993). *Manikya Rao : Natural Language Vs controlled vocabulary in information retrieval : a case study in soil mechanics.*
- Mahajan S.G.(1998). Deshpande, Neela Jayant. *"The Role of District Libraries in the Development of Public Library Movement in Maharashtra.*
- Mahajan S.G. (1998). Pharande, Chandrakan. *"Organisation and management of Marathi Manuscripts in India with Special Reference to Maharashtra".*
- Mahajan S.G. (1999). Patil, Suresh Krishna. *"Evaluation of Library services of Non Agricultural Universities in Maharashtra with special reference to Jayakar Library of the University of Pune."*
- महाजन, शां.ग. (१९९९). *ओळख पुणे शहराची.* पुणे : अभिनव पुस्तक मंदिर.
- महाजन, शां.ग. (२०१०) पुणे गाईड. पुणे : पुणे उत्कर्ष प्रकाशन. ४ थी आवृत्ती.
- Mahajan S.G. (2011). *Pune City Tourist Guide.* Pune : Utkarsh Prakashan. 4th Edition.
- महाजन, शां.ग. (२००२). *पुणे शहरचे वर्णन .* पुणे : मानसन्मान प्रकाशन.
- Mahajan S.G. (2002). *Pune City : It's history, growth and development 757 to 1998.* Annotated Bibliography of Information Sources Pune : Manasanman Prakashan.
- महाजन, शां.ग. (२००४) *पुणे शहराचा ज्ञानकोश.* पुणे : पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान. पुनर्मुद्रण (२००८). उत्कर्ष प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२००५). *दिनविशेष पुणे शहराचा ज्ञानकोश - खंड २.* पुणे : पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान.

- महाजन, शां.ग. *दिनविशेष : इतिहासात आज २ खंड २००१ ते २००४*. खंड १ - १ जानेवारी ते ३० जून व खंड २ - १ जुलै ते ३० डिसेंबर
- महाजन, शां.ग. (१९९४). *हिमालयातील चारी धाम यात्रा*. पुणे : पुणे उत्कर्ष प्रकाशन. पहिली आवृत्ती.
- महाजन, शां.ग. (२००४). *हिमालयातील चारी धाम यात्रा (नेपाळ वर्णनासह)* . पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. दुसरी आवृत्ती.
- महाजन, शां.ग. (२००७). *रामेश्वरम ते राष्ट्रपतीभवन*. पुणे : कमल प्रभा प्रकाशन. पहिली आवृत्ती (२००३).
- महाजन, शां.ग. (१७ मार्च २००२). *र.श.पारखी गौख ग्रंथ*. संपादक ग.र.पारखी.
- University And College Librarianship in India in The 21st Century (2004). Festschrift. Ed. by Neela Deshpande and S.K.Patil
- महाजन, शां.ग. (२००६). सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा/विकासासाठी इफ्ला युनेस्कोने तयार केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे / इफ्लाचे सार्वजनिक ग्रंथालय विभागाचे वतीने कार्यकारी गटाने तयार केली. नवी दिल्ली : इंडियन लायब्ररी असोसिएशन.
- महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२००७). *नामवंत पुणेकर संस्था. वास्तू*. पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२००७). *पोस्टाची तिकीटे जमा करण्याचा छंद*. पुणे : विद्यार्थी गृह प्रकाशन. सुधारित आवृत्ती.
- महाजन, शां.ग. (२००७). *दप्तखाने आणि वस्तुसंग्रहालये*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२००७). *यशोगाथा ज्ञानसाधनेची*. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२००८). *पुणे शहरातील मंदिरे*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२००९). *डॉ.शियाली रामामृत रंगनाथन जीवन आणि कार्य*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

- महाजन, शां.ग. (२०१०). *पुणे शहरातील विज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालये*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२०१०). *नामवंत पुणेकरांचा चरित्रकोश*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२०११). *ग्रंथालयातून गहाळ होणारी पुस्तके*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे.
- महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२०११). *पुणे शहरातील सामाजिकशास्त्रे विषयक वस्तुसंग्रहालये*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२०१२). *पुणे शहरातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालये*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२०१२). *मी पीएच.डी. होणारच!* पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२०१३). *हसत खेळत एम.फिल. करा*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२०१३). *विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- महाजन, शां.ग. (२०१४). *वाचन संस्कृती जोपासावी*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- Mahajan, S.G. (2014). *Writing a Ph.D. Thesis : Principles and Practice*. Pune : Universal Prakashan.
- महाजन, शां.ग. (२०१४). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण*. इ.स. १९५८ ते २०१४.
- महाजन, शां.ग. (२०१४). *History of the Public Library Movement in Maharashtra State from 12th Century to Vol. 3 (In Pass.)*

प्रकरण पाचवे
डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शोधनिबंध

५.१ प्रस्तावना

प्रकरण क्रमांक चारमध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा याविषयी विवेचन करून ग्रंथनिहाय विश्लेषण केले आहे. प्रस्तुत प्रकरणात डॉ.महाजन यांनी विविध कार्यशाळा, परिषदा यामध्ये सादर केलेले शोधनिबंधांची माहिती दिली आहे.

शोधनिबंध म्हणजे मोठ्या व्यापक संशोधनातील एक छोटासा उपविभाग निवडून त्यासंबंधीने केलेले संशोधन असते. संशोधनाच्या पद्धती वापरूनच हा शोध घ्यावा लागतो. पण त्याचा विस्तार अतिशय छोटा असतो. एखाद्या नव्याने हाती घेतलेल्या हस्तलिखितावर ताम्रपटावर, शिलालेखावर असे छोटे छोटे शोधनिबंध स्वरूप असेच छोटे असते. **(निकोसे, २००७)**

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण अशा विषयावर राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक इंग्रजी व मराठी शोधनिबंध सादर केले आहेत. त्यापैकी संशोधकास खालील संशोधन पेपर प्रत्यक्ष मिळाले. त्याचा आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घेतला आहे. तसेच मासिके, वर्तमानपत्रे यामध्ये सतत लेखन केले आहे. पुणे आकाशवाणी केंद्रावर व्याख्याने दिली आहेत. त्याचीही माहिती सादर प्रकरणात दिली आहे.

५.२ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे इंग्रजी भाषेतील शोधनिबंध

- 1) In search of Information Sources of a Historical City : A case study of Poona City (India) Implications for training for librarians in Archives keeping. In International Congress on Archives. XI Paris. 22-26 Aug. 1988

पॅरिस येथे झालेल्या International Congress on Archives या परिषदेमध्ये In Search of Information Sources of a Historical City - A case study of Poona City (India) हा संशोधन पेपर ऑगस्ट १९८८ मध्ये डॉ.महाजन यांनी सादर केला. पुणे शहराला १००० वर्षांचा इतिहास असून त्यांनी पुणे शहरातील कागदपत्रे पाच कालखंडामध्ये विभाजित केली आहेत.

त्यामध्ये १) इ.स.१६३० पर्यंतचा कालावधी, २) १६३०-१६८० छत्रपती शिवाजी कालावधीतील दुर्मिळ कागदपत्रे, ३) पेशवे कालावधी (१७२०-१८१८), ४) ब्रिटिश कालखंड (१८१८-१९४७) ५) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

भारतातील मुंबई, पुणे, हैद्राबाद, दिल्ली आणि इतर शहरात दुर्मिळ साहित्य उपलब्ध होते. यामध्ये फार्सी, फ्रेंच, पोर्तुगीज, डच यांची माहिती इंग्रजीमध्ये होती. तसेच यामध्ये ऐतिहासिक घराणे, संस्था, पुणे नगरपरिषद याविषयक माहिती उपलब्ध होती. सदर संशोधन पेपरमध्ये पुणे शहराचे ऐतिहासिक वर्णन, आरेखन करण्याचे स्रोत, किल्ले, पुण्यातील राजा केळकर म्युझियम, मुंबईतील दुर्मिळ साहित्य, पुण्यातील दुर्मिळ साहित्य, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुण्यातील डेक्कन कॉलेजमधील दुर्मिळ साहित्य याचबरोबर या सर्व घटकांविषयी सविस्तर चर्चा सदर संशोधन पेपरमध्ये केली गेली आहे.

केवळ या लेखात पुणे शहरातील दुर्मिळ कागदपत्रांविषयी तात्त्विक माहिती दिलेली नाही तर ग्रंथपालांनी हे दुर्मिळ साहित्य ओळखून त्यांचे तालिकीकरण वर्गीकरण करून त्याचे जतन करून ठेवणे तसेच संशोधकांसाठी कसे उपलब्ध करून देता येईल. याबाबतही सदर लेखात सांगितले आहे. सदर संशोधन पेपरसाठी १९९ संदर्भ डॉ.महाजन यांनी दिले आहेत. ,

2) Documentation in Social Sciences in India, (With Special reference to University Libraries) : Working Paper IASLIC Special Publication No. 9 Parts I, II, P. 55-65, Culcatta. IASLIC, 1966

भारतातील सामाजिक शास्त्रविषयक नियतकालिकातील लेखांचे प्रलेखन विशेषतः विद्यापीठीय ग्रंथालये या विषयावर डॉ.महाजन यांनी कलकत्ता येथे आयोजित केलेल्या IASLIC परिषदेत सदर संशोधन पेपर १९६६ मध्ये सादर केला.

प्रथम सामाजिक शास्त्रे या विषयाची व्याप्ती दिली आहे. त्यानंतर प्रलेखन म्हणजे काय त्याची व्याख्या सांगितली आहे. डॉक्युमेंटेशन विषयी काम करणाऱ्या तसेच साहित्य प्रकाशित करणाऱ्या संस्थांची नावे दिली आहेत. भारतीय विद्यापीठातील सामाजिक शास्त्र संशोधन, विद्यापीठातील डॉक्युमेंटेशन सेवाविषयक सविस्तर चर्चा प्रस्तुत पेपरमध्ये केली आहे.

- 3) Procurement of Govt. Publications (with special reference to India) working paper. IASLIC seminar 4, Hyderabad, 1966. IASLIC special publication No. 9, Parts I, II P.55-65 Calcutta.

प्रथम प्रकृकमेंट तसेच शासन यांची व्याख्या दिली आहे. शासकीय प्रकाशनांचे प्रकार ही दिले आहेत. शासकीय प्रकाशनांचे महत्त्व, शासकीय प्रकाशने कशी संपादन करता येतात. पुस्तक विक्रेते, ग्रंथपालांची जबाबदारी, शासकीय प्रकाशने मिळविण्याचे विविध मार्ग सदर लेखात सांगितले आहेत.

- 4) National Information system for reading materilas published in the Indian languages, A plan for action IASLIC conference, 11 Dharwar , 2-5 November, 1977.

राष्ट्रीय माहिती पद्धतीतील भारतीय भाषांमध्ये प्रकाशित होणारे साहित्य हा संशोधन पेपर इँस्लिक कॉन्फरन्समध्ये सादर केला. या पेपरमध्ये डॉ.महाजन यांनी राष्ट्रीय माहिती पद्धती संकल्पना उद्दिष्टे प्रथम मांडली आहे. माहिती गोळा करण्यासाठी प्रश्नावली व मुलाखत या साधनांचा वापर केला आहे.

- 5) Standardization of formats for preparation of Documentation lists in Social Sciences in India, IASLIC seminar 8, December 26-29, 1978.

विविध संशोधन संस्था तसेच ग्रंथालयामध्ये प्रलेखांचा संग्रह केला जातो. संशोधन करणाऱ्यांसाठी हे प्रलेख उपयुक्त असतात. या याद्या मुद्रित तसेच सायक्लोस्टाइल स्वरूपात असतात. या लेखात या याद्यांचा पुढील मुद्द्यांच्या अनुषंगाने चर्चा केली आहे. व्याप्ती, लिहण्याची पद्धती, शीर्षक याद्या, वर्गीकरण पद्धती, निर्देश यामध्ये कोणती मानके वापरली याचा अभ्यास केला आहे. सदर लेखात पुढील प्रलेखांचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये कोणती मानके वापरली याचा अभ्यास केला आहे. Guide to Indian Periodical literature, Index India, Indian Press Index, Index to Indian Legal Periodicals Documentation in Social Sciences, Documentation in Public Administration, Select list of Articles on India.

- 6) Distance Education in Library Science. All India Seminar on National Policy for LIS Education, Nagpur. 23-26 September 1983

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील दूर शिक्षण हा संशोधन पेपर २३-२६ सप्टेंबर १९८३ मध्ये नागपूर येथे आयोजित केलेल्या राष्ट्रीय परिसंवादात सादर केला. यामध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण विषयक गेल्या २० वर्षांच्या काळातील धोरण कसे होते याची चर्चा केली आहे. त्यानंतर पुणे विद्यापीठातील दूरस्थ शिक्षणविषयक माहिती दिली आहे. ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रातील बी.लिब. अभ्यासक्रमाची संपूर्ण माहिती या अभ्यासक्रमासाठी आवश्यक असणाऱ्या गोष्टींची माहिती प्रस्तुत लेखात देण्यात आली आहे.

7) Study of Western Ghats : A bibliography, National Seminar on Social Science Documentaiton in India, Pune 16-18 January 1984.

पश्चिम घाट विकास प्रकल्पाच्या अभ्यासासाठीची सूची सदर लेखात दिली आहे. पश्चिम घाटाला जागतिक वारसा लाभला आहे. तसेच तो संवेदनशील भाग म्हणून ओळखला जात आहे. याचे महत्त्व डॉ.महाजन यांनी ३० वर्षांपूर्वीच ओळखून ही सूची या शोधनिबंधाद्वारे पुणे येथे झालेल्या राष्ट्रीय परिषदेमध्ये सादर केली. यावरून डॉ.महाजन यांची दूरदृष्टी दिसून येते.

8) Consultancy services in Library and Information Science, National Seminar on Library and Information Science, Nagpur. 6-9 December 1985

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील कन्सलटन्सी सर्व्हिसेस हा लेख राष्ट्रीय परिषदेत १९८५ ला नागपूर येथे सादर केला. यामध्ये तीन प्रकारच्या सेवांचा समावेश केला आहे. त्यामध्ये ग्रंथालयातील तज्ज्ञ व्यक्तीकडून मिळणारी सेवा, विदेशातील तज्ज्ञ व्यक्तीकडून / युनेस्को तज्ज्ञ व्यक्तीकडून यांचा आढावा या लेखात घेतला गेला आहे. ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रातील भारतातील तज्ज्ञ व्यक्तीमध्ये श्री.देशपांडे के.एस. (ग्रंथपाल कर्नाटक विद्यापीठ) श्री.गिरीजा कुमार (ग्रंथपाल, जवाहरलाल नेहरू, विद्यापीठ, नवी दिल्ली) यांनी पुणे विद्यापीठातील ग्रंथालय पद्धतीची प्रगती हा रिपोर्ट सादर केला. विद्यापीठ ग्रंथालयातील सल्लागार समिती बी.लिब आणि एम.लिब. च्या विद्यार्थ्यांना कशाप्रकारे सेवा देतात याची माहिती सदर लेखात दिली आहे.

9) Micrographic Congress of India, Regional Seminar on Management and Applications of Micrographics, Pune, 29-30 April 1987. Establishing a Microfilming unit in Poona University, Library Some Experiences : Pune.

पुणे विद्यापीठ ग्रंथालयात मायक्रोफिल्मींग यंत्रणा कशी स्थापन केली याबाबत माहिती सदर लेखात दिली आहे. ग्रंथालयात अनेक दुर्मिळ ग्रंथ, नियतकालिके, दोलामुद्रिते असतात. त्यांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी त्यांचे मायक्रोफिल्मींग करणे आवश्यक असते. मायक्रोफिल्मींग करण्यासाठी लागणारी यंत्रणा, येणारा खर्च, यंत्र ठेवण्यासाठी वेगळी दालने याविषयी सविस्तर वर्णन सदर लेखात केले आहे. विद्यापीठात मायक्रोफिल्मींग युनिट कसे उभारले याविषयी हा सदर लेख आहे. यासाठी पु.ल.देशपांडे फौंडेशननी आर्थिक साहाय्य केले होते.

भारतामध्ये विद्यापीठ क्षेत्रातील हे पहिलेच मायक्रोफिल्मींग युनिट उभारले गेले. डॉ.महाजन यांचे या प्रकल्पातील योगदान हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण असे आहे. डॉ.महाजन यांनी ग्रंथालय शास्त्राला वरदान ठरणाऱ्या एका नवीन दालनाचा शोध घेतला.

10) Development of Teachers in Library and Information Science. In National Seminar on 100 years of Library Education and it's future. Nagpur University, Dept. of Library and Information Science. 10-12 Oct. 1987.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील शिक्षकांचा विकास या विषयावर डॉ.शां.ग.महाजन यांनी नागपूर विद्यापीठांमध्ये संशोधन पेपर सादर केला आहे. १०० वर्षांतील ग्रंथालय शिक्षणातील बदलाचा वेध घेऊन ग्रंथालय शिक्षणाबरोबरच ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील शिक्षकांचा विकास कसा होत गेला याचा वेध या शोधनिबंधात डॉ.महाजन यांनी घेतला आहे.

ग्रंथालयशास्त्राचे जनक डॉ.मेलविल ड्यूई, भारतीय ग्रंथालयशास्त्राचे जनक डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणात दिलेल्या योगदानाची माहिती डॉ.महाजन यांनी शोधनिबंधात दिली आहे.

11) Collection Management in a University Library : Some Aspects : Weeding out policy. National Seminar on New trends in Management of libraries, Pune 6-9 Dec. 1984.

विद्यापीठीय ग्रंथालयातील संग्रह व्यवस्थापन हा संशोधन पेपर डॉ.महाजन यांनी पुणे येथे आयोजित केलेल्या राष्ट्रीय परिषदेत सादर केला. यामध्ये त्यांनी ग्रंथ रद्दबातल धोरण याविषयी चर्चा केली आहे. विद्यापीठातील ग्रंथालयामध्ये ग्रंथ, नियतकालिके आणि इतर साहित्य प्रत्येकवर्षी

खरेदी केले जाते. त्यामुळे ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रह हा वाढत जातो. या वाढीवर अॅटकिनसन कमिटीने Self Renewing library ही संकल्पना मांडली आहे. यामध्ये त्यांनी प्रामुख्याने ग्रंथ, शोधप्रबंध, प्रश्नपत्रिका, ग्रंथांची जुनी आवृत्ती याबाबत चर्चा सदर शोधनिबंधामध्ये डॉ.महाजन यांनी केली आहे.

12) Academic library development हा लेख Journal of Kerala Academic Library Association 1991 मध्ये हा लेख प्रकाशित झाला आहे. यामध्ये डॉ.महाजन यांनी सेल्फ रेनिविंग लायब्ररीची संकल्पना, ग्रंथरद्दबातल करण्यात येणाऱ्या अडचणींविषयी चर्चा केली आहे.

13) Computer application in college libraries In Seminar on Modern Trends in library and information science Maharashtra Federation of College Library Associations Conference 9 Ahemednagar, Dec. 30-31 1989.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात संगणकाचे उपयोजन हा संशोधन पेपर अहमदनगर येथे १९८९ मध्ये आयोजित केलेल्या कॉन्फरन्समध्ये सादर केला. ग्रंथालयामध्ये संगणकाची असणारी उपयुक्तता तसेच ग्रंथालयात संगणक घ्यावयाचे असेल तर त्यासाठी लागणारी साधनसामग्री, सॉफ्टवेअरचे प्रकार याविषयी माहिती सांगितली आहे. ग्रंथालयातील उपार्जन, तालिकीकरण, शीर्षक याद्या यासारखी कमी संचयकाच्या साहाय्याने केल्यास त्यांचे होणारे फायदे याविषयी सविस्तर चर्चा सदर संशोधन पेपरमध्ये डॉ.महाजन यांनी केली आहे. सध्याचे युग हे संगणकाचे आहे. ग्रंथालयामध्ये संगणकाचा वापर कशाप्रकारे करता येईल यावर संशोधन पेपर तयार केला होता.

14) Library Development in Maharashtra In souvenir All India Library Conference of the ILA, 34, 1988 and National Seminar of the IASLIC, 13 Culcutta 20-23 Dec. 1988 PP. 89-94

महाराष्ट्रातील ग्रंथालयाचा विकास हा संशोधन पेपर कलकत्ता येथे आयोजित केलेल्या राष्ट्रीय परिषदेत सादर केला. महाराष्ट्रामध्ये सुरुवातीस ग्रंथालये ही हस्तलिखित स्वरूपात होती. त्यानंतर त्यास मुद्रित स्वरूप प्राप्त झाले. पहिले ग्रंथालय १८०५ साली मुंबई मध्ये सुरू झाले. त्यानंतर अहमदनगर (१८३८), पुणे (१८४८), कोल्हापूर आणि रत्नागिरी (१८५०) या

वेगवेगळ्या शहरात ग्रंथालये सुरु झाली. त्यानंतर पुणे, ठाणे, मुंबई कॉलेजमध्येदेखील ग्रंथालय सुरु झाली. महाराष्ट्रातील पारंपरिक ग्रंथालये, विशेष ग्रंथालये, ग्रंथालय माहितीशास्त्र शिक्षण, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील साहित्य, सार्वजनिक ग्रंथालये यांचा विकास कसा झाला याचा आढावा सदर संशोधन पेपरमध्ये घेतला आहे.

या लेखात डॉ.महाजन यांनी महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांचा विकास प्रतिपादन केला आहे. यामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालये, विशेष ग्रंथालये तसेच शैक्षणिक ग्रंथालयांचा आढावा घेतला आहे.

15) Indian History Congress, 60th Session, 1993, Calicut, Information Sources for studying local history : A case study of Pune city.

पुणे शहराच्या ऐतिहासिक वर्णनाचा अभ्यास करताना माहितीचे स्रोत कोणते वापरले याचा अभ्यास सदर संशोधन पेपरमध्ये केला आहे. पुणे हे ऐतिहासिक शहर तसेच महाराष्ट्राची सांस्कृतिक राजधानी आहे. पुण्यास विद्येचे माहेरघर असेही म्हणतात. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी पुणे शहराची वाढ व विकास इ.स. ७५८ ते १९९८ ही सूची तयार केली आहे. यामध्ये ग्रंथ, दुर्मिळ दस्तऐवज, फिल्म, कागदपत्रे तसेच ४०० मराठी तसेच इंग्रजीतील चरित्रांचा समावेश सूचीमध्ये केला आहे. पुणे शहराचे ऐतिहासिक वर्णन लिहिण्यासाठी प्राथमिक साधनांच्या साहाय्याने माहितीचा शोध घेतला आहे.

पुण्याच्या शैक्षणिक भरारीमध्ये डेक्कन कॉलेज, फर्ग्युसन कॉलेज यांचे योगदान याचेही वर्णन सदर संशोधन पेपरमध्ये केले आहे. सदर शोधनिबंधामध्ये डॉ.महाजन यांनी पुणे शहराचे शैक्षणिक, सांस्कृतिक तसेच ऐतिहासिक वर्णन केले आहे. माहितीचा शोध घेण्यासाठी प्राथमिक साधनांचा वापर केला आहे.

16) Grey Literature : An Important Information Source for Studing Local History : A case study of Pune City

Grey Literature म्हणजे बाजारात विकत न मिळणारे ज्ञानसाहित्य. परंतु ते संशोधनासाठी उपयुक्त असते. त्याचा संग्रह कसा करावा याचे अनुभव या लेखामध्ये दिले आहेत. अशा ज्ञानसाधनांचा समावेश पुणे शहर सूचीमध्ये केला आहे. पुणे शहराचे ऐतिहासिक वर्णन करताना ग्रे लिटरेचर हा महत्त्वपूर्ण असा स्रोत आहे. ७५८ ते १९९८ मध्ये पुणे शहराचा इतिहास, वाढ व विकास यांचा आढावा सदर शोधनिबंधात घेतला आहे.

- 17) Pune : The cultural capital of Maharashtra 35th All India Library Conference, 1989

१९८९ मध्ये सदर शोधनिबंध सादर केला. पुणे हे महाराष्ट्राची सांस्कृतिक राजधानी आहे. या दृष्टीकोनातून पुण्याचा इतिहास सदर पेपरमध्ये वर्णन केला आहे. शिवकालीन पुणे शहर, ब्रिटीश कालावधीमधील पुणे, तसेच स्वातंत्र्योत्तर पुणे या सर्वांची माहिती डॉ.महाजन यांनी प्रस्तुत शोधनिबंधात दिली आहे. डॉ.महाजन यांचेकडे एखाद्या शहराचा इतिहास लिहण्याची दृष्टी होती. त्यासाठी कोणती साधने वापरावयाची याचेही ज्ञान होते. त्यामुळेच सदर संशोधन पेपरचे लेखन केले आहे.

- 18) Chronology of Pune City : Paper presented at the seminar on Local Studies Librarianship held at Pune 30-31 March 1991

डॉ.महाजन यांनी पुणे शहराची कालक्रमी (कालपट) या शोधनिबंधात क्रमकालिके इतिहास लेखनाकडे आपण कसे वळलो ते प्रथम सांगितले आहे. डॉ.अरुण टिकेकर यांनी याबाबत मार्गदर्शन केले. त्यानुसार महाजन यांनी कोणत्याही शहराचा अगर स्थानिक इतिहास लेखनाच्या चार पद्धती सदर शोधनिबंधात मांडल्या आहेत. यामध्ये १) ग्रंथ स्वरूपात इतिहास लेखन, २) गॅझेटियर हा दुसरा स्रोत आहे. ज्याद्वारे ऐतिहासिक लेखन करू शकतो, ३) सूचींच्या माध्यमातून तसेच ४) इतिहास लेखन करण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे क्रोनॉलॉजी. या शोधनिबंधात हैद्राबाद शहराची क्रोनॉलॉजी (१७२० ते १९५४) आधुनिक भारताची क्रोनॉलॉजी (१४९४-१८९४) याची माहिती दिली आहे. महत्त्वाचे घटक शोधण्यासाठी नियम दिले आहेत. पुणे शहराची क्रोनॉलॉजी यामध्ये व्याप्ती, कोणकोणते सामाजिक, राजकीय घटक घेतले. येणाऱ्या अडचणी कशा वेगळ्या केल्या हा अभ्यास करताना आलेले निष्कर्ष तसेच सूचना ही सदर शोधनिबंधात दिल्या आहेत. पुणे शहराचा ज्ञानकोश यामध्ये भाग ४ मध्ये कालक्रमी दिली आहे. हा निबंध कृ.शं.हिंंगवे व्याख्यानमालेत वाचला. महाजन गौरवग्रंथात छापला आहे. हा प्रथम प्रयत्न आहे.

- 19) Ranganathan's Philosophy of cataloguing : Application of scientific method for analysing cataloguing problems. International conference on Ranganathan's, Philosophy New Delhi, 11-15 Nov. 1985 Ed. by T.S. Rajagopalan, Delhi. Vikas Publishing House, 1986. PP 395-403

तालिकीकरणातील रंगनाथन यांचे तत्त्वज्ञान विशेषतः तालिकीकरणातील अडचणी शास्त्रीय पद्धतीने सोडविताना डॉ.महाजन यांनी पत्रव्यवहाराद्वारे डॉ.रंगनाथन यांना आलेल्या अडचणी सांगितल्या. त्यावर डॉ.रंगनाथन यांनी केलेल्या सूचना सदर संशोधन लेखात डॉ.महाजन यांनी मांडल्या आहेत. हा संशोधन निबंध डॉ.महाजन गौरवग्रंथामध्ये छापला आहे. संपा.नीला देशपांडे व डॉ.एस.के. पाटील आहेत. महाजन यांना कॅटलॉगिंग करताना अडचणी आल्या. त्या त्यांनी डॉ.रंगनाथन यांच्याकडे पत्रव्यवहार करून मांडल्या. त्यामध्ये तथ्य आढळल्यामुळे डॉ.रंगनाथन यांनी त्या विषयावर सेमिनार घेतले. त्यावर निर्णयानुसार कॅटलॉग ऑफ कॉन्फरन्स प्रोसिडींग याविषयी नियमात बदल केले. हे विवेचन Library Science with a slant to Documentation या मासिकात दिली आहे. वर्ष १९६८. या निबंधावरून डॉ.रंगनाथन यांनी सी.सी.सी. मध्ये ४० ते ४५ दुरुस्त्या केल्या. डॉ.रंगनाथन यांचा पत्रव्यवहार जमा करावा अशी सूचना केली. त्यामध्ये वेल्समध्ये डॉ.रंगनाथन आणि डॉ.पामर यांचा पत्रसंग्रह आहे ही माहिती मिळाली. त्यानुसार १९८० मध्ये वेल्स येथे जाऊन महाजन यांनी हा पत्रव्यवहार भारतात आणला. सध्या तो जयकर ग्रंथालयात आहे.

20) Schedule of Anglicized Maharashtra surnames. In (Hingwe. K. S). Standardization of Maharashtrian surnames. Working Paper, IASLIC seminar on rendering of Indic Names. Calcutta, 1960 pp. 63-71, 151-161. IASLIC special publication No. 2 Calcutta : IASLIC., 1961.

इंस्ट्रिकने Indic Names या विषयी सेमिनार भरविला होता. त्यामध्ये एक लेख Maharashtrian Names of Persons यावर श्री.हिंगवे आणि सरांनी निबंध लिहला. महाराष्ट्रीयन व्यक्तीनामे लिहिताना कोणते प्रश्न निर्माण होतात याची चर्चा येथे केली आहे. इंग्रजीमध्ये नावे लिहिताना Va लिहायचे की Wa लिहायचे हा एक प्रश्न होता. गोळे हे नाव Gole किंवा Golay असे लिहिले जाते. तसेच अग्रवाल, अय्यर या नावांची Spelling अनेक असतात. यासाठी एक Standard Spelling मान्य करून बाकीच्या Spelling कडून पहा नोंदी कराव्यात असे सुचविले आहे. जयकर ग्रंथालयात यासाठी वापरलेल्या आडनावांची यादी या लेखात दिली आहे. तालिकाकार म्हणून काम करत असताना महाजन यांनी ही पद्धती शोधून काढली.

- 21) Education for Librarianship in India. Working Paper, IASLIC Seminar, 2 Chandigarh, 1962. IASLIC special publication, No. 5 part II, pp. 62-78. Calcutta, IASLIC. 1962.

भारतामध्ये ग्रंथालयशास्त्र शिक्षण किती पातळ्यावर दिले जाते. याचा विचार करून बी.लिब च्या शिक्षणासाठी प्रयोगशाळा ग्रंथालय स्थापन करावे असे सुचविले आहे ही सूचना सर्वाना आवडली. इंग्रजीमधील चंदीगड येथे सादर केलेला हा पहिला पेपर आहे.

- 22) Library science literature in Marathi : An annotated Bibliography (Published in IASLIC conference, 5 Poona 1963 Brochure). pp 65-70, Poona : University of Poona, 1963.

ग्रंथालय शास्त्रातील मराठी साहित्य हा लेख IASLIC Conference मध्ये सादर केला. पुणे येथे १९६३ मध्ये आयोजित केलेल्या कॉन्फरन्समध्ये सादर केला.

- 23) Translation Services in India : Need for Translation Services in regional languages : Working paper. IASLIC Conference, 7, Delhi, 1967.

भारतातील भाषांतर सेवा तसेच भाषांतर सेवेची गरज याविषयी चर्चा सादर लेखातून केली आहे. INSDOC या संस्थेत भाषांतर सेवा दिली जाते. त्या धर्तीवर प्रत्येक विद्यापीठामध्ये भाषांतर सेवा दिली पाहिजे हा विषय सादर चर्चेतून मांडला आहे.

- 24) Rendering of Headings of Maharashtra Name of Persons, unpublished. Bangalore

बंगलोर येथे आयोजित केलेल्या कॉन्फरन्समध्ये Cataloguing करताना महाराष्ट्रातील व्यक्तीनामे कोणत्या पद्धतीने लिहावीत यावर चर्चा केली. एखादी व्यक्तीची नोंद यशवंतराव बळवंतराव पाटील अशी असते मग यातील राव हा शब्द लिहावा का? श्री श्री रवि शंकर यातील श्री श्री लिहावे का याबाबत मार्गदर्शन सादर लेखातून केले आहे.

- 25) Harjit Singh, JACOB Thomas (T), Kidwai (A H), Mahajan (S. G) and Raghavendra Rao (G S). Study of reference books. DRTC. Annual seminar 6, Bangalore, 1968, Papers Part C : Techniques of teaching Documentation Paper C. G, pp. 442-466 Bangalore 1968.

DRTC येथील वार्षिक सेमिनारमध्ये हा पेपर सादर केला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथांचा अभ्यास केला आहे. संदर्भ ग्रंथांची रचना, व्याप्ती व वैशिष्ट्ये या पद्धतीने विविध संदर्भ ग्रंथांचा अभ्यास केला आहे. त्यासाठी एक नमुना फॉर्म विकसित केला आहे. त्या फॉर्ममध्ये ग्रंथालयात नवीन आलेल्या संदर्भ ग्रंथांची माहिती द्यावी. याप्रमाणे स्वयं अभ्यास करावा.

26) Compilation of reference books : A new venture for the library profession, IASLIC conference, 8, Bombay, 1969. (Symposium on library profession in India : It's status and responsibilities).

27) Theses and Dissertations collection in a University Library : Organisation and servicing. Working paper. IASLIC seminar 6, Bangalore, 1970.

विद्यापीठ ग्रंथालयातील Theses and Dissertations चा संग्रह तसेच त्याचे व्यवस्थापन संघटन कसे करावे? या विषयावर IASLIC Seminar मध्ये पेपर सादर केला आहे. जयकर ग्रंथालयात प्रबंधाचे वर्गीकरण करण्यासाठी सोपी वर्गीकरण पद्धती विकसित केली आहे. त्याची माहिती दिली आहे.

28) Cataloguing of unpublished Theses, Herald of library science. V9, No. 2, April 1970 : Paper X pp. 122-127.

Theses चे कॅटलाग करत असताना मार्गदर्शकाचे नाव देखील लिहिणे आवश्यक असते. कारण तो Collaborator असतो. आणि अशा पद्धतीने विद्यापीठातील प्रत्येक Theses चे Catalogue तयार करावे, अशी सूचनादेखील दिली होती. मार्गदर्शकाखाली पूरक नोंद करावी असे सुचविले आहे.

29) Indian Reference Materials IASLIC Conference. 1971. Kanpur

मराठी भाषेतील ग्रंथसूची, डिरेक्टरी ऑफ लायब्ररीज, हूज हू ऑफ लायब्ररी, हूज हू ऑफ इंडियन रायटर्स या भारतीय संदर्भ साधनांविषयी माहिती सादर संशोधन पेपर मधून डॉ.महाजन यांनी दिली आहे.

30) Retrospective bibliography of books published in Marathi language, Paper C4. pp. 258-261 IASLIC Conference, 9, Calcutta. 1972 IASLIC Special publication No. 14.

शंकर गणेश दाते यांची मराठी ग्रंथसूची, दाते सूची मंडळाचे कार्य व सूची यांची माहिती या निबंधात दिली आहे.

- 31) Assessment of the work of students : (With special reference to the subjects of Library Cataloguing (Theory) and Library Cataloguing (practice). D. R. T. C. Annual Seminar, 10, Bangalore, 1972 : Part I. Course leading to Master's Degree in Library Science, Documentation, paper AP pp. 223-248 : DRTC. 1972.

ग्रंथालय तालिकीकरण करीत असताना विद्यार्थ्यांनी केलेले कामाचे मूल्यमापन कसे करावे याविषयी माहिती सदर संशोधन पेपरमध्ये दिली आहे. सदर संशोधन पेपर DRTC बंगलोर येथे १९७२ मध्ये आयोजित केलेल्या सेमिनारमध्ये सादर केला.

- 32) Dr. Ranganathan as a teacher : Teaching through correspondence. (Ranganathan Commemoration Number) IASLIC Bulletin. 18 (1) March 1973; pp. 37-42.

- 33) Papers read at Bharat Itihasa Samshodhak Mandal, Pune, Annual Session. May 1974, 75, 76. Chairman M.M. : D.V. Potdar.

1. Solapur Native General Library : the early years 1852 to 1860. (1974)
2. Reading habits of readers in public libraries in Western Maharashtra 1850 to 1920. (1974)
3. Free Public Libraries in Poona : 1912 to 1921 published in Tarun Bharat. (1975)
4. Partition of Bengal and its impact on public library administration in Western Maharashtra 1906 to 1921. (1975)
5. British Policy towards Native General Library Movement in Western Maharashtra during the nineteenth century. (1976)
6. The first Native general Library in Western Maharashtra : Ahmednagar Native library. (1976)
7. Buildings for Public Libraries in Western Maharashtra : A historical account 1805 to 1921. (1976)
8. Foundation of the Kolhapur Native library. (1976)

डॉ.महाजन पीएच.डी. चे काम करत असताना त्यांनी अनेक शोधनिबंधांचे लेखन केले. संशोधनाचे काम करत असताना अनेक दुर्मिळ कागदपत्रे सापडली.

मुंबईमधील दसरखान्यांमध्ये एक कागद सापडला तो म्हणजे सोलापूर नेटिव्ह लायब्ररीचा स्थापना दिनांक होता. बॉम्बे नेटिव्ह लायब्ररीची स्थापना १८५७ अशी आहे आणि डॉ.महाजन यांनी शोधून काढलेली तारीख २८ जानेवारी १८५३ अशी होती. यामध्ये सोलापूर नेटिव्ह लायब्ररी १८५२ ते १८६० हा लेख सादर केला. डॉ.महाजन यांचे गुरु डॉ.अ.रा.कुलकर्णी हे भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे चिटणीस होते. मंडळातर्फे वार्षिक संमेलनाचे आयोजन केले जात असे. या संमेलनामध्ये विविध निबंधाचे वाचन केले. यामध्ये मराठी ग्रंथालयातील वाचकांची वाचनाभिरुची तसेच पुण्यातील मोफत वाचनालये या निबंधाचेही वाचन केले. पश्चिम महाराष्ट्रातील पहिली नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, अहमदनगर नेटिव्ह लायब्ररी, पश्चिम महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या इमारती, कोल्हापूर नेटिव्ह जनरल लायब्ररीची स्थापना या शोधनिबंधाचे वाचन केले. पीएच.डी. करीत असताना विद्यार्थ्यांनी आपल्या संशोधनाविषयी निबंध वाचन जाहीर परिषदेमध्ये करावे हा ते कुलकर्णी सरांचा अट्टाहास असे.

- 34) Planning for a Ph.D. thesis and the use of the library. Paper presented at Seminar cum Workshop for college teachers in Maharashtra, University of Pune, 1975.

पीएच.डी. चे संशोधन करत असताना नियोजन कसे करावे तसेच पीएच.डी. साठी ग्रंथालयाचा वापर कशा पद्धतीने करावा याबाबत सदर संशोधन पेपर सादर केला आहे.

- 35) Library movement in Maharashtra. IASLIC /Conference, 9, Nagpur, 1980. Souvenir.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळ हा शोधप्रबंध नागपूर येथे आयोजित केलेल्या IASLIC Conference मध्ये सादर केला. यामध्ये महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचा आढावा घेण्यात आला आहे.

- 36) User education and training programmes-guidance to the Ph.D. Candidate An experiment in Jaykar Library, University of Poona. IASLIC Conference 13, Waltair 1981-82.

पीएच.डी. विद्यार्थ्यांसाठी मार्गदर्शन, उद्बोधन तसेच ट्रेनिंग प्रोग्रॅम पुणे विद्यापीठामध्ये कसा राबवला याचे अनुभवकथन या निबंधात केले आहे. सदर पेपर IASLIC Conference मध्ये सादर केला.

37) Resource sharing among Poona libraries : A Case study. National Seminar on Library Resources for Higher Education and Research, Osmania University, Hyderabad. 25-27 November 1982.

38) Role of Libraries in adult education and NAEP, Indian Institute of Education, Poona, Seminar, 1982.

निरंतर शिक्षणात ग्रंथालयाची भूमिका हा पेपर १९८२ मध्ये पुणे येथे आयोजित केलेल्या सेमिनारमध्ये डॉ.महाजन यांनी सादर केला.

39) Staffing pattern in University Libraries of Maharashtra : A Case study of Jayakar Library, University of Poona. Indaal Confrence. New Delhi. 12-14 Feb. 1982

महाराष्ट्रातील विद्यापीठ ग्रंथालयातील स्टाफींग पॅटर्न विशेषतः पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील स्टाफींग पॅटर्नचा चिकित्सक अभ्यास हा पेपर दिल्ली येथील कॉन्फरन्समध्ये सादर केला. या निबंधात ग्रंथालय व्यवस्थापनात व्यावसायिक सेवक वर्गाबरोबरच Supporting Staff किती प्रकारचा लागतो, त्यांची उपयोगिता याविषयी चर्चा केली आहे. टंकलेखन विभाग, हिशेब विभाग, झेरॉक्स विभाग, ग्रंथपालांसाठी स्टेनो टायपिस्ट, P.A. Personal Assistance तसेच शिपाई, हमाल, सुरक्षा कर्मचारी यांची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे.

40) Library Services as aid to higher education : teaching and research in pure and applied sciences. Seminar paper, Gwalior, Jiwaji University, 27-28 October 1983.

उच्च शिक्षणात अध्यापन तसेच संशोधन करताना ग्रंथालयीन सेवा कशा पद्धतीने दिल्या जातात. विशेषतः शुद्ध आणि उपयोजित शास्त्रात याविषयी पेपर १९८३ मध्ये ग्वाल्हेर येथे आयोजित केलेल्या सेमिनारमध्ये सादर केला.

41) Instruction Material for sub-Regional (South Asia) Workshop for Co-operative Librarians and documentalists. VMNICM, Pune. 1-30 June 1983.

- 42) Research in Library Science (Research Area : Growth and Development of Libraries). All India Seminar on Research methods in library and Information Science, Poona University, Pune. 20--22 January 1983.

जानेवारी १९८३ मध्ये पुणे येथे आयोजित केलेल्या सेमिनारमध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील संशोधन पद्धती तसेच ग्रंथालय शास्त्रातील संशोधनाचे स्रोत या विषयावर संशोधन पेपर सादर केला.

- 43) System for Information about Grey Literature in Education IASLIC, Conference 14, New Delhi, 26-29 December 1983.

डिसेंबर १९८३ मध्ये नवी दिल्ली येथे आयोजित केलेल्या इँस्लिक कॉन्फरन्स मध्ये ग्रे लिटरेचर हा शिक्षणातील माहितीचा स्रोत या विषयावर संशोधन पेपर सादर केला.

- 44) Documentation in Social Sciences : A bibliography, National seminar on Social Science Documentation in India. Pune. 16-18 Jan 1984.

जानेवारी १९८४ मध्ये पुणे येथे आयोजित केलेल्या राष्ट्रीय सेमिनारमध्ये सामाजिक शास्त्रातील प्रलेखन या विषयावर सूची तयार करून सादर केली होती.

- 45) Continuing Education in Cataloguing Seminar Paper. ILA. 13 February 1984.

तालिकीकरण तात्त्विक आणि प्रात्यक्षिक हा विषय भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासाचा विषय आहे. तालिकीकरण करण्याच्या दोन पद्धती आहेत. एक म्हणजे वर्गीकृत तालिका संहिता व दुसरी एएसीआर-२. सदर लेखात तालिकीकरण विषयाचा कसा विकास होत गेला ते सांगितले आहे.

- 46) Microforms as an alternative to bookstorage. U.G.C. Seminar on "Use of Microforms and Space Management in Libraries" Sri Venkateshwara University Library, Tirupati, Aug. 1984.

ऑगस्ट १९८४ मध्ये व्यंकटेश्वरा युनिव्हर्सिटी तिरुपती येथे ग्रंथालयामध्ये मायक्रोफॉर्मसचा वापर करून ग्रंथसंग्रह करणे याविषयी संशोधन पेपर सादर केला.

- 47) Preservation of Administrative Records in a University Library : A Case Study of Jayakar Library. Collection Development in University Library Weeding

out Policy Reorganization' of the Periodicals Section Circulation Activity - A method/motion study in seminar on New Trends in Management of Libraries” Poona University, Pune, 19-22 Dec. 1984.

डिसेंबर १९८४ मध्ये पुणे विद्यापीठ येथे आयोजित केलेल्या सेमिनारमध्ये विद्यापीठ ग्रंथालयामधील डॉक्युमेंटचे जतन कसे करावे. ग्रंथसंग्रह विकास तसेच ग्रंथ रद्दबातल करणे, नियतकालिकांची देवघेव पद्धती विशेषतः जयकर ग्रंथालय पुणे याचा अभ्यास संशोधन पेपरमधून केला आहे.

- 48) H.P.T Arts and R.Y.K Science college Nasik workshop on New trends in library and Information services in coll abortion with Department of Information Science University of poona 22-23 Aug 1986

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणातील प्रवाह यामध्ये वर्ष २००० वर्षामधील ग्रंथालय शिक्षण याबाबत चर्चा केली आहे.

- 49) Library and Information Science Education for the 21st Century. Prof. M.Madaian Felicitation Committee. Volume 1987.

२१ व्या शतकातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण हा लेख डॉ.महाजन यांनी लिहिला आहे. २१ व्या शतकात माहिती तंत्रज्ञानात खूप मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात जर्नलस् येत आहेत. विविध डाटाबेसमध्ये वाढ झाली आहे. आपणांस हवी असलेली माहिती इंटरनेटच्या माध्यमातून त्वरीत उपलब्ध होत आहे आणि या सगळ्यामध्ये ग्रंथालयाची भूमिका काय आहे याची चर्चा सदर लेखात केली आहे.

- 50) Computerization of circulation Activities in a University Library : U.G.C. Seminar on Automation in libraries. Jabalpur, 16-18 July 1985.

१९८५ मध्ये जबलपूर येथे आयोजित केलेल्या सेमिनारमध्ये विद्यापीठ ग्रंथालयातील देवघेव सेवेचे संगणकीकरण हा संशोधन पेपर सादर केला.

- 51) Setting up an Audio-visual Unit in a university library for Promoting Adult Education, Feb1987

पुणे विद्यापीठातील ग्रंथालयात दृकश्राव्य विभाग स्थापन करण्याविषयी चर्चा सदर लेखातून केली आहे.

- 52) Library Networking Project and implication for college Librarians in Maharashtra. In College Librarians Workshop, Pune : March 8-17, 1990, Pune.

मार्च १९९० मध्ये पुणे येथे आयोजित केलेल्या कार्यशाळेत महाराष्ट्रातील ग्रंथपालांनी ग्रंथालयाचे संगणकीकरण कशा पद्धतीने करावे, त्यांनी ग्रंथालयाचे जाळे कसे निर्माण करावे याविषयी सदर संशोधन निबंध सादर केला.

- 53) Staffing pattern for University Libraries in India, Sri.Venkateshwara University, Tirupati March 22-24, 1990.

मार्च १९९० मध्ये व्यंकटेश्वरा विद्यापीठ तिरुपती येथे आयोजित केलेल्या कॉन्फरन्समध्ये भारतातील विद्यापीठ ग्रंथालयांमध्ये स्टाफिंग पॅटर्न याविषयी संशोधन पेपर सादर केला.

- 54) How to frame Development Proposal for the 8th five year plan of a college library workshop for college libraries 8-17 March, 1990.

यामध्ये युजीसीच्या 8th five year plan चा अभ्यास केला आहे. युजीसी कॉलेज ग्रंथालयांसाठी कोणकोणत्या गोष्टींसाठी अनुदान देते, याबाबत चर्चा केली आहे.

- 55) Library and Information Science Education in India. Paper presented at the workshop organized by SNTD Women's University SHPT School of Library Science, 3-4 September, 1990 Bombay.

भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषय शिक्षण हा पेपर, एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ, मुंबई येथे आयोजित केलेल्या कार्यशाळेत डॉ.महाजन यांनी सादर केला.

यामध्ये जागतिक स्तरावर मेलविल ड्यूई यांनी ग्रंथालय शास्त्रातील शाळा १८८७ मध्ये सुरू केली. भारतामध्ये सयाजीराव गायकवाड यांनी १९११ मध्ये बोर्डन यांचे मार्गदर्शनाखाली ग्रंथालय शास्त्रातील शाळा सुरू केली. त्यानंतर डॉ.रंगनाथन यांनी १९३१ मध्ये मद्रास विद्यापीठ ग्रंथालयशास्त्र शिक्षण सुरू केले. त्यानंतर ग्रंथालय संघ तसेच विविध संस्थांमध्ये ग्रंथालय शास्त्र शिक्षण सुरू झाले. यामध्ये डॉ.महाजन यांनी भारतातील ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणाचा आढावा घेऊन बी.लिब., एम.लिब., एम.फील. तसेच पीएच.डी. या शिक्षणक्रमाबद्दल माहिती सदर लेखात दिली आहे.

- 56) Retrospective Conversation of Library records : UGC Task Group Report 1991. Space Application Centre. Ahmedabad, Report. (Mimeographed) Submitted to INFLIBNET.
ग्रंथालयातील रेकॉर्ड्सचे रिटोस्पेक्टिव्ह कॉन्व्हज कसे करावे याविषयीची योजना इन्फ्लिबनेटला सादर केली.
- 57) National Seminar on Local Studies Librarianship, Pune 30-31 March 1991, Papers edited
पुणे येथे मार्च १९९१ मध्ये आयोजित केलेल्या राष्ट्रीय सेमिनारमध्ये लोकल स्टडीज ऑफ लायब्ररीयनशिप हा संशोधन निबंध सादर केला.
- 58) Tenth National Seminar of Indian Association of Teachers of library and Information Science (IATLIS)
Learning /teaching Materials for library and Information Science Education in India 3-5 Nov 1992
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील भारतातील शिक्षण या विषयावर सादर संशोधन पेपर सादर केला आहे.
- 59) Socio-Economic study of Pune City : An annotated bibliography in CDS/ISIS format (type-script).
पुणे शहराचा सामाजिक आणि अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास या विषयावरील ज्ञानसाधनांची सूची सीडीएस/आयएसआयएस हे सॉफ्टवेअर वापरून ही सूची तयार केली आहे.
- 60) Hardware requirment for a computerization. In CALIBER 1994. Ahmedabad, INFLIBNET, Feb. 1994.
संगणकीकरण करण्यासाठी हार्डवेअर कोणते वापरावे याची माहिती दिली आहे.
- 61) Hardware facilities for computerization. In CALIBER 1994. Ahmedabad, INFLIBNET, Feb. 1994.
संगणकीकरण करण्यासाठी स्वतंत्र एअर कंडीशन खोली कशी तयार करावी. त्यामध्ये फिटिंग्ज, फिक्चर्स कशी करावीत, त्यास खर्च किती लागेल ही माहिती दिली आहे.

- 62) Infrastructure and facilities for information services hardware requirement for a computerization, preparation of site for computerization CALIBER. 19-20 February 1994 .

विद्यापीठ ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करण्यासाठी ज्या गोष्टी लागतात त्याची चर्चा सदर लेखात केली आहे. यामध्ये हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर, प्रिंटर, मनुष्यबळ, फर्निचर वातानुकूल जागा, लाईट व्यवस्था, आर्थिक स्रोत, संगणकीकरण करण्यासाठी सर्व गोष्टींसाठी येणारा खर्च सदर लेखात दिला आहे.

- 63) Computer Applications in Libraries and Information Centers. Training Programme in library Management for librarians of ICMS 25-30 April 1994 Vaikunth Mehta National Institute of Co-operative Management University Road, Pune.

संगणकाचे ग्रंथालयात उपयोजन या पेपरमध्ये संगणकाचे प्रकार संगणकाचे घटक, ग्रंथालयातील कोणकोणत्या कामामध्ये संगणकाचा उपयोग करता येतो याविषयी मार्गदर्शन केले आहे.

- 64) UGC Refresher Course Mysore 1996. Comparison between Conventional and Open University Education

सदर लेखातून पारंपरिक आणि मुक्त विद्यापीठातील शिक्षणाचा तुलनात्मक अभ्यास सदर पेपरमधून केला आहे.

- 65) Creation and Management of Digital Resources S.K. Patil & S.G.Mahajan CALIBER 2001. 15-16 Feb. Pune.

सदर पेपर मधून सकाळ, केसरी, लोकमत, महाराष्ट्र टाईम्स, वृत्तपत्रांच्या ई-आवृत्तीविषयी माहिती दिली आहे. यामध्ये पुढील विषयांच्या अनुषंगाने चर्चा करण्यात आली आहे. प्रसिद्ध होण्याचा कालावधी, जतन करून ठेवण्याच्या पद्धती, डॉक्युमेंटेशन शोधण्याच्या पद्धती, मुख्य शीर्षक, उपशीर्षक, वापरलेले रंग, माहिती डाऊनलोड करण्याच्या पद्धती, त्यातील मर्यादा व अडचणी, भारतातील इंग्रजी आणि इतर भाषातून निघणाऱ्या वृत्तपत्रांच्या इंटरनेटवरील आवृत्त्यांचे प्रमाण वाढत आहे. याविषयी चर्चा सदर पेपरमधून केली आहे.

- 66) Maharashtra Public Libraries Act 1967- Amendments Proposed The District Libraries Scenario All India Seminar on Public Libraries 2004, Mumbai.
सार्वजनिक ग्रंथालयाविषयी १९६७ चा महाराष्ट्र ग्रंथालय कायदा आणि त्यातील सुधारणा करण्याची गरज याविषयी चर्चा सदर लेखातून केली आहे.
- 67) My Association with IASLIC : Challenges and Prospects Kolkata 2007.
सदर लेखात डॉ.महाजन यांनी IASLIC मुळे त्यांना पेपर लेखन करण्याची प्लॅटफॉर्म मिळाल्याचे सांगितले आहे. पुणे विद्यापीठाचे ग्रंथपाल श्री.हिंंगवे यांनी डॉ.महाजन यांना कॉन्फरन्समध्ये सहभाग घेण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यानंतर डॉ.महाजन यांनी सतत सेमिनार मध्ये पेपर लिहून सादर केले. त्यानंतर १९६३ मध्ये पुणे विद्यापीठात IASLIC Conference आयोजित करण्यात आली आणि अध्यक्ष होते डॉ.रंगनाथन्. त्यांनी Spiral of Scientific Method हा पेपर सादर केला. या कॉन्फरन्समधून डॉ.महाजन यांना प्रेरणा मिळाली व त्यांनी १९८८ मध्ये 34th ILA Conference पुणे विद्यापीठात आयोजित केली.
- 68) Best Practices in librarianship, creation of Databases for scholars, librarian with a Mission 2009
सदर लेखातून डॉ. महाजन यांनी सेवानिवृत्तीनंतरच्या कालावधीत ग्रंथालय क्षेत्रात केलेले लेखन, पुणे शहरविषयक केलेली ग्रंथनिर्मिती, पीएच.डी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन असे विविध कार्य केले आहे. या स्वरूपाचे कार्य ग्रंथपालांनी करावे अशी सूचना केली आहे.
- 69) Creativity and Innovations in librarianship 2009 National conference on library & Information services changing Era 22nd Jan 2009
२१ व्या शतकात Creatively आणि Innovations हे दोन ग्रंथालय क्षेत्रात यशस्वी होण्याचे मूलमंत्र आहेत. वाचकांच्या गरजादेखील वाढत आहेत. त्यानुसार ग्रंथपालांनी नाविन्यपूर्ण काम कसे करावे याची चर्चा सदर पेपर मधून केली आहे. त्यांनी केलेल्या ग्रंथनिर्मितीचा आढावा येथे घेतला आहे.
- 70) All India Vice Chancellors Conference Souvenir, 12-14 Nov 2010, Pune. Bharati Vidyapeeth.

पुण्यातील सांस्कृतिक व शैक्षणिक विकास आणि समृद्धी हा पेपर डॉ. महाजन यांनी सादर केला यामध्ये पुण्याचा इतिहास, १९ व्या शतकातील पुणे शहरातील शैक्षणिक संस्था, कॉलेजस्, पुणे विद्यापीठातील उच्च शिक्षण, संशोधन संस्था, महिलांचे शिक्षण याविषयी विकास कसा झाला याचा आढावा घेतला आहे.

- 71) Case Studies of Indian Authors / Publisher : Opportunities for E-publications why should I go for Electronic Publishing S.G. Mahajan & Swati Marathe International Conference on Electronic Publishing 13-15 March 2013.

सदर लेखात भारतीय लेखक तसेच प्रकाशकांना इलेक्ट्रॉनिक प्रकाशनातील संधीचा चिकित्सक अभ्यास केला आहे. प्रथम प्रकाशक तसेच प्रकाशन यांच्या व्याख्या दिल्या आहेत. पुस्तक प्रकाशन करण्याची पारंपरिक पद्धतीचे प्रथम वर्णन केले आहे. त्यानंतर ई-स्वरूपात पुस्तक का प्रकाशित करावे त्याचे फायदे सांगितले आहेत.

- 72) UGC Refresher Courses in Library & Information Science (Shivaji University) key Note address Academic libraries in Electronic and Digital Era 3rd Jan 2013

इलेक्ट्रॉनिक आणि डिजीटल युगातील पारंपरीक ग्रंथालये यामध्ये इंटरनेट बेसड कोणकोणत्या सेवा वाचकांना देता येतात, ग्रंथालय नेटवर्कस्, ग्रंथालयाचे संगणकीकरण, याबाबत चर्चा केली आहे.

- 73) Writing A Research Report / Dissertation : Principles and Practice Part II.

सदर लेखातून संशोधन आराखडा तसेच पीएच.डी. प्रबंध कसा लिहावा याविषयीची तत्वे व प्रात्यक्षिक उदाहरणे दिली आहेत. यामध्ये प्रथम लेखन केलेला प्रबंध टाईप करून घेण्याबाबत दिले आहेत. यामध्ये कोणत्या पानावर टाईप करावे, त्याचे शीर्षक कसे असावे, तळटीपा कशा पद्धतीने द्याव्यात, समास किती सोडावा, तळटीपा देत असताना ग्रंथ लेख, नियतकालिके, वृत्तपत्रे यातील तळटीपा कशा पद्धतीने द्याव्यात ते सांगितले आहे. शेवटी ग्रंथसूची कोणत्या पद्धतीने द्यावी, प्रबंधाची भाषा कशी असावी, प्रबंधाची रचना कशी करावी ते सांगितले आहे.

- 74) Prof. A.K Dasgupta festschrift committee Biographical control of Reading Materials in regional languages in India. Attempts in and about Marathi language
मराठी भाषा, मराठी भाषेतील शंकर गणेश दाते यांची माहिती सदर लेखातून दिली आहे.
- 75) Dr.P.S.G. Kumar festschrift Library & Information Science Profession Vol.2
P.S.G Kumar: A role Model for librarians
नागपूर विद्यापीठाचे ग्रंथपाल डॉ.पी.एस.जी. कुमार यांनी केलेल्या कार्याची माहिती दिली आहे.
- 76) USG Refresher Course Pune University 2014. Preparation for NAAC Assessment 16 Jan. 2014
NAAC तर्फे विद्यापीठांचे मूल्यमापन होते. डॉ. महाजन यांनी NAAC ची तयारी कशी करावी याबाबत मार्गदर्शन केले आहे.

५.३ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे मराठी भाषेतील शोधनिबंध

५.३.१ साहित्य सहकार नियतकालिकामधील लेख

१) बारावी मराठी ग्रंथालय परिषद साहित्य सहकार एप्रिल १९६१

ग्रंथालय चळवळीचा प्रसार करण्यासाठी व ग्रंथालयांच्या विविध प्रश्नांची चर्चा करण्यासाठी मराठी ग्रंथालय परिषदेचे अधिवेशन दिनांक १२ व १३ फेब्रुवारी १९६१ रोजी नागपूर येथे आयोजित केले. सदर अधिवेशनाचे इतिवृत्त सदर लेखातून दिले आहे.

२) विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालय सेवकांची वेतनश्रेणी, साहित्य सहकार. जुलै १९६२, पृष्ठे ४०-४५.

सदर लेखात डॉ.महाजन यांनी विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालय सेवकांची वेतनश्रेणी याविषयी युजीसीचे परिपत्रकाची माहिती दिली आहे. ग्रंथपालांनी गुणवत्ता वाढवली पाहिजे असे प्रतिपादन केले आहे.

७) ग्रंथालयातील देवघेव व्यवस्था साहित्य सहकार. जानेवारी १९६०. पृष्ठे ७-१०.

मराठी ग्रंथालय परिषदेत वाचलेला प्रथम निबंध. सदर लेखातून ग्रंथालयातील देवघेव व्यवस्थेचे स्वरूप, देवघेव पद्धती, निरनिराळ्या नोंदी ठेवण्याची आवश्यकता याचे विवेचन डॉ.महाजन यांनी केले आहे. हा उत्कृष्ट वर्कींग पेपर आहे असा अभिप्राय राष्ट्रीय ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल श्री.मुळे यांनी दिला होता.

८) शालेय ग्रंथालयांसाठी उपयुक्त संदर्भ ग्रंथांची सूची. साहित्य सहकार जानेवारी १९६१.

पुणे येथील ग्रंथपाल अभ्यास मंडळाच्या बैठकीत शालेय ग्रंथालय अपेक्षा व अडचणी यावर चर्चा झाली. त्यावेळी १ ग्रंथपालाने असे सुचविले की, प्रत्येक शालेय ग्रंथालयात किमान कोणते संदर्भ ग्रंथ असावेत यांची एक यादी तयार केल्यास ती फार उपयुक्त होईल व दरवर्षी ठराविक रक्कम संदर्भ ग्रंथांसाठी राखून ठेवून शाळेच्या ग्रंथालयातील संदर्भ विभाग समृद्ध करता येईल. सदर सूचना डॉ.महाजन यांना उपयुक्त वाटली म्हणून ही सूची तयार केली. सूचीमध्ये माफक किंमत असलेल्या निवडक संदर्भ ग्रंथांचाच समावेश केला आहे. शक्य तेथे किंमतीही दिल्या आहेत.

९) ग्रंथपालन परीक्षेतील सर्वप्रथम विद्यार्थी श्री.वसंत रामचंद्र गोखले साहित्य सहकार. सप्टेंबर १९६१. पृष्ठे १६.

ग्रंथालय संघाच्या व महाराष्ट्र ग्रंथपालन वर्गाच्या परीक्षेत जयकर ग्रंथालयातील विद्यार्थी सर्व प्रथम आल्याबद्दल सदर लेख लिहिला आहे. सदर लेखातून श्री.वसंत रामचंद्र गोखले यांचा परिचय करून दिला आहे.

१०) ग्रंथ राखून ठेवण्याची पद्धत. साहित्य सहकार ऑक्टोबर १९६१

ज्यावेळी एकाच पुस्तकाला एकाचवेळी अनेक वाचकांच्या मागण्या येतात त्यावेळी प्रश्न निर्माण होतो. वाचकांच्या या मागण्या कशा पूर्ण करावयाच्या हा प्रश्न ग्रंथालयांसमोर उभा राहतो. या प्रश्नाची सोडवणूक कशी करावी याची चर्चा सदर लेखातून केली आहे.

११) चंदीगढ येथे भरलेले चर्चासत्र साहित्य सहकार डिसेंबर १९६२

'इँॅस्लिक' या ग्रंथालय संघातर्फे दि.२८ सप्टेंबर ते १ ऑक्टोबर १९६२ पर्यंत एक चर्चासत्र चंदीगढ (पंजाब) येथे भरवण्यात आले होते. त्याचा वृत्तांत या अंकात दिलेला आहे. यामध्ये मुख्य दोन विषयावर चर्चा करण्यात आली. Users Library and Information Science आणि Education for Librarianship in India.

१२) शालेय ग्रंथालये व महाराष्ट्र सरकार. साहित्य सहकार. ऑगस्ट १९६३. पृष्ठे ३३-३४.

महाराष्ट्र सरकारतर्फे बिनसरकारी माध्यमिक शाळांना अनुदाने दिली जातात. या अनुदानासंबंधीचे नियम तयार करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने एक समिती नेमली होती. या समितीने बराच विचार विनिमय केल्यानंतर अनुदानसंहिता तयार केली. ही महाराष्ट्र सरकारच्या गॅझेटमध्ये २७ जूनच्या अंकात भाग ४ अ, पृ.६३८-७८२ वर प्रसिद्ध झाली आहे. यातील ग्रंथालयासंबंधीचा भाग सदर लेखात दिला आहे.

५.३.२ साहित्य सूची या नियतकालिकामध्ये प्रसिद्ध झालेले लेख

१) अभिरूची-अनुष्टुभ-संग्राह्य सूची वाङ्मय., साहित्यसूची ऑगस्ट २००३, पृष्ठे ५४-५५.

प्रस्तुत लेखामध्ये अभिरूची या मासिकाचे मराठी साहित्यातील योगदान तसेच अनुष्टुभ या मासिकाचे वैशिष्ट्ये डॉ.महाजन यांनी सांगितली आहेत.

२) मराठी ग्रंथ सूचीकार शंकर गणेश दाते. ऑगस्ट २००५. पृष्ठे ३३-३४.

मराठी ग्रंथ सूचीकार शंकर गणेश दाते यांची माहिती सदर लेखात डॉ.महाजन यांनी दिली आहे. शंकर दाते यांनी प्रसिद्ध केलेली मराठी ग्रंथ सूची, डेसिमल वर्गीकरणाचे विषयवार तयार केलेले तक्ते याविषयी माहिती दिली आहे.

३) मी काय वाचतो. साहित्य सूची जानेवारी २००५. पृष्ठे ५७-५८.

वाचाल तर वाचाल या उक्तीप्रमाणे डॉ.महाजन यांचे वाचन चौफेर आहे. वाचनामुळे ज्ञान मिळते, माहिती मिळते, मनाची मशागत होते. मनाचे आरोग्य, उत्साह, कल्पकता, नावीन्य शोधण्याची आस या वाचनामुळे लागते. सदर लेखात डॉ.महाजन काय वाचतात याविषयी लेखन केले आहे. (पुणे आकाशवाणीवरील व्याख्यान.)

४) **संत साहित्यिक : डॉ.हेमंत इनामदार. साहित्य सूची जुलै २००५.**

संत साहित्याचे ज्येष्ठ अभ्यासक आणि नामदेव पायरीचा मान मिळवणारे डॉ.हेमंत इनामदार यांचे २३ जून २००५ रोजी निधन झाले. त्यांच्या आठवणींना उजाळा देण्यासाठी डॉ.महाजन यांनी सदर लेख लिहिला आहे.

५) **ग्रंथ निवड आणि खरेदी कशी करावी? साहित्यसूची सप्टेंबर २००७. पृष्ठे १४.**

ग्रंथनिवड आणि ग्रंथखरेदी कशी करावी याबाबत सदर लेखात सांगितले आहे. यासाठी प्रत्यक्ष उदाहरणे दिलेली आहेत.

६) **देणगी दिलेल्या पुस्तकाबद्दल भरपाई. साहित्य सूची सप्टेंबर २००७. पृष्ठे २७.**

प्रस्तुत लेखामध्ये देणगी दिलेली पुस्तके गहाळ झालेस त्याची भरपाई कशी करावी याबाबतची माहिती दिली आहे.

७) **असे कुलगुरु लाभायला भाग्य लागते. साहित्यसूची २००७. पृष्ठे २१.**

पुणे विद्यापीठाचे माजी कुलगुरु प्रा.दाभोळकर यांची वाचनाची आवड व त्यांना डॉ.महाजन यांनी पुरविलेले संदर्भ याविषयी माहिती सदर लेखात दिली आहे.

८) **सूचीचे मानधन : प्रधान सरांचे मोठेपण, ग्रंथालय नियमांचा मान कसा राखावा साहित्य सूची ऑगस्ट २००७. पृष्ठे २९.**

ग्रंथालय ही सार्वजनिक मालमत्ता आहे. त्याचे रक्षण करणे प्रत्येक ग्रंथपालाचे कर्तव्य आहे. यानुसार प्रत्येकाने ग्रंथालयातील नियमांचा मान कसा राखला पाहिजे हे पटवून देण्यासाठी प्रत्यक्ष घडलेला प्रसंग सदर लेखात सांगितला आहे.

९) **सार्वजनिक ग्रंथालय : साहित्य सूची जुलै २००७, पृष्ठे १५.**

इंग्लंडमध्ये डॉ.महाजन यांनी पाहिलेल्या दोन सार्वजनिक ग्रंथालयांची वैशिष्ट्ये सदर लेखात दिली आहेत.

१०) **पुणे शहराचा ज्ञानकोश. डॉ.शां.ग.महाजन. साहित्य सूची. मार्च २००४, पृष्ठे ३१.**

भारतामधील महानगरांच्या पंक्तीत आणि जगाच्या नकाशावर विशेष स्थान मिळविणाऱ्या गतीमान पुण्याची ओळख या ज्ञानकोशात करून दिली आहे. सदर लेखात पुणे शहराचा ज्ञानकोश या ग्रंथाची ओळख डॉ.महाजन यांनी करून दिली आहे.

११) ग्रंथालयीन .... किंग ऑफ दि टाइट रोप. साहित्य सूची जुलै २००७. पृष्ठे ३६.

इंग्लंड येथील सार्वजनिक ग्रंथालयाची तसेच येथे बालकांसाठी असलेल्या ग्रंथालयांची माहिती प्रस्तुत लेखात दिली आहे.

१२) रसिक वाचकांसाठी नवीन पुस्तके. साहित्यसूची. फेब्रुवारी २००४, पृष्ठे १२.

रसिक वाचकांसाठी नवीन पुस्तके या सदरात डॉ.महाजन यांनी लिहिलेल्या पुणे शहराचा ज्ञानकोश या ग्रंथाचा परिचय करून दिला आहे. पुणे शहराच्या इतिहासात इ.स.७५८ पासून घडलेल्या नऊशेहून अधिक महत्त्वपूर्ण घडामोडींची नोंद सदर ग्रंथात केली आहे.

५.३.३ ग्रंथपाल नियतकालिकामधील लेख

१) ग्रंथालयांचे लोकशाहीतील स्थान. ग्रंथपाल, वर्ष ३. अंक ४

सदर लेखात डॉ.महाजन यांनी ग्रंथालयांचे लोकशाहीतील स्थान काय आहे, ग्रंथाचा महिमा, ग्रंथांचे सामर्थ्य, लोकशाहीच्या वाढीसाठी ग्रंथालयांची आवश्यकता याबाबत चर्चा केली आहे.

२) पुण्याच्या जलप्रलयात ग्रंथालये आणि ग्रंथालयसेवक. ग्रंथपाल, वर्ष ३, अंक ४

दि. १२ जुलै १९६१ रोजी पानशेत व खडकवासला ही धरणे फुटून पुण्यात जो जलप्रलय झाला त्यात सर्वांनाच फटका बसला होता. या लेखात पुण्यातील ग्रंथालये व ग्रंथालयसेवक यांच्या हानींचे वर्णन केलेले आहे.

५.३.४ वाटचाल नियतकालिकामधील लेख

१) छंद माझा आगळा आनंदाचा ठेवा वाटचाल २००८-०९. पृष्ठे ७१.

डॉ.महाजन हे व्यवसायाने विद्यापीठाचे ग्रंथपाल असल्याने आपल्या वाचकांसाठी नवनवीन ग्रंथाची निवड करणे आणि ग्रंथालयीन सोपास्कार करून वाचकांना संशोधकांना ग्रंथ उपलब्ध करून देणे हे ग्रंथपालाचे मुख्य कार्य यानुसार डॉ.महाजन हे कार्य स्वतः करित असत. पुस्तक विक्री करणे या त्यांच्या छंदाविषयी माहिती सदर लेखातून दिली आहे.

२) माझा आवडता छंद पुणे शहरविषयक ग्रंथांचे संग्रहालय वाटचाल २००५-०६

सदर लेखामध्ये डॉ. महाजन यांनी आपल्या, छंदाविषयी विवेचन केले आहे. पुणे शहरविषयक ग्रंथांचे संग्रहालय कसे विकसित केले याविषयी माहिती दिली आहे.

३) सतत ज्ञानाचा शोध माझे जीवन गाणे वाटचाल २००४-०५

दै. लोकसत्ता मध्ये डॉ. महाजन यांनी 'दिनविशेष' व 'इतिहासात आज' हे सदर तब्बल ३ वर्षे ३ महिने लिहले. निवृत्तीनंतरही त्यांचा ज्ञानाचा हा ध्यास सर्वांना आदर्शवत असा आहे.

४) ५ वी इँस्ट्रिक परिषद, ग्रंथपाल वर्ष ६ वे अंक १, १९६३

इँस्ट्रिक परिषदेचे ५ वे अधिवेशन पुणे येथे दि. २१ ते २४ आक्टोंबर १९६३ पर्यंत पुणे विद्यापीठाच्या विद्यमाने डॉ.शि.रा. रंगनाथन् यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. या परिषदेचा इतिवृत्तांत सदर लेखातून डॉ. महाजन यांनी दिला आहे.

५) ऋणानुबंधाच्या गाठी-कोल्हापूर नगरीशी वाटचाल. वार्षिक अंक २०१२.

१९६० मध्ये कोल्हापूर येथील ग्रंथालय परिषदेत डॉ.महाजन यांनी सहभाग घेतला व ग्रंथालयातील देवघेव व्यवस्था या विषयावर पेपर सादर केला. डॉ.महाजन यांनी लिहिलेल्या पेपरला उत्कृष्ट असा अभिप्राय भारताच्या राष्ट्रीय ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल यांनी दिला. ही शाबासकी त्यांना पुढील लेखन कार्यासाठी प्रोत्साहक ठरली. त्यांचा निबंधलेखनाचा पाया कोल्हापूर येथे भरण्यात आला.

५.३.५ अन्य नियतकालिकांमधील लेख

१) शां.ग.महाजन पुण्याचा चालता बोलता ज्ञानकोश. दिवाळी २०१४ माझे पुण्यभूषण. पृष्ठे २१७.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी पुणे शहराच्या इतिहास आणि भूगोलाची खडानखडा माहिती संकलित करून पुणे शहराचा ज्ञानकोश तयार केला आहे. हा ज्ञानकोश म्हणजे पुणे शहराचा एक उत्कृष्ट संदर्भग्रंथ मानला जातो. महाजन यांनी पुणे शहराविषयी लेखन केलेल्या ग्रंथांची तसेच त्यांचे पुण्याविषयी असलेल्या नात्याची चर्चा सदर लेखात केली आहे.

२) आखिल भारतीय ग्रंथालय परिषदेनिमित्त खास लेख प्रकाशित पुस्तकांना स्टँडर्ड क्रमांक देण्याची पद्धती.

डॉ.महाजन यांनी प्रकाशित पुस्तकांना क्रमांक देण्याच्या पद्धती या विषयावर सदर पेपर लिहला आहे. पुस्तकांना ISBN क्रमांक देण्याची पद्धती, क्रमांक देण्याच्या पद्धतीमुळे होणारे फायदे याविषयी चर्चा केली आहे.

३) मराठीतील वाङ्मयीन नियतकालिके (समालोचन आणि सूची) (महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका), पृष्ठे १४३-१५९.

मराठीतील साहित्यविषयक नियतकालिकांचा आढावा सदर लेखात घेतला आहे.

५.४ डॉ.शां.ग.महाजन यांनी इतर व्यक्तींविषयी केलेले लेखन

१) समाजविज्ञानकोशकार स.मा.गर्गे लोकमत ०३/०१/२०११

भारतीय समाजजीवनात कोशकार, पत्रकार आणि इतिहास संशोधक स.मा.गर्गे हे ४ नोव्हेंबर रोजी ८१ व्या वर्षात पदार्पण करित आहेत त्यानिमित्ताने त्यांचा परिचय करून देणारा हा लेख लिहला आहे.

२) केसरी सूचीकार ना.म. केतकर केसरी १७ ऑगस्ट २००१

भारतातील नामवंत ग्रंथपाल आणि केसरी सूचीकार नारायण महादेव केतकर यांचे ८६ व्या वर्षी वृद्धापकाळाने निधन झाले त्यांच्या ग्रंथालय क्षेत्रातील कार्याचा आढावा घेणारा हा सदर लेख आहे.

३) पुण्याचे तीन पगडीबहादुर सागर साहिल दिवाळी विशेषांक ९८

सदर लेखातून डॉ.महाजन यांनी पुण्यातील महान व्यक्तींचा परिचय करून दिला आहे यामध्ये इतिहास संशोधक महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार, रॅग्लर र.पु. परांजपे व साहित्य सम्राट न.चि.केळकर ही तीन पुण्याची नररत्ने भूषणे आहेत.

४) तळमळीचे इतिहास संशोधक सकाळ, केसरी १९ एप्रिल २०००

प्रसिद्ध इतिहास संशोधक आणि टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे माजी कुलगुरु डॉ.अ.रा.कुलकर्णी यांनी पंचाहत्तरी पूर्ण केली. त्यानिमित्ताने त्यांच्या कार्याची दखल घेणारा लेख डॉ. महाजन यांनी लिहिला आहे.

५) ग्रंथपालाचा आधारवड केसरी ७ मे १९९९

पुणे विद्यापीठातील डॉ. बाबासाहेब जयकर ग्रंथालयातील माजी ग्रंथपाल कृ.श.हिंंगवे यांचे निधन झाले. त्यांच्या आठवणींना उजाळा दिलेला सदर लेख डॉ. महाजन यांनी लिहला आहे.

६) व्यवसायात प्रतिष्ठा मिळवून देणारा ग्रंथपाल सकाळ ८ जून १९९९

पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल श्री. कृ.श.हिंंगवे यांनी ग्रंथपालन व्यवसायाला प्रतिष्ठा मिळवून दिले त्यांच्या कार्याची माहिती सदर लेखातून डॉ. महाजन यांनी दिली आहे.

७) महाराष्ट्राचे साक्षेपी इतिहासकार लोकसत्ता १९ एप्रिल २००५

प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक आणि टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे माजी कुलगुरु, डॉ. अ.रा.कुलकर्णी १९ एप्रिल २००५ रोजी ८१ व्या वर्षात पदार्पण करित आहेत. त्या निमित्ताने डॉ.महाजन यांनी त्यांची मुलाखत सदर लेखातून दिली आहे.

५.५ डॉ.शां.ग.महाजन यांचेविषयी इतरांनी लिहिलेले लेख

१) ज्ञानसाधक डॉ.शा.ग. महाजन डॉ. सुधाकर पोवार

डॉ.महाजन यांनी ग्रंथालय, ग्रंथपालन व्यवसायात केलेल्या कार्याची माहिती सदर लेखातून डॉ.सुधाकर पोवार यांनी दिली आहे.

२) ग्रंथप्रेमी शां.ग.महाजन. कविता भालेराव, लोकसत्ता, पुणे ९ आक्टों २००९

एखादा माणूस ग्रंथप्रेमी कसा असू शकतो याचे प्रत्यक्ष उदाहरण म्हणजे डॉ. महाजन त्यांनी ७५ व्या वाढदिवशी ७५ वा ग्रंथ प्रकाशित केला. त्यांच्या या कार्याविषयी सदर लेखातून माहिती दिला आहे.

३) सूचीकार व ज्ञानकोश महर्षी (डॉ.शां.ग.महाजन) अरूण भावे, दै.केसरी ९ आक्टों

२००२

केसरी मराठा ग्रंथशाळेत तसेच पुणे विद्यापीठाच्या ग्रंथपाल पदावर असताना डॉ.महाजन यांनी केलेल्या ग्रंथलेखनाविषयी माहिती सदर लेखात दिली आहे.

४) **पुस्तकप्रेमी अवैलिया लुकमत ०९/१०/२०११**

निवृत्त झैलुनंतरही वयाच्या ॢ० वुया वर्षी ॢ१व ॢ२ क्रमांकाचे पुस्तक लिहून प्रसिद्ध करणुयाचे काम डॉ. महाजन यांनी केले आहे. त्यांचा या वयातील उत्साह अतिशय प्रेरणादायी असाच आहे.

५) **ग्रंथालय चळवळीचा शिलेदार. राहूल शिंदे प्रभात रुपगंध ९ आक्टों २०११**

ग्रंथकार, ज्ञानकोशकार, सूचीकार म्हणून ज्यांनी नावलौकीक मिळवला अनेक ग्रंथाच्या निर्मितीचे साक्षीदार बनून ज्यांनी ग्रंथालय चळवळ जीवंत ठेवण्यास आयुष्य वाहून घेतले असे शां.ग.महाजन यांनी रोजी वयाची ॢ० वर्षे पूर्ण केली आहेत. त्यानिमित्त त्यांनी व्यक्त केलेले मनोगत सदर लेखात दिले आहे.

५.६ **डॉ.शां.ग.महाजन यांचे वृत्तपत्रातील लेखन**

१) **ग्रंथालयशास्त्र लेखनाचे असे बहरले रोपटे सकाळ १९ नोव्हें २००१**

सदर लेखात डॉ.महाजन यांनी लेखन कला कशी बहरत गेली, कशाप्रकारे लेखन केले याबाबत माहिती दिली आहे. याची सुरुवात केसरी मराठा ग्रंथशालेतून झाली.

२) **काय वाचावं ? सकाळ २७ एप्रिल २००९**

सुट्टीचे पान या सदरामध्ये डॉ.महाजन यांनी पुस्तके कशी वाचावीत, मुलांनी कोणत्या प्रकारचे वाचन करावे याबाबत मार्गदर्शनपर लेख लिहला आहे.

३) **वाचनातून छंद निर्माण करा. सकाळ २६ एप्रिल २००९**

वृत्तपत्र वाचनातून अनेक प्रकारचे छंद कशाप्रकारे निर्माण होतात ते सदर लेखातून डॉ. महाजन यांनी सांगितले आहे.

४) **संकटकाळी आठवतो फक्त देव! केसरी ३१ मार्च १९७७**

इ.स. १ॢ९६ मध्ये प्लेगची साथ फैलावली होती. त्यावेळी ठाणे येथील मराठी ग्रंथसंग्रहालयातून धार्मिक पुस्तके घरी वाचावयास नेणाऱ्या वाचकांचे प्रमाण अचानक मोठ्या प्रमाणात वाढले होते, असे त्या ग्रंथालयातील त्यावेळच्या नोंदीवरून निष्पन्न झाले आहे. अशी

माहिती शां.ग. महाजन यांनी १९ व्या शतकातील साहित्य विचार या विषयावरील परिसंवादात सांगितली.

५) केसरी-मराठा ग्रंथशाला संशोधकांचे स्फूर्तीस्थान, महाराष्ट्र टाईम्स

सदर लेखात डॉ.महाजन यांनी केसरी-मराठा ग्रंथशालेबद्दल माहिती दिली आहे. केसरीचे ग्रंथालय तेथील संदर्भ साधने लोकमान्य टिळकच भेटल्याचा होत असलेला आनंद येथे वर्णन केला आहे. केसरी मराठा ग्रंथशालेला २५ वर्षे झाली त्यानिमित्त लेख.

५.७ डॉ.शां.ग.महाजन यांनी आकाशवाणी पुणे केंद्रासाठी केलेले लेखन

१) हस्तलिखिते इतिहासाचे एक साधन, आकाशवाणी, पुणे केंद्र., भाषण, १ जून १९८६

सदर व्याख्यानातून हस्तलिखिताचे महत्त्व पटवून दिले आहे. हस्तलिखिते ही राष्ट्रीय संपत्ती आहे. हा अनमोल ठेवा आहे. ही जाणीव निर्माण करणे आवश्यक आहे. हस्तलिखिते बराच काळ टिकवून ठेवण्यासाठी काही उपायही सांगितले आहेत.

२) विज्ञान परिचय : सूक्ष्म छायाचित्रण आणि जतन, आकाशवाणी पुणे केंद्र, प्रसारण :

१७ एप्रिल १९८८

विज्ञानातील एका नव्या तंत्राचा म्हणजे सूक्ष्म छायाचित्रण तंत्राचा परिचय करून दिला आहे. सूक्ष्म छायाचित्रण शोधाचा इतिहास, मायक्रोफिश, मायक्रोफिल्म रीडर, सूक्ष्म छायाचित्रणाचे विविध फायदे याची चर्चा सदर आकाशवाणीवरील भाषणातून केली आहे.

३) वृत्तपत्र : एक प्रसार माध्यम, आकाशवाणी पुणे केंद्र. २५/१२/१९९८

वर्तमानपत्र ही मानवाच्या जीवनाचा आवश्यक भाग बनली आहेत. वृत्तपत्र ही अबालवृद्ध, विद्यार्थी-शिक्षक, व्यापारी, कारखानदार, पर्यटक, गृहिणी सर्वांनाच हवीहवीशी वाटतात. वृत्तपत्र हे एक प्रसारमाध्यम कसे आहे ते सदर भाषणातून सांगितले आहे.

४) ज्ञानाच्या शोधात मानव : नवीन ज्ञान साधने

आकाशणवाणी पुणे केंद्रातील व्याख्यानात प्राचीन भारतातील ज्ञानसाधना, महाराष्ट्रातील ज्ञानसाधना, पेशव्यांची पुस्तकशाला, एकोणिसाव्या शतकातील ज्ञानसाधने, विसाव्या शतकातील ज्ञानसाधने, जागतिक ज्ञानसाधने, संदर्भ ग्रंथ, ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा, जगातील राष्ट्रीय ग्रंथालय ग्रंथांची विविध रूपे, पुण्यातील ग्रंथसंग्रह या विषयावर माहिती दिली आहे.

सारांश

या प्रकरणात डॉ.महाजन यांनी विविध स्तरावर सादर केलेल्या संशोधन निबंधाचा धावता आढावा घेतला आहे. यामध्ये पुणे विद्यापीठ, नागपूर विद्यापीठ, पॅरिस, अहमदनगर, अहमदाबाद इत्यादि ठिकाणी पेपर सादरीकरण केले आहे. यामध्ये इंग्रजी व मराठी भाषेतून प्रसिद्ध झालेल्या शोधनिबंधांची वर्गवारी केली आहे. भारतातील सामाजिक शास्त्रे विषयक प्रलेखन, ग्रंथालयशास्त्रातील मराठी साहित्य भारतातील ग्रंथालय चळवळ, ग्रंथालय शास्त्रातील दूरस्थ शिक्षण, पश्चिम घाट विकास प्रकल्प, विद्यापीठीय ग्रंथालयातील संग्रह, व्यवस्थापन, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाचा १०० वर्षातील विकास, महाविद्यालयीन ग्रंथालयात संगणकाचे उपयोजन, महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांचा विकास इत्यादी विषयावर शोधनिबंध लिहिले आहेत.

संदर्भसूची

- Mahajan, S.G. (1988). In search of Information Sources of a Historical City : A case study of Poona City (India) Implications for training for librarians in Archives keeping. In International Congress on Archives. XI Paris. 22-26 Aug. 1988.
- Mahajan, S.G. (1966). Documentation of Social Sciences in India, (With Special reference to University Libraries) : Working Paper IASLIC Special Publication No. 9 Parts I, II, P. 55-65, Culcatta. IASLIC,
- Mahajan, S.G. (1966). Procurement of Govt. Publication (with special reference to India) working paper. IASLIC seminar 4, Hyderabad, IASLIC special publication No. 9, Parts I, II P.55-65 Calcutta.
- Mahajan, S.G. (1977). National Information system for reading materilas published in the Indian languages, A plan for action IASLIC conference, 11 Dharwar , 2-5 November.
- Mahajan, S.G. (1978). Standardization of formats for preparation of Documentation lists in Social Sciences in India, IASLIC seminar 8, December 26-29.
- Mahajan, S.G. (1983). Distance Education in Library Science. All India Seminar on National Policy for LIS Education, Nagpur. 23-26 September.
- Mahajan, S.G. (1984). Study of Western Ghats : A bibliography, National Seminar on Social Science Documentaiton in India, Pune 16-18 January.
- Mahajan, S.G. (1985). Consultancy services in Library and Information Science, National Seminar on Library and Information Science, Nagpur. 6-9 December.
- Mahajan, S.G. (1987). Micrographic Congress of India, Regional Seminar on Management and Applications of Micrographics, Pune, 29-30 April. Establishing a Microfilming unit in Poona University, Library : Some Expenses : Pune.
- Mahajan, S.G. (1987). Development of Teachers in Library and Information Science In National Seminar on 100 years of Library Education and it's future. Nagpur University, Dept. of Library and Information Science. 10-12 Oct.

- Mahajan, S.G. (1984). Collection Management in a University Library : Some Aspects : Weeding out policy. National Seminar on New trends in Management of libraries, Pune 6-9 Dec.
- Mahajan, S.G. (1991). Academic library development Journal of Kerala Academic Library Association.
- Mahajan, S.G. (1989). Computer application in college libraries In seminar on Modern Trends in library and information science Maharashtra federation of college library associations conference 9 Ahemednagar, Dec. 30-31.
- Mahajan, S.G. (1988). Library Development in Maharashtra In souvenir All India Library Conference of the ILA, 34, 1988 and National Seminar of the IASLIC, 13 Culcutta 20-23 Dec. Pg. 89-94
- Mahajan, S.G. (1993). Indian History Congress, 60th Session, Calicut, Information Sources for studying local history : A case study of Pune city.
- Mahajan, S.G. Grey Literature : An Important Information Source for Studying Local History : A case study of Pune City
- Mahajan, S.G. Pune : The cultural capital of Maharashtra 35th All India Library Conference. Souvenir 1989.
- Mahajan, S.G. (1991). Chronology of Pune City : Paper presented at the seminar on Local Studies Librarianship held at Pune 30-31 March.
- Mahajan, S.G. (1986). Ranganathan's Philosophy of cataloguing : Application of Scientific method for analysing cataloguing problem. International conference on Ranganathan, Philosophy New Delhi, 11-15 Nov. 1985 Ed. by T.S. Rajagopalan, Delhi. Vikas Publishing House. IP 395-403.
(Also in Prof. S.G. Mahajan Festschrifted by Neela Deshpande and S.K. Patil 2004.)
- Mahajan, S.G.(1961) Schedule of Anglicized Maharashtra surnames. In (Hingwe. K. S). Standardization of Maharashtrian surnames. Working Paper, IASLIC seminar on rendering of Indic Names. Calcutta, 1960. IASLIC special publication No. 2 Calcutta : IASLIC., 1961.
- Mahajan, S.G.(1962) Education for Librarianship in India. Working Paper, IASLIC Seminar, 2 Chandigarh, 1962. IASLIC special publication, No. 5 part II, Calcutta, IASLIC. 1962.

- Mahajan, S.G.(1963) Library science literature in Marathi : An annotated Bibliography (Published in IASLIC conference, 5 Poona 1963 Brochure). Poona : University of Poona, 1963.
- Mahajan, S.G.(1967) Translation Services in India : Need for Translation Services in regional languages : Working paper. IASLIC Conference, 7, Delhi, 1967.
- Mahajan, S.G. Rendering of Headings of Maharashtra Name of Persons, unpublished. Bangalore
- Mahajan, S.G.(1968) Harjit Singh, JACOB Thomas (T), Kidwai (A H), Mahajan (S. G) and Raghavendra Rao (G S). Study of reference books. DRTC. Annual seminar 6, Bangalore, 1968, Papers Part C : Techniques of teaching Documentation Paper C. G, Bangalore 1968.
- Mahajan, S.G.(1969) Compilation of reference books : A new venture for the library profession, IASLIC conference, 8, Bombay, 1969. (Symposium on library profession in India : It's status and responsibilities).
- Mahajan, S.G.(1970) Theses and Dissertations collection in a University Library : Organisation and servicing. Working paper. IASLIC seminar 6, Bangalore, 1970.
- Mahajan, S.G.(1970) Cataloguing of unpublished Theses, Herald of library science. V9, No. 2, April 1970 : Paper X.
- Mahajan, S.G.(1971) Indian Reference Materials IASLIC Conference. 1971. Kanpur
- Mahajan, S.G.(1972) Retrospective bibliography of books published in Marathi language, Paper C4. pp. 258-261 IASLIC Conference, 9, Calcutta. 1972 IASLIC Special publication No. 14.
- Mahajan, S.G.(1972) Assessment of the work of students : (With special reference to the subjects of Library Cataloguing (Theory) and Library Cataloguing (practice). D. R. T. C. Annual Seminar, 10, Bangalore, 1972 : Part I. Course leading to Master's Degree in Library Science, Documentation, paper AP: DRTC. 1972.
- Mahajan, S.G.(1973) Dr. Ranganathan as a teacher : Teaching through correspondence. (Ranganathan Commemoration Number) IASLIC Bulletin. 18 (1) March 1973.

- Mahajan, S.G.(1974) Papers read at Bharat Itihasa Samshodhak Mandal, Pune, Annual Session. May 1974, 75, 76. Chairman M.M. : D.V. Potdar.
- Mahajan, S.G.(1975) Planning for a Ph.D. thesis and the use of the library. Paper presented at Seminar cum Workshop for college teachers in Maharashtra, University of Pune, 1975.
- Mahajan, S.G.(1980) Library movement in Maharashtra. IASLIC /Conference, 9, Nagpur, 1980. Souvenir.
- Mahajan, S.G.(1981) User education and training programmes-guidance to the Ph.D. Candidate An experiment in Jaykar Library, University of Poona. IASLIC Conference 13, Waltair 1981-82.
- Mahajan, S.G.(1982) Resource sharing among Poona libraries : A Case study. National Seminar on Library Resources for Higher Education and Research, Osmania University, Hyderabad. 25-27 November 1982.
- Mahajan, S.G.(1982) Role of Libraries in adult education and NAEP, Indian Institute of Education, Poona, Seminar, 1982.
- Mahajan, S.G.(1982) Staffing pattern in University Libraries of Maharashtra : A Case study of Jayakar Library, University of Poona. Indaal Confrence. New Delhi. 12-14 Feb. 1982
- Mahajan, S.G.(1983) Library Services as aid to higher education : teaching and research in pure and applied sciences. Seminar paper, Gwalior, Jiwaji University, 27-28 October 1983.
- Mahajan, S.G.(1983) Instruction Material for sub-Regional (South Asia) Workshop for Co-operative Librarians and documentalists. VMNICM, Pune. 1-30 June 1983.
- Mahajan, S.G.(1983) Research in Library Science (Research Area : Growth and Development of Libraries). All India Seminar on Research methods in library and Information Science, Poona University, Pune. 20-22 January 1983.
- Mahajan, S.G.(1983) System for Information about Grey Literature in Education IASLIC, Conference 14, New Delhi, 26-29 December 1983.
- Mahajan, S.G.(1984) Documentation in Social Sciences : A bibliography, National seminar on Social Science Documentation in India. Pune. 16-18 Jan 1984.

- Mahajan, S.G.(1984) Continuing Education in Cataloguing Seminar Paper. ILA. 13 February 1984.
- Mahajan, S.G.(1984) Microforms as an alternative to bookstorage. U.G.C. Seminar on “Use of Microforms and Space Management in Libraries” Sri Venkateshwara University Library, Tirupati, Aug. 1984.
- Mahajan, S.G.(1984) Preservation of Administrative Records in a University Library : A Case Study of Jayakar Library. Collection Development in University Library Weeding out Policy Reorganization' of the Periodicals Section Circulation Activity - A method/motion study in seminar on New Trends in Management of Libraries” Poona University, Pune, 19-22 Dec. 1984.
- Mahajan, S.G.(1986) H.P.T Arts and R.Y.K Science college Nasik workshop on New trends in library and Information services in coll abortion with Department of Information Science University of poona 22-23 Aug 1986
- Mahajan, S.G.(1987) Library and Information Science Education for the 21st Century. Prof. M.Madaian Felicitation Committee. Volume 1987.
- Mahajan, S.G.(1985) Computerization of circulation Activities in a University Library : U.G.C. Seminar on Automation in libraries. Jabalpur, 16-18 July 1985.
- Mahajan, S.G.(1987) Setting up an Audio-visual Unit in a university library for Promoting Adult Education, Feb.1987
- Mahajan, S.G.(1990) Library Networking Project and implication for college Librarians in Maharashtra. In College Librarians Workshop, Pune : March 8-17, 1990, Pune.
- Mahajan, S.G.(1990) Staffing pattern for University Libraries in India, Sri.Venkateshwara University, Tirupati March 22-24, 1990.
- Mahajan, S.G.(1990) How to frame Development Proposal for the 8th five year plan of a college library workshop for college libraries 8-17 March, 1990.
- Mahajan, S.G.(1990) Library and Information Science Education in India. Paper presented at the workshop organized by SNTD Women's University SHPT School of Library Science, 3-4 September, 1990 Bombay.

- Mahajan, S.G.(1991) Retrospective Conversation of Library records : UGC Task Group Report 1991. Space Application Centre. Ahmedabad, Report. (Mimeographed) Submitted to INFLIBNET.
- Mahajan, S.G.(1991) National Seminar on Local Studies Librarianship, Pune 30-31 March 1991, Papers edited
- Mahajan, S.G. Tenth National Seminar of Indian Association of Teachers of library and Information Science (IATLIS)
- Mahajan, S.G. Socio-Economic study of Pune City : An annotated bibliography in CDS/ISIS format (type-script).
- Mahajan, S.G.(1994) Hardware requirement for a computerization. In CALIBER 1994. Ahmedabad, INFLIBNET, Feb. 1994.
- Mahajan, S.G.(1994) Hardware facilities for computerization. In CALIBER 1994. Ahmedabad, INFLIBNET, Feb. 1994.
- Mahajan, S.G.(1994) Infrastructure and facilities for information services hardware requirement for a computerization, preparation of site for computerization CALIBER. 19-20 February 1994 .
- Mahajan, S.G.(1994) Computer Applications in Libraries and Information Centers. Training Programme in library Management for librarians of ICMS 25-30 April 1994 . Vaikunth Mehta National Institute of Co-operative Management University Road, Pune.
- Mahajan, S.G.(1996) UGC Refresher Course Mysore 1996. Comparison between Conventional and Open University Education
- Mahajan, S.G.(2001) Creation and Management of Digital Resources S.K. Patil & S.G.Mahajan CALIBER 2001. 15-16 Feb. Pune.
- Mahajan, S.G.(2004) Maharashtra Public Libraries Act 1967- Amendments Proposed The District Libraries Scenario All India Seminar on Public Libraries 2004, Mumbai
- Mahajan, S.G.(2007) My Association with IASLIC : Challenges and Prospects Kolkata 2007.
- Mahajan, S.G.(2009) Best Practices in librarianship, creation of Databases for scholars, librarian with a Mission 2009

- Mahajan, S.G.(2009) Creativity and Innovations in librarianship 2009 National conference on library & Information services changing Era 22nd Jan 2009
- Mahajan, S.G.(2010) All India Vice Chancellors Conference Souvenir, 12-14 Nov 2010, Pune. Bharati Vidyapeeth.
- Mahajan, S.G.(2013) Case Studies of Indian Authors / Publisher : Opportunities for E-publications why should Igo for Electronic Publishing S.G. Mahajan & Swati Marathe International Conference on Electronic Publishing 13-15 March 2013.
- Mahajan, S.G.(2013) UGC Refresher Courses in Library & Information Science (Shivaji University) key Note address Academic librares in Eletronic and Digital Era 3rd Jan 2013
- Mahajan, S.G. Writing A Research Report / Dissertation : Principles and Practice Part II.
- Mahajan, S.G. Prof. A.K Dasgupta festschrift committee Biographical control of Reading Materials in regional languages in India. Attempts in and about Marathi language
- Mahajan, S.G. Dr.P.S.G. Kumar festschrift Library & Information Science Profession Vol.2 P.S.G Kumar: A role Model for librarians
- Mahajan, S.G.(2014) USG Refresher Course Pune University 2014. Preparation for NAAC Assessment 16 Jan. 2014

प्रकरण सहावे

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान

६.१ प्रस्तावना

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान या प्रकरणात प्रथम जागतिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास, भारतातील प्राचीन काळातील ग्रंथ, भारतातील ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास, ग्रंथालय चळवळीतील डॉ.रंगनाथन यांचे योगदान, राजाराममोहन रॉय प्रतिष्ठानचे योगदान. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास मांडला आहे. यानंतर डॉ.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान त्यांनी विविध संस्था संघटनांमध्ये घेतलेला सहभाग, ग्रंथालयशास्त्रात केलेले लेखन, त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांना मिळालेले राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विविध पुरस्कार याविषयी माहिती प्रस्तुत प्रकरणात दिली आहे.

६.२ जागतिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास

ग्रंथालयाचे अस्तित्व प्राचीन काळपासून असले तरी ग्रंथालय चळवळ मात्र आधुनिक काळातील आहे. ग्रंथालय हे सामाजिक जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. त्या दृष्टीने व्यक्तीच्या जीवनात ग्रंथालयाचे महत्त्वाचे स्थान असून ग्रंथालय सेवा मोफत मिळविणे हा व्यक्तीचा हक्क व राष्ट्राची जबाबदारी होय. ग्रंथालयविषयक हा दृष्टीकोन इंग्लंड, अमेरिका या स्तराच्या प्रगत राष्ट्रात मान्य झाला व ग्रंथालय चळवळीचे मुळ तेथे रुजत गेले. सार्वजनिक मोफत ग्रंथालय म्हणजे ह्या चळवळीचे मृत स्वरूप होय.

सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना करणे, ग्रंथालय सेवक व वाचक या घटकात सुसंवाद राखून ग्रंथालय समृद्ध करणे. त्यांना चिरस्थायी स्वरूप प्राप्त करून देणे इ. ग्रंथालय चळवळीची उद्दिष्टे होत. त्या दृष्टीने व्यक्ती, ग्रंथालयासारख्या खाजगी संस्था व शासकीय संस्थांनी केलेल्या कार्याचा इतिहास म्हणजे ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास होय.

रोमन सम्राटांनी सार्वजनिक ग्रंथालये स्थापन केली होती. असिनिअस पोलिओ या सम्राटाने पहिले सार्वजनिक ग्रंथालय स्थापले. चौथ्या शतकाच्या मध्याला रोम या एकाच शहरात

अठ्ठावीस सार्वजनिक ग्रंथालये होती. इटलीमध्ये व अन्य शहरातून अशीच सार्वजनिक ग्रंथालये स्थापन झाली होती.

इंग्लंडमध्ये एफ.ए.एवर्ट व एडवर्ड यांच्या प्रयत्नामुळे १८५० मध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयाविषयी पहिला कायदा मंजूर झाला. या कायद्यान्वये जनतेकडून कर वसूल करून स्थानिक स्वराज्य संस्थामार्फत ग्रंथालये स्थापन करण्यात आली. १८७७ साली स्थापन झालेल्या ब्रिटीश ग्रंथालय संघाने, ग्रंथालयाची स्थापना, ग्रंथालय शास्त्राचे शिक्षण, आंतरग्रंथालयीन देवघेव आणि ग्रंथालय परिषदा या मार्गांनी ग्रंथालय चळवळीस मोठा हातभार लावला.

अमेरिकेत १८४८ मध्ये मॅसॅयुसेट्स् येथे ग्रंथालय कायदा मंजूर झाला व त्यानुसार बॉस्टन येथे सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना करण्यात आली. मेलविल ड्यूई यांनी ग्रंथालय चळवळीस मोठी चालना दिली. ॲन्ड्र्यू कार्नेजी व जॉन रायलंड्स यांच्यासारख्या देणगीदारांच्या मदतीने अनेक ग्रंथालये स्थापन झालीत, कार्नेजी यांनी १८८६-१९१९ या काळात अमेरिकेत सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या इमारत बांधणीसाठी कोट्यवधी डॉलर्सच्या देणग्या दिल्या. ग्रंथालये स्थापन करण्यासाठी स्वतंत्र समित्या नेमल्या व थोड्याच अवधीत प्रत्येक शहरात, खेड्यात स्थानिक संस्थांच्याद्वारा ग्रंथालये निर्माण झाली.

रशियात जगातील इतर कोणत्याही देशापेक्षा अधिक म्हणजे सुमारे चार लक्ष ग्रंथालये असून त्यापैकी एक लक्ष पस्तीस हजार सार्वजनिक ग्रंथालय आहेत व बाकीची विशेष व विद्यापीठ ग्रंथालये आहेत. अन्य पाश्चात्य देशातही सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीने विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मोफत ग्रंथालय सेवेचे ध्येय साध्य केले. (जोशी, १९७६)

६.३ भारतातील प्राचीन काळातील ग्रंथालये

भारतातील सिंधू संस्कृती सर्वात जुनी संस्कृती आहे. १९२२ मध्ये जॉन मार्शल यांनी मोहेंजोदडो व हडप्पा येथे उत्खनन केले. या उत्खननातून ब्रांझ संस्कृतीची माहिती मिळाली. तसेच येथे विविध मुद्रावर व मडक्यांवर, खापरांवर लिहिलेले लेख व प्राण्यांची, पक्षांची चित्रे आढळली.

प्राचीन भारतात जी विविध विद्यापीठे स्थापन झाली त्या विद्यापीठांमधून ग्रंथलेखन व ग्रंथसंग्रह निर्माण होण्यास मदत झाली. यामध्ये तक्षशीला विद्यापीठ, नालंदा विद्यापीठ, विक्रमशील विद्यापीठ, उदंतपुरी विद्यापीठ, सोमपुरी विद्यापीठ, जगद्वल विहार येथे व अन्य काही ठिकाणी प्राचीन काळातील ग्रंथसंग्रहाचे जतन व संवर्धन केले जात होते. येथे ग्रंथसंग्रहासाठी स्वतंत्र ग्रंथालये अस्तित्वात होती.

मध्ययुगीन भारतातील ग्रंथालये

मोगल सम्राटांनी भारतामध्ये ग्रंथालये स्थापन करण्याचे कामी चांगले योगदान दिलेले आहे. मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी सामाजिक व राजकीय क्षेत्राबरोबरच शिक्षण आणि ग्रंथालयांच्या संदर्भात मोठ्या प्रमाणात बदल केले. महमद मुघलकाच्या कारकिर्दीत (इ.स.१२००-१३२०) दिल्लीच्या परिसरातून सुमारे एक हजार किताबखाने शाळांमधून होते. बाबराने पहिली इम्पिरियल लायब्ररी १५२६ मध्ये स्थापन केली. हुमायुन याचेही आगच्याला खाना-ई-सदान मध्ये ग्रंथालय होते. अकबर, जहांगीरच्या काळातही ग्रंथालयाचा विकास झाला. विजापूरचा अली आदिलशाहा यांनी आपल्या शाही किताबखान्याचा ग्रंथपाल म्हणून नांदेडच्या शेष घराण्यातील वामन अनंत यांची निवड केली होती. पेशवेही मोठे विद्याप्रेमी होते. बाजीराव पेशवे यांच्या अनेक खात्यापैकी एक खाते पुस्तकशाळेचे होते. शनिवारवाड्यात पुस्तक शाळेची व्यवस्था गोविंदराव आपटे हे पहात होते. (शेवाळे, २०११)

६.४ भारतातील ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास

ब्रिटीशांनी सर्वप्रथम मुंबई, कलकत्ता, मद्रास येथे विद्यापीठांची व नेटिव्ह लायब्ररीची स्थापना केली. तसेच अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अँड्रयूज लायब्ररी (१८५५), लांग लायब्ररी (१८५६), राजकोट, कोनमेरा पब्लिक लायब्ररी (१८६०), मद्रास, गर्व्हनमेंट लायब्ररी (१८६७), मद्रास दहीलक्ष्मी लायब्ररी (१८६७) नादियाड तसेच अप्पाराव भोलानाथ लायब्ररी अहमदाबाद, स्कुअर्ट लायब्ररी, अंकलेश्वर, व्हिक्टोरिया डायमंड जलालपूर येथे नेटिव्ह लायब्ररीची स्थापना झाली. नेटिव्ह जनलर लायब्ररीचा ब्रिटीशांनी अधिक विकास केला. कारण या ग्रंथालयातील

बहुसंख्य ग्रंथ इंग्रजी भाषेतील होते. त्यावेळी भारतातील निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक होते. यांपैकी १८६७ या प्रेस अँड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक अँक्ट संमत केल्यामुळे सदर ग्रंथालयातील ग्रंथ संख्या वाढण्यास मदत झाली व ग्रंथालय चळवळीस गती मिळाली.

“भारतातील ग्रंथालय चळवळीचा प्रारंभ बडोद्याचे श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांनी आपल्या संस्थानात केलेल्या योजनाबद्ध अशा मध्यवर्ती तसेच जिल्हावार, तालुकावार व ग्रामवार ग्रंथालयाच्या स्थापनेत झाला. विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात चळवळीचे हे पाऊल पडले. तत्पुर्वी मुंबई सरकारने १८०८ मध्ये केलेली ग्रंथालयाच्या नोंदीची तरतूद, एकोणिसाव्या शतकात भारतातील प्रमुख शहरात स्थापन झालेल्या नेटिव्ह जनरल लायब्ररीज, १८६७ मध्ये मंजूर झालेला प्रेस अँड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स अँक्ट, इंपिरिअर लायब्ररीची स्थापना इ. गोष्टी ग्रंथालय चळवळीच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत.

बडोदा संस्थानात सुरू झालेल्या ग्रंथालय चळवळीचे पडसाद इतरत्रही उमटले व त्या त्या प्रदेशात शैक्षणिक गरजा व प्रगती यानुसार ग्रंथालय चळवळीची पावले पुढे पडत गेली. विशेषतः मद्रास, बंगाल, पंजाब व मुंबई या प्रांतांनी स्वातंत्रपूर्व काळात ग्रंथालयाच्या क्षेत्रात मोठी प्रगती केली. बडोदा संस्थानचे राजे सयाजीराव गायकवाड तिसरे यांनी सुरुवात केली. विलायतेतील प्रवासानंतर परदेशातील सार्वजनिक ग्रंथालयाची उपयुक्तता पाहून आपल्या संस्थानमध्ये ग्रंथालय चळवळ स्थापनेसाठी अमेरिकन ग्रंथपाल डॉ.बॉर्डन यांना आमंत्रित केले. २० वर्षांच्या कालावधीत सर्व म्हणजे ४५ तालुक्याच्या ठिकाणी ८१८ खेड्यात ग्रंथालये निर्माण झाली.”

(प्रियोलकर, १९६४)

भारतातील पहिले सार्वजनिक ग्रंथालय, कलकत्ता येथे स्थापन झाले. १८३५ मध्ये खाजगी व्यक्तींनी एकत्र येवून कलकत्ता पब्लिक लायब्ररी या ग्रंथालयाची स्थापना केली. त्यांच्या अनुकरणाने भारतातील प्रमुख शहरात ग्रंथालये स्थापन झालीत.

मद्रास प्रांतात १९२८ मध्ये ग्रंथालय संघ स्थापन झाला. भाषणे, प्रचार, दौरे, विद्यार्थ्यांना आणि सार्वजनिक ग्रंथालयांना उपयुक्त ठरेल असे सूचिकार्य इ.मार्गांनी ग्रंथालय चळवळ वाढवण्याचे कार्य या संघाने केले. १९२९ मध्ये या संघाने ग्रंथपालनाचे वर्ग सुरू केले. या

संघाशी निगडीत असलेले डॉ.रंगनाथन हे आधुनिक भारतीय ग्रंथालय चळवळीचे अध्वर्यू होते. त्यांनी ग्रंथालय शास्त्राविषयक विपूल लेखणही केले आहे. १९४८ मध्ये मंजूर झालेला कायदा निरनिराळ्या विद्यापीठांनी सुरु केलेले ग्रंथालय शास्त्राचे अभ्यासक्रम इ. कारणांनी ग्रंथालय चळवळीला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

६.५ डॉ.एस.आर. रंगनाथन यांचे योगदान

“ग्रंथपाल आणि भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक असलेल्या डॉ.एस.आर. रंगनाथन यांचा जन्म दिनांक ९ ऑगस्ट १८९२ मध्ये तामिळनाडूतील शियाली येथे झाला. लंडन येथे ग्रंथालय शास्त्राचे शिक्षण घेऊन त्यांनी अध्यापनही केले. त्यानंतर भारतामध्ये तामिळनाडू, बनारस, दिल्ली विद्यापीठात ग्रंथालय शास्त्राचे अभ्यासक्रम सुरु केले. ग्रंथालय शास्त्रामध्ये कोलन वर्गीकरण पद्धती डॉ.रंगनाथन यांनी स्थापन केली. नवी दिल्ली येथे राष्ट्रीय ग्रंथालयाची स्थापना करून भारतात प्रकाशित होणारे सर्व साहित्य येथे जमा केले जाईल. यासाठी कायदा करवून घेतला. ग्रंथालय शास्त्रातील मौलिक कामगिरीबद्दल भारत सरकारने त्यांना पद्मश्री किताब दिला. ग्रंथालय शास्त्राचे जनक व राष्ट्रीय अध्यापक म्हणून त्यांची ख्याती आहे.”(अढाव, २००२)

भारतातील ग्रंथालय शास्त्राचे पितामह डॉ.रंगनाथन यांच्या अथक प्रयत्नाने १९३० मध्ये बनारस येथे भरलेल्या पहिल्या आशिया शिक्षण परिषद मध्ये पब्लिक लायब्ररी ॲक्टची निर्मिती केली. कायद्याचा आधार असल्याशिवाय सार्वजनिक ग्रंथालयाची प्रगती होणार नाही, याची जाणीव रंगनाथन यांना होती. म्हणूनच त्यांनी मॉडेल युनियन पब्लिक लायब्ररी ॲक्ट (१९५०), मद्रास पब्लिक लायब्ररी बिल (१९४६), कोचीन राज्य ग्रंथालय बिल (१९४७), हैद्राबाद पब्लिक लायब्ररी बिल (१९५६), पश्चिम बंगला पब्लिक लायब्ररी बिल (१९५८), म्हैसूर पब्लिक लायब्ररी बिल (१९६३) आसाम पब्लिक लायब्ररी बिल (१९६४) तयार करण्याच्या कामी पुढाकार घेतला होता. ग्रंथालय शास्त्रात मूलभूत पाच सिद्धांत मांडले. याशिवाय अनेक मौलिक ग्रंथ त्यांनी लिहिले म्हणून त्यांना ग्रंथालय शास्त्राचे पितामह असे म्हटले जाते.

ग्रंथालयाचा विस्तार करण्यासाठी फैजी यांच्या नेतृत्वाखाली फैजी समितीची नेमणूक केली. या समितीच्या शिफारशीमुळे मध्यवर्ती प्रादेशिक ग्रंथालय तालुका ग्रंथालय, शहर ग्रंथालय अशी ग्रंथालयाची साखळी, अनुदान पद्धतीने अस्तित्वात आली. परिणामी ग्रंथालय प्रणाली भक्कम होऊन ग्रंथालय चळवळ वाढविण्यास मदत झाली. डॉ.रंगनाथन यांनी १९२९ साली ग्रंथपालन वर्ग सुरू केले. त्यामुळे ग्रंथालय शास्त्राचा प्रसार झाला. तसेच त्यांनी अनेक मौलिक ग्रंथ त्यांनी लिहले आहेत. ग्रंथालय कायद्याचा विकास घडवून आणण्यासाठी डॉ.रंगनाथन यांनी सतत प्रयत्न केले.

६.६ राजाराम मोहन रॉय प्रतिष्ठानचे योगदान

‘‘चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात भारत सरकारने राजाराम मोहन रॉय ग्रंथालय प्रतिष्ठान २० मे १९७२ रोजी कलकत्ता येथे स्थापन केले. या प्रतिष्ठानची महत्त्वाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

भारतातील ग्रंथालय चळवळीला उत्तेजन देणे. राष्ट्रीय ग्रंथालय धोरण ठरविणे आणि त्याची राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशातील शासनाद्वारे अंमलबजावणी होईल अशा दृष्टीने प्रयत्न करणे. ग्रामग्रंथालयापासून राष्ट्रीय ग्रंथालयापर्यंत उत्कृष्ट प्रतीची ग्रंथालयांची साखळी तयार करणे. त्यासाठी ग्रंथालय सेवा माध्यमांचा वापर करणे. सर्व राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांनी ग्रंथालय कायदा करावा यासाठी प्रयत्न करणे. ग्रंथालय संघटना व विकासाचे कार्य करणाऱ्या इतर संघटना यांच्या कार्यासाठी आर्थिक साहाय्य देणे. भारतामध्ये व भारताबाहेरील ग्रंथालय विकासासाठी पुरक केंद्र म्हणून कार्य करणे. ग्रंथालयाच्या विविध समस्यांवर संशोधन करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे. ग्रंथालय विकासासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व बाबींकरिता भारत सरकारला मार्गदर्शन करणे.

ग्रामीण ग्रंथालये आर्थिक अडचणीमुळे वाचकांना मौलिक ग्रंथ पुरवू शकत नाहीत. पण साखळी योजनेमार्फत ग्रामीण वाचकांच्या हाती मौलिक ग्रंथ पोहचविण्याचे महत्त्वाचे कार्य आज राजाराम मोहन रॉय प्रतिष्ठानने केले आहे. याबद्दल प्रतिष्ठानला धन्यवाद द्यावे तेवढे थोडेच होतील. (विचारे, २००५)

राज्य शासनाने दिलेल्या अंशदानाइतकी रक्कम प्रतिष्ठानतर्फे ग्रंथ साहाय्याच्या योजनेसाठी उपलब्ध करून दिली जाते. सार्वजनिक ग्रंथालयांना या प्रतिष्ठान तर्फे विविध योजनांसाठी अर्थसाहाय्य दिले जाते.

६.७ महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळ

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन या ग्रंथात महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचा आढावा घेतला आहे. त्यांनी महाराष्ट्रातील ग्रंथनिर्मितीचा व ग्रंथसंग्रहांचा आढावा मुद्रणपूर्व कालखंड आणि पेशवाई कालखंड या मुद्द्यांच्या आधारे घेतला आहे. तसेच त्यांनी महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीच्या विकासाचे नऊ टप्पे सांगितले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे -

पहिला टप्पा - मुद्रित ग्रंथांची ग्रंथालये

लिटरी सोसायटीची स्थापना - छापील पुस्तकांचे ग्रंथालय स्थापण्याचा प्रथम प्रयत्न मुंबई येथे लिटरी सोसायटी ऑफ बॉम्बे या संस्थेने इ.स.१८०५ साली केला. या संस्थेचे १८३० मध्ये बॉम्बे ब्रांच ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटेन अँड आयरलंड हे नाव ठेवले.

दुसरा टप्पा - नेटिव जनरल लायब्रर्यांची स्थापना

१८४५ साली बॉम्बे नेटिव्ह जनरल लायब्ररीची स्थापना झाली. तिचे नाव नंतर पीपल्स फ्री रिडींग रूम अँड लायब्ररी असे ठेवण्यात आले. आजही हे ग्रंथालय फोर्ट विभागात मेट्रो सिनेमाच्या समोर काम करीत आहे.

तिसरा टप्पा - मराठी ग्रंथ संग्रहाचे

ठाणे येथील मराठी ग्रंथसंग्रहालय (१८९३), मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय (१८९८) व पुणे मराठी ग्रंथसंग्रहालय / ग्रंथालय (१९११) ही महत्त्वाची ग्रंथालये होत. सर्व ठिकाणी प्रसिद्ध झालेल्या सर्व मराठी ग्रंथ, मासिके, पुस्तिका, कागदपत्रे यांचा संग्रह एका ठिकाणी करणे हा त्यांचा हेतू होता.

चौथा टप्पा म्हणजे मोफत सार्वजनिक वाचनालयांची स्थापना

मुंबई येथील पीपल्स फ्री रिडींग रूम अँड लायब्ररीची स्थापना १८९१ मध्ये दामोदर गोवर्धनदास सुखडवाला यांच्या देणगीमुळे झाली. बडोदा संस्थांनांमध्येही ग्रंथालयांची स्थापना झाली. १९१० साली अमेरिकन तज्ज्ञ बोर्डन यांच्या मार्गदर्शनाखाली हा उपक्रम सुरू झाला. १९१३ साली केंद्रीय ग्रंथालयाची स्थापना झाली. पुणे येथेही मोफत वाचनालये स्थापन करण्यात आली. पर्वती मोफत वाचनालय हे १९१२ साली वि.ग.केतकर यांनी स्थापन केले.

पाचवा टप्पा

१९२१ मध्ये पुणे येथे भरलेली महाराष्ट्रीय मोफत वाचनालयांची परिषद व त्यामध्ये महाराष्ट्रीय वाचनालय संघाची स्थापना हा पाचवा टप्पा होय.

सहावा टप्पा - फैझी कमिटीचा अहवाल

१९३७ साली बाळासाहेब खेर यांच्या नेतृत्वाखाली मुंबई प्रांतामध्ये मंत्रिमंडळाची स्थापना झाली. त्यांनी प्राथमिक शिक्षण प्रसारावर भर दिला. शिक्षण प्रसारासाठी सार्वजनिक ग्रंथालयांची आवश्यकता आहे म्हणून मुंबई प्रांतामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांची स्थापना कशाप्रकारे करावी याविषयी सुचविण्यासाठी श्री.फैझी यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. (१९३९) या समितीने १९४० साली अहवाल सादर केला. त्यामध्ये महत्त्वाच्या शिफारशी सुचविल्या आहेत.

सातवा टप्पा - ग्रंथालय खाते निर्माण करणे, सार्वजनिक वाचनालयांना मान्यता व अनुदान

१९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सार्वजनिक ग्रंथालयांचा विकास व्हावा म्हणून ग्रंथालयांचे वेगळे खाते स्थापन करण्यात आले. त्याचे प्रमुख म्हणून क्यूरेटर ऑफ लायब्ररीज नेमण्यात आले. क्यूरेटर ऑफ लायब्ररीजपदी श्री.र.पु.कर्वे, द्वयं.दि.वाकनिस, कृ.द.पुराणिक यांनी काम पाहिले. या खात्याने फैझी समितीच्या शिफारशीप्रमाणे सार्वजनिक ग्रंथालयांना मान्यता देण्याविषयी आणि अनुदान देण्याविषयी नियम केले. महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ १९४९ साली पुणे येथे स्थापन झाला. मुंबई येथे मुंबई ग्रंथालय संघ स्थापन झाला. त्यांना प्रोत्साहन दिले. या ग्रंथालय संघातर्फे साहित्य सहकार हे मासिक मुखपत्र प्रसिद्ध करण्यात आले.

आठवा टप्पा - महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाची स्थापना

१९६० साली महाराष्ट्राचे स्वतंत्र राज्य स्थापन झाले. संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी एक महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ १९६२ साली स्थापन करण्यात आला. या ग्रंथालय संघामध्ये चार विभागीय ग्रंथालय संघ समाविष्ट आहेत. (१) मुंबई ग्रंथालय संघ, स्थापना १९४२, (२) महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ, स्थापना १९४९, (३) विदर्भ ग्रंथालय संघ, स्थापना १९५८, (४) मराठवाडा ग्रंथालय संघ, स्थापना १९५९.

नववा टप्पा - ग्रंथालय कायदा मंजूर

महाराष्ट्र राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा १९६७ साली मंजूर करण्यात आला. त्यातील तरतुदींची कार्यवाही व अंमलबजावणी, त्यानुसार सार्वजनिक ग्रंथालयांची स्थापना, मान्यता आणि ग्रंथालय चळवळीमध्ये प्रगती साधण्यासाठी गेल्या ४८ वर्षांमध्ये विविधांगी कार्य झाले आहे.

इतर ग्रंथालयांची वाढ

सार्वजनिक ग्रंथालयांची ही परिस्थिती असली तरी शालेय, महाविद्यालयीन, विद्यापीठीय, संशोधन संस्था, उद्योगधंदे व विशेष ग्रंथालयांची वाढ आणि विकास चांगल्या तऱ्हेने होत आहे. विद्यापीठ अनुदान मंडळाचे आर्थिक साहाय्याने महाविद्यालयीन आणि विद्यापीठ तसेच संशोधन संस्थांची ग्रंथालये समृद्ध होत आहेत. संशोधन संस्थांच्या ग्रंथालयांना भारत सरकारचे विविध मंत्रालयाकडून भरघोस आर्थिक साहाय्य मिळते. म्हणून तेथील ग्रंथालये समृद्ध होत आहेत तसेच त्यांचे संगणकीकरण सुरु आहे. या ग्रंथालयांमध्ये माहितीची देवाणघेवाण व्हावी म्हणून नेटवर्कही स्थापन केली जात आहेत. ही जाळी भारतामधील केंद्र स्थानांशी आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी जोडण्याचा प्रयत्न होत आहे ही समाधानाची बाब आहे. (महाजन, २०११)

६.७.१ महाराष्ट्रातील पहिले सार्वजनिक ग्रंथालय

“सामान्यांनाही ज्ञानाचे दरवाजे खुले करण्याची कल्पना आधुनिक महाराष्ट्रात तरी ब्रिटीशानींच मांडली. आधुनिक ज्ञान लोकांना दिले पाहिजे. त्यांचे महत्त्व ब्रिटीश राज्यकर्ते व अधिकारी यांना पडले होते. यासाठी त्यांना १८२० च्या सुमारास येथील लोकांसाठी जशी

शिक्षणाची आवश्यकता वाढली. तशीच १८४० च्या सुमारास त्यांनी लोकांसाठी ग्रंथालयाच्या कल्पनेचाही आग्रह धरला. गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क यांचे सेक्रेटरी कॅप्टन फ्रेंच आणि पुण्याचे हेन्री ब्रोन यांनी आधुनिक मराठी ग्रंथालय चळवळीचा पाया घातला. त्याच्या प्रयत्नांमुळे महाराष्ट्रातील पहिले सार्वजनिक ग्रंथालय नगर येथे १८३८ मध्ये उभे राहिले.” (जोशी, १९७६)

६.७.२ महाराष्ट्रात नेटिव्ह जनरल लायब्ररीची स्थापना

१८२८ ते १८७५ या कालावधीत महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी नेटिव्ह जनरल लायब्ररीची स्थापना झाली. यामध्ये एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॉम्बे लायब्ररी १८०५, बॉम्बे नेटिव्ह लायब्ररी २३ जानेवारी १८४५, पुणे ७ फेब्रुवारी १८४८, रत्नागिरी १ मे १८५०, कोल्हापूर १५ जून १८५०, ठाणे १ एप्रिल १८५१, सावंतवाडी १५ एप्रिल १८५२, सातारा ६ जुलै १८५२, सातारा ६ जुलै १८५२, नाशिक २९ जानेवारी १८५३, सोलापूर २८ जानेवारी १८५३, धुळे १८५४ या नेटिव्ह लायब्ररीची स्थापना झाली. (महाजन, १९८४)

परंतु ही वर्गणी ग्रंथालये होती. या ग्रंथालयाची पहिली परिषद १९२१ साली पुणे येथे झाली. अशाप्रकारे महाराष्ट्रामध्ये या कालखंडात प्रस्तुत ग्रंथालयामार्फत ग्रंथालय चळवळीचा विकास होण्यास मदत झाली.

६.८ महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीतील शिल्पकार

१९२१ साली 'ग्रंथालय संघ' स्थापन झाला. त्यानंतर मोलाचे काम दत्तोपंत जोशी यांनी केले. फेंजी कमिटीचा अहवाल स्वीकारल्यानंतर महाराष्ट्रात ग्रंथालय खाते स्थापन करण्यात आले. १३ मे १९४९ रोजी महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ स्थापन करण्यात आला. या संघाचे पुणे येथील कार्यालयाची धुरा शं.ना.बर्वे यांनी सांभाळली. तर मुंबई येथील मुख्य कार्यालयातील श्री.वा.वि.भट यांनी सांभाळली. ग्रंथालय कायदा मंजूर करून घेण्यात लोकनेते वि.स.पांगे यांचे महत्त्वाचे योगदान होते. ग्रंथालय कायद्याची अंमलबजावणी करण्याचे काम ग्रंथालय संचालक कृष्णाजी दत्तात्रय पुराणिक आणि श्रीकृष्ण मुकुंद उजळंबकर यांनी चोख रीतीने बजावले. १९९० नंतर ग्रंथालय विश्वात दोन महत्त्वाच्या क्रांत्या झाल्या. प्रा.यशपाल यांनी ग्रंथालयांचे संगणकीकरण व नेटवर्कींग

यामध्ये महत्त्वाची सुरुवात केली तर ग्रंथपालनाचे शिक्षण घरबसल्या मिळण्याची सोय मुक्त विद्यापीठाने केली. त्याचे योगदान डॉ.राम ताकवले यांना जाते. डॉ.रंगनाथन यांचे महत्त्वाचे योगदान म्हणजे विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथपालांना शिक्षकासमान दर्जा प्राप्त करून दिला. तसेच सुधारित वेतनश्रेणी मंजूर करून त्यांना आर्थिक विवंचनेतून मुक्त केले. भारतभर ग्रंथपालन वर्ग सुरू करून अनेक शिक्षकांची परंपरा सुरू केली. दूरशिक्षणाद्वारे ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणाची ज्ञानगंगा पोचवली. त्यामुळे अनेकांना रोजगार मिळाला. महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांना समृद्ध केले. तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ग्रंथपालनाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. (महाजन, २०११)

६.८.१ महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांतील माजी ग्रंथपालांनी केलेले ग्रंथलेखन

श्री.कृ.श. हिंगवे

पुणे विद्यापीठाचे पहिले ग्रंथपाल श्री.कृ.श.हिंगवे होते. त्यांनी १९४९ ते नोव्हेंबर १९७६ पर्यंत पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल म्हणून काम पाहिले. त्यांनी खालील ग्रंथ लिहिले आहेत.

- १) इतिहासाचे वर्गीकरण, पुणे ग्रंथालय संघ १९४९, ८५ पृष्ठे. किंमत १ रुपया ५० पैसे
- २) सुलभ तालिकीकरण : महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ प्रकाशन, १९५०
- ३) तालिकीकरण तात्त्विक (पदवी परीक्षेच्या अभ्यासक्रमानुसार) महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळासाठी. सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे. २१३ पृष्ठे. किंमत ७ रुपये
- ४) युनिव्हर्सिटी लायब्ररी मॅनेजमेंट. द वर्ल्ड प्रेस प्रा. लि. १९८१. याशिवाय त्यांनी काही शोधनिबंधांचे लेखन केले आहे.

डॉ.मधुसूदन परशुराम पेठे

पुणे विद्यापीठाचे दुसरे ग्रंथपाल. यांनी खालील ग्रंथलेखन केले आहे.

- १) हसत खेळत संदर्भ ग्रंथांची ओळख. १९६९. १६ पृष्ठे. किंमत २ रुपये
- २) संदर्भ साहाय्य. महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ, मुंबई. १९६३. १८५ पृष्ठे. किंमत ५ रुपये
- ३) श्री.ज्ञानदेव वाङ्मय दर्शन. महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ, मुंबई. १९६८, २५६ पृष्ठे.किंमत २०रु.
- ४) ज्ञानदेव वाङ्मय दर्शन आळंदी. १९७३.४०० पृष्ठे, किंमत १६ रुपये

तसेच त्यांनी साहित्य सहकार, वाचनालय या मासिकामधून लेखन केले आहे.

डॉ.म.भि. कोण्णूर

पुणे विद्यापीठाचे ५ वे ग्रंथपाल होते. त्यांनी १९९३ ते १९९८ या कालावधीत ग्रंथपाल म्हणून काम केले आहे.

- १) ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र ज्ञानकोश. सौ. कोन्नूर व सौ.मानगावकर यांच्या सहकार्याने डायमंड प्रकाशन.
- २) इंडो अमेरिकन ट्रान्स नॅशनल लायब्ररी रिलेशन्स पीएच.डी. प्रबंधाचे सुधारित ग्रंथ रूप.
- ३) उस्मानिया विद्यापीठ हैदराबाद - दूरशिक्षण विभागासाठी ग्रंथ लेखन.

डॉ. वसंत विष्णू कुलकर्णी

नागपूर विद्यापीठाचे ग्रंथपाल.

- १) ग्रंथालय प्रशासन. सुविचार प्रकाशन मंडळ नागपूर १९७४. ३०५ पृष्ठे. किंमत रु.१६/-
- २) ग्रंथालयीन व्यवस्थेची रूपरेखा. पॉप्युलर डेपो. मुंबई. १९७०. २०६ पृष्ठे. किंमत रु.१२.५०/-
- ३) ग्रंथालयीन व्यवस्थेची रूपरेखा. महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ. मुंबई. १९६०.
- ४) मराठी प्रबंधसूची (१९३८ ते २००७) (२००७). नागपूर साहित्य प्रसार केंद्र,
- ५) मराठी प्रबंधसूची (२००८ ते २०१२) २०१४
- ६) संदर्भ साधनांचे प्रकार भाग - : १,२ (य.च.म.मु.विद्यापीठ नाशिक प्रकाशने)
बी.लिब.शिक्षणक्रमासाठी पुस्तके

डॉ.पी.एस.जी. कुमार

नागपूर विद्यापीठाचे ग्रंथपाल आणि ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभागप्रमुख. त्यांनी इंग्रजी मध्ये ७० पुस्तके व १४२ शोधनिबंध लिहिले. महाराष्ट्रातील सर्वात जास्त इंग्रजी लेखन करणारे ग्रंथपाल म्हणून त्यांची ख्याती आहे. त्यांनी मराठीमध्ये ग्रंथलेखन केलेले नाही.

कै.डॉ.सु.प्र.सातारकर

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड ग्रंथपाल यांनी २ ग्रंथ लिहिले. कॉपीराईट अॅक्ट व संशोधन ग्रंथालय (एम.लिब.) अभ्यास पुस्तक ग्रंथलेखन केले आहे.

श्री.डी.एन. मार्शल

मुंबई विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल.

Mughals :A Bibliography. Oxford University. Press उत्कृष्ट सूची. डॉ.मार्शल यांच्या गौरवाप्रित्यर्थ गौरवग्रंथांचे संपादन. के.एस.देशपांडे यांनी केले.

डॉ. बर्नार्ड अँडरसन.

मुंबई विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल. हेराल्स इन्स्टीट्यूटच्या नियतकालिकामध्ये लेखन.

प्रा.अरविंद चिं. टिकेकर

मुंबई विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल. इंग्रजी व मराठीतून त्यांनी स्फूट लेखन व शोधनिबंधांचे लेखन केले आहे. त्यांचे दि.२६/१०/२०१० रोजी निधन झाले. त्यांचे निधनानंतर त्यांच्या निवडक लेखांचे संकलन ग्रंथस्वरूपात प्रसिद्ध झाले आहे.

डॉ.श.रा. गणपुले

आय.आय.टी. मुंबईचे आणि मुंबई विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल. यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठातील एम.लिब. शिक्षणक्रमासाठी खालील अभ्यास पुस्तकांचे लेखन त्यांनी केले आहे.

- १) व्यवस्थापन मूलतत्त्वे, कार्यपद्धती आणि मूल्यमापन.
- २) ग्रंथालयीन साधनसामग्री आणि सेवा यांचे व्यवस्थापन.
- ३) ग्रंथालयीन व्यवस्थापनाची मूलतत्त्वे (बी.लिब.साठी)

श्रीमती विजया राजहंस

मुंबई विद्यापीठाच्या माजी ग्रंथपाल. त्यांनी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या बी.लिब.साठी ग्रंथालय तालिका प्रयोजन व प्रकार या ग्रंथाचे लेखन केले आहे.

सौ. सुषमा पौडवाल.

एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ, मुंबई च्या माजी ग्रंथपाल. यांनी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक बी.लिब. शिक्षणक्रमासाठी खालील पुस्तकांचे लेखन केले आहे.

- १) माहिती सेवा व तंत्रे (जगताप व पौडवाल) २) द्वयं. शं. शेजवलकर सूची

श्री.बी.सी.जकाती

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरचे माजी ग्रंथपाल. यांनी शिवाजी विद्यापीठ ग्रंथालयातील प्रबंध सूची इंग्रजीमध्ये प्रसिद्ध केली आहे. तसेच त्यांनी काही शोधनिबंध प्रसिद्ध केले आहेत.

वरील माहितीवरून असे लक्षात येईल की, डॉ.शां.ग.महाजन यांनी सतत आणि सकस ग्रंथलेखन केले आहे. इतर ग्रंथपालांच्या तुलनेत मराठी भाषेतील त्यांचे ग्रंथलेखन सर्वाधिक आहे.

६.९ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे भारतीय ग्रंथालय चळवळीतील योगदान

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी गेली ६५ वर्षे ग्रंथालयांच्या विकासासाठी कार्य केले आहे. ७९ ग्रंथांचे लेखन केले आहे. शेकडो ग्रंथपालांना त्यांनी घडवले आहे. अनेक विद्यापीठातील ग्रंथालये, सार्वजनिक ग्रंथालये, ग्रंथालय चळवळीसाठी त्यांनी काम केले आहे.

- १) डॉ.महाजन यांनी विविध ठिकाणच्या अखिल भारतीय ग्रंथालय परिषदांमध्ये उपस्थित राहून निबंधवाचन केले. यामध्ये १९६२ चंदिगड येथील ग्रंथालय परिषद, दिल्ली, कलकत्ता, मुंबई, पुणे, धारवाड, म्हैसूर, मद्रास, विशाखापटणम, उज्जैन इ. ठिकाणी त्यांनी निबंधवाचन केले.
- २) अखिल भारतीय चर्चासत्रामध्ये भाग घेऊन डॉ.महाजन यांनी निबंध वाचन केले. ग्वाल्हेर, जबलपूर, नागपूर, मुंबई, एसएनडीटी, गौछट्टी (आसाम), कलकत्ता येथे झालेल्या चर्चासत्रामध्ये त्यांनी निबंध वाचन केले.
- ३) ग्रंथपाल व प्राध्यापक यांच्या नेमणूकीसाठी तज्ज्ञ म्हणून निवड समितीचे सभासद म्हणून कार्य. म्हैसूर विद्यापीठ, कर्नाटक विद्यापीठ, गुलबर्गा, कालिकत, बंगलोर, उज्जैन, विक्रम विद्यापीठ, रेवा, कलकत्ता, निरी नागपूर, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, डीआरटीसी बंगलोर, इन्स्टॉक, नवी दिल्ली, एनसीएल पुणे, गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद, मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद येथे विषय तज्ज्ञ म्हणून डॉ.महाजन यांनी काम केले आहे.

- ४) बोर्ड ऑफ स्टडीज इन लायब्ररी सायन्स, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर ८ वर्षे, मराठवाडा विद्यापीठ, युजीसी फेलो मराठवाडा विद्यापीठ २ आठवडे / २ वेळा, परिक्षक पेपर सेटर अँड एक्झामिनर शिवाजी विद्यापीठ, नागपूर विद्यापीठ महाराष्ट्र शासन ग्रंथपालन वर्ग, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, पुणे विद्यापीठ या विद्यापीठातील अभ्यास मंडळावरही डॉ.महाजन यांनी कार्य केले आहे.

विविध संस्था, संघटना, मंडळाचे सभासद म्हणून कार्य.

- १) ग्रंथालयशास्त्र परिभाषा कोश मंडळ महाराष्ट्र सरकार.
- २) राज्य ग्रंथालय परिषद महाराष्ट्र सरकार.
- ३) निसाट मूल्यमापन समिती इनफ्लिबनेट कमिटी (प्रा.यशपाल)
- ४) कॅलिबर अधिवेशन अहमदाबाद, दिल्ली, पुणे.
- ५) युजीसी पॅनेल ऑन लायब्ररी अँड इन्फर्मेशन सायन्स (१९८९-९२)
- ६) युजीसी करिक्चुलम डेव्हलपमेंट कमिटी (१९९१-९३)

६.१० डॉ.महाजन यांचे महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीतील योगदान

केसरी मराठा ग्रंथ शालेमध्ये काम करीत असताना (१९४९ ते ५४) महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीत भाग घेण्यास त्यांनी सुरुवात केली. नंतर १९५४ मध्ये पुणे विद्यापीठात नोकरी करत असताना अधिक प्रमाणात भाग घेतला. १९५८-५९ मध्ये डिप्लोमा इन लायब्ररीयनशिप प्राप्त केल्यानंतर पुढीलप्रमाणे महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीत त्यांनी भाग घेतला.

- १) व्यवस्थापक ग्रंथपालन वर्ग १९५९
- २) अध्यापक ग्रंथपालन वर्ग पुणे १९६१ ते १९७२
- ३) मुख्याध्यापक ग्रंथपालन वर्ग पुणे १९६३.
- ४) कार्यवाह महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ १९६१ ते ६३
- ५) सभासद कार्यकारी मंडळ महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ १९६० ते ६५
- ६) संपादक साहित्य सहकार १९६४ ते १९६५

महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय परिषदेमध्ये भाग

१९५९ साली अहमदनगर, १९६० साली कोल्हापूर, १९६१ साली नागपूर, १९६५ साली पंढरपूर, १९६३ साली औरंगाबाद, १९६३ साली पुणे, १९६५ साली रत्नागिरी, १९६६ साली खामगाव (विदर्भ) येथील ग्रंथालय परिषदेमध्ये भाग घेतला.

तसेच कोल्हापूर येथील परिषदेमध्ये पहिला मराठी निबंध वाचला. १९७४ साली सावंतवाडी व १९७९ साली मालेगांव येथील ग्रंथालय परिषदेमध्ये सहभाग घेतला.

- महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय ग्रंथ स्थापनेमध्ये सहभाग १९६२.
- ग्रंथालय परिषदेमध्ये निबंध वाचन चर्चासत्राचे आयोजन.
- संमेलनामध्ये मंजूर करावयाचे ठराव यामध्ये सहभाग.
- महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ प्रकाशने प्रसिद्ध.
- महाराष्ट्रातील ग्रंथपाल ग्रंथालय सेवक व ग्रंथालयीन कार्यकर्ते यांची सूची.
- तालिकीकरण तात्त्विक, तालिकीकरण प्रात्यक्षिक, द्विबिंदू वर्गीकरण तक्ते ही ३ पाठ्यपुस्तके लिहिली. पाठ्यपुस्तके लेखनाची योजना महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संचालक यांच्याकडून मंजूर करून घेतली.
- महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय पद्धती या विषयावर इंग्रजी व मराठीतून लेखन.
- राजा राममोहन रॉय लायब्ररी फाऊंडेशन तर्फे मुंबई येथे भरलेल्या परिषदेमध्ये निबंध वाचन (२००३ ते २००४)

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील डॉ.महाजन यांचे कार्य

ग्रंथालयशास्त्र आणि माहितीशास्त्रासाठी मराठी भाषेमध्ये ३३ पुस्तके निर्माण करण्याचे आणि संपादित करण्याचे मौलिक कार्य डॉ.महाजन यांनी केले. ३३ पैकी ७ ग्रंथांचे लेखन डॉ.महाजन यांनी केले. ग्रंथालयशास्त्र मातृभाषेमध्ये पसरविण्याचा उपक्रम महाराष्ट्रातील गावे, तालुका व जिल्हा स्तरावर सुरू केला. याशिवाय इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठातर्फे ग्रंथालय शास्त्राचे शिक्षणक्रम विकसित करण्यामध्ये त्यांचा मोलाचा सहभाग होता. महाराष्ट्रातील

सार्वजनिक व शालेय ग्रंथपाल तयार करण्यासाठी ग्रंथपालन प्रमाणपत्र अभ्यासक्रमाला उपयुक्त अशा पुस्तकांचे डॉ.महाजन यांनी लेखन केले. त्यामुळे दहावी उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांना मराठीतून ग्रंथालयशास्त्र शिक्षण उपलब्ध झाले. महाराष्ट्राप्रमाणे गोव्यातही या ग्रंथांचा अभ्यास केला जातो. (महाजन, २००६ पृ. २०९)

पुणे लायब्ररी नेटवर्क विकसित

प्रत्येक ग्रंथालयाला जगातील सर्व ज्ञानसाधने विकत घेता येत नाहीत म्हणून आपल्याला वाचकाला हवे असलेलं साहित्य आपल्या ग्रंथालयात नसेल तर शहरातील अथवा देशातील अथवा जगातील ग्रंथालयतून ते वाचकाला आणून देणे आवश्यक ठरते. यासाठी ग्रंथालयाचे जाळं निर्माण करणे आवश्यक असते. या दृष्टीने पुणे शहरातील ग्रंथालयाचे संगणकीय जाळे निर्माण करण्याचा प्रयत्न डॉ.महाजन यांनी केला. २४ जून १९९२ पुणे लायब्ररी नेटवर्क, संचालक आणि सदस्य सचिव पदावर त्यांची नेमणूक झाली. १९९४ पर्यंत त्यांनी हे काम उत्कृष्टपणे सांभाळले.

डॉ.महाजन यांनी इंग्लंडच्या अभ्यास दौऱ्यात असे पाहिले की, तेथील काही ग्रंथालयात स्थानिक माहितीचे दालन असणे आवश्यक होते. भारतात परतल्यानंतर त्यांनी पुणे शहराच्या संदर्भात अशा प्रकारचे स्थानीय इतिहासाचे दालन स्थापन करण्याचा संकल्प केला व तो पूर्णही केला. (महाजन, २००६. पृ.२१८)

युजीसीमधील योगदान

युजीसी विद्यापीठांचा आणि ग्रंथालयांचा विकास करण्यासाठी आर्थिक अनुदान मंजूर कते. या संस्थेच्या पॅनेल ऑन लायब्ररी अॅण्ड इन्फर्मेसन सायन्स आणि करिक्युलम डेव्हलपमेंट कमिटी या दोन संस्थांवर कार्य केले आणि विधायक सूचना केल्या. ९ सप्टेंबर १९९२ ला युजीसीने सोशियो-इकॉनॉमिक स्टडी ऑफ पुना सिटी : अॅन अॅनोटेड बिब्लिओग्राफी हा संशोधन प्रकल्प तीन वर्षांच्या कालखंडासाठी मंजूर केला. ८ जानेवारी १९९७ ला युजीसीकडून पुणे शहराचा ज्ञानकोश, प्रकल्पास मंजूरी मिळाली. इन्सायक्लोपीडिया ऑफ पुणे सिटी : क्रिएशन ऑफ ए डेटाबेस या तीन वर्षांच्या संशोधन प्रकल्पास मंजूरी मिळाली. (महाजन, २००७.

पृ.२५७)

संशोधनविषयक योगदान

डॉ.महाजन यांनी ६ पीएच.डी., ५ एम.फिल. आणि १३ एम.लिब.च्या विद्यार्थ्यांना संशोधनासाठी मार्गदर्शक म्हणून मार्गदर्शन केले. पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्याबाबत पश्चिम भारतात डॉ.शां.ग.महाजन यांचा सहावा क्रमांक लागतो. त्यामुळे त्यांची प्रसिद्ध संशोधक, मार्गदर्शक म्हणून ग्रंथालय क्षेत्रात ख्याती आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. झालेले विद्यार्थी व त्यांचे विषय

- 1) Rajashekhara, T.B. (1989). Pune University. GENBIBCON : A generalised approach to analysis definition and conversion of heterogenous bibliographic database format Vol.2 and notes and program.
- 2) Murthy, E.S. (1992). Integrated Information System for remotely sensed data.
- 3) Rao, M.M. (1993). Natural language versus controlled vocabulary in information retrieval : A case study in soil mechanics.
- 4) Deshpande, N.J. (1998). The Role of District Libraries in the Development of Public Library Movement in Maharashtra.
- 5) Pharande, C.P. (1998). Organization and Management of Marathi Manuscript in India with special Reference to Maharashtra.
- 6) Patil, S.K. (1999). Evaluation of Library, Services of on Agricultural University Libraries in Maharashtra with special Ref. to Jayakar Library, University of Pune.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे मार्गदर्शनाखाली एम.फिल., एम.लिब. संशोधन प्रकल्प पूर्ण केलेले

विद्यार्थी

- १) मोकाशी, रामचंद्र मनोहर. (२००७). नामवंत पुणेकरांचा चरित्रकोश. य.च.मु. विद्यापीठ, नाशिक.
- २) मराठे, स्वाती आनंद. (२००८). पुणे महानगर इतिहास, वाढ व विकास (इ.स.७५८ ते इ.स.२००७) मराठी ज्ञानसाधनांची संदर्भसूची, य.च.मु. विद्यापीठ, नाशिक.
- ३) शेख, जावेद करिम. (२००८). इंदिरा ग्रुप ऑफ इन्स्टिट्यूटस् पुणे या संस्था अंतर्गत महाविद्यालयीन ग्रंथालयांच्या सेवांचा तुलनात्मक अभ्यास. य.च.मु. विद्यापीठ, नाशिक.

- ४) रायकर, सुमन लक्ष्मण. (२००८). पुणे महानगर परिसरातील विद्यापीठे आणि महाविद्यालये यामध्ये उपलब्ध असलेले विविध व्यावसायिक शिक्षणक्रमाचे हॅन्डबुक (डिरेक्टरी, निर्देशिका) य.च.मु. विद्यापीठ, नाशिक.
- ५) पाटील, अमरसिंह राजेंद्र (२००८). डॉ.शां.ग.महाजन यांचे History of the Public Library Movement In Maharashtra या इंग्रजी ग्रंथाचा मराठी भाषेमध्ये अनुवाद. य.च.मु. विद्यापीठ, नाशिक.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचेबाबत आलेले वृत्तपत्रातील लेख

- १) गर्गे, स.मा. (२००७). पुण्याचे संदर्भ देणारी मार्गदर्शक इंग्रजी सूची

पुण्याचे संदर्भ देणारी मार्गदर्शक इंग्रजी सूची हा संदर्भ ग्रंथ पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल डॉ.शां.ग.महाजन यांनी लिहून महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राबाहेरील प्रवाशांसाठी उत्तम वाटाड्याचे काम केले आहे.

- २) कुलकर्णी, मनोहर. संपादकीय, लोकसत्ता, पुणे शहर सूची या ग्रंथाचे परीक्षण, शनिवार २३ सप्टेंबर २००० पृ.४ संशोधकाचा वाटाड्या ठरणारा ग्रंथ.

पुणे शहराचा इतिहास, वाढ व विकास यांची डॉ.महाजन लिखित सूची ७५८ ते १९९८ अशा १२०० हून अधिक वर्षांची आहे. तिचे १४ प्रकरणात विभाजन केले आहे. त्यामध्ये पुण्याचा इतिहास, पुण्यातील विज्ञानसंस्था, शिक्षणसंस्था, व्यापारी व्यवस्थापन, प्रशासकीय यंत्रणा, नगर नियोजन, विविध धर्माच्या जाती-जमाती, त्यांची धर्मस्थळे, पुण्याचे समाजजीवन, पुण्यातील ग्रंथालये इ. विषयांची सूची प्रत्येक प्रकरणामधील दिली आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय चळवळीबाबत दिलेले योगदानाबाबतचा सारांश

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे गेली पासष्ट वर्षे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र व्यवसायामध्ये अखंडपणे कार्य सुरू आहे. केसरी ग्रंथ शालेत १९५१ पासून सुरू केलेले लेखन कार्य अखंडपणे सुरूच आहे. त्यांनी एकशे पंचवीस शोधनिबंध तसेच १२२ ग्रंथांचे लेखन व संपादन केले आहे. विद्यापीठ अनुदान मंडळचे पॅनेल, युजीसी अभ्यासक्रम पुनर्रचना समिती, डिपार्टमेंट ऑफ

सायंटिफिक अॅन्ड इंडस्ट्रीयल रिसर्च, इन्फर्मेशन अॅण्ड लायब्ररी नेटवर्क, नॅशनल अर्काईव्हज्, डीआरटीसी, इन्सडॉक इ. अखिल भारतीय संस्थांमध्ये त्यांनी कार्य केले आहे. नॅशनल इन्फर्मेशन सिस्टीम फॉर सायन्स अॅन्ड टेक्नॉलॉजी मूल्यांकन समिती, महाराष्ट्र शासन ग्रंथालयशास्त्र परिभाषा कोश, महाराष्ट्र शासन स्टेट लायब्ररी कौन्सिल, प्राध्यापक निवड समितीवर कुलपती आणि कुलगुरु यांचे प्रतिनिधी, पुणे विद्यापीठाचे सिनेट बोर्ड ऑफ स्टडीज, प्रशासन सुधारणा समिती इ. समितीवर कार्य केले. महाराष्ट्र ग्रंथालय चळवळीमध्ये सतत कार्यरत, महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ, महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ, साहित्य सहकाराचे संपादक, ग्रंथपालन वर्ग, ग्रंथालय परिषदांचे संघटन आणि संचालन करण्याचे कार्य, अखिल भारतीय ग्रंथालय चळवळीमध्ये आणि परिषदांमध्ये निबंध वाचन करून सहभाग होण्याचे काम डॉ.शां.ग.महाजन यांनी केले आहे.

जयकर ग्रंथालयामध्ये नोकरी करत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची गरज ओळखून बी.लिब.चे सायं वर्ग तसेच एम.लिब. चे सुट्टीतील वर्ग सुरू केले. तसेच ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातून पीएच.डी. हा अभ्यासक्रम सुरू केला. त्यामुळे अनेक विद्यार्थ्यांच्या ग्रंथालय माहितीशास्त्र शिक्षणाची तर सोय झालीच पण त्याचबरोबर त्यांच्या नोकरीचीदेखील सोय झाली. डॉ.महाजन यांच्या मार्गदर्शनाखाली सहा विद्यार्थी पीएच.डी., चार विद्यार्थी एम.फिल. झाले. तसेच शेकडो विद्यार्थी बी.लिब., एम.लिब. झाले. पीएच.डी. विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्याबाबत पश्चिम भारतात डॉ.शां.ग.महाजन यांचा सहावा क्रमांक लागतो. एक प्रसिद्ध संशोधक मार्गदर्शक म्हणून त्यांची ग्रंथालय क्षेत्रात ख्याती आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील विविध विभाग आणि सेवा यांचा अनेक बाजूंनी विस्तार केला. हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण, पु.ल.देशपांडे मुक्तांगण दृकश्रावणालयाची स्थापना, पश्चिम घाट विकास प्रकल्प, ग्रंथालयाचे संगणकीकरण, संगणकाची लॅब भारतामध्ये प्रथमच त्यांनी जयकर ग्रंथालयात सुरू केली.

१९८८ मध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांनी इंग्लंडचा अभ्यासदौरा केला व तेथून परतल्यानंतर त्यांनी पुणे विद्यापीठामध्ये 'पुणे शहर इतिहास दालन' स्थापन केले. अखिल भारतीय स्थानिय इतिहास परिषद चे आयोजन केले. स्थानिक इतिहासविषयक अधिक अभ्यास आणि पुणे शहरविषयक विपूल ग्रंथलेखन केले.

महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ, पुणे ग्रंथालय संघ, महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ, महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलनामध्ये डॉ.महाजन यांचा सहभाग नेहमीच राहिला. महाराष्ट्र ग्रंथालय संघात प्रथम शिक्षक म्हणून कार्य केल्यानंतर त्यांना पुणे येथील कार्यालयाचे कार्यवाह म्हणूनही जबाबदारी पार पाडली.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी पीएच.डी. च्या सहा विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. यामध्ये पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल डॉ.एस.के. पाटील, माजी ग्रंथपाल डॉ.सौ.नीला देशपांडे, उपग्रंथपाल डॉ.फरांदे, डॉ.राजशेखर, अहमदाबादचे मूर्ती ई.एस. तसेच डॉ.माणिक्यराव एम.एम. यांचा समावेश आहे. ग्रंथपालांची उत्तम फळी तयार करण्याचे काम डॉ.महाजन यांनी केले आहे. हेही त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

युजीसी ही भारतातील विद्यापीठातील गुणवत्ता वाढीसाठी प्रयत्न करणारी शिखर संस्था आहे. विद्यापीठांचा आणि ग्रंथालयांचा विकास करण्यासाठी ते आर्थिक अनुदान मंजूर करते. या संस्थेच्या पॅनेल ऑन लायब्ररी अँड इन्फर्मेसन सायन्स आणि करिक्युलम डेव्हलपमेंट कमिटी या दोन संस्थावर डॉ.महाजन यांनी कार्य केले आणि विधायक सूचना केल्या. त्याचा फायदा विद्यापीठ ग्रंथालयांना आणि महाविद्यालयातील ग्रंथालयांना झाला.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीतील अग्रगण्य कार्यकर्ते व महाराष्ट्रातील वाचनालय संघाचे प्रणेते श्री. दत्तोपंत जोशी, महाराष्ट्रीय मोफत वाचनालय परिषदेचे प्रथम अध्यक्ष तसेच जयकर ग्रंथालयाचे प्रेरणास्थान मु.रा.जयकर, केसरी मराठा ग्रंथशालेचे ग्रंथपाल श्री.श.ना.बर्वे, मुंबई मराठा ग्रंथसंग्रहालयाचे शिल्पकार श्री.वा.वि.भट, महाराष्ट्रातील ग्रंथालय कायद्याचे पालक वि.स.पागे, ग्रंथालय संचालक बाबासाहेब पुराणिक, हैद्राबाद सार्वजनिक ग्रंथालय कायद्याचे पालक कृष्ण मुकुंद उजळंबकर, महाराष्ट्राचे आणि देशातील ग्रंथपालन व्यवसायाचे भूषण रघुनाथ शतानंद पारखी ग्रंथपालांचा आधाखड कृष्णाजी शंकर हिंगवे, ज्ञानगंगा घोरोघरी पोचविणाऱ्या यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे अध्यक्ष डॉ.राम ताकवले, ग्रंथालयाचे संगणकीकरण आणि ग्रंथालयीन सहकार्याचा पाया घालणारे प्रो.यशपाल, भारतीय ग्रंथालय चळवळीचे पितामह डॉ.एस.आर.रंगनाथन या सर्व महान व्यक्तींबरोबर डॉ.शां.ग.महाजन यांना काम करण्याची संधी मिळाली. त्यांची चरित्रे डॉ.महाजन यांनी आपल्या ग्रंथसंपदेत दिली आहेत.

डॉ.रंगनाथन यांचे पुण्यातील शेवटचे विद्यार्थी म्हणजे डॉ.शां.ग.महाजन, डॉ.रंगनाथन यांनी आयुष्यभर ग्रंथालय चळवळीचा प्रसार केला. अनेक ग्रंथ, लेख लिहिले व जागतिक तसेच भारतीय ग्रंथालय चळवळीस मोठे बळ दिले. डॉ.महाजन यांनी तीच प्रेरणा घेऊन ग्रंथालय चळवळीस वाहिलेल्या शिष्यांची मोठी परंपरा कायम ठेवली. मोठे ग्रंथलेखन केले. ठिकठिकाणी ग्रंथलेखन, वाचन आणि ग्रंथालय क्षेत्रातील कार्यकर्ते घडविण्याचे कार्य केले आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांना मिळालेले विविध पुरस्कार

अ) राष्ट्रीय स्तरावरचे पुरस्कार

- १) इण्टॅलिस (इंडियन असोसिएशन ऑफ टीचर्स ऑफ लायब्ररी अँड इन्फॉर्मेशन सायन्स) बेस्ट टीचर अवॉर्ड, ३ नोव्हेंबर १९९२.
- २) आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालय परिषद, नवी दिल्ली. कॅलिबर - राष्ट्रीय ग्रंथपाल पुरस्कार हस्ते प्रा.यशपाल - प्रा.महाजन गौरवग्रंथ प्रसिद्ध हस्ते डॉ.निगवेकर, अध्यक्ष युजीसी. (दोन वर्षातून एकदा प्रदान), ११ फेब्रुवारी २००४
- ३) रंगनाथन-कौला पुरस्कार - जीवनगौरव (दोन वर्षातून एकदा नामवंत ग्रंथपालाला राष्ट्रीय स्तर देण्यात येतो) हस्ते डॉ.विगभिडे, पुणे. ८ ऑक्टोबर २००४.
- ४) इंडियन असोसिएशन ऑफ स्पेशल लायब्ररीज अँड इन्फॉर्मेशन सेंटर्स, कलकत्ता. प्रा.अ.के.मुखर्जी जीवन गौरव पुरस्कार प्रदान २००९ गोरखपूर (दोन वर्षातून एकदा) १८ डिसेंबर २०१०

ब) राज्य स्तरावरचे पुरस्कार

- १) मराठी भाषेतील उत्कृष्ट ग्रंथासाठी महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलनाचा पुरस्कार सावंतवाडी (ग्रंथालयीन तालिकीकरण-प्रात्यक्षिक खंड-१, वर्गीकृत तालिका संहितेप्रमाणे) या ग्रंथासाठी मराठी भाषेतील उत्कृष्ट ग्रंथासाठी. २६ डिसेंबर, १९७५
- २) महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलन पुरस्कार, मालेगाव राज्य ग्रंथालय संमेलन पुरस्कार मालेगाव (ग्रंथालयीन तालिकीकरण-प्रात्यक्षिक खंड-२, कोश तालिका एएसी.आर. नुसार या ग्रंथास प्रदान.

- ३) पुणे शहराचा ज्ञानकोश ग्रंथास महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा श्रीपाद जोशी पुरस्कार, मराठीतील उत्कृष्ट संदर्भ ग्रंथासाठी रु.५०००/- ७ जून २००४
- ४) श्री जयंतराव टिळक स्मृती पुरस्कार - पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठानचे कार्याबद्दल रु.१०,०००/- ४ जानेवारी २००६
- ५) ज्ञानकोशकार केतकर आदर्श ग्रंथपाल पुरस्कार, पुणे नगर वाचन मंदीर. महाराष्ट्रातील ग्रंथपालास हा पुरस्कार देण्यात येतो. रु.१०००/- ७ फेब्रुवारी १९९९.

क) स्थानिक स्तरावरचे पुरस्कार

- १) पुणे महानगरपालिका गौरव पदक. २६ जानेवारी १९९३.

तालिकीकरण आणि वर्गीकरणातील योगदान

तालिकीकरणामध्ये विषय शीर्षके यावर मराठीत पुस्तक नव्हते. याविषयी सरांनी स्वतंत्र पुस्तक तयार केले. तालिकीकरणासाठी कार्य पुस्तिकाही तयार केल्या. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी सुचविलेल्या ४५ सुधारणा डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांनी आपल्या वर्गीकृत तालिका संहितेमध्ये स्वीकारल्या आहेत. (डॉ.महाजन प्रत्यक्ष मुलाखत)

डॉ.महाजन यांनी ड्यूई डेसिमल वर्गीकरणाचे मराठीत संक्षिप्त तक्ते तयार केले. हे जे तक्ते तयार केले आहेत त्याचे साहाय्याने एक लाख पुस्तकांचे वर्गीकरण करता येते. यामुळे यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे एक कोटी रुपये डॉ.महाजन यांनी वाचविले.

कर्णिक, प्रदीप यांनी ग्रंथपुण्यसंपत्ती या ग्रंथामध्ये महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळ या प्रकरणात ग्रंथालयांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने प्रा.डी.एन.मार्शल (मुंबई विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल) यांनी मूलभूत स्वरूपाचे संशोधन केले आहे. तर ग्रंथालय चळवळीच्या विकासाच्या संदर्भात डॉ.शां.ग. महाजन यांनीही मूलभूत स्वरूपाचे संशोधन केले आहे. जागतिक पातळीवर कार्य करणाऱ्या ग्रंथालय संघाचा आढावाही यामध्ये घेतला आहे. यामध्ये द्वयं.दि.वाकनीस, शां.ग.महाजन, र.शां. पारखी, म.म.पेठे इ. लेखकांनी आपल्या लेखांमध्ये प्रामुख्याने संघटनात्मक कार्य, कार्यकर्त्यांची कामगिरी, ग्रंथालय संघाचा इतिहास इ. विषयांचा विवेचनात्मक आढावा घेतला आहे. (कर्णिक, २०१०)

सारांश

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान या प्रकरणात संशोधकाने प्रथम महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार, जागतिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास, भारतातील ग्रंथालय चळवळ, प्राचीन काळातील ग्रंथालये, ग्रंथालय चळवळीतील रंगनाथन यांचे योगदान, महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे योगदान सांगून डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान यामध्ये यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील योगदान, युजीसीमधील योगदान, संशोधकविषयक योगदान, विविध समित्यावर केलेले कार्य, तालिकीकरण आणि वर्गीकरणातील योगदान याबाबतची माहिती सदर प्रकरणात दिली आहे.

संदर्भसूची

- कर्णिक, प्रदीप. (२०१०). *ग्रंथपुण्यसंपत्ती*. मुंबई : नवचैतन्य प्रकाशन.
- जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा) (१९७६) *मराठी विश्वकोष खंड ५*. मुंबई महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पृ. २९३.
- प्रियोलकर आणि इतर (१९६४) *ग्रंथालय गौरवग्रंथ* मुंबई : मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय.
- आढाव, उद्धव (२००२). *भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.रंगनाथन, शिक्षण संक्रमण*, पृ.क्र.११, १२.
- विचारे, दत्तात्रय तुकाराम (२००५). *राजाराम मोहनराय प्रतिष्ठान*, ग्रंथ परिवार, पृ.क्र.१३
- मठकर, जयानंद (१९९९). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची नवी दिशा*, सावंतवाडी वैनतेय प्रकाशन. पृ.क्र.१०.
- जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (१९७६). *मराठी विश्वकोश खंड ५*, मुंबई महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पेठे म.प.ग्रंथालय पृ.२९९.
- महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. पृ.२१८.
- महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. पृ.७१.
- महाजन, शां.ग. (२००७). *यशोगाथा ज्ञानसाधनेची*. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन, पृ.२५७.
- महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन. पृ.७६.
- महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. पृ.१५१ ते १५४.
- महाजन, शां.ग. (२०१४). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण (इ.स.१९५८ ते २०१४)* पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- शेवाळे, मधुकर (२०११). *ग्रंथपालनाचा इतिहास : प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंड*. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ. ज्ञानगंगोत्री, मार्च-एप्रिल-मे २०११. पृ.१९ ते २०.
- Mahajan, S.G. (1984). *History Public Library Movement in Maharashtra*. P.65

प्रकरण सातवे
माहितीचे संकलन व विश्लेषण

७.१ प्रस्तावना

संशोधनामध्ये माहिती संकलनानंतर तथ्य विश्लेषण ही महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. Analysis या शब्दाचा मराठी अर्थ 'विश्लेषण' हा आहे. या प्रक्रियेमध्ये संकलित तथ्यांचे वर्गीकरण, माहितीच्या गुणवैशिष्ट्यानुसार केले जाते. संशोधनामध्ये तथ्यांचे परिक्षण करून त्याची क्रमबद्ध, शास्त्रोक्त मांडणी केली जाते. त्यामुळे विश्लेषणानंतर निष्कर्ष काढणे सोपे जाते.

संशोधनामध्ये प्रश्नावली, मुलाखती व निरीक्षण या माहिती संकलन साधनाद्वारे व तंत्राद्वारे माहिती संकलित केल्या नंतर त्या माहितीचे प्रक्रियन (Processing of Information) केले जाते. संशोधनासाठी संकलित केलेली माहिती अपरिपक्व स्वरूपात किंवा कच्च्या स्वरूपात असते. तिला विश्लेषणक्षम बनविण्याची प्रक्रिया म्हणजेच तथ्यांचे प्रक्रियन होय. याठिकाणी माहितीचे योग्य विश्लेषण आणि निर्वचन (Interpretation) करावे लागते. या विश्लेषण व निर्वचनाच्या प्रक्रियेच्या आधारावर नियमांचे प्रतिपादन/स्पष्टीकरण करावे लागते. संशोधनाच्या एकूण प्रक्रियेमध्ये तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन या दोन कार्याला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. जोपर्यंत तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन संशोधनात केले जात नाही, तोपर्यंत संशोधनासाठी संकलित केलेली तथ्ये ही कच्च्या स्वरूपात आणि अर्थहीन असतात. परंतु विश्लेषण व अर्थनिर्वचनानंतर त्या माहितीला एक वेगळा अर्थ प्राप्त होतो.

माहिती संकलन करण्याच्या विविध साधनाद्वारे विविध प्रकारची माहिती संकलित होते. फक्त माहिती/तथ्य संकलनाने संशोधन विषयाचे स्वरूप स्पष्ट होत नाही तर त्यासाठी संकलित माहितीवर लक्ष केंद्रीत करून माहितीची फेररचना करून, त्या माहितीमध्ये एक प्रकारची सुव्यवस्था निर्माण करावी लागते. त्यातील परस्पर संबंध, संघटन व व्यवस्थिकरण केल्याशिवाय संकलित माहितीचा अर्थबोध होत नाही. माहितीच्या ढिगान्यातून काहीही निष्पन्न होत नाही. म्हणून केवळ तथ्यांची / माहितीची उपलब्धता म्हणजे शास्त्रीय संशोधनाचा शेवट नसतो. म्हणून संकलित माहितीचे शिस्तबद्ध व्यवस्थापन केले पाहिजे. या प्रक्रियेलाच तथ्यांचे विश्लेषण असे म्हणतात.

७.२ माहितीचे संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

संशोधनात “आशय विश्लेषण” व “निर्वचन” या प्रक्रिया आवश्यक आणि अटळ आहेत. विविध तंत्राचा वापर करून मिळविलेल्या माहितीला, शास्त्रीय रूप देण्यासाठी विश्लेषण हाती घ्यावे लागते. पण तथ्यांचे विश्लेषण करताना ते काल्पनिक, व्यक्ती सापेक्ष किंवा मर्यादित स्वरूपाचे असू नये. तर ते व्यक्ती निरपेक्ष, तार्किक व काही मूलभूत तत्त्वावर, गुणावर, निकषावर अवलंबून असावयास पाहिजे.

वुल्फ (Wolfe) यांच्या मते, “निसर्गातील घटनांमध्ये जरी गुंतागुंत असली व सकृतदर्शनी त्यांची स्थिती गोंधळून टाकणारी असली तरी, त्यामध्ये व्यवस्थितपणा अगर अनुक्रम आणणे हे केवळ विश्लेषणाच्या व संयोगाच्या प्रक्रियेने शक्य होते. सर्व वैज्ञानिक पद्धतीचा हाच पाया आहे.”

The discovery of order in the phenomenon of nature, notwithstanding their complexity and apparent confusion is rendered possible by the process of analysis and synthesis, which are foundation stone of all scientific methods. - Wolfe.

थोडक्यात एखाद्या संमिश्र, गुंतागुंतीच्या घटनेचे स्पष्टीकरण करताना अत्यंत तार्किक पद्धतीने त्यामध्ये समाविष्ट असलेले निरनिराळे घटक वेगळे करून सांगणे, म्हणजे “तथ्यांचे विश्लेषण” करणे होय.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान या विषयाच्या अनुषंगाने त्यांची दीर्घ मुलाखत, त्यांच्या सर्व ग्रंथसंपदेचा आढावा घेणेत आला. तसेच महाराष्ट्रातील सर्व अकृषी विद्यापीठांच्या ग्रंथालयातून डॉ.शां.ग.महाजन यांची कोणकोणती ग्रंथसंपदा आहे याबाबत ओपॅक, वेब ओपॅक व ग्रंथपालांच्याकडून प्रश्नावलीद्वारे माहिती घेणेत आली. या माहितीचे सदर प्रकरणात संकलन करून विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले आहे.

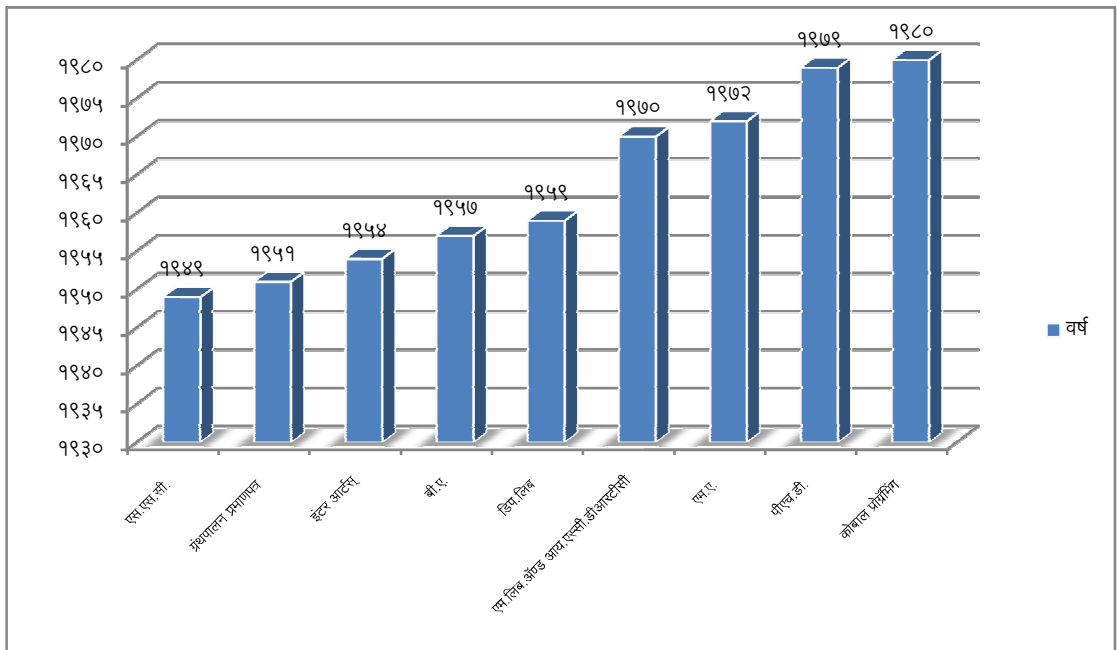
सारणी क्र.७.१

डॉ.शां.ग.महाजन शैक्षणिक गणवत्ता वाढ

वर्ग	विषय	ग्रेड	विद्यापीठ	वर्ष
एस.एस.सी.	सर्व विषय	द्वितीय	एस.एस.सी.बोर्ड	१९४९
ग्रंथपालन प्रमाणपत्र	ग्रंथालयशास्त्र	प्रथम	महाराष्ट्र शासन	१९५१
इंटर आर्टस्	आर्टस्	द्वितीय	पुणे विद्यापीठ	१९५४
बी.ए.	अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र	-	पुणे विद्यापीठ	१९५७
डिप.लिब	ग्रंथालयशास्त्र	प्रथम	पुणे विद्यापीठ	१९५९
एम.लिब.अॅण्ड आय.एस्सी.डीआरटीसी	प्रलेखन	प्रथम वर्ग विशेष गुणवत्ता	डी.आर.टी.सी. बंगलोर	१९७०
एम.ए.	समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र	द्वितीय	पुणे विद्यापीठ	१९७२
पीएच.डी.	इतिहास	पुणे विद्यापीठ	पुणे विद्यापीठ	१९७९
कोबाल प्रोग्रॅमिंग	संगणकशास्त्र	प्रथम वर्ग	पुणे विद्यापीठ	१९८०

आलेख क्र.७.१

डॉ.शां.ग.महाजन शैक्षणिक गणवत्ता वाढ

विश्लेषण

सारणी क्रमांक ७.१ वरून असे दिसून येते की, डॉ.महाजन यांनी शिक्षणाची सुरुवात पुणे शहर म्युनिसिपल शाळा नं. २४ मध्ये सुरुवात केली. एस.एस.सी. चे शिक्षण १९४९ मध्ये पूर्ण केले. बी.ए. ही पदवी १९५७ मध्ये पुणे विद्यापीठातून घेतली. डिप्लोमा इन लायब्ररीयनशिप १९५९ मध्ये पुणे विद्यापीठातूनच पूर्ण केले. त्यानंतर १९७२ मध्ये एम.ए. पूर्ण केले. १९७० ला बंगलोर येथे जाऊन (एम.लिब.एस्सी.) विशेष प्राविण्यासह उत्तीर्ण झाले. १९७९ मध्ये पुणे विद्यापीठातून पीएच.डी. ही पदवी संपादन केली. संगणक विषयातील कोबाल प्रोग्रॅमिंग हा कोर्स प्रथम वर्ग श्रेणीत १९८० मध्ये पूर्ण केला.

अर्थनिर्वचन

वरील सारणी व आलेखावरून असे दिसून येते की, डॉ.महाजन यांचा शैक्षणिक आलेख हा चढता आहे. शिक्षणातील ५ पदव्या त्यांनी पुणे विद्यापीठातून घेतल्या आहेत तर डी.आर.टी.सी. बंगलोर येथे एम.लिब. ची पदवी संपादन केली आहे. सातत्याने शिक्षणात प्रगती करणे हे वैशिष्ट्य. काही पदव्या बहिःस्थ पद्धतीने स्वयंअभ्यास करून प्राप्त केल्या आहेत.

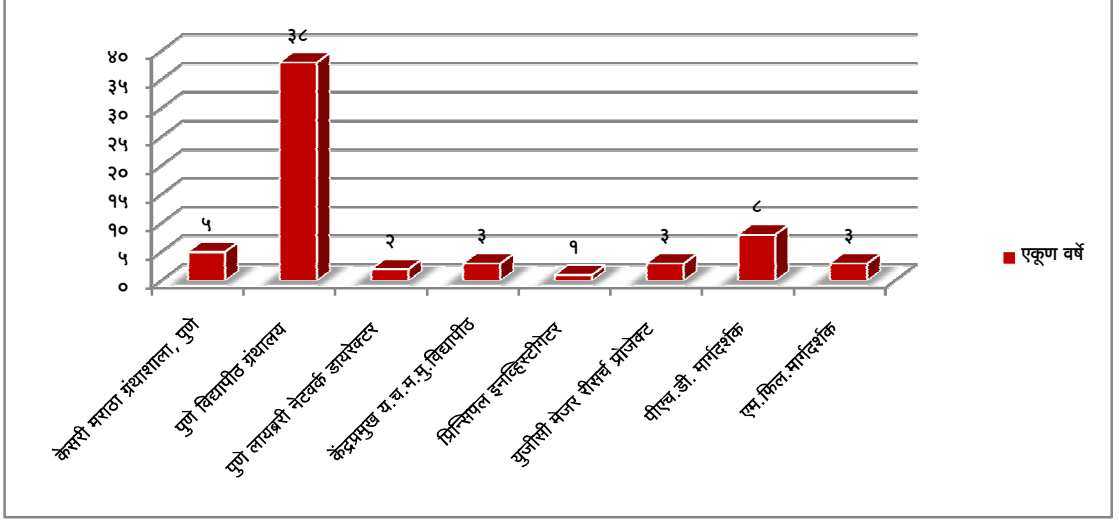
सारणी क्र.७.२

ग्रंथालयातील कामाचा अनुभव (व्यावसायिक गुणवत्ता वाढ)

अ.नं.	भूषविलेले पद	संस्था	वर्ष	एकूण वर्षे	
१)	ग्रंथालय साहाय्यक	केसरी मराठा ग्रंथशाला, पुणे	१९४९-१९५४	५	
२)	ग्रंथालय साहाय्यक	जयकर ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ	१९५४-१९५७	३८	
३)	कॅटलॉगर कम सिनि.असिस्टंट	जयकर ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ	१९५७-१९६१		
४)	चीफ कॅटलॉगर	जयकर ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ	१९६१-१९७०		
५)	डॉक्युमेंटेशन ऑफीसर	जयकर ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ	१९७१-१९७६		
६)	डेप्युटी लायब्ररीयन	जयकर ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ	१९७६-१९८३		
७)	लायब्ररीयन	जयकर ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ	१९८३-१९८५		
८)	लायब्ररीयन आणि ग्रंथालय माहितीशास्त्र प्राध्यापक	जयकर ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ	१९८५-१९९२		
९)	ग्रंथालय माहितीशास्त्र विभाग प्रमुख	पुणे विद्यापीठ, पुणे	१९८३-१९९२		
१०)	डायरेक्टर	पुणे लायब्ररी नेटवर्क	१९९२-१९९४		२
११)	संयोजक	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, बी.लिब. शिक्षणक्रम	१९९४-१९९७		३
१२)	प्रिन्सिपल इन्व्हिस्टीगेटर	पुणे शहराचा ज्ञानकोश	१९९९-२००२	३	
१३)	युजीसी मेजर रीसर्च प्रोजेक्ट	पुणे शहर सूची	१९९२-१९९५	३	
१४)	पीएच.डी. मार्गदर्शक	पुणे विद्यापीठ	१९९१-१९९८	८	
१५)	एम.फिल.मार्गदर्शक	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	२००८-२०१०	३	

आलेख क्र.७.२

ग्रंथालयातील कामाचा अनुभव (व्यावसायिक गुणवत्ता वाढ)

विश्लेषण

वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, डॉ.महाजन यांनी केसरी मराठा ग्रंथशाला, पुणे येथे ग्रंथालय साहाय्यक या पदावर ५ वर्षे कार्य केले. तसेच पुणे विद्यापीठातील जयकर ग्रंथालयातील विविध पदांवर एकूण ३८ वर्षे काम केले. त्यामध्ये ग्रंथालय साहाय्यक, कॅटलॉगर कम् सिनियर असिस्टंट, चीफ कॅटलॉगर, डॉक्युमेंटेशन ऑफीसर, डेप्युटी लायब्ररीयन या पदावर काम केले. पुणे विद्यापीठात ग्रंथपाल तसेच ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र प्राध्यापक म्हणूनही काम केले आहे. तसेच त्यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागप्रमुख म्हणून कामकाज पाहिले. पुणे ग्रंथालय नेटवर्क चे संचालक म्हणून २ वर्षे काम केले. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, बी.लिब. अभ्यासक्रमाचे संयोजक म्हणून ३ वर्षे काम केले. पुणे शहराची सूची व पुणे शहराचा ज्ञानकोश या यु.जी.सी.च्या मेजर रीसर्च प्रोजेक्टवर प्रिन्सिपल इन्व्हिस्टीगेटर म्हणून ६ वर्षे काम केले. पीएच.डी.साठी ८ वर्षे व एम.फिल.साठी ३ वर्षे मार्गदर्शन केले आहे.

अर्थनिर्वचन

वरील सारणी व आलेखावरून असे दिसून येते की, डॉ.महाजन यांनी सर्वात जास्त म्हणजे ३८ वर्षे पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील विविध पदांवर काम केले आहे. यामध्ये ९ वर्षे चीफ कॅटलॉगर या पदावर कार्य केले आहे. त्यानंतर डेप्युटी लायब्ररीयन तसेच लायब्ररीयन

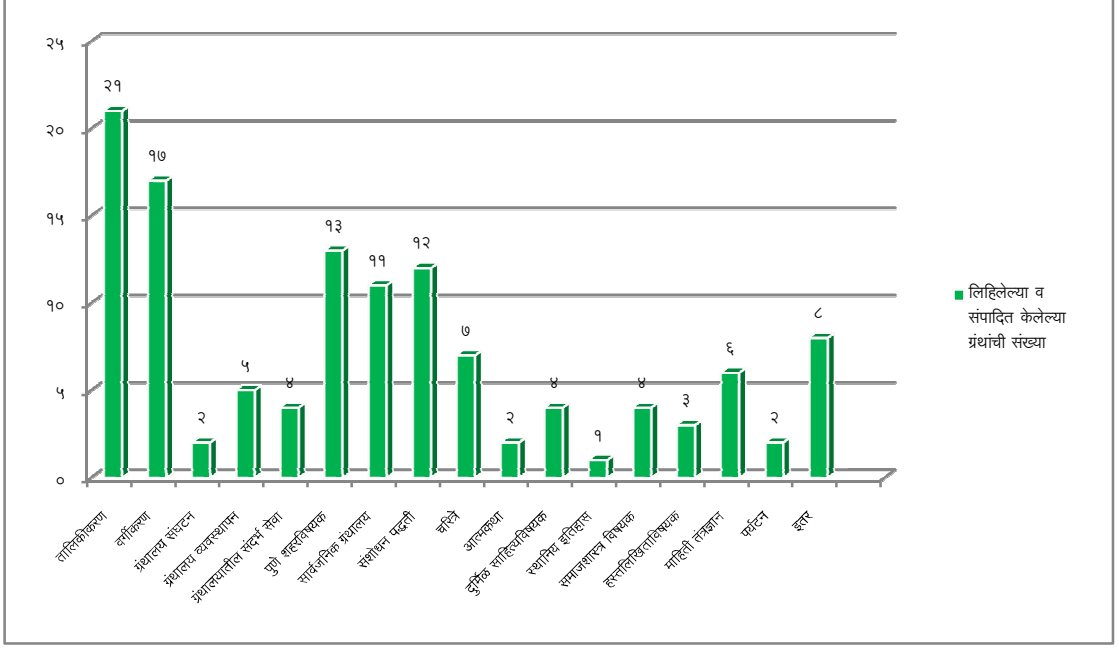
आणि ग्रंथालय माहितीशास्त्रविषयक प्राध्यापक म्हणूनही काम पाहिले आहे. तसेच ५ वर्षे केसरी मराठा ग्रंथालय पुणे येथे ग्रंथालय साहाय्यक या पदावर त्यांनी कार्य केले. यावरून असे दिसून येते की, डॉ.शां.ग. महाजन यांना ग्रंथालय कामाचा प्रदीर्घ असा ४३ वर्षे इतका अनुभव आहे.

सारणी क्र.७.३

विषयनिहाय ग्रंथांची संख्या

अ.नं.	विषयाचे नांव	लिहिलेल्या व संपादित केलेल्या ग्रंथांची संख्या	टक्केवारी
१)	तालिकीकरण	२१	१७.२१%
२)	वर्गीकरण	१७	१३.९३%
३)	ग्रंथालय संघटन	२	१.६४%
४)	ग्रंथालय व्यवस्थापन	५	४.१०%
५)	ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा	४	३.२८%
६)	पुणे शहरविषयक	१३	१०.६६%
७)	सार्वजनिक ग्रंथालय पद्धती	११	९.००%
८)	संशोधन पद्धती	१२	९.८४%
९)	चरित्रे	७	५.७४%
१०)	आत्मकथा	२	१.६४%
११)	दुर्मिळ साहित्यविषयक	४	३.२८%
१२)	स्थानिय इतिहास	१	०.८२%
१३)	सामाजिकशास्त्रे विषयक	४	३.२८%
१४)	हस्तलिखिते विषयक	३	२.४६%
१५)	माहिती तंत्रज्ञान	६	४.९२%
१६)	पर्यटन	२	१.६४%
१७)	इतर	८	६.५६%
	एकूण	१२२	१००%

आलेख क्र.७.३
विषयनिहाय ग्रंथांची संख्या

विश्लेषण

वरील सारणी व आलेखावरून असे लक्षात येते की, डॉ.महाजन यांनी तालिकीकरण या विषयावर २१ (१७.२१%) ग्रंथांचे लेखन आणि संपादन केले आहे. तसेच वर्गीकरण या विषयावर १७ (१३.९३%) ग्रंथांचे लेखन आणि संपादन केले आहे. आणि पुणे शहरविषयक १३ (१०.६६%) ग्रंथांचे लेखन केले आहे. सार्वजनिक ग्रंथालय पद्धती या विषयावर ११ (९.००%) पुस्तकांचे लेखन केले आहे. ग्रंथालय व्यवस्थापन ५ (४.१०%) ग्रंथ, ग्रंथालयातील संदर्भसेवा ४ (३.२८%) ग्रंथ लिहिले आहेत. चरित्रविषयक ७ (५.७४%) ग्रंथ, ग्रंथालय संघटन, संशोधन पद्धती पर्यटनविषयी प्रत्येक २ (१.६४%) पुस्तकांचे लेखन झाले आहे. स्थानिक इतिहास, माहिती तंत्रज्ञान विषयक ६ (४.९२%) ग्रंथ आणि इतर विषयावर ८ (६.५६%) ग्रंथांचे लेखन केले आहे.

अर्थनिर्वचन

डॉ.महाजन यांनी सर्वात जास्त लेखन ग्रंथालय शास्त्रावर केले आहे. त्यामध्ये तालिकीकरण, वर्गीकरण आणि सार्वजनिक ग्रंथालये या विषयांच्या ग्रंथांचे विपुल लेखन केले आहे. त्याखालोखाल पुणे शहरविषयक तसेच इतर विषयांवर लेखन झाले आहे.

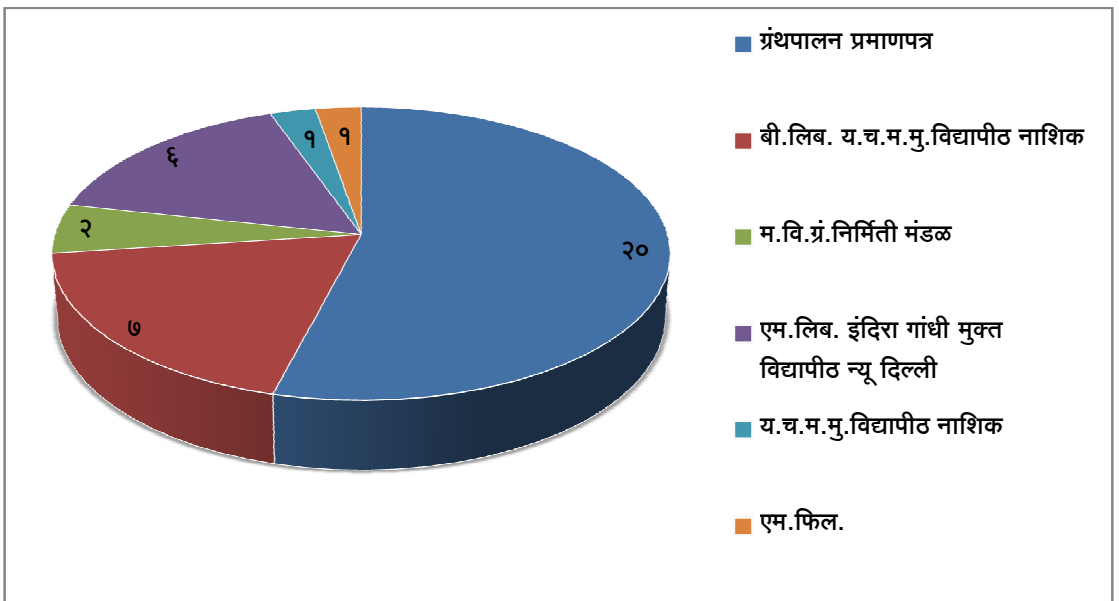
सारणी क्र.७.४

डॉ.महाजन यांची शिक्षणक्रमनिहाय ग्रंथसंपदा

अ.नं.	शिक्षणक्रमाचे नांव	लिहिलेली एकूण ग्रंथसंख्या	टक्केवारी
१)	ग्रंथपालन प्रमाणपत्र	२०	५१.२८%
२)	बी.लिब. य.च.म.मु.विद्यापीठ नाशिक (२९ पुस्तके संपादित)	७	१७.९५%
३)	म.वि.ग्रं.निर्मिती मंडळ	२	५.१३%
४)	एम.लिब. इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ न्यू दिल्ली	६	१५.३८%
५)	य.च.म.मु.विद्यापीठ नाशिक	१	२.५६%
६)	एम.फिल.	१	२.५६%
७)	पीएच.डी.	२	५.१३%
	एकूण	३९	१००%

आलेख क्र.७.४

डॉ.महाजन यांची शिक्षणक्रमनिहाय ग्रंथसंपदा

विश्लेषण

वरील सारणी व आलेखावरून असे दिसून येते की, ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्गासाठी २० (५१.२८%) पुस्तके लिहिली आहेत. य.च.मुक्त विद्यापीठ नाशिक बी.लिब. अभ्यासक्रमासाठी ७ (१७.९५%) ग्रंथाचे लेखन तसेच २९ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. तर एम.लिब. अभ्यासक्रमविषयक २ (५.१३%) ग्रंथांचे लेखन केले आहे. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ नवी दिल्ली एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी ६ (१५.३८%) पुस्तकांचे लेखन तसेच संपादन केले आहे. एम.फिल. तसेच पीएच.डी. अभ्यासक्रमासाठी एका व पीएच.डी. साठी दोन पुस्तकाचे लेखन केले आहे.

अर्थनिर्वचन

डॉ.महाजन यांनी ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्गासाठी सर्वात जास्त म्हणजे २० पुस्तकांचे लेखन केले आहे. त्याखालोखाल इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ न्यू दिल्ली एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी ९ ग्रंथांचे लेखन आणि संपादन झाले आहे. सर्वात कमी एम.फिल. तसेच पीएच.डी. साठी लेखन झाले आहे.

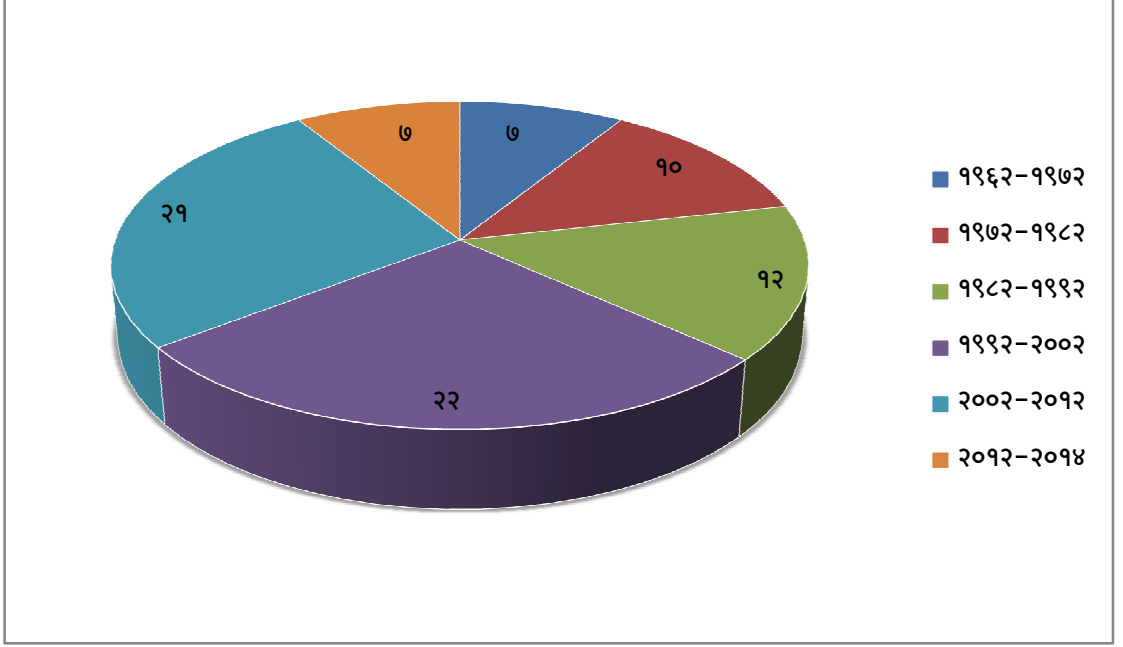
सारणी क्र.७.५

ग्रंथलेखन १९६२ ते २०१४

अ.नं.	वर्ष	ग्रंथसंख्या	टक्केवारी
१)	१९६२-१९७२	७	८.८६%
२)	१९७२-१९८२	१०	१२.६६%
३)	१९८२-१९९२	१२	१५.१९%
४)	१९९२-२००२	२२	२७.८५%
५)	२००२-२०१२	२१	२६.५८%
६)	२०१२-२०१४	७	८.८६%
एकूण		७९	१००

आलेख क्र.७.५

ग्रंथलेखन १९६२ ते २०१४

विश्लेषण

वरील सारणी व आलेखावरून असे दिसून येते की, १९६२ ते १९७२ या कालावधीमध्ये ७ (८.८६%) पुस्तकांचे लेखन झाले आहे. १९७२-८२ या कालावधीत ९० (१२.६६%) पुस्तकांचे लेखन झाले आहे. १९८२-९२ या कालावधीत ९२ (१५.१९%) पुस्तकांचे लेखन झाले आहे. १९९२-२००२ या कालावधीत २२ (२७.८५%) पुस्तकांचे डॉ.महाजन यांनी लेखन केले आहे. २००२-२०१२ या कालावधीत २९ (२६.५८%) ग्रंथांचे लेखन केले. तर २०१०-२०१४ या कालावधीत ७ (८.८६%) पुस्तकांचे लेखन झाले आहे.

अर्थनिर्वचन

सर्वात जास्त पुस्तकांचे लेखन सेवानिवृत्तीनंतर म्हणजे इ.स.१९९२-२००२ या कालावधीत (२७.८५%) इतके झाले आहे तर सर्वात कमी पुस्तकांचे लेखन १९६२-७२ या कालावधीत (८.८६%) इतके केले आहे. सेवानिवृत्तीनंतरही म्हणजे १९९२ नंतर ५० पुस्तकांचे डॉ.महाजन यांनी लेखन केले आहे.

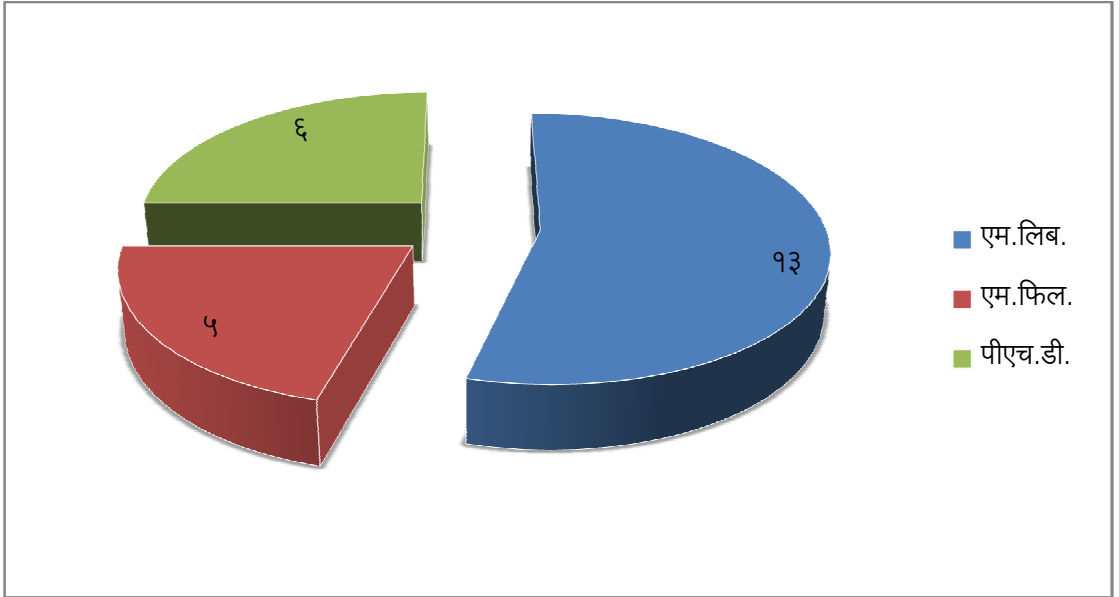
सारणी क्र.७.६

डॉ.महाजन यांच्या संशोधन मार्गदर्शनाखाली घडलेले विद्यार्थी

अ.नं.	वर्ष	विद्यार्थी संख्या	टक्केवारी
१)	एम.लिब.	१३	५४.१६%
२)	एम.फिल.	५	२०.८४%
३)	पीएच.डी.	६	२५.००%
एकूण		२४	१००%

आलेख क्र.७.६

डॉ.महाजन यांच्या संशोधन मार्गदर्शनाखाली घडलेले विद्यार्थी

विश्लेषण

वरील सारणी व आलेखावरून असे दिसून येते की, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील एम.लिब. च्या १३ (५४.१६%) विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले आहे तर ५ (२०.८४%) एम.फिल व ६ (२५.००%) पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले आहे.

अर्थनिर्वचन

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी एम.लिब., एम.फिल तसेच पीएच.डी. च्या विद्यार्थ्यांना संशोधन प्रबंधासाठी मार्गदर्शन केले आहे. सर्वात जास्त एम.लिब. च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले आहे. त्याचे प्रमाण ५४.१६% इतके आहे. त्याखालोखाल पीएच.डी. तसेच एम.फिल.च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले आहे.

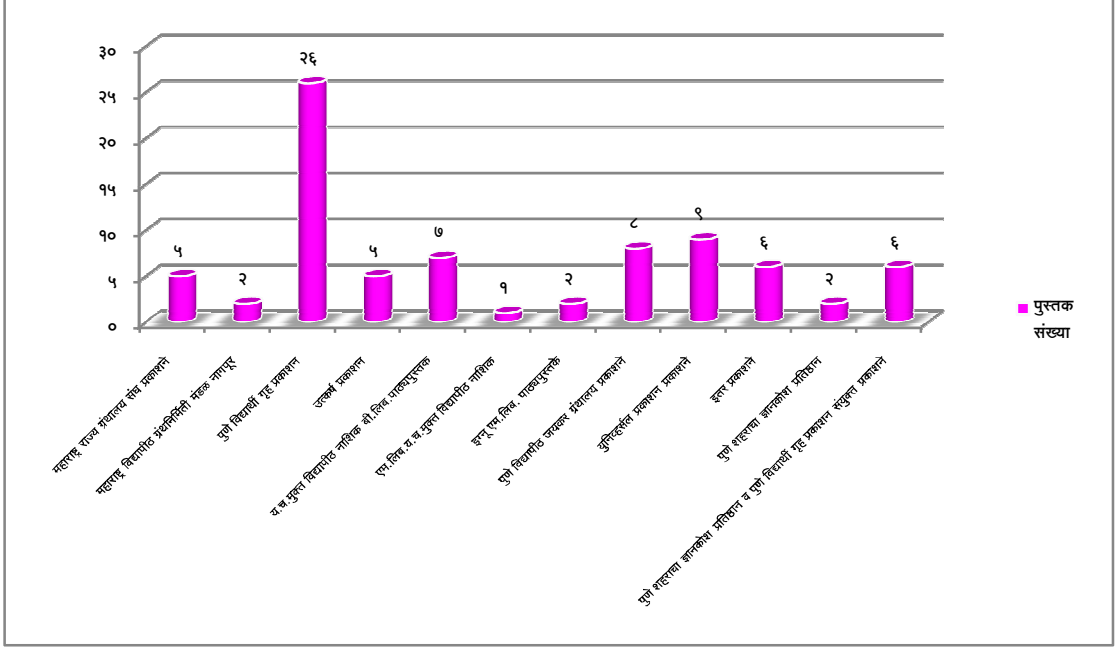
सारणी क्र.७.७

डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा

अ.नं.	प्रकाशक	पुस्तक संख्या	टक्केवारी
१)	महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ प्रकाशने	५	६.३३%
२)	महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ नागपूर	२	२.५३%
३)	पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन	२६	३२.९२%
४)	उत्कर्ष प्रकाशन	५	६.३३%
५)	य.च.मुक्त विद्यापीठ नाशिक बी.लिब.पाठ्यपुस्तक	७	८.८६%
६)	एम.लिब.य.च.मुक्त विद्यापीठ नाशिक	१	१.२७%
७)	इग्नू एम.लिब. पाठ्यपुस्तके	२	२.५३%
८)	पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालय प्रकाशने	८	१०.१३%
९)	युनिव्हर्सल प्रकाशन प्रकाशने	९	११.३९%
१०)	इतर प्रकाशने	६	७.५९%
११)	पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान	२	२.५३%
१२)	पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान व पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन संयुक्त प्रकाशने	६	७.५९%
	एकूण	७९	१००%

आलेख क्र.७.७

डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा

विश्लेषण

वरील सारणी व आलेखावरून असे लक्षात येते की, डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा दिली आहे. डॉ.महाजन यांची महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ यांनी प्रकाशित केलेले ५ (६.३३%) ग्रंथ आहेत. महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर यांनी २ (२.५३%) ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत. तर पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन यांनी २६ (३२.९२%) ग्रंथ प्रकाशित केले. ५ (६.३३%) ग्रंथ उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे यांनी प्रकाशित केले. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ बी.लिब. अभ्यासक्रमासाठी ७ (८.८६%) पाठ्यपुस्तके निर्मिती केली. तसेच एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी ९ (९.२७%) पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती केली. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी २ (२.५३%) पाठ्यपुस्तक निर्मिती केली. ८ (१०.१३%) ग्रंथ पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालय यांनी प्रकाशित केली. युनिव्हर्सल प्रकाशनने ९ (११.३९%) ग्रंथ, पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान २ (२.५३%) ग्रंथ, पुणे शहर ज्ञानकोश प्रतिष्ठान व पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन संयुक्त प्रकाशने ६ व इतर प्रकाशकांनी ६ पुस्तके प्रसिद्ध केली.

अर्थनिर्वचन

डॉ.महाजन यांचे सर्वात जास्त २६ (३२.९२%) ग्रंथ पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन यांनी प्रकाशित केली आहेत. त्या खालोखाल युनिव्हर्सल प्रकाशनने ९ (११.३९%) ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत. ८ (१०.१३%) ग्रंथ पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालयाने प्रकाशित केले आहेत.

सारणी क्र. ७.८

डॉ.शां.ग.महाजन यांना मिळालेले पुरस्कार

अ.नं.	पुरस्काराचे नांव	पुरस्कार देणाऱ्या संस्थेचे नांव	वर्ष
१)	ग्रंथालयशास्त्रात मराठीतून उत्कृष्ट ग्रंथनिर्मिती केल्याबद्दल पुरस्कार	महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलन	१९७५, १९८१
२)	बेस्ट टीचर अवॉर्ड	अखिल भारतीय ग्रंथालयशास्त्र शिक्षक संघटनेतर्फे इएँटलिस	१९९२
३)	पुणे मनपाचे गौरवपदक		१९९३
४)	ज्ञानकोशकार केतकर पुरस्कार	पुणे नगर वाचन मंदिर	१९९९
५)	रंगनाथन कौला पुरस्कार (लाईफ टाईम अॅचिव्हमेंट पुरस्कार)		२००३
६)	पुणे शहराचा ज्ञानकोश या ग्रंथासाठी श्रीपाद जोशी पुरस्कार	महाराष्ट्र साहित्य परिषद	२००४
७)	आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालय परिषद पुरस्कार	कॅलीबर प्रा.यशपाल यांच्या हस्ते	२००४
८)	महाजन गौरव ग्रंथ	डॉ.निगवेकर युजीसी अध्यक्ष यांच्या हस्ते	२००४
९)	जयंतराव टिळक स्मृती पुरस्कार	केसरी मराठा संस्था	२००६
१०)	सर्टिफिकेट ऑफ ऑनर	इंडियन असोसिएशन ऑफ स्पेशल लायब्ररीज ऑफ ऑनर	२००६
११)	प्रा.मुखर्जी जीवन गौरव पुरस्कार	इएँस्लिक (IASLIC)	२०१०

विश्लेषण

डॉ.शां.ग.महाजन १९७५ तसेच १९८१ मध्ये ग्रंथालयाशास्त्रात मराठीतून उत्कृष्ट ग्रंथनिर्मिती केल्याबद्दल पुरस्कार मिळाला तसेच १९९२ मध्ये आखिल भारतीय ग्रंथालय शिक्षक संघटनेतर्फे बेस्ट टिचर अवॉर्ड मिळाला. पुणे मनपाचे गौरवपदक १९९३ मध्ये मिळाले. १९९९ साली पुणे नगर वाचन मंदिर यांनी ज्ञानकोशकार केतकर पुरस्कार प्रदान केला. २००३ मध्ये रंगनाथन कौला पुरस्कार मिळाला. पुणे शहराचा ज्ञानकोश या ग्रंथासाठी श्रीपाद जोशी पुरस्कार २००४ मध्ये महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने दिला. कॅलीबर प्रा.यशपाल यांच्या हस्ते आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालय परिषद पुरस्कार २००४ मध्ये प्रदान करण्यात आला. २००६ मध्ये जयंतराव टिळक पुरस्कार मिळाला. इंडियन असोसिएशन ऑफ स्पेशल लायब्ररीज यांचेतर्फे सर्टिफिकेट ऑफ ऑनर हा पुरस्कार २००६ मध्ये मिळाला. २०१० मध्ये इएस्लिक तर्फे प्रा.मुखर्जी जीवन गौरव पुरस्कार मिळाला.

अर्थनिर्वचन

डॉ.महाजन यांना आपल्या ग्रंथालयीन कारकिर्दीमध्ये विविध संस्था व संघटनाकडून एकूण १० पुरस्कार मिळाले आहेत. त्यांच्या कार्याचे हे मूल्यमापन योग्यप्रकारे झाले आहे.

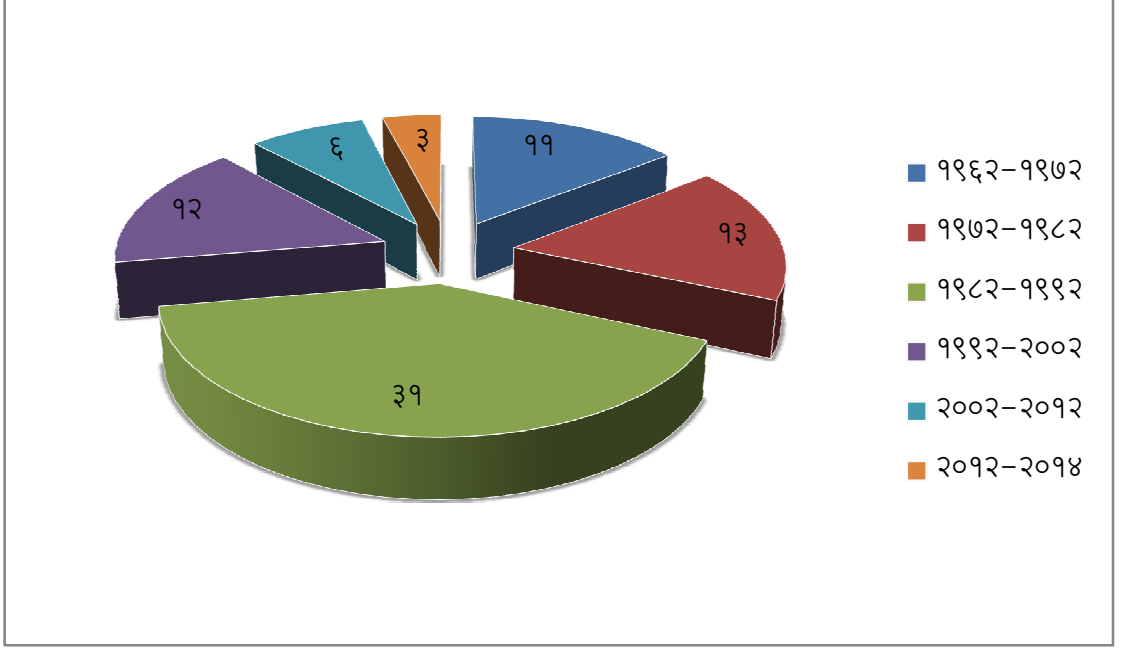
सारणी क्र.७.९

डॉ.महाजन यांचे संशोधन पेपर

अ.नं.	कालावधी	सादर केलेले एकूण संशोधन पेपर	टक्केवारी
१)	१९६२-१९७२	११	१४.४७%
२)	१९७२-१९८२	१३	१७.११%
३)	१९८२-१९९२	३१	४०.७९%
४)	१९९२-२००२	१२	१५.७९%
५)	२००२-२०१२	६	७.८९%
६)	२०१२-२०१४	३	३.९५%
	एकूण	७६	१००%

आलेख क्र.७.८

डॉ.महाजन यांचे संशोधन पेपर

विश्लेषण

डॉ.महाजन यांनी आपल्या ग्रंथालयीन कारकिर्दीमध्ये राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संशोधन निबंधांचे लेखन व वाचन केले आहे. ११ संशोधन पेपर १९६२-७२ या कालावधीत लेखन केले. १९७२-८२ या कालावधीत १३ संशोधन पेपर सादर केले. १९८२-९२ मध्ये ३९ पेपर लेखन केले. १९९२-२००२ मध्ये एकूण ९२ संशोधन पेपरचे लेखन केले. २००२-२०१२ मध्ये ६ पेपर तर २०१२-२०१८ मध्ये ३ संशोधन पेपरचे लेखन केले आहे.

अर्थनिर्वचन

वरील सारणी व आलेखावरून असे दिसून येते की, डॉ.महाजन यांनी सर्वात जास्त म्हणजे ३९ (४०.७९%) संशोधन निबंध १९८२-९२ या कालावधीमध्ये लेखन केले. सर्वात कमी २०१२-२०१८ मध्ये ३ (३.९५%) संशोधन निबंधांचे लेखन केले आहे. निवृत्तीनंतर डॉ.महाजन यांनी २१ संशोधन निबंधांचे लेखन केले आहे.

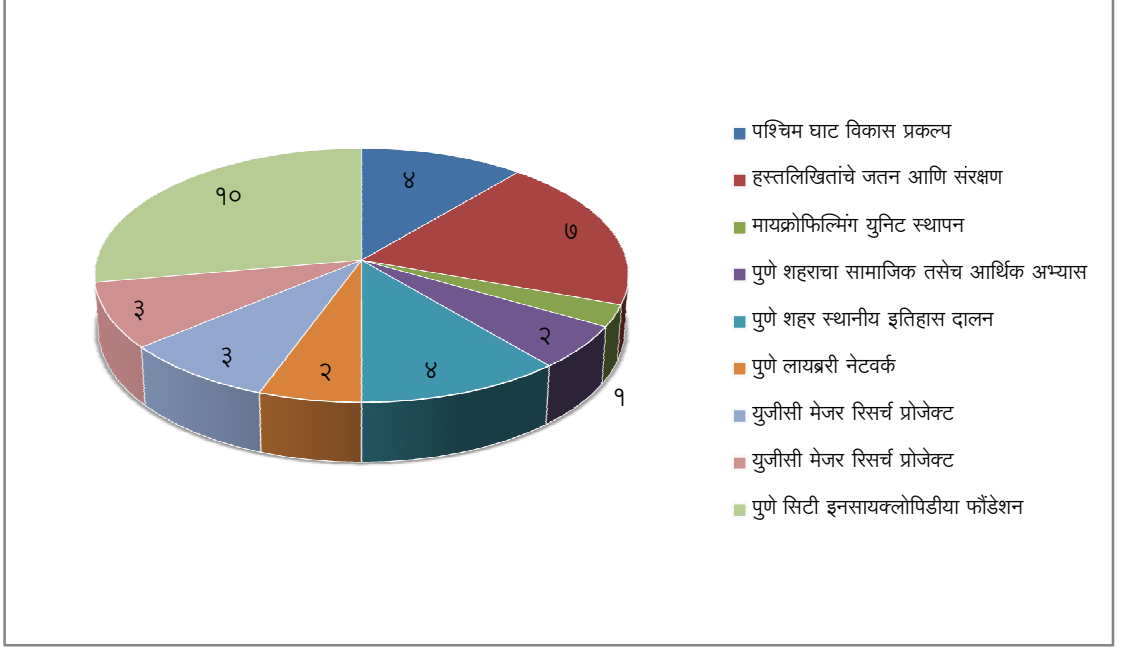
सारणी क्र.७.१०

डॉ.महाजन यांनी पूर्ण केलेले संशोधन प्रकल्प

अ.नं.	संशोधन प्रकल्पाचे नाव	सादर केलेली संस्था	वर्ष	एकूण वर्षे
१)	पश्चिम घाट विकास प्रकल्प	भारत सरकार पर्यावरण विभाग	१९८३-८७	४
२)	हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण	भारत सरकार, सांस्कृतिक विभाग	१९८२-८९	७
३)	मायक्रोफिल्मिंग युनिट स्थापन	पु.ल.देशपांडे फौंडेशन	१९८७	१
४)	पुणे शहराचा सामाजिक तसेच आर्थिक अभ्यास	पुणे विद्यापीठ	१९८९-९१	२
५)	पुणे शहर स्थानीय इतिहास दालन		१९८८-९२	४
६)	पुणे लायब्ररी नेटवर्क	NISSAT नवी दिल्ली	१९९२-९४	२
७)	युजीसी मेजर रिसर्च प्रोजेक्ट	पुणे शहर सूची	१९९२-९४	३
८)	युजीसी मेजर रिसर्च प्रोजेक्ट	पुणे शहर ज्ञानकोश	१९९९-०३	३
९)	पुणे सिटी इनसायक्लोपिडीया फौंडेशन		२००३-१३	१०

आलेख क्र.७.९

डॉ.महाजन यांनी पूर्ण केलेले संशोधन प्रकल्प

विश्लेषण

डॉ.महाजन यांनी ग्रंथालय कारकिर्दीत अनेक संशोधन प्रकल्प पूर्ण केले. यामध्ये १) पश्चिम घाट विकास प्रकल्प (१९८३-८७), २) हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण (१९८२-८९), ३) मायक्रोफिल्मिंग युनिट स्थापन, ४) पुणे शहराचा सामाजिक तसेच आर्थिक अभ्यास सूची (१९८९-९१), ५) पुणे शहर स्थानीय इतिहास दालन (१९८८-९२), ६) पुणे लायब्ररी नेटवर्क (१९९२-९४), ७) पुणे शहर सूची (१९९२-९४), ८) पुणे शहराचा ज्ञानकोश (१९९९-२००३), ९) पुणे शहर विषयक ग्रंथ प्रकाशन (२००३-२०१३)

अर्थनिर्वचन

डॉ.महाजन यांनी ग्रंथालय कारकिर्दीत एकूण सात संशोधन प्रकल्प पूर्ण केले आहेत.

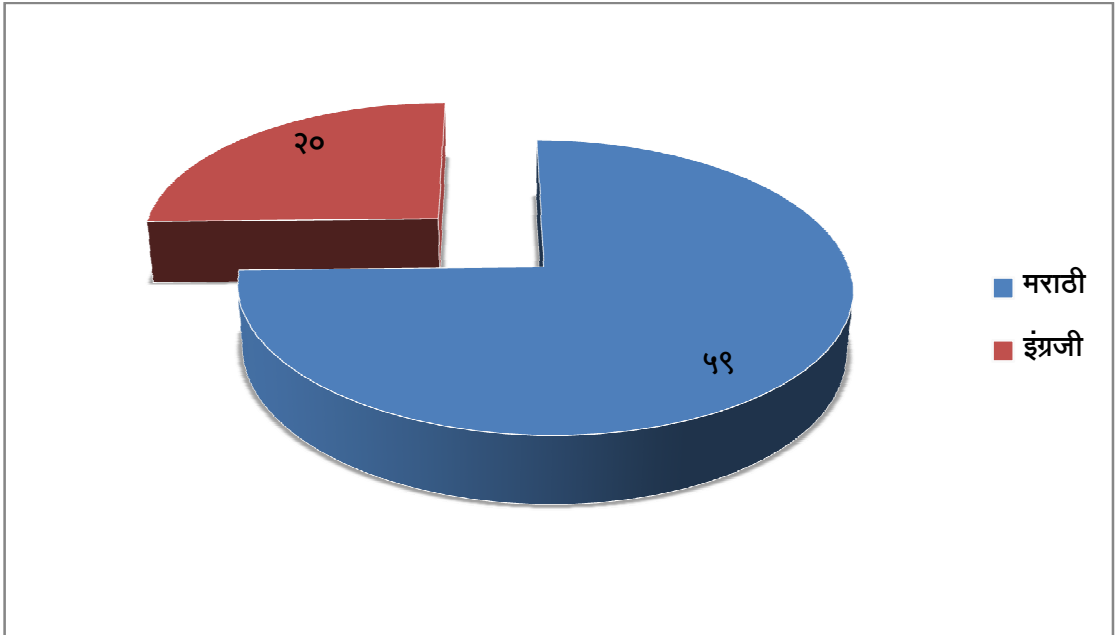
सारणी क्र.७.११

विविध भाषातून डॉ.महाजन यांनी केलेले ग्रंथलेखन

अ.नं.	विविध भाषा	एकूण ग्रंथसंख्या	टक्केवारी
१)	मराठी	५९	७४.६८%
२)	इंग्रजी	२०	२५.३२%
	एकूण	७९	१००%

आलेख क्र.७.१०

विविध भाषातून डॉ.महाजन यांनी केलेले ग्रंथलेखन

विश्लेषण

विविध भाषातून डॉ.महाजन यांनी केलेले लेखन सारणीमध्ये दिले आहे. यामध्ये ५९ ग्रंथ मराठीतून लेखन केले आहे. २० ग्रंथ इंग्रजीतून लिहिले आहेत.

अर्थनिर्वचन

डॉ.महाजन यांनी सर्वात जास्त ५९ (७४.६८%) ग्रंथ मराठीतून लिहिले आहेत. त्याखालोखाल २० (२५.३२%) ग्रंथ इंग्रजीतून लिहिले आहेत.

सारणी क्र.७.१२

डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या ग्रंथसंपदेविषयी वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या बातम्या

अ.नं.	लेखाचे नांव	वृत्तपत्राचे नांव	दिनांक
१)	पुण्याच्या ज्ञानकोशात शहराची सर्व रूपे दिसतात-कुलकर्णी	दै.लोकसत्ता	२ फेब्रुवारी २००४
२)	Pune in Depth	The Times of India	३० डिसें. २००३
३)	राष्ट्रपतींचे चरित्र	दै.सकाळ	१९ जाने. २००३
४)	स्वागत नव्या पुस्तकांचे - मी पीएच.डी. होणारच!	सकाळ सप्तरंग	७ एप्रिल २०१३
५)	सेवानिवृत्तीना मार्गदर्शक पुस्तक	दै.पुढारी	२५ फेब्रुवारी २००७
६)	निवृत्तांचे आनंदी जीवन	दै.सकाळ	१८ फेब्रुवारी २००७
७)	ज्ञानाचा शोध हेच ग्रंथपालाचे काम	दै.सकाळ	९ ऑक्टो. २०१२
८)	सखोल ज्ञानार्जनातच माहितीचा केंद्रबिंदू	दै.म.टाईम्स	९ ऑक्टो. २०१२
९)	स्थानिय इतिहास ग्रंथपालन लिहिणार	दै.लोकमत	१० ऑक्टो. २०१२
१०)	पुण्याचे संदर्भ देणारी मार्गदर्शक इंग्रजी सूची	दै.सकाळ	२७ ऑगस्ट २०००
११)	पुण्याचे सुरेख ऐतिहासिक वर्णन	दै.लोकमत	
१२)	ग्रंथपालांचे वाचन संस्कृतीविषयी हितगुज	दै.केसरी	२२ डिसेंबर २०१३
१३)	शैक्षणिक संस्थांच्या ग्रंथालयांच्या व्यवस्थापनांचे मार्गदर्शन	दै.केसरी	१३ ऑक्टो. २०१३
१४)	एम.फिल. च्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त मार्गदर्शन	दै.केसरी	०४ ऑगस्ट २०१३
१५)	पुण्यातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयांचा वाटाड्या	दै.केसरी	१७ फेब्रुवारी २०१३
१६)	पीएच.डी.साठीच्या तंत्र मंत्राचे मार्गदर्शन	दै.केसरी	१६ फेब्रुवारी २०१३
१७)	परिचय नामवंत पुणेकरांचा	दै.केसरी	१८ नोव्हेंबर २०१२
१८)	ग्रंथालय चळवळींचा शिल्पकार परिचय	दै.केसरी	१४ ऑक्टो. २०१२
१९)	'दिनविशेष' हे लोकसत्ता मधील सदर	दै.लोकसत्ता	ऑक्टो. २००१ ते ३१ डिसेंबर २००४
२०)	इतिहासात आज सदर	दै.लोकसत्ता	१ जानेवारी २००४ ते ३१ डिसेंबर २००४
२१)	संचित या सदरात पुणे शहरातील वस्तु संग्रहालये	लोकमत मंथन पुरवणी	२६ जानेवारी २०१४ ते ३ जानेवारी २०१५

विश्लेषण

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या ग्रंथसंपदेची दखल विविध वृत्तपत्रांनी घेतलेली आहे. यामध्ये दै.लोकसत्ता, दै.सकाळ, द.टाईम्स ऑफ इंडिया, दै.पुढारी, दै.केसरी, दै.लोकमत, दै.महाराष्ट्र टाईम्स या वृत्तपत्रांचा समावेश आहे. विशेषतः डॉ.महाजन यांच्या पुणे शहराचा ज्ञानकोश, रामेश्वरम् ते राष्ट्रपतीभवन, सेवानिवृत्तीनंतर जगाव मजेत! वाचन संस्कृती जोपासावी, मी पीएच.डी. होणारच! ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार इत्यादी पुस्तकांचा समावेश आहे.

अर्थनिर्वचन

डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या विविध ग्रंथांची दखल, पुस्तक परीक्षणे, पुस्तक परिचय, स्वागत नव्या पुस्तकांचे या वृत्तपत्रातील सदरांमध्ये घेण्यात आली आहे.

दै.सकाळ, दै.लोकसत्ता, दै.केसरी, दै.पुढारी, दै.लोकमत, दै.महाराष्ट्र टाईम्स या मराठी वृत्तपत्रांबरोबरच The Times of India या इंग्रजी दैनिकाने डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथसंपदेची दखल घेऊन विविध बातम्या, ग्रंथ परीक्षणे प्रसिद्ध केली आहेत.

सारणी क्र.७.१३

डॉ.शां.ग.महाजन यांना ग्रंथलेखनासाठी विविध क्षेत्रातील मान्यवरांकडून मिळालेली प्रेरणा

अ.नं.	मान्यवर व्यक्तीचे नांव	पद
१)	डॉ.एस.आर.रंगनाथन	भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक
२)	डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम	माजी राष्ट्रपती
३)	श्री.शं.ना.बर्वे	ग्रंथपाल
४)	डॉ.राम ताकवले	माजी कुलगुरु, य.च.म.मु.विद्यापीठ नाशिक इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ दिल्ली.
५)	डॉ.अरुण निगवेकर	यु.जी.सी.चे माजी अध्यक्ष
६)	प्रो. यशपाल	यु.जी.सी. चे माजी अध्यक्ष

अ.नं.	मान्यवर व्यक्तीचे नांव	पद
७)	डॉ.अ.रा.कुलकर्णी	इतिहास संशोधक
८)	श्री.कृ.शं.हिंंगवे	पुणे विद्यापीठाचे पहिले ग्रंथपाल
९)	श्री.वि.स.पागे	महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ, अध्यक्ष विधान परिषद
१०)	श्री.वा.वि.भट	मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे शिल्पकार
११)	श्री. कृ.द.पुराणिक	ग्रंथालय संचालक व कार्यकर्ते
१२)	डॉ.अभिजीत लाहरी	संशोधक, डीएसआयआर नवी दिल्ली
१३)	प्रा.उत्तम भोईटे	माजी कुलगुरु, भारती विद्यापीठ पुणे
१४)	प्रा.पी.एन.कौला	माजी अध्यक्ष भारतीय ग्रंथालय संघ

विश्लेषण

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचेकडून डॉ.महाजन यांना ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील ग्रंथ लेखनासाठी प्रेरणा मिळाली. एखादा संशोधन पेपर कसा लिहावा याचे मार्गदर्शनही डॉ.रंगनाथन यांनी डॉ.महाजन यांना केले होते. डॉ.शां.ग.महाजन यांना रामेश्वरम् ते राष्ट्रपती भवन हे पुस्तक लिहिण्यासाठी भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ.ए.पी. जे. अब्दुल कलाम यांची प्रेरणा मिळाली. डॉ.महाजन यांनी या पुस्तकात व मुलाखतीत प्रेरणा मिळाल्याचे सांगितले. यांचेकडून या पुस्तकलेखनासाठी प्रेरणा मिळाल्याचे सांगितले.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे माजी कुलगुरु राम ताकवले यांच्या सूचनेनुसार डॉ.महाजन यांनी मुक्त विद्यापीठातील बी.लिब व एम.लिब. च्या अभ्यासक्रमाची रचना केलेली आहे. तसेच या अभ्यासक्रमांसाठीच्या पुस्तकांचे लेखन व संपादन केले आहे. तसेच इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, न्यू दिल्ली एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी पाठ्यपुस्तक निर्मिती केली आहे. डॉ.अरुण निगवेकर, प्रा.यशपाल, डॉ.अ.रा.कुलकर्णी, श्री.कृ.शं.हिंंगवे, श्री.वा.वि.भट, श्री.कृ.द.पुराणिक, श्री.वि.स.पागे, डॉ.अभिजीत लाहरी, प्रा.उत्तम भोईटे, प्रा.पी.एन.कौला

यांचेकडून डॉ.महाजन यांनी ग्रंथलेखनासाठी प्रेरणा मिळाली. त्यांच्या या ग्रंथसंपदेचे वेळोवेळी कौतुक करून त्यांना लेखनासाठी प्रोत्साहनही दिले. त्यामुळेच ७९ ग्रंथांची निर्मिती त्यांचेकडून झाली आहे.

अर्थनिर्वचन

भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.एस.आर.रंगनाथन, भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम, डॉ.राम ताकवले, डॉ.अ.रा.कुलकर्णी, श्री.कृ.शं.हिंगवे, श्री.वा.वि.भट, श्री.कृ.द.पुराणिक, डॉ.अरुण निगवेकर, प्रो.यशपाल, श्री.वि.स.पागे, प्रा.उत्तमराव भोईटे, प्रा.पी.एन.कौला यांची प्रेरणा डॉ.महाजन यांना ग्रंथलेखनासाठी मिळाली. या प्रेरणेतूनच त्यांनी ७९ ग्रंथांचे लेखन केले आहे.

सारणी क्र. ७.१४

डॉ.महाजन यांनी लेखन केलेल्या ग्रंथांच्या आवृत्त्या, पुर्नमुद्रणे तसेच निघालेल्या प्रती

(प्रकाशक पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन)

अ.क्र.	पुस्तकाचे नांव	आवृत्त्या	पुर्नमुद्रणे	प्रती
१)	तालिकीकरण - तात्त्विक	३	१६	२०९००
२)	तालिकीकरण - प्रात्यक्षिक	२	७	९९००
३)	द्विबिंदू वर्गीकरण	३	५	८८००
४)	वर्गीकरण तात्त्विक	१	१६	१८७००
५)	ग्रंथालय संघटन	१	१४	१६५००
६)	संदर्भ सेवा भाग - १	१	१४	१६५००
७)	संदर्भ सेवा भाग - २	१	१६	१८७००
८)	ग्रंथालय व्यवस्थापन	१	१३	१५४००
९)	डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी	१	-	१००

अ.क्र.	पुस्तकाचे नांव	आवृत्त्या	पुर्नमुद्रणे	प्रती
१०)	डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १९/२०	१	१	२२००
११)	डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १८/१९/२०	१	३	४४००
१२)	Library Administration	१	—	११००
१३)	Library Cataloguing	१	—	११००
१४)	Reference Service	१	—	११००
१५)	Library Organization	१	—	११००
१६)	Classification Theory	१	—	११००
१७)	Text book of Library Science	१	—	५००
१८)	डॉ.रंगनाथन जीवन व कार्य	१	—	११००
१९)	पोस्टाची तिकीटे जमा करण्याचा छंद	१	—	११००
२०)	दप्तरखाने आणि वस्तु संग्रह	१	—	११००
विक्री झालेल्या एकूण ग्रंथांच्या प्रती				१४१४००

विश्लेषण

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, डॉ.महाजन यांनी लेखन केलेल्या तालिकीकरण तात्त्विक तसेच द्विबिंदू वर्गीकरण या ग्रंथाच्या तीन आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. तसेच तालिकीकरण प्रात्यक्षिक या ग्रंथाच्या २ आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. वर्गीकरण तात्त्विक, ग्रंथालय संघटन, संदर्भ सेवा भाग - १, संदर्भ सेवा भाग - २, ग्रंथालय व्यवस्थापन, कोलन वर्गीकरण प्रात्यक्षिक, डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी, डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १९/२०, डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १८/१९/२०, Library Administration, Library Cataloguing, The reference Services, Library Organization, Classification Theory, Text book of Library Science, डॉ.रंगनाथन जीवन व कार्य हे ग्रंथ एक वेळा प्रसिद्ध झाले आहेत.

तालिकीकरण तात्त्विक, वर्गीकरण तात्त्विक, संदर्भ सेवा भाग-२ या ग्रंथांचे १६ वेळा पुर्नमुद्रण झाले आहे. तसेच ग्रंथालय संघटन, संदर्भ सेवा भाग - १ या ग्रंथांचे १४ वेळा पुर्नमुद्रण झाले आहे. ग्रंथालय व्यवस्थापन या ग्रंथाचे १३ वेळा पुर्नमुद्रण झाले आहे. तालिकीकरण तात्त्विक या ग्रंथांच्या २०,९०० प्रतींचा खप झाला आहे. वर्गीकरण तात्त्विक या ग्रंथांच्या १८,७०० प्रती विकलेल्या आहेत. ग्रंथालय संघटन संदर्भ सेवा भाग-१ या ग्रंथांच्या १६,५०० प्रतींची विक्री झालेली आहे.

अर्थनिर्वचन

वरील सारणी व आलेखावरून असे दिसून येते की, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशनने प्रकाशित केलेल्या तालिकीकरण तात्त्विक तसेच द्विबिंदू वर्गीकरण या ग्रंथांच्या सर्वात जास्त आवृत्त्या निघाल्या आहेत. त्या खालोखाल तालिकीकरण प्रात्यक्षिक या ग्रंथांच्या दोन आवृत्त्या निघाल्या आहेत. तालिकीकरण तात्त्विक या ग्रंथांचे सर्वात जास्त जास्त म्हणजे १६ वेळा वर्गीकरण, तात्त्विक, संदर्भ सेवभाग भाग -२, या ग्रंथांचे त्या खालोखाल ग्रंथालय संघटन , संदर्भ सेवा भाग-१ या ग्रंथांचे पुर्नमुद्रण झाले आहे. वरील सारणीत नमूद केलेप्रमाणे डॉ.महाजन यांनी लेखन केलेल्या पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशनने प्रकाशित केलेल्या ग्रंथांच्या १ लाख ४१ हजार ४०० प्रतींचा खप झालेला आहे.

सारणी क्र. ७.१५

डॉ.महाजन यांच्या अन्य ग्रंथांच्या आवृत्त्या तसेच निघालेल्या प्रती

अ.क्र.	पुस्तकाचे नांव	प्रती
१)	पुणे गाईड (मराठी)	४०००
२)	पुणे सिटी टुरिस्ट गाईड	४०००
३)	सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!	११००
४)	हिमालयातील चारीधाम यात्रा	२२००

अ.क्र.	पुस्तकाचे नांव	प्रती
५)	यशोगाथा ज्ञानसाधनेची	११००
६)	पुणे सिटी बिब्लिओग्राफी	५००
७)	पुणे शहराचे वर्णन	५००
८)	हिस्टरी ऑफ दि पब्लिक लायब्ररी मुव्हमेंट	११००
९)	ग्रंथालय तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड-१	११००
१०)	ग्रंथालय तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड-२	११००
११)	महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार	५००
१२)	ग्रंथालयातून गहाळ होणारी पुस्तके	५००
१३)	मी पीएच.डी. होणारच! (पहिली आवृत्ती)	५००
१४)	हसत खेळत एम.फिल. करा	५००
१५)	विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन	५००
१६)	वाचन संस्कृती जोपासावी	५००
१७)	ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड-१	५००
१८)	महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण	५००
१९)	Writing A Ph.D. Thesis Principals & Practice	५००
२०)	मी पीएच.डी. होणारच!	१५००
२१)	पुणे शहराचा ज्ञानकोश	११००
२२)	रामेश्वरम् ते राष्ट्रपतीभवन	३०००
२३)	दिनविशेष	१०००
२४)	इतर पुस्तके (६)	६६००
	एकूण	३४४००

विश्लेषण

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, डॉ.महाजन यांच्या इतरही ग्रंथांच्या अनेक प्रतींचा खप झाला आहे. यामध्ये पुणे गाईड (मराठी), पुणे सिटी टुरिस्ट गाईड, सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!, हिमालयातील चारीधाम यात्रा, यशोगाथा ज्ञानसाधनेची, पुणे सिटी बिब्लिओग्राफी, पुणे शहराचे वर्णन, हिस्टरी ऑफ दि पब्लिक लायब्ररी मुव्हमेंट, ग्रंथालय तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड-१, ग्रंथालय तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड-२, युनिव्हर्सल प्रकाशने (९), मी पीएच.डी. होणारच!, पुणे शहराचा ज्ञानकोश, रामेश्वरम् ते राष्ट्रपतीभवन, दिनविशेष, इतर पुस्तके (६) इत्यादी ग्रंथांचा समावेश आहे.

विश्लेषण

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, डॉ.महाजन यांच्या इतर ग्रंथांच्या ३४४०० प्रतींचा खप झालेला आहे.

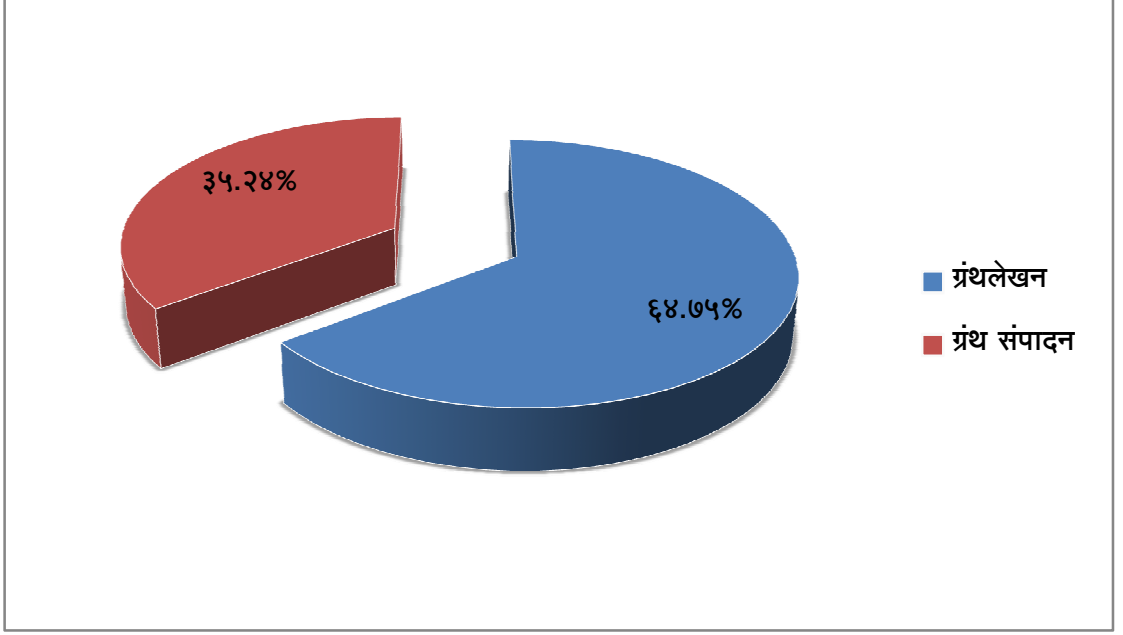
सारणी क्र.७.१६

डॉ.महाजन यांनी लेखन व संपादन केलेली ग्रंथसंपदा

अ.क्र.	तपशील	संख्या	टक्केवारी
१)	ग्रंथलेखन	७९	६४.७५%
२)	ग्रंथ संपादन	४३	३५.२४%
	एकूण ग्रंथसंख्या	१२२	१००%

आलेख क्र.७.११

डॉ.महाजन यांनी लेखन व संपादन केलेली ग्रंथसंपदा

विश्लेषण

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ७९ ग्रंथांचे लेखन केले आहे. तर ४३ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. त्यांच्या एकूण ग्रंथलेखनामध्ये ग्रंथलेखनाचे प्रमाण हे ६४.७५% व ग्रंथसंपादनाचे प्रमाण हे ३५.२४% आहे. १९६० ते २०१४ पर्यंत डॉ.महाजन यांनी एकूण १२२ ग्रंथांचे लेखन व संपादन केले आहे.

अर्थनिवर्चन

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी १२२ ग्रंथांचे लेखन व संपादन केले आहे. त्यांपैकी ग्रंथलेखनाचे प्रमाण हे ६४.७५ टक्के व ग्रंथसंपादनाचे प्रमाण हे ३५.२४% इतके आहे.

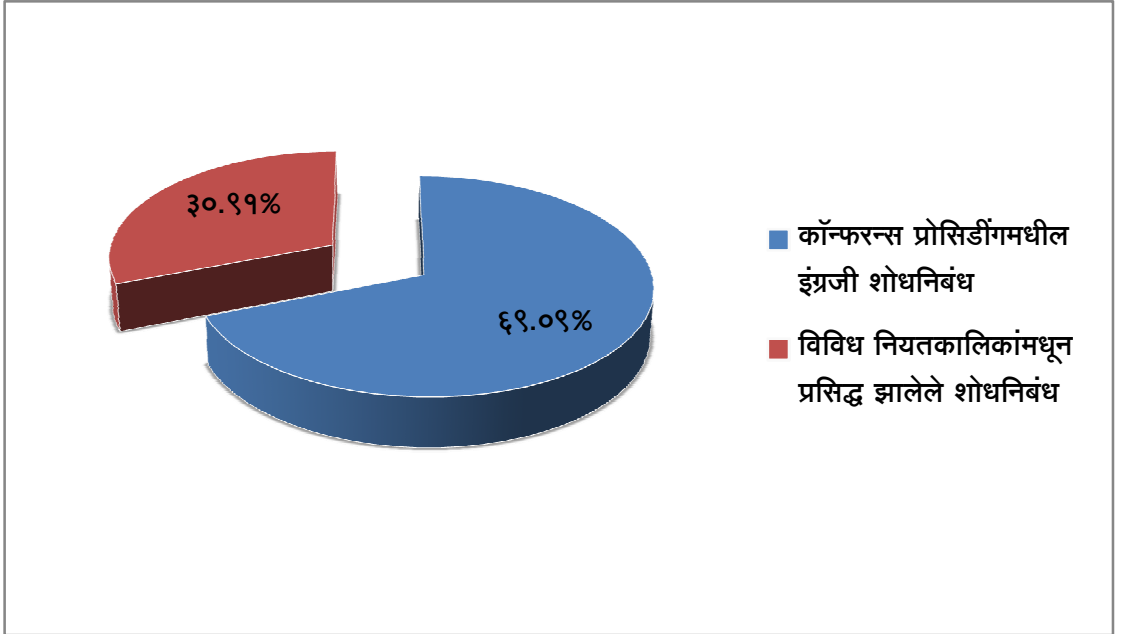
सारणी क्र.७.१७

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शोधनिबंध

अ.क्र.	तपशील	शोधनिबंधांची संख्या	टक्केवारी
१)	कॉन्फरन्स प्रोसिडींगमधील इंग्रजी शोधनिबंध	७६	६९.०९%
२)	विविध नियतकालिकांमधून प्रसिद्ध झालेले शोधनिबंध	३४	३०.९१%
	एकूण ग्रंथसंख्या	११०	१००%

आलेख क्र.७.१२

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शोधनिबंध

विश्लेषण

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ७६ शोधनिबंध विविध राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय कॉन्फरन्स, सेमिनारमध्ये सादर केले आहेत. ते त्या सेमिनार कॉन्फरन्सच्या प्रोसिडींगमध्ये प्रसिद्ध झाले आहेत. याची माहिती प्रकरण पाचमध्ये सविस्तर दिली आहे. प्रोसिडींगमधील शोधनिबंधाचे शेकडा प्रमाण हे ६९.०९% इतके आहे.

डॉ.महाजन यांनी विविध नियतकालिकांमधून ३४ शोधनिबंध लिहिले आहेत. त्याचे शेकडा प्रमाण ३०.९१% इतके आहे. त्यांचीही माहिती प्रकरण ५ मध्ये दिली आहे.

अर्थनिवर्चन

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी एकूण ११० शोधनिबंध लिहिले आहेत. त्यापैकी कॉन्फरन्स, सेमिनारच्या प्रोसिडींगमध्ये ७६ (६९.०९%) शोधनिबंध प्रसिद्ध झाले आहेत. विविध नियतकालिकामध्ये त्यांनी ३४ (३०.९१%) शोधनिबंध लिहिले आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, डॉ.महाजन यांचे विविध नियतकालिकांपेक्षा प्रोसिडींगमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या शोधनिबंधांचे प्रमाण हे सर्वाधिक आहे.

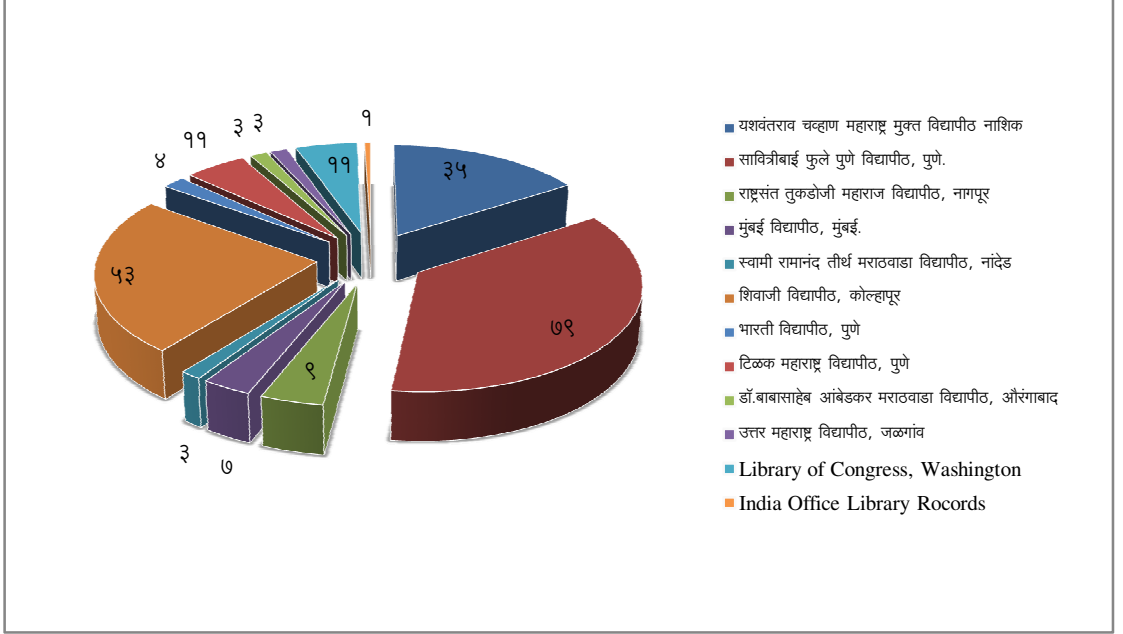
सारणी क्र.७.१८

डॉ.शां.ग.महाजन यांची विविध विद्यापीठ व इतर ग्रंथालयातील ग्रंथसंख्या

अ.नं.	विद्यापीठाचे नांव	एकूण ग्रंथसंख्या	टक्केवारी
१)	यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक	३५	१५.९८%
२)	सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.	७९	३६.०७%
३)	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	९	४.११%
४)	मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.	७	३.२०%
५)	स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड	३	१.३७%
६)	शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	५३	२४.२०%
७)	भारती विद्यापीठ, पुणे	४	१.८३%
८)	टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे	११	५.०२%
९)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	३	१.३७%
१०)	उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव	३	१.३७%
११)	Library of Congress, Washington	११	५.०२%
१२)	India Office Library Rocords	१	०.४६%
	एकूण	२१९	१००%

आलेख क्र.७.१३

डॉ.शां.ग.महाजन यांची विविध विद्यापीठ व इतर ग्रंथालयातील ग्रंथसंख्या

विश्लेषण

वरील सारणी व आलेखावरून असे दिसून येते की, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयामध्ये एकूण ७९ (३६.०२%) ग्रंथ डॉ.शां.ग.महाजन यांचे आहेत. त्या खालोखाल शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरमध्ये ५३ (२४.२०%) ग्रंथ आहेत. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील ग्रंथालयात ३५ (१५.९२%) ग्रंथ आहेत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूरमध्ये ९ (४.११%) ग्रंथ, मुंबई विद्यापीठ ग्रंथालयात ७ (३.२०%) ग्रंथ, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ ग्रंथालयात ३ (१.३७%) ग्रंथ, भारती विद्यापीठ पुणे ग्रंथालयात ८ (३.७३%) ग्रंथ, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे ग्रंथालयात ९९ (४५.०२%) ग्रंथ, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद ३ (१.३७%) ग्रंथ एवढा ग्रंथसंग्रह ग्रंथालयात उपलब्ध आहे.

या विद्यापीठ ग्रंथालयांच्या ओपॅक व वेब ओपॅकवरून तसेच संबंधित ग्रंथालयांच्या ग्रंथपालांकडून ही आकडेवारी मिळाली आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे कोणकोणते ग्रंथ या विद्यापीठ ग्रंथालयात आहेत याचीही माहिती सदर संशोधकाने घेतली आहे.

लायब्ररी ऑफ काँग्रेस वॉशिंग्टन येथे डॉ.महाजन यांचे ११ ग्रंथ आहेत. तसेच इंडिया ऑफीस लायब्ररी रेकॉर्ड्समध्ये १ ग्रंथ आहे. महाराष्ट्रातील सर्वच अकृषी विद्यापीठांच्या ग्रंथालयात डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे.

अर्थनिर्वचन

डॉ.शां.ग.महाजन यांची सर्वाधिक ग्रंथसंपदा (३६.०७%) पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयात आहे. त्या खालोखाल शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठामध्ये त्यांची ग्रंथसंपदा आहे. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या ग्रंथालयामध्ये त्यांचे ११ ग्रंथ आहेत. त्यांची सर्वात कमी ग्रंथसंपदा ३ (१.३७%) स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड ग्रंथालयामध्ये आहे.

डॉ.महाजन यांची ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग आणि इतर शैक्षणिक संस्थांमध्ये असणारी ग्रंथसंपदा

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिकच्या बी.लिब. अँड आय.एस्सी. च्या ४१ आणि एम.लिब. अँड आय.एस्सी. च्या ३५ केंद्रामध्ये डॉ.महाजन यांनी या शिक्षणक्रमासाठी लिहिलेली आणि संपादित केलेली पुस्तके आहेत. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी शिक्षणक्रमास प्रवेश घेतलेल्या सुमारे १४०० विद्यार्थ्यांना व निष्णात पदवीच्या ६०० हून अधिक विद्यार्थ्यांना दरवर्षी मुक्त विद्यापीठामार्फत ग्रंथालयशास्त्राची पुस्तके दिली जातात. त्यामध्ये डॉ.महाजन यांनी लिहिलेल्या ७ व संपादित केलेल्या २९ पुस्तकांचा समावेश आहे. बी.लिब. व एम.लिब. च्या वार्षिक परीक्षांसाठी आणि प्रात्यक्षिक परीक्षांसाठी या पुस्तकांचा चांगला उपयोग विद्यार्थ्यांना होत आहे.

इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाच्या भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयाच्या ४२ अभ्यासकेंद्रामध्ये बी.लिब. व एम.लिब. ची पुस्तके संबंधित विद्यार्थ्यांना दिली जातात. या पुस्तकांमध्ये डॉ.महाजन यांनी लिहिलेली ६ पुस्तके आहेत. त्याचाही ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राचे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चांगला उपयोग होतो.

पुणे विद्यापीठांतर्गत येणाऱ्या चार महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र निष्णात अभ्यासक्रम चालविला जातो. यामध्ये एच.पी.टी. कॉलेज नाशिक, तुळजाराम चतुरचंद कॉलेज बारामती, आबासाहेब गरवारे कॉलेज पुणे, सी.टी.बोरा कॉलेज शिरूर यांचा समावेश आहे. या महाविद्यालयातील ग्रंथालयांमध्ये डॉ.महाजन यांनी लेखन केलेली ग्रंथसंपदा आहे. तसेच तीन महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी अभ्यासक्रम राबविला जातो. यामध्ये वाडीया कॉलेज पुणे, एच.पी.टी. कॉलेज नाशिक, पद्मश्री विखे पाटील कॉलेज प्रवरानगर या महाविद्यालयामध्येही डॉ.महाजन यांची ग्रंथसंपदा आहे. या ग्रंथसंपदेचा उपयोग येथील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होतो.

पुणे विद्यापीठ, शिवाजी विद्यापीठ, नागपूर विद्यापीठ, मुंबई विद्यापीठ, औरंगाबाद विद्यापीठ, नांदेड विद्यापीठ, जळगाव विद्यापीठ, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, भारती विद्यापीठ, अमरावती विद्यापीठ इ. विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागामध्ये डॉ.महाजन यांची ग्रंथसंपदा आहे. त्याचा उपयोगही ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होतो.

तसेच महाराष्ट्रातील अनेक महाविद्यालयांच्या ग्रंथालयांमध्ये डॉ.महाजन यांची तालिकीकरण, वर्गीकरण, ग्रंथालय व्यवस्थापन, ग्रंथालय संघटन या विषयीची ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे. . त्याचाही उपयोग येथील ग्रंथपालांना झालेला आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील विविध ग्रंथांच्या १ लाख ४१ हजार ४०० प्रतींचा खप झाला आहे. यावरून डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथसंपदेचे महत्त्व लक्षात येते.

लायब्ररी ऑफ कॉॅग्रेसमधील डॉ.महाजन यांची ग्रंथसंपदा

१) पुणे शहराचा ज्ञानकोश, २) नामवंत पुणेकर संस्था आणि वास्तू, ३) महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन, ४) महाराष्ट्रातील ग्रंथालयातील चळवळीचे शिल्पकार, ५) History of the Public Library Movement in Maharashtra, ६) दप्तखाने व वस्तुसंग्रह, ७) Pune City It's Growth & Development, ८) पुणे शहराचे वर्णन, ९) मराठी दोलामुद्रितांची तालिका, १०) Desc. Catalogue of Manu. available in Jaykar Library, ११) University of College Librarianship in India 21st Century.

जगातील सर्वात मोठ्या अशा लायब्ररी ऑफ काँग्रेस, वॉशिंग्टन मधील ग्रंथालयातही डॉ.महाजन यांचे वरील ११ ग्रंथ आहेत. अनेक विद्यापीठे, शैक्षणिक संस्था व ग्रंथालयामध्ये डॉ.महाजन यांचे ग्रंथ आहेत.

सारांश

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने डॉ.शां.ग.महाजन यांची प्रत्यक्ष मुलाखत घेऊन केली. तसेच त्यांनी लेखन व संपादन केलेल्या ग्रंथसंपदेचा आढावा घेऊन माहिती संकलित केली आहे. तसेच विविध विद्यापीठात त्यांची ग्रंथसंपदा कोणकोणती आहे हे जाणून घेण्यासाठी ओपॅक, वेब ओपॅक तसेच ग्रंथपालांना प्रश्नावली पाठवून माहिती संकलित केली. संकलित केलेल्या सर्व माहितीचे गणितीय आणि संख्याशास्त्रीय पद्धतीने आलेख, सारणीद्वारे विश्लेषण केले आहे.

सदर माहितीच्या आधारे पुढील प्रकरणात निष्कर्ष काढून शिफारशी केल्या आहेत.

प्रकरण आठवे
सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी

८.१ प्रस्तावना

“डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान” या संशोधन विषयाच्या निवडीपासूनच सदर संशोधन कार्यास सुरुवात झाली. प्रकरण एकमध्ये प्रस्तावना, प्रकरण दोन मध्ये संशोधन साहित्याचा पूर्वाभ्यास व वाचनसाहित्य शोध दिला आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांचे संक्षिप्त चरित्र आणि ग्रंथालयीन कारकिर्द प्रकरण तीनमध्ये दिली आहे. प्रकरण चार डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा, प्रकरण पाचमध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शोधनिबंध यांची माहिती दिली आहे. प्रकरण सहामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान सांगितले आहे. प्रकरण सातमध्ये मिळालेली माहिती संकलित करून त्यांचे, सारणीकरण करून संख्यात्मक विश्लेषण केले आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या मुलाखतीवरून तसेच प्रत्यक्ष निरीक्षणावरून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे प्रकरण आठमध्ये निष्कर्ष मांडले आहेत. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी मांडल्या आहेत.

८.२ संशोधनासंबंधी सारांश

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे यांच्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील विद्यावाचस्पतीच्या या शोधप्रबंधासाठी सदर संशोधकाने डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान हा विषय निवडला.

या संशोधनातील प्रकरणनिहाय संशोधन सारांश पुढीलप्रमाणे आहे.

प्रकरण १ : प्रस्तावना

या प्रकरणात सुरुवातीस प्रस्तावना दिली आहे. या संशोधनाकडे सदर संशोधक कसा वळला याची माहिती दिली आहे. संशोधन समस्येची निवड, संशोधनाची उद्दिष्टे दिली आहेत. ही उद्दिष्टे व्यापक स्वरूपाची, संशोधनातून ठोस निष्कर्षापर्यंत जाण्यासाठी उपयोगी असणारी आहेत. डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान शोधून काढणारी अशी

आहेत. संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा ठरवून घेतली. संशोधनाची संशोधन पद्धती व कार्यपद्धती सदर प्रकरणात दिली आहे.

प्रकरण २ : संशोधन साहित्याचा पूर्वाभ्यास व वाचन साहित्य शोध

संशोधनाला बळकटी देण्यासाठी पीएच.डी., एम.फिल., एम.लिब.चे शोधप्रबंध, लघुशोधप्रबंध, संशोधन प्रकल्प, विविध संशोधन पेपरचे अवलोकन येथे केले आहे. संशोधन समस्येच्या अनुषंगाने संदर्भग्रंथ, नियतकालिकातील, वृत्तपत्रातील लेखाचे संदर्भ प्रस्तुत प्रकरणात दिले आहेत.

प्रकरण ३ : डॉ.शां.ग.महाजन यांचे संक्षिप्त चरित्र आणि ग्रंथालयीन कारकिर्द

या प्रकरणामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचा जन्म, बालपण व शिक्षण यांचा आढावा घेतला आहे. तसेच त्यांची केसरी-मराठा ग्रंथालयातील कारकीर्दीपासून ते पुणे विद्यापीठातील वेगवेगळ्या पदावर केलेल्या महत्त्वपूर्ण कार्याचा आढावा सदर प्रकरणात घेतला आहे.

प्रकरण ४ : डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ७९ ग्रंथांचे लेखन आणि ४३ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. सदर प्रकरणामध्ये या ग्रंथांची माहिती घेतली आहे. ग्रंथालय प्रमाणपत्र अभ्यासक्रमासाठी लिहिलेली पुस्तके, पुणे विद्यापीठ, इग्नू, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील बी.लिब. तसेच एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी लेखन केलेली पुस्तके, एम.फिल., पीएच.डी. साठीची पुस्तके, पुणे शहरविषयक लिहिलेल्या पुस्तकांचा प्रकाशन निहाय आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घेतला आहे. याबाबतचे निष्कर्ष प्रकरण आठमध्ये दिले आहेत.

प्रकरण ५ : डॉ.शां.ग.महाजन यांचे शोधनिबंध

प्रस्तुत प्रकरणात डॉ.शां.ग.महाजन यांनी राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सादर केलेल्या ७६ शोधनिबंधाची माहिती तसेच विविध मराठी नियतकालिकांमधून लेखन केलेल्या ३४ शोधनिबंधाची माहिती यामध्ये देण्यात आली आहे. त्याबाबतचे निष्कर्ष प्रकरण आठमध्ये मांडले आहेत.

प्रकरण ६ : डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान

या प्रकरणात जागतिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास, भारतीय ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास, प्राचीन व अर्वाचीन काळातील भारतातील ग्रंथालये, डॉ.रंगनाथन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान तसेच महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठातील माजी ग्रंथपालांच्या ग्रंथसंपदेचा आढावाही सदर प्रकरणात घेतला आहे. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळ याबरोबरच डॉ.महाजन यांचे भारतीय तसेच महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीतील योगदानाचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे.

प्रकरण ७ : माहितीचे संकलन व विश्लेषण

या प्रकरणात डॉ.महाजन यांची ग्रंथसंपदा, त्यांची मुलाखत, महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठातील ग्रंथालयामध्ये डॉ.महाजन यांची असलेली ग्रंथसंपदा याबाबत मिळालेली माहिती यांच्या आधारे माहितीचे संकलन सारण्यांच्या स्वरूपात दिले आहे. गुणात्मक माहितीचे संख्यात्मक स्वरूपात रुपांतर केले आहे. आलेखाद्वारे माहितीचे सादरीकरण केले आहे. त्याखाली शास्त्रीय पद्धतीने विश्लेषण केले आहे. विश्लेषणाखाली अर्थनिर्वचन केले आहे.

प्रकरण ८ : सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी

संकलित केलेल्या माहितीच्या विश्लेषणाद्वारे व अर्थनिर्वचनाद्वारे सदर संशोधकाने निष्कर्ष काढले आहेत. हे निष्कर्ष वस्तुनिष्ठपणे व तटस्थपणे मांडले आहेत.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान या संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने त्यांच्या कार्याची माहिती घेण्यात आली. तसेच त्यांनी लिहिलेली विविध ग्रंथसंपदा तसेच शोधनिबंध यांची माहिती घेतली आहे. प्रकरण सातमध्ये संकलित झालेल्या गुणात्मक माहितीचे संख्यात्मक माहितीत रुपांतर करून विश्लेषण, अर्थनिर्वचन केले आहे व त्याआधारे या प्रकरणात निष्कर्ष मांडलेले आहेत. शिफारशी व पुढील संशोधनासाठी भविष्यवेध मांडलेला आहे.

८.३ निष्कर्ष

१) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात केलेल्या कार्याबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शांताराम गजानन महाजन उर्फ डॉ.शां.ग.महाजन हे गेली पासष्ट वर्षे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र क्षेत्रात अखंडपणे कार्यरत आहेत. १९४९ पासून आजतागायत ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयाशी संबंधित त्यांचे विविधअंगी कार्य सुरु आहे.

केसरी-मराठा ग्रंथशाळेतील कार्य

१५ ऑगस्ट १९४९ ते १९५४ पर्यंत डॉ.शां.ग.महाजन यांनी केसरी मराठा ग्रंथशाळेत ग्रंथालय साहाय्यक म्हणून कार्य केले. या पाच वर्षांमध्ये त्यांनी केसरी-मराठा वृत्तपत्र ग्रंथालयाच्या विकासात मौलिक भूमिका बजावली आहे. यामध्ये लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक मंडाले तुरुंगातून सुटून आल्यानंतर त्यांचा खाजगी ग्रंथसंग्रह केसरी मराठा ग्रंथशालेमध्ये आणण्यात आला. या ग्रंथांचे व लोकमान्य टिळकांच्या इतर ग्रंथांचे सर्व तालिकीकरण डॉ.महाजन यांनी पूर्ण केले. आजही ही तालिकापत्रे टिळक संग्रहालयामध्ये उपलब्ध आहेत.

या पाच वर्षांच्या कालखंडात डॉ.महाजन यांनी लेखनाचे धडे घेतले. केसरी मराठा ग्रंथशालेमध्ये रविवार केसरी साठी संदर्भ दिले. तसेच केसरीचा इंडेक्स तयार केला. पुस्तकांचा संग्रह, नियतकालिकांचे अंक, फोटोंचा संग्रह व्यवस्थित लाऊन दिला. केसरी-मराठा ग्रंथशाला ही डॉ.महाजन यांची कर्मभूमी होती. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीतही सहभाग घेण्यास याच कालखंडात त्यांनी सुरुवात केली.

पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील कार्य

पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांनी विविध पदांवर ३८ वर्षे अखंडपणे कार्य केले आहे. या कालावधीत त्यांनी व त्यांच्या सहकार्यांनी जयकर ग्रंथालयास राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नावलौकिक प्राप्त करून दिला. जयकर ग्रंथालयाच्या जुन्या वास्तुतून नव्या वास्तुत स्थलांतर झाल्यानंतर विविध विभागांची पद्धतशीर रचना करण्यामध्ये त्यांनी मौलिक भूमिका बजावली. जयकर ग्रंथालयामध्ये त्यांनी १९५४ ते १९६१ पर्यंत तालिकीकरण विभागाची संपूर्ण जबाबदारी सांभाळून त्यांनी डॉ.रंगनाथन यांच्या वर्गीकृत तालिका

संहितेनुसार तालिकीकरण केले. तसेच वाचकांच्या उपयोगासाठी त्यांनी अनेक संदर्भसाधने तयार करून प्रकाशित केली. जयकर ग्रंथालयातील प्रबंध आणि डिझर्टेशन यांची तालिका संपादित करून प्रकाशित केली. या प्रकाशित तालिकेचे कौतुक भारताच्या राष्ट्रीय ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल श्री.बी.एस. केशवन यांनी केले.

डॉ.महाजन यांनी १९६१ साली डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांच्या मार्गदर्शनाखाली बेंगलोर येथील डी.आर.टी.सी. मध्ये एम.लिब. चा अभ्यासक्रम प्रथम श्रेणीत प्रथम क्रमांकाने पूर्ण केला. या प्रशिक्षणाचा उपयोग त्यांनी जयकर ग्रंथालयाच्या विकासासाठी केला. जयकर ग्रंथालयातील दोलामुद्रितांची १८०५ ते १८६७ पर्यंतची वर्णनात्मक सूची तयार करून ती प्रसिद्ध केली.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांची सूची (१९६५) त्यांनी तयार केली. ही सूची तयार केल्याबद्दल महाराष्ट्र राज्य विधान सभेचे अध्यक्ष वि.स.पागे म्हणाले की, श्री.महाजन यांनी ही सूची प्रसिद्ध करून महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची फार मोठी सेवा केलेली आहे.

डॉ.महाजन यांनी १९७१ ते १९७६ या कालावधीत जयकर ग्रंथालयात डॉक्युमेंटेशन ऑफीसर पदावर कार्य केले. या पाच वर्षांच्या कालखंडामध्ये जयकर ग्रंथालयातील डॉक्युमेंटेशन विभागाची भक्कम पायावर त्यांनी उभारणी केली.

जयकर ग्रंथालयामध्ये डॉ.महाजन यांनी सामाजिक शास्त्रांमध्ये प्रलेखन सेवा, त्याचप्रमाणे पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांना संदर्भ सेवा देण्याचे कार्य सुरू केले.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संचालनालयाच्या ग्रंथपालन प्रमाणपत्र वर्गासाठी पाठ्यपुस्तक निर्मिती केली. १) तालिकीकरण प्रात्यक्षिक, २) तालिकीकरण तात्त्विक तसेच ३) द्विबिंदू वर्गीकरण प्रात्यक्षिक ही तीन पुस्तके दीड महिन्यामध्ये लिहून त्यांनी पूर्ण केली. महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संचालनालयाने ती प्रसिद्ध केली.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी उपग्रंथपालाच्या कारकिर्दीत पश्चिम घाट अभ्यास प्रकल्प, जयकर ग्रंथालय सुधारणा समिती (गिरिजाकुमार समिती), पुणे शहरातील नियतकालिकांचे सर्वेक्षण, ग्रंथालयशास्त्र परिभाषाकोशाची निर्मिती असे अनेक विधायक उपक्रम पूर्ण केले. ग्रंथपाल म्हणून जबाबदारी स्वीकारल्यानंतर जयकर ग्रंथालयातील हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण करण्याचे काम त्यांनी हाती घेतले. तसेच हस्तलिखितांची वर्णनात्मक सूची प्रसिद्ध केली. ग्रंथालयातील

दुर्मिळ साहित्याचे जतन व संरक्षण करण्यासाठी मायक्रोफिल्मिंग यंत्राची खरेदी करून दुर्मिळ साहित्य जतन व संरक्षण करण्याचे काम त्यांनी केले. ज्ञानप्रकाश वृत्तपत्राचे १८५४-५५ हे अंक मायक्रोफिल्मिंग केले. भारतामध्ये विद्यापीठ क्षेत्रातील हे पहिलेच मायक्रोफिल्मिंग युनिट होते.

विद्यार्थ्यांना नोकरी करत शिक्षण घेता यावे यासाठी डॉ.महाजन यांनी बी.लिब. (१९८२) चे सायंवर्ग तसेच सुट्टीतील एम.लिब. (१९८७) शिक्षणवर्ग सुरू केले. एम.लिब. झाल्यानंतर पीएच.डी. पदवी प्राप्त करता यावी यासाठी पीएच.डी. सुरू करण्यामध्येही त्यांचा सहभाग होता. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात पीएच.डी. पदवी सुरू करण्यामध्ये पुणे विद्यापीठ अग्रेसर राहिले. यामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

२) डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयाच्या अनुषंगाने केलेल्या लेखनाबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी २०१४ अखेर ७९ ग्रंथांचे लेखन तसेच ४३ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रविषयक व अन्य विषयातील ग्रंथांच्या १ लाख ७५ हजार ८०० हून अधिक प्रतींचा खप झाला आहे. यामध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयक ६२ ग्रंथांचे लेखन व संपादन केले आहे. त्यामध्ये ग्रंथालय प्रमाणपत्र वर्गासाठी २०, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी अभ्यासक्रमासाठी ७, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी २, एम.फिल. साठी १ व पीएच.डी.साठी २ इतकी ग्रंथसंपदा आहे. यामध्ये ग्रंथालयीन तालिकीकरण या पुस्तकाचे एकोणीस वेळा पुर्नमुद्रण झाले आहे. ग्रंथालयीन वर्गीकरण, ग्रंथालय व्यवस्थापन, द्विबिंदू वर्गीकरण, ग्रंथालयीन संदर्भसेवा या ग्रंथांच्याही अनेक आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या आहेत. मी पीएच.डी. होणारच! या ग्रंथाचे मराठी, व इंग्रजी भाषांमधून त्यांनी प्रकाशन केले आहे. ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड १ वर्गीकृत तालिका संहितेप्रमाणे (१९७४) तसेच ग्रंथालयीन तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक खंड २, कोशतालिका एएसीआर-२ नुसार (१९७९) या दोन पुस्तकांना ग्रंथालय शास्त्रातील उत्कृष्ट पुस्तके अशी पारितोषिके महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलनाने दिली आहेत.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमासाठी ग्रंथालय कायदे, वर्गीकृत तालिका संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण भाग-१, ग्रंथालय सेवक आणि ग्रंथालय समिती, ड्यूई डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती, १९ संक्षिप्त तक्ते, विषयवार तालिकीकरण या पुस्तकांचे लेखन तसेच संपादन डॉ.महाजन यांनी केले आहे. याशिवाय बी.लिब. अभ्यासक्रमासाठी आणखी २९ पुस्तकांचे संपादन त्यांनी केले आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी अभ्यासक्रम शिक्षण घेणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांना ही पुस्तके दिली जातात. या विद्यापीठात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी अभ्यासक्रम सुरु करण्याचे महत्त्वपूर्ण असे काम डॉ.शां.ग.महाजन यांनी केले आहे. गेली १६ वर्षे हा अभ्यासक्रम सुरु आहे.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ निष्णात अभ्यासक्रमासाठी दप्तखाने आणि वस्तुसंग्रहालये या ग्रंथांचे लेखन तसेच महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालये या ग्रंथांचे संपादन त्यांनी केले आहे. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ नवी दिल्ली च्या बी.लिब., एम.लिब. साठी ग्रंथलेखन व संपादन केले आहे.

त्यांच्या १९६५ ते २०१४ पर्यंतच्या लेखनाचा आढावा घेतला असता डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथपाल पदावरून निवृत्त झाल्यानंतर ५० ग्रंथांचे लेखन केले आहे. यावरून असे दिसून येते की, ग्रंथपालनाचा व्यवसाय त्यांनी एक व्रत म्हणून अंगिकारला होता. या ग्रंथातील लिखाणातून डॉ.महाजन यांनी ग्रंथपालनशास्त्र व ग्रंथालय चळवळीस मोठे योगदान दिलेले दिसून येते. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी मराठी भाषेतून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यात भरीव लेखन करून चांगले योगदान दिल्याचे मत अनेक ग्रंथपाल व ग्रंथालय क्षेत्रातील मान्यवरांनी व्यक्त केले आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे तालिकीकरण व वर्गीकरण कार्याबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी सुचविलेल्या ४५ सुधारणा डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांनी आपल्या वर्गीकृत तालिका संहितेमध्ये स्विकारल्या आहेत. याबाबतची पत्रे डॉ.रंगनाथन यांनी डॉ.शां.ग.महाजन यांना पाठविलेली आहेत. या दुरुस्त्या वर्गीकृत तालिकासंहितेच्या नव्या आवृत्त्यांच्या पुस्तकांमध्ये प्रसिद्ध करणेत आल्या आहेत.

डॉ.महाजन यांनी ड्युई डेसिमल क्लासिफिकेशन (डी.डी.सी.) ची लहान आवृत्ती तयार केल्याने ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील वर्गीकरणाचे शिक्षण घेणाऱ्या हजारो विद्यार्थ्यांना याचा लाभ झाला. यामुळे डी.डी.सी.ची मूळ आवृत्ती खरेदी करण्यासाठी लागणारी मोठी रक्कम यामुळे वाचली. यामुळे यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठांचे, अनेक महाविद्यालयांचे, अनेक विद्यार्थ्यांची काही कोटी रुपयांची रक्कम वाचली गेली. डॉ.महाजन यांचे मतानुसार ही रक्कम किमान एक कोटी रुपयांवर आहे. डॉ.महाजन यांनी डी.डी.सी. च्या लहान आवृत्तीत डी.डी.सी.च्या मूळ आवृत्तीमधील कंटेट आहे तसेच ठेवले आहेत. तयार वर्गाक यामध्ये कमी करणेत आले आहेत. किमान एक लाख ग्रंथांचे वर्गीकरण डॉ.महाजन यांच्या या आवृत्तीमुळे करता येते. केवळ ४५ रुपयांच्या या ग्रंथामुळे महाराष्ट्रातील शेकडो गोर-गरीब विद्यार्थ्यांना वर्गीकरण मातृभाषेतून शिकण्याची संधी मिळाली आहे. हे डॉ.महाजन यांचे योगदान आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी सुचविलेले काही बदल दशांश वर्गीकरण (डी.डी.सी.) च्या २२ व्या आवृत्तीमध्ये स्वीकारणेत आले आहेत. द्विबिंदू वर्गीकरणातील बुक नंबर या आवृत्तीत स्विकारणेत आले आहेत. डॉ.महाजन यांचे हे योगदान आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे व्यक्तिमत्त्वात उत्कृष्ट ग्रंथपालाचे, चांगल्या शिक्षकाचे, उत्तम लेखकाचे, उत्कृष्ट इतिहासकाराचे आणि अभ्यासू तत्त्वचिंतकांचे गुण आहेत. त्यामुळेच ते यशस्वी ग्रंथपाल, यशस्वी शिक्षक, यशस्वी लेखक, पुणे शहराचे इतिहासकार, उत्तम वक्ते आहेत. वयाच्या ८३ व्या वर्षीही ते लेखनकार्यात मग्न आहेत.

३) डॉ. शा.ग.महाजन यांच्या शोधनिबंधाबाबतचे निष्कर्ष

डॉ. शां.ग महाजन यांनी ११० शोधनिबंध सादर केले आहेत. यामध्ये ७६ शोधनिबंध विविध राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय कॉन्फरन्स सेमिनारमध्ये सादर केले आहेत. तसेच विविध नियतकालिकांमधून ३४ शोधनिबंध लिहिले आहेत.

डॉ. शां. ग. महाजन यांनी शोधनिबंध सादर करण्यास १९६१ पासून सुरुवात केली.

डॉ. महाजन यांनी भारतातील वेगवेगळ्या ठिकाणी आयोजित केलेल्या आठ IASLIS Conference मध्ये शोधनिबंध सादर केले आहेत.

पश्चिम घाट विकास प्रकल्प, ग्रंथालयातील दूरस्थ शिक्षण, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील शिक्षकांची प्रगती, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील कनसल्टन्सी सेवा, विद्यापीठ ग्रंथालयातील संग्रह व्यवस्थापन, पारंपरिक ग्रंथालयाचा विकास, महाविद्यालयीन ग्रंथालयात संगणकाचे उपयोजन, महाराष्ट्रातील ग्रंथालयाचा विकास, पुणे शहराची क्रोनॉलॉजी, डॉ. रंगनाथन यांचे तालिकीकरण या विषयाचे तत्त्वज्ञान, ग्रंथलयशास्त्राचे मराठीतील साहित्य, भारतातील भाषांतर सेवा: भाषांतर सेवेची गरज, विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील प्रबंधांचा संग्रह, प्रकाशित प्रबंधांचे तालिकीकरण, डॉ.रंगनाथन एक शिक्षक, महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळ, पुणे ग्रंथालयातील आंतरग्रंथालयीन देवघेव, ग्रंथालय शास्त्रातील संशोधनाचे स्रोत या विषयावर डॉ. शां. ग. महाजन यांनी शोधनिबंध सादर केले.

डॉ.महाजन यांनी साहित्य सहकार, साहित्यसूची, वाटचाल, ग्रंथपाल यासारख्या मराठी नियतकालिकांमधून शोधनिबंधाचे लेखन केले आहे.

डॉ. शां.ग. महाजन यांनी मराठीत तसेच इंग्रजी भाषेतून ग्रंथालयशास्त्रात विपुल लेखन केले आहे. त्याचप्रमाणे शोधनिबंधाचे लेखनही केले आहे.

डॉ. शां.ग. महाजन यांनी वृत्तपत्रात केलेल्या लेखनाबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग. महाजन यांनी विविध वृत्तपत्रामधून विपुल असे लेखन केले आहे. यामध्ये दै.केसरी, दै.सकाळ, दै. पुढारी, दै. लोकमत, दै.लोकसत्ता, दै.महाराष्ट्र टाईम्स या वृत्तपत्रांचा समावेश आहे. डॉ. शां.ग. महाजन यांचे ग्रंथावरील परीक्षणे रविवार केसरीतून प्रसिद्ध झाली आहेत. वृत्तपत्र लेखनातून त्यांनी ग्रंथपालाच्या अनेक प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम डॉ.महाजन यांनी केले. ग्रंथालय चळवळीसाठी वाहिलेल्या साहित्य सहकार या मासिकातून त्यांचे विविध लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. लोकसत्ता दैनिकातील नवनीत पुरवणीमध्ये दिनविशेष या दैनंदिन सदरामध्ये १ ऑक्टोबर २००१ ते ३१ डिसेंबर २००४ पर्यंत ३ वर्षे ३ महिने सतत लेखन केले. यावरून डॉ.शां.ग.महाजन यांची लेखनमग्नता दिसून येते. दै. लोकमत मंथन पुरवणीमध्ये जानेवारी २०१४ ते डिसेंबर २०१४ मध्ये त्यांचे ४६ लेख प्रसिद्ध झाले आहेत.

दैनिक लोकसत्तामध्ये सलग १ हजार १२५ दिवस एक सदर चालवणारे डॉ.महाजन हे एकमेव ग्रंथपाल आहेत.

४) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय चळवळीबाबत दिलेल्या योगदानाबाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे गेली पासष्ट वर्षे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र व्यवसायामध्ये अखंडपणे कार्य सुरु आहे. केसरी ग्रंथ शालेत १९५१ पासून सुरु केलेले लेखन कार्य अखंडपणे सुरुच आहे. त्यांनी ११० शोधनिबंध तसेच ७९ ग्रंथांचे लेखन व ४३ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. विद्यापीठ अनुदान मंडळाचे पॅनेल, युजीसी अभ्यासक्रम पुनर्रचना समिती, डिपार्टमेंट ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रीयल रिसर्च, इन्फर्मेशन अँड लायब्ररी नेटवर्क, नॅशनल अर्काईव्हज्, डीआरटीसी, इन्सडॉक इ. अखिल भारतीय संस्थांमध्ये त्यांनी कार्य केले आहे. नॅशनल इन्फर्मेशन सिस्टीम फॉर सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी मूल्यांकन समिती, महाराष्ट्र शासन ग्रंथालयशास्त्र परिभाषा कोश, महाराष्ट्र शासन स्टेट लायब्ररी कौन्सिल, प्राध्यापक निवड समितीवर कुलपती आणि कुलगुरु यांचे प्रतिनिधी, पुणे विद्यापीठाचे सिनेट बोर्ड ऑफ स्टडीज, प्रशासन सुधारणा समिती इ. समितीवर कार्य केले. महाराष्ट्र ग्रंथालय चळवळीमध्ये सतत कार्यरत, महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ, महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ, साहित्य सहकाराचे संपादक, ग्रंथपालन वर्ग, ग्रंथालय परिषदांचे संघटन आणि संचालन करण्याचे कार्य, अखिल भारतीय ग्रंथालय चळवळीमध्ये आणि परिषदांमध्ये निबंधवाचन करून सहभागी होण्याचे काम डॉ.शां.ग.महाजन यांनी केले आहे.

डॉ.महाजन यांच्या मार्गदर्शनाखाली सहा विद्यार्थी पीएच.डी., पाच विद्यार्थी एम.फिल. झाले. तसेच अनेक विद्यार्थी बी.लिब., एम.लिब. झाले. पीएच.डी. विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्याबाबत पश्चिम भारतात डॉ.शां.ग.महाजन यांचा सहावा क्रमांक लागतो. एक प्रसिद्ध संशोधक मार्गदर्शक म्हणून त्यांची ग्रंथालय क्षेत्रात ख्याती आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांनी पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील विविध विभाग आणि सेवा यांचा अनेक बाजूंनी विस्तार केला. हस्तलिखितांचे जतन आणि संरक्षण, पु.ल.देशपांडे मुक्तांगण दृकश्रावणालयाची स्थापना, पश्चिम घाट विकास प्रकल्प, ग्रंथालयाचे संगणकीकरण, संगणकाची लॅब भारतामध्ये प्रथमच त्यांनी जयकर ग्रंथालयात सुरु केली.

१९८८ मध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांनी इंग्लंडचा अभ्यासदौरा केला व तेथून परतल्यानंतर त्यांनी पुणे विद्यापीठामध्ये 'पुणे शहर इतिहास दालन' स्थापन केले. अखिल भारतीय स्थानिय इतिहास परिषद चे आयोजन केले. स्थानिक इतिहासविषयक अधिक अभ्यास आणि पुणे शहरविषयक १३ ग्रंथांची निर्मिती केली.

महाराष्ट्र ग्रंथालय संघ, पुणे ग्रंथालय संघ, महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ, महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलनामध्ये डॉ.महाजन यांचा सहभाग नेहमीच राहिला. महाराष्ट्र ग्रंथालय संघात प्रथम शिक्षक म्हणून कार्य केल्यानंतर त्यांनी पुणे येथील कार्यालयाचे कार्यवाह म्हणूनही जबाबदारी पार पाडली.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी पीएच.डी. च्या सहा विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. यामध्ये पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल डॉ.एस.के. पाटील, माजी ग्रंथपाल डॉ.सौ.नीला देशपांडे, उपग्रंथपाल डॉ.फरांदे, डॉ.राजशेखर, अहमदाबादचे मूर्ती तसेच डॉ.माणिकराव यांचा समावेश आहे. ग्रंथपालांची उत्तम फळी तयार करण्याचे काम डॉ.महाजन यांनी केले आहे. हेही त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

युजीसी ही भारतातील विद्यापीठातील गुणवत्ता वाढीसाठी प्रयत्न करणारी शिखर संस्था आहे. विद्यापीठांचा आणि ग्रंथालयांचा विकास करण्यासाठी ते आर्थिक अनुदान मंजूर करते. या संस्थेच्या पॅनेल ऑन लायब्ररी अँड इन्फर्मेसन सायन्स आणि करिक्युलम डेव्हलपमेंट कमिटी या दोन संस्थावर डॉ.महाजन यांनी कार्य केले आणि विधायक सूचना केल्या. त्याचा फायदा विद्यापीठ ग्रंथालयांना आणि महाविद्यालयातील ग्रंथालयांना झाला.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीतील अग्रगण्य कार्यकर्ते व महाराष्ट्रातील वाचनालय संघाचे प्रणेते श्री. दत्तोपंत जोशी, महाराष्ट्रीय मोफत वाचनालय परिषदेचे प्रथम अध्यक्ष तसेच जयकर ग्रंथालयाचे प्रेरणास्थान मु.रा.जयकर, केसरी मराठा ग्रंथशालेचे ग्रंथपाल श्री.श.ना.बर्वे, मुंबई मराठा ग्रंथसंग्रहालयाचे शिल्पकार श्री.वा.वि.भट, महाराष्ट्रातील ग्रंथालय कायद्याचे पालक वि.स.पागे, ग्रंथालय संचालक बाबासाहेब पुराणिक, हैद्राबाद सार्वजनिक ग्रंथालय कायद्याचे पालक कृष्ण मुकुंद उजळंबकर, महाराष्ट्राचे आणि देशातील ग्रंथपालन व्यवसायाचे भूषण रघुनाथ शतानंद पारखी, ग्रंथपालांचा आधारखड कृष्णाजी शंकर हिंगवे, ज्ञानगंगा घोषरी पोचविणाऱ्या यशवंतराव

चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ.राम ताकवले, ग्रंथालयाचे संगणकीकरण आणि ग्रंथालयीन सहकार्याचा पाया घालणारे प्रा.यशपाल, भारतीय ग्रंथालय चळवळीचे पितामह डॉ.एस.आर.रंगनाथन या सर्व महान व्यक्तींबरोबर डॉ.शां.ग.महाजन यांना काम करण्याची संधी मिळाली. त्यांची चरित्रे डॉ.महाजन यांनी आपल्या ग्रंथसंपदेत दिली आहेत.

डॉ.रंगनाथन यांचे पुण्यातील शेवटचे विद्यार्थी म्हणजे डॉ.शां.ग.महाजन, डॉ.रंगनाथन यांनी आयुष्यभर ग्रंथालय चळवळीचा प्रसार केला. अनेक ग्रंथ, लेख लिहिले व जागतिक तसेच भारतीय ग्रंथालय चळवळीस मोठे बळ दिले. डॉ.महाजन यांनी तीच प्रेरणा घेऊन ग्रंथालय चळवळीस वाहिलेल्या शिष्यांची मोठी परंपरा कायम ठेवली. मोठे ग्रंथलेखन केले. ठिकठिकाणी ग्रंथलेखन, वाचन आणि ग्रंथालय क्षेत्रातील कार्यकर्ते घडविण्याचे कार्य केले आहे.

महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठातील माजी ग्रंथपालांच्या लेखनाचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, डॉ.शां.ग.महाजन यांनी इतर ग्रंथपालांच्या तुलनेत मराठी भाषेतील त्यांचे ग्रंथलेखन सर्वाधिक आहे.

५) डॉ.शां.ग.महाजन यांची महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठातील ग्रंथसंपदा या बाबतचे निष्कर्ष

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय माहितीशास्त्र विषयात लिहिलेली विविध ग्रंथसंपदा व इतर ग्रंथसंपदा महाराष्ट्रातील १० विद्यापीठांतील ग्रंथालयांमध्ये उपलब्ध आहे.

यामध्ये पुणे विद्यापीठाचे जयकर ग्रंथालय ७९, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर ग्रंथालयात ५३ ग्रंथ, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे , यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील ग्रंथालयात ३५ ग्रंथ आहेत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूरमध्ये ९ ग्रंथ, मुंबई विद्यापीठ ग्रंथालयात ७ ग्रंथ, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ ग्रंथालयात ३ ग्रंथ, भारती विद्यापीठ पुणे ग्रंथालयात ४ ग्रंथ, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे ग्रंथालयात ११ ग्रंथ, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद ३ ग्रंथ एवढा ग्रंथसंग्रह ग्रंथालयात उपलब्ध आहे.

महाराष्ट्रातील १० अकृषी विद्यापीठांच्या ग्रंथालयात डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिकच्या बी.लिब. अँड आय.एस्सी. च्या ४१ आणि एम.लिब. अँड आय.एस्सी. च्या ३५ केंद्रामध्ये डॉ.महाजन यांनी या शिक्षणक्रमासाठी लिहिलेली आणि संपादित केलेली पुस्तके आहेत. या ग्रंथांचा विद्यार्थ्यांना चांगला उपयोग होत आहे. तसेच इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाच्या भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयाच्या ४२ अभ्यास केंद्रामध्ये बी.लिब. व एम.लिब. ची पुस्तके संबंधित विद्यार्थ्यांना दिली जातात. या पुस्तकांमध्ये डॉ.महाजन यांनी लिहिलेली ६ पुस्तके आहेत. त्याचाही ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राचे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चांगला उपयोग होत आहे.

पुणे विद्यापीठांतर्गत येणाऱ्या चार महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र निष्णात अभ्यासक्रम चालविला जातो. तसेच तीन महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालय माहितीशास्त्र पदवी अभ्यासक्रम चालविला जातो. या महाविद्यालयामध्ये डॉ.महाजन यांची ग्रंथसंपदा आहे. या ग्रंथसंपदेचा उपयोग तेथील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होत आहे. महाराष्ट्रातील काही विद्यापीठांमधील काही संलग्न महाविद्यालयामध्ये डी.प.लिब., बी.लिब. व एम.लिब. अभ्यासक्रम चालविले जातात. तेथेही डॉ.महाजन यांची काही प्रमाणात ग्रंथसंपदा आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांना मिळालेल्या पुरस्काराबाबतचे निष्कर्ष

श्री. महाजन यांच्या कार्याची दखल विविध पुरस्कारांच्या माध्यमातून समाजाने घेतलेचे दिसते. डॉ.शां.ग.महाजन यांना राष्ट्रीय स्तरावरचे चार पुरस्कार आणि राज्यस्तरावरील पाच पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत. स्थानिक स्तरावर दोन पुरस्कार देऊन त्यांना गौरविण्यात आले आहे.

इंडियन असोसिएशन ऑफ टीचर्स ऑफ लायब्ररी अँड इन्फर्मेशन सायन्स (इटॅलिस) या संस्थेने ३ नोव्हेंबर १९९३ रोजी बेस्ट टीचर अवॉर्ड देऊन त्यांचा गौरव केला आहे.

११ फेब्रुवारी २००४ रोजी नवी दिल्ली येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालय परिषदेमध्ये प्रो.यशपाल, यु.जी.सी. चे अध्यक्ष डॉ.अरुण निगवेकर यांचे हस्ते डॉ.शां.ग.महाजन यांना कॅलिबर राष्ट्रीय ग्रंथपाल पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले. यावेळी प्रा. महाजन गौरवग्रंथांचे प्रकाशनही करण्यात आले होते.

८ ऑक्टोबर २००४ रोजी डॉ.महाजन यांना रंगनाथन कौला पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले.

१८ डिसेंबर २०१० रोजी इंडियन असोसिएशन ऑफ स्पेशल लायब्ररीज अँड इन्फर्मेशन सेंटर्स कोलकत्ता यांच्या वतीने प्रा.ए.के.मुखर्जी जीवनगौरव पुरस्कार देऊन डॉ.महाजन यांचा गौरव करण्यात आला.

राज्यस्तरावरील पुरस्कार

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी लिहिलेल्या ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक, वर्गीकरण तालिका संहिता या ग्रंथासाठी मराठी भाषेतील उत्कृष्ट ग्रंथासाठीचा पुरस्कार २६ डिसेंबर १९७५ रोजी महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलन सावंतवाडी येथे डॉ.महाजन यांना प्रदान करणेत आला.

डॉ.महाजन यांनी लिहिलेल्या ग्रंथालय तालिकीकरण प्रात्यक्षिक ए.ए.सी.आर. नुसार या ग्रंथास २१ मार्च १९८१ रोजी मालेगाव येथे भरलेल्या महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संमेलनाच्या वतीने या संमेलनात हा पुरस्कार देण्यात आला.

पुणे शहराचा ज्ञानकोश या ग्रंथास महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा श्रीपाद जोशी पुरस्कार ७ जून २००४ रोजी डॉ.महाजन सरांना देणेत आला. मराठी साहित्यातील उत्कृष्ट संदर्भ ग्रंथासाठी रुपये पाच हजाराचे पारितोषिक वरील ग्रंथासाठी देणेत आले.

पुणे शहराचा ज्ञानकोश याच ग्रंथासाठी श्री.जयंतराव टिळक स्मृती पुरस्कार व रुपये दहा हजारांचे पारितोषिक डॉ.महाजन यांना ४ जानेवारी २००६ रोजी देणेत आले.

ज्ञानकोशकार केतकर आदर्श ग्रंथपाल पुरस्कार ७ फेब्रुवारी १९९९ रोजी डॉ.महाजन यांना पुणे नगर वाचन मंदिराच्या वतीने देणेत आला.

याबरोबरच २६ जानेवारी १९९३ रोजी पुणे महानगरपालिकेने गौरव पदक देऊन त्यांचा गौरव केला. तसेच सुवर्ण महोत्सव स्वस्तिश्री स्मरणिका मजकूर पुरस्कार दि.२० जून १९९३ रोजी देऊन स्वस्तिश्री सोसायटीने श्री.महाजन यांचा गौरव केला

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे अन्य कार्याबाबतचे निष्कर्ष

१९९२ मध्ये पुणे लायब्ररी नेटवर्कची स्थापना पुण्यामध्ये करण्यात आली. या नेटवर्क स्थापनेमध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता. १९९४ पर्यंत या नेटवर्कच्या कार्यात डॉ.महाजन सहभागी होते. पुणे लायब्ररी नेटवर्क हे भारतातील सुरुवातीच्या काळात स्थापन झालेले विद्यापीठामधील पहिले नेटवर्क आहे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथालय शास्त्रात संगणकाचा उपयोग हा पेपर सुरु केला. तो भारतीय ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात प्रथमतःच सुरु करण्याचे श्रेय डॉ.महाजन यांना जाते. पुणे विद्यापीठात डॉ.महाजन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयासाठी उजळणी प्रशिक्षण वर्गाचे (रिफ्रेशर कोर्सेस) आयोजन केले. त्यांनी पुणे विद्यापीठात सुट्टीतील ग्रंथालय वर्गाची सोय केल्याने अनेक अप्रशिक्षित ग्रंथपालांना ग्रंथालय प्रशिक्षणाची सुविधा मिळाली.

डॉ.शां.ग.महाजन यांची बुक गंगा डॉट कॉमवर पुणे गाईड (मराठी) पुणे शहराचा ज्ञानकोश, रामेश्वरम् ते राष्ट्रपती भवन, पोष्टाची तिकीटे जमा करण्याचा छंद, पुणे शहरातील सामाजिक शास्त्रविषयक वस्तुसंग्रहालये, हिमालयातील चारीधाम यात्रा.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे पुढील संशोधन पेपर जयकर लायब्ररी पोर्टलवर उपलब्ध आहेत.

- Ranganathan's contributions to librarianship.
- Internet : Its use in university libraries in India (experience at Pune University)
- Internet : Its use in university libraries in India (experience at Pune University)
- Local studies librarianship : National seminar.
- Legal aspects in university library management
- Cataloguing of unpublished theses

इंडियाज हूज हू मधील बायोग्राफीमध्ये तसेच एशिया हूज हू मध्येही डॉ.शां.ग.महाजन यांचे चरित्र दिले आहे. गुगलवरही डॉ.शां.ग.महाजन यांचा फोटो व त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांची माहिती दिलेली आहे. लायब्ररी ऑफ कॉॅंग्रेसमध्येदेखील डॉ.महाजन यांचे ११ ग्रंथ आहेत.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतातील चांगल्या ग्रंथपालांची निवड केली होती. त्यामध्ये ग्रंथपाल श्री.रेगेची निवड झाली होती. श्री.रेगे यांनी डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या कार्याचा

गौरव केला आहे. त्यांनीच डॉ.महाजन यांना महाराष्ट्रातील ग्रंथपाल, ग्रंथालय सेवक आणि ग्रंथालय कार्यकर्त्यांची सूची करणेस सांगितले होते. त्यानुसार डॉ.महाजन यांनी हा ग्रंथ तयार केला. त्यानंतर श्री.सेगे, डॉ.महाजन यांना म्हणाले, डॉ.महाजन या व इतर ग्रंथाद्वारे तुम्ही महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीस मोठे योगदान दिले आहे.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र पदवी अभ्यासक्रमातील विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून डॉ.शां.ग.महाजन गौरव समिती रुपये ११ हजार रुपयांची कायमस्वरूपी ठेव या विद्यापीठाकडे ठेवली आहे. यातून प्रत्येक वर्षी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील बी.लिब. अँड आय.एस्सी. परीक्षेत महाराष्ट्रातील सर्व केंद्रात सर्वप्रथम येणाऱ्या विद्यार्थ्याला डॉ.शां.ग. महाजन पारितोषिक दिले जाते. मुक्त विद्यापीठाच्या दीक्षांत समारंभात यशवंतराव चव्हाण सुवर्ण पदकाबरोबर हे पारितोषिक दिले जाते. डॉ.महाजन यांचे ग्रंथालय शिक्षणासाठी प्रोत्साहनात्मक काम आहे. अनेक ग्रंथपालांच्याप्रमाणे अनेक लेखक घडविण्यामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचे योगदान आहे.

भावी पिढीतील ग्रंथपालांनी तसेच ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयाच्या प्राध्यापकांनी सकस असे ग्रंथलेखन करावे, स्थानिक इतिहास लिहावा, संदर्भग्रंथांची निर्मिती करावी, उत्तम ग्रंथपालांची फळी निर्माण करावी असे मत डॉ.शां.ग.महाजन यांनी व्यक्त केले आहे.

८.४ उद्दिष्टांची पूर्तता

प्रस्तुत संशोधनासंबंधी संशोधन करताना संशोधकाने काही उद्दिष्टे समोर ठेवली होती सदर उद्दिष्टे साध्य करत असताना डॉ.शां.ग.महाजन यांची मुलाखत संशोधकाने घेतली. त्यांच्या ग्रंथसंपदेचा आढावा घेतला आहे. महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठातील ग्रंथालयात असलेल्या डॉ.महाजन यांच्या ग्रंथसंपदेची माहिती घेतली. या संकलित माहितीचे योग्य पद्धतीने सारणीकरण, आलेखाद्वारे सादरीकरण, विश्लेषण व अर्थविवेचन केले आहे. मिळालेल्या माहितीवरून निष्कर्ष काढले आहेत व शिफारशी केल्या आहेत. संशोधनासाठी समोर ठेवलेली उद्दिष्टे कशी साध्य झाली त्यांची पूर्तता कशी झाली ते खालीलप्रमाणे निदर्शनास येते.

उद्दिष्ट क्र.१ : डॉ. शां.ग. महाजन यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे केसरी मराठा ग्रंथशालेतील कार्याबाबतचे निष्कर्ष, पुणे विद्यापीठातील विविध कार्याबाबतचे निष्कर्ष, ग्रंथलेखन कार्याबाबतचे निष्कर्ष निघाले आहेत.

त्यांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात केलेल्या कार्याचा आढावा येथे घेतलेला आहे. यामुळे संशोधनासाठी समोर ठेवलेल्या या उद्दिष्टाची परिपूर्ती झाली आहे

उद्दिष्टे क्र.२ : डॉ. शां. ग. महाजन यांनी लिहिलेल्या ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रातील ग्रंथाचा आढावा घेणे.

डॉ.शां.ग. महाजन यांनी ७९ ग्रंथांचे लेखन तसेच ४३ ग्रंथांचे संपादन आहे. त्यांपैकी ५० ग्रंथ ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयाशी संबंधित आहेत. या सर्व ग्रंथांचा आढावा घेतला. याबाबतचे सर्व निष्कर्ष मांडले आहेत. यामुळे या उद्दिष्टांची पूर्तता झाली आहे.

उद्दिष्ट क्र.३ : त्यांनी लिहिलेल्या शोधनिबंधाची व वृत्तपत्रीय लेखनाची माहिती घेणे

सदर उद्दिष्टास अनुसरून संशोधकाने डॉ. शां.ग. महाजन यांची मुलाखत घेतली. विविध राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सादर केलेले संशोधन पेपर डॉ. महाजन यांचेकडून मिळाले या संशोधन पेपरचे वाचन करून त्यांचे विश्लेषण केले आहे. त्याबाबतचे निष्कर्ष मांडले. यामुळे या उद्दिष्टाची पूर्ती झाली.

उद्दिष्ट क्र.४ : डॉ. शां.ग. महाजन यांनी ग्रंथालय चळवळीमध्ये दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

सदर उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने संशोधकाने डॉ.शां.ग. महाजन यांची प्रत्यक्ष मुलाखत घेतली. त्यांनी दिलेल्या माहितीवरून तसेच त्यांच्या ग्रंथसंपदेतील माहितीवरून त्यांचे ग्रंथालय चळवळीमध्ये योगदान शोधता आले. याबाबतचे निष्कर्षही मांडले आहेत. यामुळे या उद्दिष्टांची पूर्तता झाली आहे.

उद्दिष्टे क्र. ५ : डॉ.शां.ग. महाजन यांची ग्रंथसंपदा महाराष्ट्रातील कोणकोणत्या विद्यापीठातील ग्रंथालयांमध्ये आहे याचा शोध घेणे.

संशोधकाने टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, शिवाजी विद्यापीठ ,कोल्हापूर या ग्रंथालयातील डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा प्रत्यक्ष पाहून त्याची नोंद घेतली आहे, तसेच यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, मुंबई विद्यापीठ मुंबई, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड,

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे या विद्यापीठांच्या ग्रंथालयातील डॉ.शां.ग. महाजन यांची ग्रंथसंपदेबाबत वेब ओपॅकच्या, ओपॅकच्या माध्यमातून माहिती मिळवली आहे. याबाबतचे निष्कर्षही मांडले आहेत. यामुळे या उद्दिष्टीचीही पूर्तता झाली आहे.

८.५ गृहीतकांची पडताळणी

संशोधकाने खालील गृहीतके मांडली होती.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी मराठी भाषेतून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात लेखन करून भरीव कामगिरी केली आहे. डॉ.शां.ग.महाजन यांचे मार्गदर्शनाखाली अनेक ग्रंथपाल घडले आहेत.

वरील गृहीतकास अनुसरून संशोधनांती निष्कर्ष प्राप्त झाले आहेत. त्यामुळे ही गृहीतके स्वीकारण्यात आलेली आहेत व त्या गृहीतकांची पडताळणी करण्यात आलेली आहे.

८.६ शिफारशी

संशोधकाने संकलित माहितीच्या आधारे विश्लेषण करून जे निष्कर्ष प्राप्त झाले त्यावरून काही शिफारशी सुचवाव्यात असे सदर संशोधकास वाटते.संशोधन प्रबंधाकरीता डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान हा विषय निवडला होता. या संशोधनाच्या अनुषंगाने इतर ग्रंथपाल, संशोधक, अभ्यासक यांचेसाठी काही शिफारशी केल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

- १) डॉ.शां.ग. महाजन यांचेप्रमाणे ग्रंथपालांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील अतिउच्च शिक्षण घ्यावे तसेच आपली व ग्रंथालय क्षेत्राची प्रगती साधावी.
- २) डॉ. महाजन यांचेप्रमाणे ग्रंथपालांनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात ग्रंथलेखन करावे.
- ३) ग्रंथालय क्षेत्रातील व्यक्तींनी विविध राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय परिषदांसाठी संशोधन पेपरचे लेखन करून त्याचे सादरीकरण करावे.

- ४) ग्रंथपालांनी आपल्या ज्ञानाचा, विविध साहित्य स्रोताचा उपयोग करून आपल्या शहराचा स्थानिक इतिहास लिहावा.
- ५) डॉ.शां.ग.महाजन यांनी ग्रंथपाल म्हणून पूर्ण वेळ काम करत असतानाही या विषयातील पुस्तकांचे लिखाण केले हा आदर्श सर्व ग्रंथपालांनी डोळ्यासमोर ठेवून ग्रंथालय व माहितीशास्त्रावरील पुस्तकांचे लिखाण करावे.
- ६) डॉ. महाजन यांचेसारखे वृत्तपत्रीय लेखन ग्रंथपालांनी, ग्रंथालय क्षेत्रातील प्राध्यापकांनी करावे
- ७) डॉ.महाजन यांनी जसे अनेक ग्रंथपाल घडवले तसे ग्रंथपाल या क्षेत्रातील व्यक्तींनीही घडवावेत.
- ८) ग्रंथालय क्षेत्रातील विविध प्रश्न सोडवण्यासाठी ग्रंथपालांनी ग्रंथालय चळवळीमध्ये सक्रिय रहावे.

८.७ भविष्यवेध

सदर संशोधकाने डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान या विषयाच्या अनुषंगाने संशोधन कार्य केले आहे. परंतु हे संशोधन करित असताना डॉ.शां.ग.महाजन यांचे संदर्भातील तसेच ग्रंथालय क्षेत्रात योगदान दिलेल्या अन्य ग्रंथपालासंदर्भात काही विषय अस्पर्शी राहतात त्यावर संशोधन व्हावे असे सदर संशोधकास वाटते. म्हणून पुढील विषय यापुढील संशोधकाकरिता सदर संशोधकाने सुचविले आहेत.

- १) महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय क्षेत्रातील निवडक ग्रंथपालांचा आणि शां. ग. महाजन यांच्या लेखन कार्याचा तुलनात्मक अभ्यास.
- २) ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम विकसनामध्ये डॉ.शां. ग. महाजन यांनी केलेल्या कार्याचा चिकित्सक अभ्यास.
- ३) डॉ. शां. ग. महाजन यांनी पुणे शहरविषयक लेखन केलेल्या ग्रंथाचा चिकित्सक अभ्यास.
- ४) भारतातील निवडक ग्रंथपालांच्या ग्रंथालय क्षेत्रातील कार्याचा चिकित्सक अभ्यास.

- ५) डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांच्या ग्रंथालय क्षेत्रातील योगदानाचा चिकित्सक अभ्यास
- ६) महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांमधील ग्रंथपालांच्या कार्याचा अभ्यास.

समारोप

या प्रकरणातील सारांश या मुद्यांमध्ये प्रकरणनिहाय संशोधन सारांश दिला आहे. प्रकरण एक मध्ये प्रस्तावना, प्रकरण दोन संशोधन साहित्याचा पूर्वाभ्यास व वाचनसाहित्य शोध, प्रकरण तीनमध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचे संक्षिप्त चरित्र आणि ग्रंथालयीन कारकिर्द , प्रकरण चारमध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा, प्रकरण पाचमध्ये डॉ.शां. ग. महाजन यांचे शोधनिबंध, प्रकरण सहामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान, प्रकरण सातमध्ये माहिती संकलन आणि विश्लेषण, प्रकरण आठमध्ये सारांश, निष्कर्ष, शिफारशी यांचा सारांश रूपातील आढावा घेणेत आला आहे. निष्कर्षामध्ये डॉ.शां.ग.महाजन यांच्या कार्याबाबतचे निष्कर्ष, आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय स्तरावर त्यांनी सादर केलेल्या शोधनिबंधाबाबतचे निष्कर्ष, डॉ.एस.आर. रंगनाथन व डॉ.महाजन यांचे पत्रव्यवहाराचे निष्कर्ष, डॉ.महाजन यांच्या कार्याच्या गौरवाबाबतचे व विविध पुरस्काराबाबतचे निष्कर्ष या प्रकरणात मांडणेत आले आहेत. त्यामुळे उद्दिष्टांची पूर्तता निष्कर्षाच्या आधारे झाली असल्याचे सिद्ध झाले आहे. तसेच शिफारशी आणि भविष्यवेधमध्ये विषयाच्या अनुषंगाने काही संशोधन विषय सुचवले आहेत.

या संशोधन कार्यासाठी आधार म्हणून घेतलेल्या संदर्भाची माहिती संदर्भ सूचीमध्ये दिली आहे. संशोधनाच्या अनुषंगाने डॉ.शां.ग.महाजन यांची दीर्घ मुलाखत घेता आली. याबाबतची मुलाखत अनुसूची ही परिशिष्टामध्ये दिली आहे.

सदर संशोधकाने 'डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान' या संशोधन विषयास संशोधनातून वस्तुनिष्ठपणे न्याय देण्याचा प्रयत्न केला आहे. यास मार्गदर्शकांचे मौलिक सहकार्य मिळाले आहे. संशोधन कार्याबाबत सदर संशोधक समाधानी आहे.

संदर्भसूची

डॉ.शां.ग.महाजन यांची ग्रंथसंपदा

- १) महाजन, शां.ग. (१९६५). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांची सूची*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- २) महाजन, शां.ग. (१९६७). *महाराष्ट्रातील ग्रंथपाल, ग्रंथालयसेवक व ग्रंथालयीन कार्यकर्ते यांची सूची*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- ३) Mahajan S.G.(1970-76) *Documentation in Social Sceinces : A monthly List 1970-76*
- ४) Mahajan S.G. *Documentation Social Science, A Monthly List. May 1970-Nov.1976.*
- ५) Mahajan S.G. (1971) *University of Poona Jayakar Library Catalogue of theses and Dissertations (1950-1969) Poona 1971*
- ६) महाजन, शां.ग. (१९७३). *द्विबिंदू वर्गीकरण*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ प्रकाशन.
- ७) महाजन, शां.ग. (१९७३). *तालिकीकरण : तात्त्विक*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- ८) महाजन, शां.ग. (१९७३). *तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- ९) महाजन, शां.ग. (१९७४). *ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड - १ वर्गीकृत तालिका*
- १०) महाजन, शां.ग. (१९७९). *ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड २ : कोश तालिका*
- ११) महाजन, शां.ग. (१९७९). *द्विबिंदू वर्गीकरण (Colon Classification) दुसरी सुधारित आवृत्ती*. पुणे: पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १२) महाजन, शां.ग. (१९७९). *तालिकीकरण : तात्त्विक* . पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १३) Mahajan S.G. (1983). *A Guide to resources available in the Jayakar Library in the field of Social Sciences.*

- १४) Mahajan S.G. (1984). *History of the Public Library Movement in Maharashtra*.
- १५) महाजन, शां.ग. (१९८६). *तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १६) महाजन, शां.ग. (१९८६). *वर्गीकरण : तात्त्विक (कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीच्या वैशिष्ट्यांसह)*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १७) Mahajan S.G. (1986). *Descriptive catalogue of manuscripts available in the Jayakar Library University of Poona*. Vol. I, Part I and II.
- १८) Mahajan S.G. (1987). *Directory of Specialists in Environment (Study of Western Ghats Project)* Unpublished.
- १९) Mahajan S.G. (1989). *Descriptive catalogue of manuscripts available in the Jayakar Library University of Poona*. Vol. II, Part I and II.
- २०) महाजन, शां.ग. (१९८९). *मराठी दोलामुद्रितांची तालिका* : पुणे : पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालय.
- २१) महाजन, शां.ग. (१९९०). *ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा १ भाग*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- २२) महाजन, शां.ग. (१९९०). *ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा २ भाग*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- २३) महाजन, शां.ग. (१९९४). *ग्रंथालय कायदे*. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- २४) Mahajan S.G. (1994). *Research Methodology. Book 1 (Unit 1 to 3)* दिल्ली : इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ
- २५) महाजन, शां.ग. (१९९४). *हिमालयातील चारी धाम यात्रा*. पुणे : पुणे उत्कर्ष प्रकाशन. पहिली आवृत्ती.
- २६) महाजन, शां.ग. (१९९५). *वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण : भाग १-* नाशिक : य.च. मुक्त विद्यापीठ.

- २७) महाजन, शां.ग. (१९९५). *वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण : भाग - २* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- २८) महाजन, शां.ग. (१९९५). *डेसिमल (दशांश) वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- २९) महाजन, शां.ग. (१९९५). *ग्रंथालय संघटन.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ३०) महाजन, शां.ग. (१९९५). *ग्रंथालय व्यवस्थापन.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ३१) महाजन, शां.ग. (१९९५). *डेसिमल (दशांश) वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी.* संक्षिप्त तक्ते व नियम पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ३२) महाजन, शां.ग. (१९९६). *ग्रंथालय -सेवक आणि ग्रंथालय-समिती* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ३३) महाजन, शां.ग. (१९९७). *ड्यूई डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १९ संक्षिप्त तक्ते. संक्षेप आणि सुबोध विवरण.*
- ३४) महाजन, शां.ग. (१९९७). *विषयवार तालिकीकरण.* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ३५) महाजन, शां.ग. (१९९७). *ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक.* अँग्लो अमेरिकन तालिका संहिता (एएसीआर) नुसार पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ३६) महाजन, शां.ग. (१९९७). *कोलन वर्गीकरण : प्रात्यक्षिक* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ३७) महाजन, शां.ग. (१९९८). *ड्यूई डेसिमल वर्गीकरण : आवृत्ती १९/२० संक्षिप्त तक्ते आणि उदाहरणासह.*
- ३८) महाजन, शां.ग. (१९९९). *ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा भाग १.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. दुसरी सुधारित आवृत्ती.
- ३९) महाजन, शां.ग. (१९९९). *ओळख पुणे शहराची.* पुणे : अभिनव पुस्तक मंदिर.
- ४०) महाजन, शां.ग. डेसिमल (२०००). *(दशांश) वर्गीकरण : आवृत्ती १८/१९/२० संक्षिप्त तक्ते व सौदाहरण विवेचन.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

- ४१) महाजन, शां.ग. (२०००). *दफ्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये*. नाशिक : यशवंतराव महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ४२) Mahajan S.G. (2001). *Reference Service in Libraries*. Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- ४३) Mahajan S.G. (2001). *Library Cataloguing Theory and Practicals*. Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- ४४) Mahajan S.G. (2002). *Library Administration Management*. Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- ४५) Mahajan S.G. (2002). *Library Organization*. Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- ४६) Mahajan S.G. (2002). *Classification: Theory*. Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- ४७) महाजन, शां.ग. (२००२). *पुणे शहरचे वर्णन*. पुणे : मानसन्मान प्रकाशन.
- ४८) Mahajan S.G. (2002). *Pune City : It's history, growth and development 757 to 1998*. Annotated Bibliography of Information Sources Pune : Manasanman Prakashan.
- ४९) महाजन, शां.ग. वर्गीकरण (२००३) : *प्रात्यक्षिक (कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीनुसार उदाहरणे)*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ५०) Mahajan S.G. (2003). *Public Library Systems and Services - Block 3. Management of Public Library Systems*. Unit 9 : Organisational Structure of Public Library System. दिल्ली : इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ.
- ५१) Mahajan S.G. (2004). *A Text Book of Library Science*. Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- ५२) महाजन, शां.ग. (२००४) *पुणे शहराचा ज्ञानकोश*. पुणे : पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान. पुनर्मुद्रण (२००८). उत्कर्ष प्रकाशन.
- ५३) महाजन, शां.ग. (२००४). *हिमालयातील चारी धाम यात्रा (नेपाळ वर्णनासह)*. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. दुसरी आवृत्ती.
- ५४) महाजन, शां.ग. (२००५). *दिनविशेष पुणे शहराचा ज्ञानकोश - खंड २*. पुणे : पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान.

- ५५) महाजन, शां.ग. (२००६). सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा/विकासासाठी इफला युनेस्कोने तयार केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे / इफलाचे सार्वजनिक ग्रंथालय विभागाचे वतीने कार्यकारी गटाने तयार केली. नवी दिल्ली : इंडियन लायब्ररी असोसिएशन.
- ५६) महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- ५७) महाजन, शां.ग. (२००७). *पोस्टाची तिकीटे जमा करण्याचा छंद.* पुणे : विद्यार्थी गृह प्रकाशन. सुधारित आवृत्ती.
- ५८) महाजन, शां.ग. (२००७). *दस्तखाने आणि वस्तुसंग्रहालये.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ५९) महाजन, शां.ग. (२००७). *यशोगाथा ज्ञानसाधनेची.* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- ६०) महाजन, शां.ग. (२००७). *नामवंत पुणेकर संस्था. वास्तू.* पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ६१) महाजन, शां.ग. (२००७). *रामेश्वरम ते राष्ट्रपतीभवन.* पुणे : कमल प्रभा प्रकाशन. पहिली आवृत्ती (२००३).
- ६२) महाजन, शां.ग. (२००८). *पुणे शहरातील मंदिरे.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ६३) महाजन, शां.ग. (२००९). *डॉ.शियाली रामामृत रंगनाथन जीवन आणि कार्य.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ६४) महाजन, शां.ग. (२०१०) पुणे गाईड. पुणे : पुणे उत्कर्ष प्रकाशन. ४ थी आवृत्ती.
- ६५) महाजन, शां.ग. (२०१०). *पुणे शहरातील विज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालये.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ६६) महाजन, शां.ग. (२०१०). *नामवंत पुणेकरांचा चरित्रकोश.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ६७) महाजन, शां.ग. (२०११). *पुणे शहरातील सामाजिकशास्त्रेविषयक वस्तुसंग्रहालये.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ६८) Mahajan S.G. (2011). *Pune City Tourist Guide.* Pune : Utkarsh Prakashan. 4th Edition.

- ६९) महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ७०) महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- ७१) महाजन, शां.ग. (२०११). *ग्रंथालयातून गहाळ होणारी पुस्तके*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे.
- ७२) महाजन, शां.ग. (२०१२). *मी पीएच.डी. होणारच!* पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- ७३) महाजन, शां.ग. (२०१२). *पुणे शहरातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालये*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ७४) Mahajan S.G. (2013) *History of The Public Library Movement in Western Maharashtra State (1805-1921) 12th Century* 2013.
- ७५) महाजन, शां.ग. (२०१३). *हसत खेळत एम.फिल. करा*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- ७६) महाजन, शां.ग. (२०१३). *विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- ७७) महाजन, शां.ग. (२०१४). *वाचन संस्कृती जोपासावी*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- ७८) Mahajan, S.G. (2014). *Writing a Ph.D. Thesis : Principles and Practice*. Pune : Universal Prakashan.
- ७९) महाजन, शां.ग. (२०१४). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण*. इ.स. १९५८ ते २०१४.

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे मराठी भाषेतील शोधनिबंध

- १) बारावी मराठी ग्रंथालय परिषद साहित्य सहकार एप्रिल १९६१
- २) विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालय सेवकांची वेतनश्रेणी, साहित्य सहकार. जुलै १९६२.
- ३) इण्टेलिजेंट. साहित्य सहकार. डिसेंबर १९६१.
- ४) पंढरपूर येथील मराठी ग्रंथालय परिषदेचे १३ वे अधिवेशन. साहित्य सहकार – फेब्रुवारी १९६२.

- ५) ग्रंथालयातून गहाळ होणारी पुस्तके साहित्य सहकार. मार्च १९६२.
- ६) मराठी लेखकांच्या जन्मतारखा. साहित्य सहकार एप्रिल १९५८.
- ७) ग्रंथालयातील देवघेव व्यवस्था साहित्य सहकार. जानेवारी १९६०.
- ८) शालेय ग्रंथालयांसाठी उपयुक्त संदर्भ ग्रंथांची सूची. साहित्य सहकार जानेवारी १९६१.
- ९) ग्रंथपालन परीक्षेतील सर्वप्रथम विद्यार्थी श्री.वसंत रामचंद्र गोखले साहित्य सहकार. सप्टेंबर १९६१.
- १०) ग्रंथ राखून ठेवण्याची पद्धत. साहित्य सहकार ऑक्टोबर १९६१
- ११) चंदीगढ येथे भरलेले चर्चासत्र साहित्य सहकार डिसेंबर १९६२
- १२) शालेय ग्रंथालये व महाराष्ट्र सरकार. साहित्य सहकार. ऑगस्ट १९६३.
- १३) अभिरूची-अनुष्ठुभ-संग्राह्य सूची वाङ्मय., साहित्यसूची ऑगस्ट २००३,
- १४) मराठी ग्रंथ सूचीकार शंकर गणेश दाते. ऑगस्ट २००५.
- १५) मी काय वाचतो. साहित्य सूची जानेवारी २००५.
- १६) संत साहित्यिक : डॉ.हेमंत इनामदार. साहित्य सूची जुलै २००५.
- १७) ग्रंथ निवड आणि खरेदी कशी करावी? साहित्यसूची सप्टेंबर २००७.
- १८) देणगी दिलेल्या पुस्तकाबद्दल भरपाई. साहित्य सूची सप्टेंबर २००७.
- १९) असे कुलगुरु लाभायला भाग्य लागते. साहित्यसूची २००७.
- २०) सूचीचे मानधन : प्रधान सरांचे मोठेपण, ग्रंथालय नियमांचा मान कसा राखावा साहित्य सूची ऑगस्ट २००७.
- २१) सार्वजनिक ग्रंथालय : साहित्य सूची जुलै २००७,
- २२) पुणे शहराचा ज्ञानकोश. डॉ.शां.ग.महाजन. साहित्य सूची. मार्च २००४.
- २३) ग्रंथालयीन .... किंग ऑफ दि टाइट रोप. साहित्य सूची जुलै २००७.
- २४) रसिक वाचकांसाठी नवीन पुस्तके. साहित्यसूची. फेब्रुवारी २००४.
- २५) ग्रंथालयांचे लोकशाहीतील स्थान. ग्रंथपाल, वर्ष ३. अंक ४
- २६) पुण्याच्या जलप्रलयात ग्रंथालये आणि ग्रंथालयसेवक. ग्रंथपाल, वर्ष ३, अंक ४
- २७) छंद माझा आगळा आनंदाचा ठेवा वाटचाल २००८-०९.

- २८) माझा आवडता छंद पुणे शहरविषयक ग्रंथांचं संग्रहालय वाटचाल २००५-०६
- २९) सतत ज्ञानाचा शोध माझे जीवन गाणे वाटचाल २००४-०५
- ३०) ५ वी इण्टेलिजेंट परिषद, ग्रंथपाल वर्ष ६ वे अंक १, १९६३
- ३१) ऋणानुबंधाच्या गाठी-कोल्हापूर नगरीशी वाटचाल. वार्षिक अंक २०१२.
- ३२) शां.ग.महाजन पुण्याचा चालता बोलता ज्ञानकोश. दिवाळी २०१४ माझे पुण्यभूषण.
- ३३) आखिल भारतीय ग्रंथालय परिषदेनिमित्त खास लेख प्रकाशित पुस्तकांना स्टॅंडर्ड क्रमांक देण्याची पद्धती.
- ३४) मराठीतील वाङ्मयीन नियतकालिके (समालोचन आणि सूची) (महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका).

डॉ.शां.ग.महाजन यांचे इंग्रजी भाषेतील शोधनिबंध

- 1) In search of Information Sources of a Historical City : A case study of Poona City (India) Implications for training for librarians in Archives keeping. In International Congress on Archives. XI Paris. 22-26 Aug. 1988
- 2) Documentation in Social Sciences in India, (With Special reference to University Librararies) : Working Paper IASLIC Special Publication No. 9 Parts I, II, Culcatta. IASLIC, 1966
- 3) Procurement of Govt. Publications (with special reference to India) working paper. IASLIC seminar 4, Hyderabad, 1966. IASLIC special publication No. 9, Parts I, II Calcutta.
- 4) National Information system for reading materilas published in the Indian languages, A plan for action IASLIC conference, 11 Dharwar , 2-5 November, 1977.
- 5) Standardization of formats for preparation of Documentation lists in Social Sciences in India, IASLIC seminar 8, December 26-29, 1978.
- 6) Distance Education in Library Science. All India Seminar on National Policy for LIS Education, Nagpur. 23-26 September 1983
- 7) Study of Western Ghats : A bibliography, National Seminar on Social Science Documentaiton in India, Pune 16-18 January 1984.
- 8) Consultancy services in Library and Information Science, National Seminar on Library and Information Science, Nagpur. 6-9 December 1985

- 9) Micrographic Congress of India, Regional Seminar on Management and Applications of Micrographics, Pune, 29-30 April 1987. Establishing a Microfilming unit in Poona University, Library Some Experiences : Pune.
- 10) Development of Teachers in Library and Information Science. In National Seminar on 100 years of Library Education and its future. Nagpur University, Dept. of Library and Information Science. 10-12 Oct. 1987.
- 11) Collection Management in a University Library : Some Aspects : Weeding out policy. National Seminar on New trends in Management of libraries, Pune 6-9 Dec. 1984.
- 12) Academic library development. Journal of Kerala Academic Library Association 1991
- 13) Computer application in college libraries In Seminar on Modern Trends in library and information science Maharashtra Federation of College Library Associations Conference 9 Ahmednagar, Dec. 30-31 1989.
- 14) Library Development in Maharashtra In souvenir All India Library Conference of the ILA, 34, 1988 and National Seminar of the IASLIC, 13 Calcutta 20-23 Dec. 1988 PP. 89-94
- 15) Indian History Congress, 60th Session, 1993, Calicut, Information Sources for studying local history : A case study of Pune city.
- 16) Grey Literature : An Important Information Source for Studing Local History : A case study of Pune City
- 17) Pune : The cultural capital of Maharashtra 35th All India Library Conference, 1989
- 18) Chronology of Pune City : Paper presented at the seminar on Local Studies Librarianship held at Pune 30-31 March 1991
- 19) Ranganathan's Philosophy of cataloguing : Application of scientific method for analysing cataloguing problems. International conference on Ranganathan's, Philosophy New Delhi, 11-15 Nov. 1985 Ed. by T.S. Rajagopalan, Delhi. Vikas Publishing House, 1986.
- 20) Schedule of Anglicized Maharashtra surnames. In (Hingwe. K. S). Standardization of Maharashtrian surnames. Working Paper, IASLIC seminar on rendering of Indic Names. Calcutta, 1960. IASLIC special publication No. 2 Calcutta : IASLIC., 1961.

- 21) Education for Librarianship in India. Working Paper, IASLIC Seminar, 2 Chandigarh, 1962. IASLIC special publication, No. 5 part II, Calcutta, IASLIC. 1962.
- 22) Library science literature in Marathi : An annotated Bibliography (Published in IASLIC conference, 5 Poona 1963 Brochure). Poona : University of Poona, 1963.
- 23) Translation Services in India : Need for Translation Services in regional languages : Working paper. IASLIC Conference, 7, Delhi, 1967.
- 24) Rendering of Headings of Maharashtra Name of Persons, unpublished. Bangalore
- 25) Harjit Singh, JACOB Thomas (T), Kidwai (A H), Mahajan (S. G) and Raghavendra Rao (G S). Study of reference books. DRTC. Annual seminar 6, Bangalore, 1968, Papers Part C : Techniques of teaching Documentation Paper C. G, Bangalore 1968.
- 26) Compilation of reference books : A new venture for the library profession, IASLIC conference, 8, Bombay, 1969. (Symposium on library profession in India : It's status and responsibilities).
- 27) Theses and Dissertations collection in a University Library : Organisation and servicing. Working paper. IASLIC seminar 6, Bangalore, 1970.
- 28) Cataloguing of unpublished Theses, Herald of library science. V9, No. 2, April 1970 : Paper X.
- 29) Indian Reference Materials IASLIC Conference. 1971. Kanpur
- 30) Retrospective bibliography of books published in Marathi language, Paper C4. pp. 258-261 IASLIC Conference, 9, Calcutta. 1972 IASLIC Special publication No. 14.
- 31) Assessment of the work of students : (With special reference to the subjects of Library Cataloguing (Theory) and Library Cataloguing (practice). D. R. T. C. Annual Seminar, 10, Bangalore, 1972 : Part I. Course leading to Master's Degree in Library Science, Documentation, paper AP: DRTC. 1972.
- 32) Dr. Ranganathan as a teacher : Teaching through correspondence. (Ranganathan Commemoration Number) IASLIC Bulletin. 18 (1) March 1973.
- 33) Papers read at Bharat Itihasa Samshodhak Mandal, Pune, Annual Session. May 1974, 75, 76. Chairman M.M. : D.V. Potdar.

- 34) Planning for a Ph.D. thesis and the use of the library. Paper presented at Seminar cum Workshop for college teachers in Maharashtra, University of Pune, 1975.
- 35) Library movement in Maharashtra. IASLIC /Conference, 9, Nagpur, 1980. Souvenir.
- 36) User education and training programmes-guidance to the Ph.D. Candidate An experiment in Jaykar Library, University of Poona. IASLIC Conference 13, Waltair 1981-82.
- 37) Resource sharing among Poona libraries : A Case study. National Seminar on Library Resources for Higher Education and Research, Osmania University, Hyderabad. 25-27 November 1982.
- 38) Role of Libraries in adult education and NAEP, Indian Institute of Education, Poona, Seminar, 1982.
- 39) Staffing pattern in University Libraries of Maharashtra : A Case study of Jayakar Library, University of Poona. Indaal Confrence. New Delhi. 12-14 Feb. 1982
- 40) Library Services as aid to higher education : teaching and research in pure and applied sciences. Seminar paper, Gwalior, Jiwaji University, 27-28 October 1983.
- 41) Instruction Material for sub-Regional (South Asia) Workshop for Co-operative Librarians and documentalists. VMNICM, Pune. 1-30 June 1983.
- 42) Research in Library Science (Research Area : Growth and Development of Libraries). All India Seminar on Research methods in library and Information Science, Poona University, Pune. 20-22 January 1983.
- 43) System for Information about Grey Literature in Education IASLIC, Conference 14, New Delhi, 26-29 December 1983.
- 44) Documentation in Social Sciences : A bibliography, National seminar on Social Science Documentation in India. Pune. 16-18 Jan 1984.
- 45) Continuing Education in Cataloguing Seminar Paper. ILA. 13 February 1984.
- 46) Microforms as an alternative to bookstorage. U.G.C. Seminar on "Use of Microforms and Space Management in Libraries" Sri Venkateshwara University Library, Tirupati, Aug. 1984.
- 47) Preservation of Administrative Records in a University Library : A Case Study of Jayakar Library. Collection Development in University Library Weeding

- out Policy Reorganization' of the Periodicals Section Circulation Activity - A method/motion study in seminar on New Trends in Management of Libraries” Poona University, Pune, 19-22 Dec. 1984.
- 48) H.P.T Arts and R.Y.K Science college Nasik workshop on New trends in library and Information services in coll abortion with Department of Information Science University of poona 22-23 Aug 1986
  - 49) Library and Information Science Education for the 21st Century. Prof. M.Madaian Felicitation Committee. Volume 1987.
  - 50) Computerization of circulation Activities in a University Library : U.G.C. Seminar on Automation in libraries. Jabalpur, 16-18 July 1985.
  - 51) Setting up an Audio-visual Unit in a university library for Promoting Adult Education, Feb1987
  - 52) Library Networking Project and implication for college Librarians in Maharashtra. In College Librarians Workshop, Pune : March 8-17, 1990, Pune.
  - 53) Staffing pattern for University Libraries in India, Sri.Venkateshwara University, Tirupati March 22-24, 1990.
  - 54) How to frame Development Proposal for the 8th five year plan of a college library workshop for college libraries 8-17 March, 1990.
  - 55) Library and Information Science Education in India. Paper presented at the workshop organized by SNDT Women's University SHPT School of Library Science, 3-4 September, 1990 Bombay.
  - 56) Retrospective Conversation of Library records : UGC Task Group Report 1991. Space Application Centre. Ahmedabad, Report. (Mimeographed) Submitted to INFLIBNET.
  - 57) National Seminar on Local Studies Librarianship, Pune 30-31 March 1991, Papers edited
  - 58) Tenth National Seminar of Indian Association of Teachers of library and Information Science (IATLIS)
  - 59) Socio-Economic study of Pune City : An annotated bibliography in CDS/ISIS format (type-script).
  - 60) Hardware requirment for a computerization. In CALIBER 1994. Ahmedabad, INFLIBNET, Feb. 1994.

- 61) Hardware facilities for computerization. In CALIBER 1994. Ahmedabad, INFLIBNET, Feb. 1994.
- 62) Infrastructure and facilities for information services hardware requirement for a computerization, preparation of site for computerization CALIBER. 19-20 February 1994 .
- 63) Computer Applications in Libraries and Information Centers. Training Programme in library Management for librarians of ICMS 25-30 April 1994 Vaikunth Mehta National Institute of Co-operative Management University Road, Pune.
- 64) UGC Refresher Course Mysore 1996. Comparison between Conventional and Open University Education
- 65) Creation and Management of Digital Resources S.K. Patil & S.G.Mahajan CALIBER 2001. 15-16 Feb. Pune.
- 66) Maharashtra Public Libraries Act 1967- Amendments Proposed The District Libraries Scenario All India Seminar on Public Libraries 2004, Mumbai
- 67) My Association with IASLIC : Challenges and Prospects Kolkata 2007.
- 68) Best Practices in librarianship, creation of Databases for scholars, librarian with a Mission 2009
- 69) Creativity and Innovations in librarianship 2009 National conference on library & Information services changing Era 22nd Jan 2009
- 70) All India Vice Chancellors Conference Souvenir, 12-14 Nov 2010, Pune. Bharati Vidyapeeth.
- 71) Case Studies of Indian Authors / Publisher : Opportunities for E-publications why should Igo for Electronic Publishing S.G. Mahajan & Swati Marathe International Conference on Electronic Publishing 13-15 March 2013.
- 72) UGC Refresher Courses in Library & Information Science (Shivaji University) key Note address Academic librares in Eletronic and Digital Era 3rd Jan 2013
- 73) Writing A Research Report / Dissertation : Principles and Practice Part II.
- 74) Prof. A.K Dasgupta festschrift committee Biographical control of Reading Materials in regional languages in India. Attempts in and about Marathi language
- 75) Dr.P.S.G. Kumar festschrift Library & Information Science Profession Vol.2 P.S.G Kumar: A role Model for librarians

76) USG Refresher Course Pune University 2014. Preparation for NAAC Assessment 16 Jan. 2014

मराठी संदर्भ ग्रंथ

- १) कर्णिक, प्रदीप. (२०१०). *ग्रंथपुण्यसंपत्ती*. मुंबई : नवचैतन्य प्रकाशन.
- २) कोण्णूर, एम.बी., कोण्णूर, सुजाता आणि माणगांवकर, उषःप्रभा. (नोव्हेंबर २००८). *ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रकोश*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
- ३) जोशी, अनंत आणि महाले, संजीवनी. (मे २००७). संशोधन म्हणजे काय? संशोधनाची व्याख्या. *मुक्त विद्यापीठीय संशोधन, पहिले पुष्प*. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण म.मु. विद्यापीठ.
- ४) जोशी, लक्ष्मणशास्त्री. (१९७६). मराठी विश्वकोश खंड ५ मुंबई : महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ.
- ५) देशपांडे, लीना. (२००७). *व्यक्ती अभ्यास पद्धत सर्वेक्षण : एक संशोधन पद्धती*. संशोधन मार्गदर्शन मालिका पुष्प चौथे. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ६) निकासे, सत्यप्रकाश. (२००७). *ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संशोधन पद्धती*. नागपूर : प्रज्ञा प्रकाशन.
- ७) पेठे, म.प., जोशी, लक्ष्मणशास्त्री. (१९७६). *मराठी विश्वकोश (खंड ५ पृ.३०३)* मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य मंडळ.
- ८) प्रियोलकर आणि इतर (१९६४) *ग्रंथालय गौरवग्रंथ* मुंबई : मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय.
- ९) पोखरापूरकर, द.खं. आणि चव्हाण, बबन. (२००७). *संशोधनासाठी संदर्भ साहित्याचा उपयोग*. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- १०) महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत*. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- ११) महाजन, शां.ग. (२००७). *यशोगाथा ज्ञानसाधनेची*. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- १२) महाजन, शां.ग. (३१ मार्च २०१३). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!*. दै.सकाळ सप्तसंग पुरवणी.

- १३) महाजन, शां.ग. (२०१३). *प्रत्यक्ष मुलाखत*. पुणे : सरस्वती विहार, स्वस्तिश्री सोसायटी.
- १४) महाजन, शां.ग. (२००७). *यशोगाथा ज्ञानसाधनेची*. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- १५) महाजन, शां.ग. (२५ फेब्रुवारी २०१४). *प्रत्यक्ष मुलाखत*. पुणे : सरस्वती विहार, स्वस्तिश्री सोसायटी.
- १६) महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- १७) महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- १८) महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- १९) महाजन, शां.ग. (२००७). *यशोगाथा ज्ञानसाधनेची*. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- २०) महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- २१) महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- २२) महाजन, शां.ग. (२०१४). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण (इ.स.१९५८ ते २०१४)* पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- २३) मठकर, जयानंद. (१९९९). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची नवी दिशा*. सावंतवाडी : नवचैतन्य प्रकाशन.
- २४) मठकर, जयानंद (१९९९). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीची नवी दिशा*, सावंतवाडी वैनतेय प्रकाशन.
- २५) मुळे, रा.श. आणि उमाठे, वि.तु. (१९९८). *शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे*. औरंगाबाद : विद्या बुक्स.
- २६) रिसवडकर, म.रा. (२००५). *माहिती संकलन, विश्लेषण आणि सादरीकरण (एम.लिब. शिक्षणक्रमातील अभ्यासपुस्तके, LIB 002 ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राची संशोधन पद्धती)* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- २७) रंगनाथन, शि.रा. (१९७४). *मागे पाहतो वळून*. पुणे : शि.रा.रंगनाथन स्मारक समिती.
- २८) सोनार, वा.रा. आणि मुरलीधर, गंधे. (१९८६). *भारतीय ग्रंथालयांचा इतिहास*.

इंग्रजी संदर्भ ग्रंथ

- 1) A.P.J.Abdul Kalam. (2004). Prof.S.G.Mahajan An appreciation of his Services, University and College Librarianship in Indian in the 21st Century. Pune : Jaykar Library.
- 2) Bhoite, Uttam. (2004). University and College Librarianship in India in the 21st Century, Pune : Jaykar Library.
- 3) Busha, Charles & Harter, Stephen, P. (1986). *Research Methods in Librarianship Techniques and Interpretation*. New York : Academic Press.
- 4) Deshpande, Neela. (2004). *Prof. S.G.Mahajan - His Achievements, University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 5) Garraty, John. A. (1958). *Nature of Biography*. London : Jonathan Cape, Thirty Beford Square.
- 6) Kaula, P.N. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 7) Lahiri, Abhijeet. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 8) Mali, R.S. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 9) Mauois, Andre. (1929). *Aspects of Biography*. London : Combridge University Press.
- 10) Murray, James A.H. etc. Ed. (1961). *Oxford English dictionary* 12V. vol. I (A-B). London : Oxford University Press.
- 11) Nigwekar, Arun. (2004). *Prof. S.G.Mahajan An Apprciation of his services, University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 12) Patil, S.K. (2004). *Dr.S.G.Mahajan as a Librarian and Teacher, University and College Librarianship in Indian in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 13) Potdar, S.P. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 14) Punde, B.D. (1992). *History of Library Development*. New Delhi: Amol Publication.
- 15) Sharma, S.K. (1987). *Liabraries and Society*. New Delhi : Ess Publication.

- 16) Takawale, M.G. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 17) Tikekar, Arvind. (2004). *University and College Librarianship in India in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 18) Umrani Asha. (2004). *Dr. Mahajan : A Source of Inspiration, University and College Librarianship in Indian in the 21st Century*. Pune : Jaykar Library.
- 19) Vyas, S.D. (1988). *Public Library System in Jaipur*. Jaipur: Panchsheel Prakashan.

पीएच.डी. शोधप्रबंध

- १) खानापूरे, रेखा विजय. (२०११). *शिरीष पै यांच्या समग्र साहित्याचा अभ्यास*. पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- २) गाजवे, पुरुषोत्तम. (१९९५). *महाराष्ट्रातील विदर्भाच्या सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीचा इतिहास १८७० ते १९८० : एक चिकित्सक अभ्यास*. पीएच.डी.शोधप्रबंध. अमरावती : संत गाडगेबाबा विद्यापीठ.
- ३) टिळक, रोहित. (२०१२). *लोकमान्य बाळगंगाधर टिळक एक अर्थतज्ज्ञ*. १८८०-१९२० पीएच.डी. शोधप्रबंध, पुणे : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ.
- ४) टिपरे, पांडुरंग. (२००६). *लोकनायक बापूजी अणे यांच्या कार्याचे ऐतिहासिक सर्वेक्षण*. पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- ५) नलवडे, कांचन. (२००९). *सावित्रीबाई फुले विषयक साहित्यकृतींचा चिकित्सक अभ्यास* पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- ६) पाटील, पांडुरंग (२०१२). *महाराष्ट्र राज्यातून प्रसिद्ध होणाऱ्या मराठी वृत्तपत्रांच्या माहिती संप्रेषणात वृत्तपत्रीय ग्रंथालयांचे योगदान*. पीएच.डी. शोधप्रबंध. पुणे : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ.
- ७) बोराडे, शंकर. (२०१०). *'जागृतीकार पाळेकरांच्या समग्र लेखनाचा चिकित्सक अभ्यास'* पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- ८) भिसे, सुनील. (२०११). *'अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाङ्मयाचा तात्त्विक दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास'* पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.

- ९) रणखांबे, नंदिनी. (२००७). *शंकरराव मोरे यांचे जीवन व कार्ये*. पीएच.डी. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- १०) Agashe, Ajay. (2008). *A study of Dr.P.S.G. Kumar's Academic Contribution in Library and Information Science*. Nagpur University.
- ११) Navalani, K (1990). *An Investigation into the research methodology of S.R.Ranganathan and his style of writing*. Ph.D. Thesis. Amrutsar : Gurunanakdev University.
- १२) Patil, Shrishali. (2005). *Life and Works of Dr.S.R.Gunjral :A Study*. Ph. D. Thesis. Gulbarga : Gulbarga University.
- १३) Pesraju, Rajyalaxmi. (1992). *Impact of Rangnathan on AACR-2* Ph.D.Thesis. Nagpur : Rashtra Sant Tukadoji Maharaj University Nagpur.
- १४) Phugnar, Prashant. (2013). *A Citation analysis of Doctoral Dissertation in Library and Information Science accepted by the University in Western India*. Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune.
- १५) Shukla, Banbihari. (1992). *Work and Impact of Pioneer in Library and Intermination Science: A Critical Study of Works of Prof. Prithivnath Kavla*. Ph.D. Thesis, Bhuvaneshwer: Utkal University.
- १६) Srivastava, Rakesh Kumar. (1999). *Changing patterns and emerging trends of Dewey Decimal Classification : A study of DDC Ed. 16 to 20 with Special Reference to application of facet analysis in recent editions*. Ph.D. Thesis.
- १७) Varalakshmi, RSR. (2009). *Image of Library and Information Science Professional : Preception and Attitudes : A study*. Ph.D. Thesis, Vishakhapattanam : Andhra University.

एम.फिल. शोधप्रबंध

- १) जाधव, दिलीप. (२०००). *क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे राजकीय, सामाजिक योगदान एक अभ्यास*. एम.फिल. लघू शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- २) पाटील, विक्रम. (२०००). *पतंगराव कदम यांचे नेतृत्व एक राजकीय अभ्यास*. एम.फिल. लघू शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.

एम.लिब. संशोधन प्रकल्प

- १) कलास्कर एस.एन. (२००६). *कुलकर्णी व.वि. यांचा चरित्रात्मक अभ्यास*. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर एम.लिब. अप्रकाशित.
- २) खत्री, पी.व्ही.(२००४) *डॉ. राजलक्ष्मी यांचे योगदानाचा चरित्रात्मक अभ्यास*. अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नागपूर : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ.
- ३) गावडे, संजय. (२००४). *जयानंद मठकर व्यक्ती आणि ग्रंथालय चळवळीतील योगदान*. अप्रकाशित एम.लिब.एस्सी. प्रकल्प, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ४) डांगे, निलिमा (२००२) *डॉ.पी.एस.जी. कुमार यांचे योगदान*. अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नागपूर : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ.
- ५) देशपांडे, ए.व्ही. (१९९३). *पाटण तालुक्यातील ग्रंथालय चळवळीचा अभ्यास*. एम.लिब. शोधप्रबंध. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ.
- ६) पांडेल, पुनम आर. (२००५). *ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात प्रा.एस.जी.भट यांचे व्यावसायिक योगदान*. अप्रकाशित एम.लिब. प्रकल्प. नागपूर : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ
- ७) मगदूम, प्रशांत. (२००९). *कोल्हापूर जिल्हा सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीस ग्रंथमित्र तानाजीराव मगदूम यांचे योगदान : एक अभ्यास*, अप्रकाशित एम. लिब. एस्सी प्रकल्प, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ.
- ८) Agarwal, Gaurav (2001) *Contribution of S.R. Agawal in Library Science* M. lib & I.Sc. Project, Ujjain :Vikaram University.
- ९) Bhalerao, Seema. (1998). *Biography of S.R. Raganthan*. M. Lib & I.Sc Project, Pune : Pune University.
- १०) Khatop, Supriya. (2002). *Contribution of S.G. Ganpule in Library Science*. M.lib & I.Sc. Project, Nashik: Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University.

नियतकालिके

- १) अढाव, उद्धव. (२००२). भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.रंगराथन. शिक्षण संक्रमण.
- २) उजळंबकर, कृष्ण मुकुंद. (२००३). सार्वजनिक ग्रंथालये विकासाची वाटचाल. ग्रंथ परिवार.
- ३) देशपांडे, दत्ता.(२००५).तानाजीराव मगदूम गौरव गडहिंगलज प्रगती साप्ताहिक.
- ४) बर्वे, प्रकाश. (२०११) ग्रंथ परिचय. ग्रंथालयातून गहाळ होणारी पुस्तके. ज्ञानगंगोत्री. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ. जून, नोव्हेंबर अंक १ व २
- ५) बर्वे, प्रकाश. (२०११) ग्रंथ परिचय. महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार. ज्ञानगंगोत्री. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ. जून, नोव्हेंबर अंक १ व २
- ६) बर्वे, प्रकाश. (२०११) ग्रंथ परिचय. पुणे शहरातील विज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालये. ज्ञानगंगोत्री. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ. जून, नोव्हेंबर अंक १ व २
- ७) विचारे, दत्तात्रय तुकाराम (२००५). राजाराम मोहनराय प्रतिष्ठान, ग्रंथ परिवार.
- ८) शेवाळे, मधुकर (२०११). ग्रंथपालनाचा इतिहास : प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंड. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ. ज्ञानगंगोत्री, मार्च-एप्रिल-मे २०११.
- ९) Bose, Sreekanta. (1994). *Khan Bahadur Asudulla's thought on library* (In Bengali). Granthagar.
- १०) Devrai, Rajashekhar (1996). *Contribution of Ranganathan Vis-a-vis the professional development of libraries. Study of Professionalism.* In Rawat (PP) and others. Ed. International and Comparative librarianship and informatin systems. Vol.1 1996. B.R.Publsihing, New Delhi.
- ११) Gupta, (O.P.). *Library development programme in collaboration with University Grants Commission and Prof. P.N. Kaula.* In Rawat (PP) and others Ed. International and Comprative Librarianship and information systems. V.L. 1996. B.R.Publishing. New Delhi.

- १२) Mishra, Sanjay and Bhagat, Sanjay (1995). *Contribution of Dr.S.R. Ranganathan to adult education*. library herald.

वृत्तपत्रातील लेख संदर्भसूची

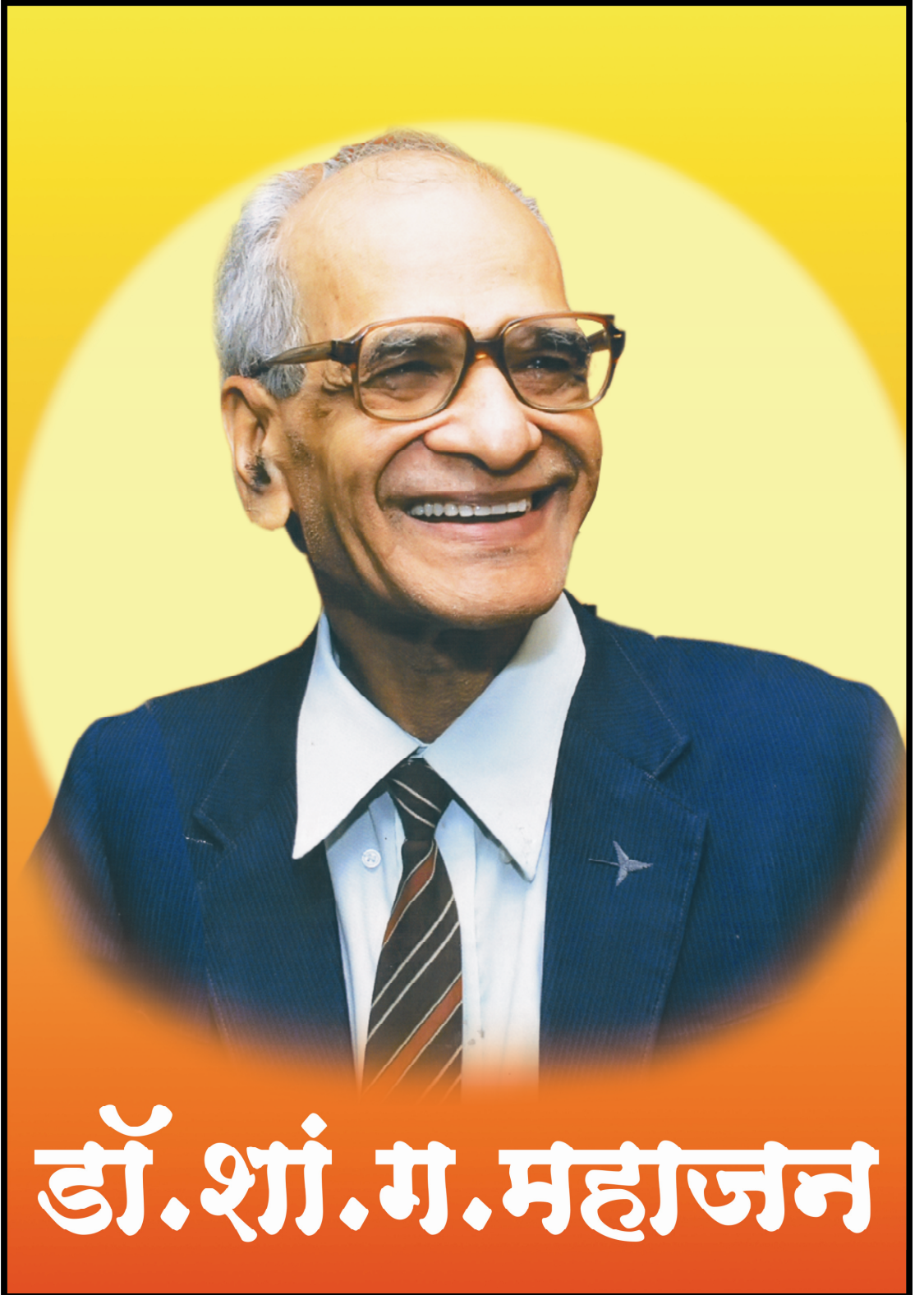
- १) आकाशवाणी (२००५ जानेवारी २५) साहित्यसूची पंचविशी.
- २) गर्गे, स.मा. (२००२ ऑगस्ट २७) *पुण्याचे संदर्भ देणारी मार्गदर्शक इंग्रजी सूची*. सकाळ.
- ३) तुपे, दिपा (२००२ ऑक्टोबर ९) लेखनमग्न ग्रंथपाल डॉ.शां.ग. महाजन दै. लोकसत्ता.
- ४) महाराष्ट्र टाईम्स (२०१२ ऑक्टोबर १०) *सखोल ज्ञानार्जनातच माहितीचा केंद्रबिंदू*.
- ५) महाराष्ट्र टाईम्स (२०१३, एप्रिल १) *पीएच.डी. होण्यासाठी*.
- ६) महाजन, शां.ग. (२००१, नोव्हेंबर १९). *ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणाचे असेल बहरले रोपटे*.
दैनिक सकाळ.
- ७) महाजन, शां.ग. (२००९, एप्रिल २७). *काय वाचावं!*. दैनिक सकाळ.
- ८) महाजन, शां.ग. (२००९, एप्रिल २६). *वाचनातून छंद निर्माण करा*. दैनिक सकाळ.
- ९) भावे, अरुण (२००२, ऑक्टोबर ९). *सूचीकार व ज्ञानकोश महर्षी डॉ.शां.ग.महाजन*.
दैनिक केसरी.
- १०) शिंदे, राहुल. (२०११, ऑक्टोबर ९). *ग्रंथालय चळवळीचा शिलेदार*. प्रभात रूपगंध.
- ११) पोवार, सुधाकर. (२००९). *ज्ञानसाधक डॉ.शां.ग.महाजन*. दैनिक सकाळ.
- १२) भालेराव, कविता. (२००९ ऑक्टोबर ९). *ग्रंथप्रेमी डॉ.शां.ग.महाजन*. दैनिक लोकसत्ता,
पुणे.
- १३) लोकमत (२००२ ऑक्टोबर ९) *पुण्याचा ज्ञानकोश*. डॉ.शां.ग. महाजन.
- १४) लोकमत (२०१२ ऑक्टोबर ९) डॉ.शां.ग. महाजन यांचा ८१ व्या वर्षी संकल्प स्थानीय
इतिहास ग्रंथपालन लिहणार.
- १५) लोकमत (२०१२ ऑक्टोबर ९) *ज्ञानाचा शोध हेच ग्रंथपालाचे काम*. डॉ.शां.ग. महाजन.
- १६) लोकसत्ता (२००४ फेब्रुवारी २) *पुण्याच्या ज्ञानकोशात शहराची नवी रूपे दिसतात*.
- १७) सकाळ (२००३ जानेवारी १९) *राष्ट्रपतींचे चरित्र*.
- १८) सकाळ (२००७ फेब्रुवारी १२) *निवृत्तांचे आनंदी जीवन*.

मुलाखत

- १) महाजन, शां.ग. (२० मार्च, २०१३). *प्रत्यक्ष मुलाखत*. पुणे : सरस्वती विहार, स्वस्तिश्री सोसायटी.
- २) महाजन, शां.ग. (२५ नोव्हेंबर, २०१३). *प्रत्यक्ष मुलाखत*. पुणे : सरस्वती विहार, स्वस्तिश्री सोसायटी.
- ३) महाजन, शां.ग. (१२ मे, २०१४). *प्रत्यक्ष मुलाखत*. पुणे : सरस्वती विहार, स्वस्तिश्री सोसायटी.
- ४) महाजन, शां.ग. (२२, २३, २४ नोव्हेंबर २०१४). *प्रत्यक्ष मुलाखत*. पुणे : सरस्वती विहार, स्वस्तिश्री सोसायटी.

वेबसाईटस्

- १) www.indicat.ac.in
- २) www.inflibnet.ac.in
- ३) www.tmv.ac.in
- ४) www.unipune.ac.in
- ५) www.unishivaji.ac.in
- ६) www.unimumbai.ac.in

परिशिष्ट क्र. १

“डॉ.शां.ग. महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान” या
विषयावरील पीएच.डी. संशोधनासाठी डॉ.शां.ग. महाजन यांचेसाठी

मुलाखत अनुसूची

संशोधक

सौ. नीता पांडुरंग पाटील

मार्गदर्शक

डॉ.नमिता बाबासाहेब खोत

- प्र.१) आपण ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाकडे कसे वळलात ?
- प्र.२) ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणातील आपले पीएच.डी. पदवी पर्यंतचे शिक्षण कसे झाले ?
- प्र.३) केसरी-मराठा ग्रंथशाळेतील आपल्या कार्याविषयी कृपया माहिती सांगा.
- प्र.४) पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयातील विविध पदांवर आपण केलेले कार्य कृपया सांगा ?
- प्र.५) ग्रंथलेखनाकडे आपण कसे वळलात ?
- प्र.६) ग्रंथालय प्रमाणपत्र वर्गासाठी आपण कोणती पुस्तके लिहली ?
- प्र.७) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी कोणकोणत्या पुस्तकांचे लेखन व संपादन आपण केले आहे ?
- प्र.८) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठातील एम.लिब. अभ्यासक्रमासाठी कोणत्या पुस्तकाचे लेखन व संपादन आपण केले आहे ?
- प्र.९) ग्रंथालय माहितीशास्त्रातील संशोधन कार्यासाठी आपण कोणती ग्रंथसंपदा निर्माण केली आहे ?
- प्र.१०) पुणे शहरविषयक कोणकोणत्या ग्रंथाचे लेखन आपण केले आहे ?
- प्र.११) डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांचे जीवन व कार्य आणि रामेश्वरम् ते राष्ट्रपतीभवन या ग्रंथलेखनाबाबतचे आपले अनुभव काय आहेत ?

- प्र.१२) यशोगाथा ज्ञानसाधनेची या आपल्या आत्मचरित्र लेखनाविषयी आपले अनुभव काय आहेत?
- प्र.१३) ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळा,परिषदामध्ये आपण कोणते संशोधन पेपर सादर केले? त्याबाबतचे अनुभव सांगा.
- प्र.१४) डॉ.एस.आर. रंगनाथन यांचे मार्गदर्शनाखाली शिक्षण घेत असताना आलेले अनुभव सांगा?
- प्र.१५) डॉ.एस.आर. रंगनाथन यांचेशी तालिकीकरण, वर्गीकरण या विषयाच्या अनुषंगाने झालेल्या पत्रव्यवहाराची माहिती सांगा?
- प्र.१६) डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांचा आपल्या जीवनावरील प्रभाव सांगा?
- प्र.१७) महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीमध्ये आपले योगदान सांगा?
- प्र.१८) दशांश वर्गीकरण पद्धती (डी.डी.सी.) मधील आपण सुचविलेल्या बदलाविषयी माहिती सांगा?
- प्र.१९) ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र क्षेत्रात आपण केलेल्या नाविण्यपूर्ण कार्याची माहिती सांगा?

मुलाखत दिल्याबद्दल डॉ.महाजन सर आम्ही आपले ऋणी आहोत!

संशोधक
सौ.नीता पांडुरंग पाटील

प्रति,
मा.ग्रंथपालसो,

**विषय :- डॉ.शांताराम गजानन महाजन यांची कोणकोणती
ग्रंथसंपदा आपल्या विद्यापीठ ग्रंथालयात आहे याची
यादी मिळणेबाबत...**

महोदय,

उपरोक्त विषयास अनुसरून मी विनंती करते की, पुणे विद्यापीठाचे माजी ग्रंथपाल 'डॉ.शां.ग.महाजन यांचे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र साहित्यातील योगदान' या विषयावर डॉ.नमिता खोत (ग्रंथपाल, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर) यांच्या मार्गदर्शनाखाली टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे येथे पीएच.डी. चे संशोधन कार्य करित आहे. या संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने डॉ.शां.ग.महाजन यांचे कोणते ग्रंथ आपल्या ग्रंथालयात आहेत याची यादी कृपया खालील E-mail ID वर पाठवून द्यावी, ही नम्र विनंती.

आपल्या बहुमोल सहकार्याबद्दल मी आपली ऋणी आहे.

कळावे,

आ.विश्वासू,

मार्गदर्शक

डॉ.सौ.नमिता खोत

ग्रंथपाल, बॅ.बाळासाहेब खर्डेकर ग्रंथालय
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

सौ.नीता पांडुरंग पाटील

ग्रंथपाल,

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर.

Email Id : librarianvck@gmail.com

Mobile No. 9595911284

परिशिष्ट क्र.३

डॉ. शि. रा. रंगनाथन् यांचे आशीर्वाद

From
S. R. Ranganathan,
M. S. L. T., D. Litt F L A
National Research Professor
in Library Science
Malleswaram Bangalore 3

In reply please quote 2 w of 17 March 1972

This refers to your letter of 10 March 1972

My dear Mahajan

- 1 I gladly give you permission to publish the translation of whatever part of CCC you require.
- 2 I have myself suggested in some of my papers that to adopt CCC to a particular language-any Indian language especially-there must be an additional supplementary rules framed. These are necessary in the rendering of names the descriptive words, and also the title portion in the catalogue entries.
- 3 Therefore I do want that you should frame such rules consistently with the rules framed under CCC for the English language and other European languages, and include them in your translation.
- 4 I am sure that Shri. K. D. Puranik will be able to look through your additional rules and give any help you need in the matter.
- 5 I congratulate you on your taking up this authorial work.
- 6 I wish you do more such work.

With all best wishes

Yours Sincerely
S. R. Ranganathan

परिशिष्ट क्र.४

राष्ट्रपती अब्दुल कलाम यांनी खालील लेखी पत्राद्वारे
या पुस्तकाचा गौरव केला आहे.

A.P.J. Abdul Kalam

Rashtrapati Bhavan
New Delhi - 110004

27th February 03

Dear Dr. Mahajan,

Thank you for your letter sending therewith the book
'Rameshwaram to Rashtrapati Bhavan'. I have gone through
the book with the help of my Marathi friends. It is indeed well
written. I am enclosing an autographed copy with this letter.

My greetings and best wishes to you.

Yours sincerely,

(A P J Abdul Kalam)

SGM
7/03/03

Dr. S G Mahajan
27, Swastishri Society
Ganeshnagar
Pune -411 052

Encl: Autographed copy.

Telephone : 23011915 & 23015321

परिशिष्ट क्र.५

TELEPHONE
OFFICE : (0253) 77244
RESIDENCE : (0253) 71136
FAX 0091 - 253 - 77244

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

नाशिक ४२२ ००५

YASHWANTRAO CHAVAN
MAHARASHTRA OPEN UNIVERSITY
NASHIK - 422 005

PROFESSOR RAM TAKWALE
VICE-CHANCELLOR

No. : YCMOU/VC/ 1253

Date: 08/10/1992

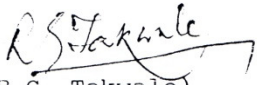
Dear Dr. Mahajan,

After about 30 years of devoted a fruitful career in the Jayksar Granthalay of the Poona University, you are retiring on 31st October, 1992. Your long association with the Poona University and your own personal development has greatly helped in the development of the Library Science not only in Poona University but also at the National level. You can be justly proud of your contribution and achievements. Let me congratulate you for excellent contribution you have made in the development of the Library services and Library Science in the country. Let me wish you very happy, healthy and satisfying future life and work.

I am sure, you are now thinking of a different type of work after retiring from the routine work in the service. You have already associated yourself with the YCMOU and I hope the association will be closer in future.

With best regards to self and Mrs. Mahajan.

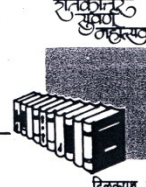
Yours sincerely,

(R.G. Takwale)

To,

Dr. S.G. Mahajan,
LIBRARIAN,
Poona University: Jaykar Granthalay,
Ganeshkhind,
PUNE - 411 007.

परिशिष्ट क्र.६

सर्वजनिक
वाचनालय
नाशिक

टिळकमथ, नाशिक १, दूरधनी ७३१२९ स्थापना १८४० नोंदणी क्र. इ. १७

मु. शं. औरंगाबादकर
अध्यक्ष
मा. ब. पाटील
उपाध्यक्ष
डॉ. वि. श्री. पुराणिक
उपाध्यक्ष
म. या. झेंडे
कार्याध्यक्ष
भरद्वाज रहाळकर
प्रमुख सचिव
रमेश जुन्नरे
सहाय्यक सचिव
डॉ. दिलीप वाड
ग्रंथ सचिव
मधुकर वझे
अर्थसचिव
अॅड. शरद अष्टपुत्रे
नाट्यगृह सचिव
नरेश महाजन
सांस्कृतिक कार्य सचिव

जा. क्र. २०१२२३

दि. १५/१०/२२

श्री. रा. रा.
डॉ. शं. ग. महाजन

सादर नमस्कार,

आपण आपल्या आयुष्याची ६० वर्षे पुरी करून ६१ व्या वर्षात
नुकतेच पदार्पण केले. याबद्दल आपले मनःपूर्वक अभिनंदन.

ही वाटचाल यशस्वी पणानं झालीच पुणे विद्यापीठात प्रमुख ग्रंथपाल
म्हणून आपली कारकीर्द कायम मनात राहिल.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळीत आपण भाग घेतला. इतकेच नव्हे
तर संघामार्फत जे ग्रंथपालन वर्ग चालविले जातात ते पार पाडण्यासाठी आपण
जे मार्गदर्शन केले त्याचा आपल्या विद्यार्थ्यांना व संघाला कधीही विसर
पडणार नाही. क्रमीक पुस्तके लिहून आपण ग्रंथालय शास्त्राच्या पुस्तकात
भर टाकली.

आम्हा नाशिकच्या वर्गासाठी आपण अनेकवेळा येऊन जे मार्गदर्शन
केले त्याबद्दल आम्ही आपले उतराई आहोत.

घापुढील आपले आयुष्य अनराम्य व शांततेत जावो व परमेशवराने
आपणास दिग्घायुरारोग्य द्यावे ही प्रार्थना.

सौ. वडिनीना नमस्कार
कळावे.

आपला,

[मु. शं. औरंगाबादकर]

१९/१०

**Ranganathan's Philosophy of Cataloguing :
Application of Scientific Method for Analysing
Cataloguing Problems***

S. G. MAHAJAN

Introduction

0. 1. Ranganathan was a Library Scientist. As a scientist, he believed in the spiral of scientific method. During his lifetime, he enunciated canons, principles, postulates for cataloguing and classification. He designed Classified catalogue Code and Colon Classification and framed detailed rules for cataloguing and classification. As a true scientist, he tested his hypotheses from time to time and on the basis of new observations and experimentation, he modified/revised his earlier hypotheses, interpreted rules in a new direction and evolved new theories, postulates and rules discarding the old ones-the canons of cataloguing and classification or rules in a Catalogue Code or Classification Scheme.
0. 2. In testimony of my earlier statement, I am giving below some examples from my correspondence with S. R. Ranganathan during the period from 1964 to 1972 or how Ranganathan responded in a scientific manner to the problems posed by me in case of cataloguing of (1) Books by original author and the reviser (2) Translated books

* Paper presented at International Conference on Ranganathan's Philosophy : Assessment, Impact and Relevance, New Delhi, 1985

in the main class literature, (3) periodicals, conferences (4) implications of the Canon of Recall Value and (5) Classification of Economics.

0. 3. I was teaching the paper 'Cataloguing Practice' according to CCC.Ed 4¹ to the Diploma in Librarianship Course of the Poona University during the years 1963-65. Prior to 1963, CCC.Ed 2 (1945) was followed for teaching this paper. During the course of my teaching, a number of problems came up and remained unsolved. I had therefore prepared catalogue cards for the various categories of books catalogued during the year. These catalogue cards were pasted on full-scape sheets. To the left hand side of the sheets, the problems raised by me were jotted down with some space for answer. These sheets were sent to S. R. Ranganathan for checking and guidance. (Letter dated 16 April 1964)².

To my surprise, I received the parcel back within a period of 10 days with answers to each and every question posed by me along with a letter from Ranganathan (Letter dated 24 April 1964)³ appreciating the valid point posed by me.

1. Entry under Collaborator

According to CCC.Ed 4, the entry under the reviser (with original author) is prepared as follows :

	Ritchie (James), Rev.	
	Thomson (J. Arthur) : Outlines of	
	Zoology. Ed. 9.	
		K J3

In this example, I pointed out that in the second section of this entry, the title may be written first and then the name of the original author be recorded, instead of writing the name of the original author first. It was my observation that readers ask for the title of the book and not for the original author.³

Dr. Ranganathan gave the following reply⁴ :

- 1) We have to be sure of the ways of the majority of readers.

- 2) The ideal will be to make an elaborate survey of readers' ways in hundreds of libraries in the world and follow, the indication of statistics.
- 3) As it is, we have no means of deciding the issue.
- 4) Therefore, we forcedly prefer one way.

This reply signifies Ranganathan's belief in Scientific method. He prescribes to study the behaviour of majority of readers by undertaking an elaborate survey and to follow the statistical indication.

2. Cataloguing of Translated Books

In a further letter dated 23 April 1964, I had posed certain difficulties while cataloguing of translated books (works in the Main Class Literature and Classics).

According to the rules, translations are entered under original author and title (mostly translated title) is to be recorded in the Title Section of the entry.

Consider the following transcript of the Title Page.
Choravar mor/Somerset Maugham chya Then & Now ya katheche svair rupantar/Lekhan/Shri. S. N. Kolhatkar.
This book is a translation of Somerset Maugham's novel 'Then and now'.

Main Entry is prepared as follows :

0111, 3M74, 1 155J8
Maugham (William Somerset) (1874).
Choravar mor. Tr. by Shrivaram Narhar
Kolhatkar.
1587

Added Entries

MAUGHAM (William Somerset) (1874).
Choravar mor. Tr. by Kolhatkar.
0111, 3M74,1 155J8
Kolhatkar (Shivaram Narhar), Tr.
Maugham : Choravar mor.

CHORAVAR MOR.
By Maugham. Tr. by Kolhatkar.
0111, 3M74, 1 155J8

Then and now, Maughan (William Somerset).

For documents in this Class, and its Subdivisions, see the Classified Part of the catalogue under the Class Number 0111, 3M74, 1

Comments

The reader is baffled when he sees the title "Choravar mor" under the author W. S. Maugham. The reader is also confused when he reads the name of Maughan under the fanciful title "Choravar mor" and under the name of the translator S. N. Kolhatkar. According to rules of the CCC.Ed 4, there is no provision to mention the original title (Then and Now) in the Main Entry Whereas INB and BNB record the original title in the note section as "Originally published as Then and Now". This provision is useful and be incorporated in the next edition of CCC.

Alternatives Suggested

CHORAVAR MOR.
By Kolhatkar, Tr.
KOLHATKAR (Shivaram Narhar), Tr.
Choravar Mor.
MAUGHAM (William Somerset) (1874).
Then and now. Tr. into Marathi as
Choravar Mor by S. N. Kolhatkar.

Classification of Translated books in the Class Literature

Question was also raised as to whether it will be desirable to classify this translation in the Class 'English Literature or in the Class "Marathi Literature" and further whether this translation be treated as work of the Translator. If we treat the translation as the work of the Translator, the entries will have to be prepared in a different way.

Ranganathan's Reply

Ranganathan had replied as follows (letter dated 30 April 1964):

1. It is a very fine point that you have raised.
2. It does include a problem which has not yet been completely solved.
3. So far as the translation of literary works are concerned⁵, there are two courses open. If the translation is valued by the scholars in the translated-into language as having its own individual merits to justify its being regarded as an independent piece of literature in that language though the theme had been taken from some other book, the translator may be taken as the author and the translated title may be taken as the title. The author and the book which is translated, should be given only an Associated Book Entry in the alphabetical part and for this purpose, the main entry should also give an Associated Book-Note.⁶
4. Since you are raising only translations of works in the main class Literature, the solution, I have given above is full and should prove satisfactory. I have been following this practice. The existing rules allow this practice.
5. What has not been satisfactorily solved is the case of translation of books in other main classes.⁷

Cataloguing of Periodical Conferences

In my letter dated 25 October 1966, difficulties in cataloguing of proceedings of conferences held periodically were posed. It was suggested that the place name where the conference is held be mentioned in the Tracing Section (Holdings Section) of the Main Entry. It was further stressed that an added Entry be prepared under the place name, as many readers do not remember the serial number of the Conference but the place name as can be seen from the following examples.

Indian National Congress. Reports are demanded as follows :
 Surat Congress   Lahore Congress
 Lucknow Congress
 Library Conferences/Seminars.
 Malmo Seminar   Elsinore Conference
 Rochester Conference

Dr. Ranganathan found important points for discussion in this letter. He replied :

1. With regard to the Proceedings of Periodical conferences, please see Sec PB162 of CCC. Ed. 5.⁸ It provides for the name of the place being shown in the Tracing Section.
2. In the case of a printed catalogue, this part of the Tracing Section will have to be replaced by the Holdings Section. In that section, to name the place of every conference would mean half a line for each conference. For example, the Indian National Congress will require 40 or 50 lines. Is it wise to give so much space? Is there any other alternative?
3. This is an important point for discussion. Mr. Ganesh Battacharyya, our Lecturer in Cataloguing, will be bringing it up for discussion at one of our Colloquium meetings. Either he or myself will let you know the result in due course.
4. But I do not think it will be practicable to give an added entry to each session of a conference under the name of its place. This will swell the catalogue enormously. On the other hand, if the main card of the conference is located, the desired place of the conference can be easily picked up in one or two sweeps of the eye, from the back of the main card.
5. This respect for the law of Parsimony is necessary in a library which has got many runs of Conference Proceedings.
6. But in a library which has got only one or two sets, the law of Local Variation can be availed of by that library, to put in the added entries suggested by you.
7. This point also will be discussed in our Colloquium. PS- We have now discovered further that section PB15 "Holdings

Section" is out of place in Chapter PB. It should have been transferred to Chapter RD. This is my conjecture. We shall examine this also thoroughly at our Colloquium.

Accordingly this problem was discussed in a Colloquium of DRTC on 7 Dec. 1966. As a result of these discussions, a number of amendments to the rules in CCC.Ed 5 were made. This discussion has been presented in a paper "Names of the places of a Periodical Conference." (Cataloguing problems 2) by S. R. Ranganathan and G. Bhattacharyya. In Library Science with a slant to documentation. V. 4 1967 Paper J. pp. 178-194.

Following are the important amendments¹⁰:

1. The name Holdings-in-Brief Section has been given to the Fourth Section of the Main Entry.
2. Details of Conferences held (Serial number, place name, year, Book No., Acc. No.) are to be given in Holdings-in-full Section. Continued cards are to be used for this section.¹¹
3. Details of Conferences held be not written in the Tracing Section.

Canon of Recall Value

Ranganathan enunciated his latest "Canon of Recall Value" in 1968. According to this canon, choice of a headings for multiworded name of a corporate body, be made under the word or word-group which has greatest recall value. This canon was discussed in a Seminar on Cataloguing held from May 24 to 31, 1970 at DRTC, Bangalore. During the Seminar it was suggested that investigations be carried out in different libraries to examine the implications of the Canon of Recall Value, particularly in regard to readers' reactions to the changes in Cataloguing practice (letter dated 4 July 1970). Accordingly, an experiment was carried out by me and Prof. D. W. Shewade, Dept. of Library and Information Science, Poona University and the results of the experiment were sent to Dr. Ranganathan. Similar experiments were carried out by various librarians in the country, and based

on the feedback received from these experiments, Ranganathan finalised the rules in CCC.

Classification of Economics

Edition 7 of the Colon Classification was in preparation in 1971. Ranganathan had made a number of modifications in the schedules for the main subject 'Economics'. In order to assess the reaction of the majority of the users, Ranganathan prepared a list of 45 subjects in Economics into two blocks-Economics-in-Theory, Economics-in-Action and a second list intermixing the two kinds of subjects. (Letter dated 16 June 1972) This list was circulated among the users of the Jayakar Library as well as that of Gokhale Institute of Politics & Economics, Pune and the reaction of the users in this respect was communicated to Ranganathan.

In a number of cases, my suggestions were accepted by Ranganathan. For example, the suggestion to prepare an entry under the Chairman of an Adhoc Committee or Commission and to record the name of the Chairman of the Committee, in the main entry as well as in the added entry, was accepted and was incorporated in Ed 5 of CCC. Secondly, my suggestion to add the name of the Ph.D. guide as collaborator in an entry for an unpublished thesis was also accepted.¹²

Conclusion

From the above discussion, I have to conclude that Ranganathan relied on the spirit of scientific method and found solution to cataloguing problems. From the Feedback received from the users, like me, he revised the rules in the Classified Catalogue Code resulting into deletion of some of the obsolete rules. He was amenable to change.

Suggestions for consideration

Above discussion leads to a proposition that there should be a standing committee for revision of Classified Catalogue Code which will take into account new modes of printing and publishing in the book world and to amend the Classified

Catalogue Code from time to time to meet the changing needs of the users.

It is also suggested that the correspondence of S. R. Ranganathan (similar to that has been quoted in this paper) be collected, edited and published for the benefit of the Library Scientists. We can find his philosophy as well as method for analysing and solving the problems in Library Science. Such publication will be a valuable addition to the books on research in Library and Information Science.

Notes and References

1. Ranganathan S. R. Classified Catalogue code with additional rules for Dictionary Catalogue Code. Ed. 4. Madras, Madras Library Association. 1958.
2. Letter from S. G. Mahajan to S. R. Ranganathan dated 16 April 1964. All these letters quoted in this paper are possessed by the author.
3. Alternative proposed by me.
Ritchie (James). Rev. Outlines of zoology. by Thomson. Ed. 9.
My solution is similar to example no. 106 (AACR 2 Rule 21. 30D Editors and Compilers) option under - Shugrue, Michael. (In Examples illustrating AACR 2. by Eric J Hunter and Nicholas J. Fox. London, The Library Association : 1980 p. 171. CC1 2).
4. Cataloguing Sheets. Sheet No. 17. Remarks
5. Compare AACR 1 Rule 15. A Translator or Author. A. Enter a translation of a work under the author of the original work. Make an added entry under the translator according to the provisions of 33E.

If the translation involves adaptation or is described as a "free" translation, however, treat it as an adaptation. (See rule 7).
6. Compare rules from AACR 2 21. 9 and 21. 10. Adaptation under the heading for the adapter as it has substantially changed the content of the original work. Some rules can be applied to translations having separate identity. See also example no. 30. In Examples illustrating AACR2 1980. p. 64 Col 1.
7. Compare rules from AACR 2. Translation entered under heading appropriate to the original 21. 14A. For works created before 1501, title in original Language is used as uniform title 25.4A. Language added if different from original-25. 5D. See example no 86. In Examples illustrating AACR 2. 1980. p 81 Col 2.

8. Ranganathan, S. R. Classified Catalogue Code with additional rules for Dictionary Catalogue Code. Ed. 5. Bombay, Asia Publishing House, 1964. Reprinted 1965.
9. Ranganathan, S. R. and Bhattacharyya G. Names of the places of a periodical conference. (Cataloguing problems. 2). Lib Sc; 4 1967; Paper J. pp. 178-194.
10. AACR 1 Rules 163. Holdings. A. 1 prescribes to give statement of Volumes held by the library with various qualifications. These provisions are inadequate to give information of all the Volumes along with the accession numbers and book numbers.
11. Compare rules from AACR 2. Conferences as corporate body 21. 1 B 1. Words denoting number omitted from heading for - 24. 7A. Number, place and data added to heading-24.7B1. See Examples nos. 77, 165. In Examples illustrating AACR2. 1980.

These examples indicate that separate cards be prepared for each and every year the conference is held. This will swell the catalogue enormously. The provisions of CCC Ed (6) Holdings-in-Brief Section and Holdings-in-Full section are better than provisions in AACR 1 and AACR 2.
12. Mahajan, S. G. Cataloguing of unpublished Theses. 'Herald of Library Science. 9 (2) April 1970 pp. 122-127.

Note :

I tried to pursue my suggestion to collect Correspondence of Ranganathan when I visited libraries in UK (August 1988). I visited College and Librarianship, wales and collected his correspondence with Palmar, Sayers, Foskett and others. It is proposed to edit these papers and publish them in a separate paper.

□ □

परिशिष्ट क्र.८ डॉ.शां.ग.महाजन यांनी लेखन केलेली प्रकाशननिहाय ग्रंथसंपदा

महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा

- १) महाजन, शां.ग. (१९६५). महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांची सूची. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- २) महाजन, शां.ग. (१९६७). महाराष्ट्रातील ग्रंथपाल, ग्रंथालयसेवक व ग्रंथालयीन कार्यकर्ते यांची सूची. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- ३) महाजन, शां.ग. (१९७३). द्विबिंदू वर्गीकरण. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ प्रकाशन.
- ४) महाजन, शां.ग. (१९७३). तालिकीकरण : तात्त्विक. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.
- ५) महाजन, शां.ग. (१९७३). तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघ.

महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा

- ६) महाजन, शां.ग. (१९७४). ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड - १ वर्गीकृत तालिका
- ७) महाजन, शां.ग. (१९७९). ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक खंड २ : कोश तालिका

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशनने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा

- ८) महाजन, शां.ग. (१९७९). द्विबिंदू वर्गीकरण (Colon Classification) दुसरी सुधारित आवृत्ती. पुणे: पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ९) महाजन, शां.ग. (१९९५). डेसिमल (दशांश) वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १०) महाजन, शां.ग. (१९७९). तालिकीकरण : तात्त्विक . पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ११) महाजन, शां.ग. (१९८६). तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक . पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १२) महाजन, शां.ग. (१९८६). वर्गीकरण : तात्त्विक (कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीच्या वैशिष्ट्यासह). पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १३) महाजन, शां.ग. (१९९०). ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा १ भाग. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १४) महाजन, शां.ग. (१९९०). ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा २ भाग. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १५) महाजन, शां.ग. (१९९५). ग्रंथालय संघटन. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १६) महाजन, शां.ग. (१९९५). ग्रंथालय व्यवस्थापन. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

- १७) महाजन, शां.ग. (१९९५). *डेसिमल (दशांश) वर्गीकरण आवृत्ती १६ वी.* संक्षिप्त तक्ते व नियम पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १८) महाजन, शां.ग. (१९९७). *ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक.* अँग्लो अमेरिकन तालिका संहिता (एएसीआर) नुसार पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- १९) महाजन, शां.ग. (१९९८). *ड्यूई डेसिमल वर्गीकरण : आवृत्ती १९/२० संक्षिप्त तक्ते आणि उदाहरणासह.*
- २०) महाजन, शां.ग. (१९९७). *कोलन वर्गीकरण : प्रात्यक्षिक* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- २१) महाजन, शां.ग. (१९९९). *ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा भाग १.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन. दुसरी सुधारित आवृत्ती.
- २२) महाजन, शां.ग. डेसिमल (२०००). *(दशांश) वर्गीकरण : आवृत्ती १८/१९/२० संक्षिप्त तक्ते व सौदाहरण विवेचन.* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- २३) महाजन, शां.ग. वर्गीकरण (२००३) : *प्रात्यक्षिक (कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीनुसार उदाहरणे).* पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

डॉ.शां.ग.महाजन यांची पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशनने प्रकाशित केलेली इंग्रजी भाषेतील ग्रंथसंपदा

- २४) Mahajan S.G. (2001). *Reference Service in Libraries.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- २५) Mahajan S.G. (2001). *Library Cataloguing Theory and Practicals.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- २६) Mahajan S.G. (2002). *Library Administration Management.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- २७) Mahajan S.G. (2002). *Library Organization.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- २८) Mahajan S.G. (2002). *Classification: Theory.* Pune :Pune Vidyarthi Griha Prakash an.
- २९) Mahajan S.G. (2004). *A Text Book of Library Science.* Pune : Pune Vidyarthi Griha Prakashan.
- ३०) Mahajan S.G. (1984). *History of the Public Library Movement in Maharashtra.*
- ३१) Mahajan S.G. (2013) *History of The Public Library Movement in Western Maharashtra State (1805-1921) 12th Century 2013.*

पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालयाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा

- ३२) Mahajan S.G. (1971) *University of Poona Jayakar Library Catalogue of theses and Dissertations (1950-1969)* Poona 1971
- ३३) Mahajan S.G.(1970-76) *Documentation in Social Sciences : A monthly List 1970-76*
- ३४) महाजन, शां.ग. (१९८९). *मराठी दोलामुद्रितांची तालिका* : पुणे : पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालय.
- ३५) Mahajan S.G. (1983). *A Guide to resources available in the Jayakar Library in the field of Social Sciences.*
- ३६) Mahajan S.G. (1986). *Descriptive catalogue of manuscripts available in the Jayakar Library University of Poona.* Vol. I, Part I and II.
- ३७) Mahajan S.G. (1989). *Descriptive catalogue of manuscripts available in the Jayakar Library University of Poona.* Vol. II, Part I and II.
- ३८) Mahajan S.G. (1987). *Directory of Specialists in Environment* (Study of Western Ghats Project) Unpublished.
- ३९) Mahajan S.G. *Documentation Social Science, A Monthly List. May 1970-Nov.1976.*

डॉ.शां.ग.महाजन यांची यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या बी.लिब. शिक्षणक्रमासाठीची

ग्रंथसंपदा

- ४०) महाजन, शां.ग. (१९९४). *ग्रंथालय कायदे*. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ४१) महाजन, शां.ग. (१९९५). *वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण :भाग १-* नाशिक : य.च. मुक्त विद्यापीठ.
- ४२) महाजन, शां.ग. (१९९५). *वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने तालिकीकरण : भाग - २* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ४३) महाजन, शां.ग. (१९९६). *ग्रंथालय -सेवक आणि ग्रंथालय-समिती* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ४४) महाजन, शां.ग. (१९९७). *ड्यूई डेसिमल वर्गीकरण आवृत्ती १९ संक्षिप्त तक्ते. संक्षेप आणि सुबोध विवरण.*
- ४५) महाजन, शां.ग. (१९९७). *विषयवार तालिकीकरण.* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

डॉ.शां.ग.महाजन यांची यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या एम.लिब. शिक्षणक्रमासाठीची
ग्रंथसंपदा

४६) महाजन, शां.ग. (२०००). *दफ्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये*. नाशिक : यशवंतराव महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

डॉ.शां.ग.महाजन यांची इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाने प्रकाशित केलेली ग्रंथसंपदा

४७) Mahajan S.G. (1994). *Research Methodology. Book 1 (Unit 1 to 3)* दिल्ली : इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ

४८) Mahajan S.G. (2003). *Public Library Systems and Services - Block 3. Management of Public Library Systems. Unit 9 : Organisational Structure of Public Library System.* दिल्ली : इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ.

डॉ.शां.ग.महाजन यांची पुणे शहरविषयक ग्रंथसंपदा

४९) महाजन, शां.ग. (१९९९). *ओळख पुणे शहराची*. पुणे : अभिनव पुस्तक मंदिर.

५०) महाजन, शां.ग. (२०१०) पुणे गाईड. पुणे : पुणे उत्कर्ष प्रकाशन. ४ थी आवृत्ती.

५१) Mahajan S.G. (2011). *Pune City Tourist Guide*. Pune : Utkarsh Prakashan. 4th Edition.

५२) महाजन, शां.ग. (२००२). *पुणे शहरचे वर्णन*. पुणे : मानसन्मान प्रकाशन.

५३) Mahajan S.G. (2002). *Pune City : It's history, growth and development 757 to 1998. Annotated Bibliography of Information Sources* Pune : Manasanman Prakashan.

५४) महाजन, शां.ग. (२००४) *पुणे शहराचा ज्ञानकोश*. पुणे : पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान. पुनर्मुद्रण (२००८). उत्कर्ष प्रकाशन.

५५) महाजन, शां.ग. (२००५). *दिनविशेष पुणे शहराचा ज्ञानकोश - खंड २*. पुणे : पुणे शहराचा ज्ञानकोश प्रतिष्ठान.

५६) महाजन, शां.ग. (२००७). *नामवंत पुणेकर संस्था. वास्तू*. पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

५७) महाजन, शां.ग. (२००८). *पुणे शहरातील मंदिरे*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

५८) महाजन, शां.ग. (२०१०). *पुणे शहरातील विज्ञानविषयक वस्तुसंग्रहालये*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

- ५९) महाजन, शां.ग. (२०१०). *नामवंत पुणेकरांचा चरित्रकोश*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ६०) महाजन, शां.ग. (२०११). *पुणे शहरातील सामाजिकशास्त्रविषयक वस्तुसंग्रहालये*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ६१) महाजन, शां.ग. (२०१२). *पुणे शहरातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालये*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

डॉ.शां.ग.महाजन यांची इतर प्रकाशकामार्फत प्रसिद्ध झालेली ग्रंथसंपदा

- ६२) महाजन, शां.ग. (१९९४). *हिमालयातील चारी धाम यात्रा*. पुणे : पुणे उत्कर्ष प्रकाशन. पहिली आवृत्ती.
- ६३) महाजन, शां.ग. (२००४). *हिमालयातील चारी धाम यात्रा (नेपाळ वर्णनासह)* . पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन. दुसरी आवृत्ती.
- ६४) महाजन, शां.ग. (२००७). *रामेश्वरम ते राष्ट्रपतीभवन*. पुणे : कमल प्रभा प्रकाशन. पहिली आवृत्ती (२००३).
- ६५) महाजन, शां.ग. (२००६). सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा/विकासासाठी इफ्ला युनेस्कोने तयार केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे / इफ्लाचे सार्वजनिक ग्रंथालय विभागाचे वतीने कार्यकारी गटाने तयार केली. नवी दिल्ली : इंडियन लायब्ररी असोसिएशन.
- ६६) महाजन, शां.ग. (२००६). *सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेल!* पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- ६७) महाजन, शां.ग. (२००७). *पोस्टाची तिकीटे जमा करण्याचा छंद*. पुणे : विद्यार्थी गृह प्रकाशन. सुधारित आवृत्ती.
- ६८) महाजन, शां.ग. (२००७). *दमरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- ६९) महाजन, शां.ग. (२००७). *यशोगाथा ज्ञानसाधनेची*. पुणे : उत्कर्ष प्रकाशन.
- ७०) महाजन, शां.ग. (२००९). *डॉ.शियाली रामामृत रंगनाथन जीवन आणि कार्य*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

७१) महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन*. पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.

डॉ.शां.ग.महाजन यांची युनिव्हर्सल प्रकाशनने प्रसिद्ध केलेली ग्रंथसंपदा

७२) महाजन, शां.ग. (२०११). *महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.

७३) महाजन, शां.ग. (२०११). *ग्रंथालयातून गहाळ होणारी पुस्तके*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे.

७४) महाजन, शां.ग. (२०१२). *मी पीएच.डी. होणारच!* पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.

७५) महाजन, शां.ग. (२०१३). *हसत खेळत एम.फिल. करा*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.

७६) महाजन, शां.ग. (२०१३). *विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.

७७) महाजन, शां.ग. (२०१४). *वाचन संस्कृती जोपासावी*. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.

७८) Mahajan, S.G. (2014). *Writing a Ph.D. Thesis : Principles and Practice*. Pune : Universal Prakashan.

७९) महाजन, शां.ग. (२०१४). *महाराष्ट्रातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण*. इ.स.१९५८ ते २०१४.

डॉ.शां.ग.महाजन यांनी संपादित केलेली ग्रंथसंपदा

१) महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालये. (२०००). नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ. ६१ पृष्ठे. लेखक - राजेंद्र कुंभार.

२) दिनविशेष : इतिहासात आज. लोकसत्ता २ खंड २००१ ते २००४. खंड १ - १ जानेवारी ते ३० जून व खंड २ - १ जुलै ते ३० डिसेंबर

3) **National Seminar on Social Science Documentation in India, Pune 16-18 January, 1984. 156 Pages.**

4) **National Seminar on Local Studies Librarianship, Pune 1989**

5) **10th National Seminar of Indian Association of Teachers of Library and Information Science (IATLIS) 3-5 November, 1992 Pune.**

- 6) **National Seminar of IATLIS Indian Association of Teachers of Library & Information Science. (1992). Pune : Papers 2 Volumes.**
- 7) **Automation and Networking of Libraries and information Centers in Pune City :A Feasibility Study Report. 1992. (unpublished). (DSIR)**
- ८) **र.श.पारखी गौरव ग्रंथ. (१७ मार्च २००२). संपादक ग.र.पारखी आणि महाजन, शां.ग., ८० पृष्ठे.**
- 9) **University And College Librarianship in India in The 21st Century (2004). Festschrift. Ed. by Neela Deshpande and S.K.Patil**
- 10) **All India Library Conference, 35th, 1989 Pune. Souvenir.**
- 11) **B. Lib. I Sc. Reference and Information Sources B - 05. (4 Books) 16 Units. Edited. PhD.**
- १२) **डॉ.शां.ग.महाजन यांनी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील बी.लिब. शिक्षणक्रमासाठी खालील २९ पुस्तकांचे संपादन केलेले आहे.**

- **ग्रंथालय आणि समाज**

- १) ग्रंथालयाचा विकास आणि त्यांचे समाजातील कार्य (ए.व्ही.देशपांडे)
- २) ग्रंथालयांचे विविध प्रकार व त्यांची कार्ये (ए.व्ही.देशपांडे)
- ३) ग्रंथालय साधनसंपत्तीची देवघेव आणि वाचक अभ्यास (बाहेती)
- ४) ग्रंथालय संघटना, ग्रंथालय पद्धती आणि कार्यक्रम (बाहेती)

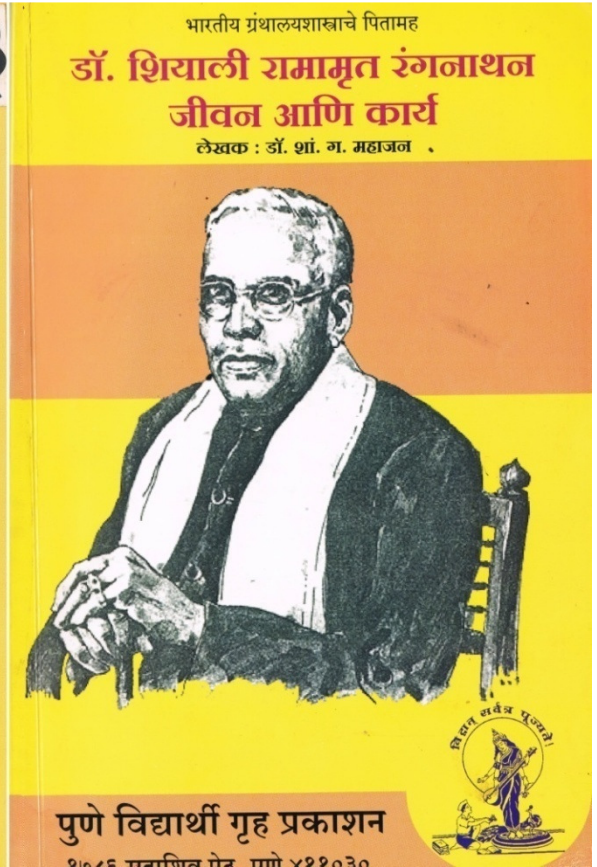
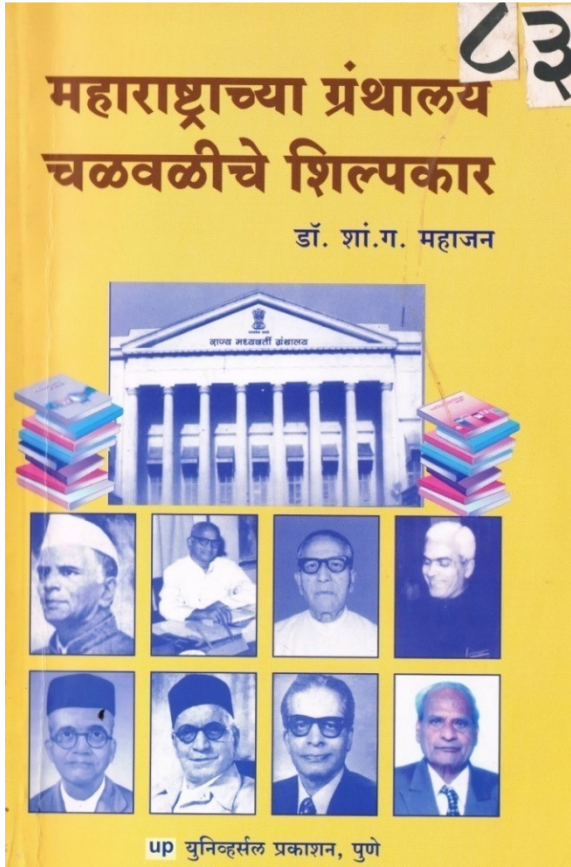
- **ग्रंथालय व्यवस्थापन**

- १) ग्रंथालय व्यवस्थापनाची मूलतत्त्वे (गणपुले)
- २) वाचनसाहित्य संग्रहाचा विकास (कुंभार)
- ३) ग्रंथालयाचा वापर आणि देखभाल (देशमुख)
- ४) ग्रंथालय : निधी आणि अंदाजपत्रक (कुंभार)

- **ग्रंथवर्गीकरण : सिद्धांत आणि व्यवहार**

- १) ग्रंथवर्गीकरणाची तत्त्वे (वि.र.देशपांडे)
- २) ग्रंथवर्गीकरणाची आधारतत्त्वे (वि.र.देशपांडे)
- ३) चिन्हांकन पद्धती (चोळकर)

- ४) वर्गीकरण पद्धतीचा अभ्यास (चोळकर)
- **प्रात्यक्षिके**
  - १) ड्युई डेसिमल वर्गीकरण पद्धती (चोळकर)
  - २) साहाय्यकारी तक्ते व ड्युई डेसिमल वर्गांकातील संमिश्र विश्लेषण (चोळकर)
  - ३) कोलन वर्गीकरण पद्धती (कुंभार)
  - **ग्रंथालय तालिकीकरण : सिद्धांत आणि व्यवहार**
  - १) ग्रंथालय तालिका : प्रयोजन आणि प्रकार (राजहंस)
  - २) तालिकेतील नोंदीचा आकृतिबंध (वैष्णव)
  - ३) शीर्षकांची निवड आणि लेखनपद्धती (चव्हाण)
  - **प्रात्यक्षिके**
  - १) अँग्लो-अमेरिकन तालिका-संहितेनुसार तालिकीकरण : भाग - १ (कुंभार)
  - २) अँग्लो-अमेरिकन तालिका-संहितेनुसार तालिकीकरण : भाग - २ (कुंभार)
  - **संदर्भसेवा व संदर्भसाधने**
  - १) ग्रंथसूचीचा अभ्यास (कुलकर्णी)
  - २) संदर्भसाधनांचे प्रकार : भाग - १ (कुलकर्णी)
  - ३) संदर्भसाधनांचे प्रकार : भाग - २ (कुलकर्णी)
  - ४) प्रकल्प निर्मिती (नवीन)
  - **माहिती सेवा**
  - १) माहितीसेवा आवणि संघटना (नातू)
  - २) माहितीसेवा आणि तंत्रे (तारा जगताप, सुषमा पौडवाल)
  - **संगणकाची मूलतत्त्वे आणि उपयोजन**
  - १) संगणकाची मूलतत्त्वे आणि उपयोजन : कार्यपुस्तक - १ (तपस्वी)
  - २) संगणकाची मूलतत्त्वे आणि उपयोजन : कार्यपुस्तक - २ (तपस्वी)
  - ३) संमंत्रण मार्गदर्शिका २ (नवीन)

महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन वर्गाच्या तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे व इतर विद्यापीठांचे ग्रंथालय शास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त पाठ्यपुस्तक

ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा

भाग २

तात्त्विक

Reference Service in Libraries
part - 2
Theory

लेखक

डॉ. शांताराम गजानन महाजन
निवृत्त ग्रंथपाल आणि प्राध्यापक
जयकर ग्रंथालय आणि प्रमुख,
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग,
पुणे विद्यापीठ

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
१७८६, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन वर्गाच्या तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे व इतर विद्यापीठांचे ग्रंथालय शास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त पाठ्यपुस्तक

ग्रंथालयातील संदर्भ सेवा

भाग १

संदर्भ ग्रंथांचा अभ्यास

Reference Service in Libraries
part - 1
Study of Reference Book

लेखक

डॉ. शांताराम गजानन महाजन
निवृत्त ग्रंथपाल आणि प्राध्यापक
जयकर ग्रंथालय आणि प्रमुख,
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग,
पुणे विद्यापीठ

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
१७८६, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन वर्गाच्या तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ,
पुणे व इतर विद्यापीठांचे ग्रंथालय शाखाच्या विद्यार्थ्यांना
उपयुक्त पाठ्यपुस्तक

ग्रंथालयीन तालिकीकरण प्रात्यक्षिक

[अॅलो अमेरिकन तालिका संहिता (एएसीआर) नुसार]
(भरपूर उदाहरणांसह)

लेखक

डॉ. शांताराम गजानन महाजन
निवृत्त ग्रंथपाल आणि प्राध्यापक
जयकर ग्रंथालय आणि प्रमुख,
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग,
पुणे विद्यापीठ

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
१७८६, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन वर्गाच्या तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ,
पुणे व इतर विद्यापीठांचे ग्रंथालय शाखाच्या विद्यार्थ्यांना
उपयुक्त पाठ्यपुस्तक

ग्रंथालय व्यवस्थापन

लेखक

डॉ. शांताराम गजानन महाजन
निवृत्त ग्रंथपाल आणि प्राध्यापक
जयकर ग्रंथालय आणि प्रमुख,
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग,
पुणे विद्यापीठ

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
१७८६, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन वर्गाच्या तसेच टिळक महाराष्ट्र
विद्यापीठ, पुणे व इतर विद्यापीठांचे ग्रंथालय शाखाच्या विद्यार्थ्यांना
उपयुक्त पाठ्यपुस्तक

तालिकीकरण : तात्विक

लेखक

डॉ. शांताराम गजानन महाजन
निवृत्त ग्रंथपाल आणि प्राध्यापक
जयकर ग्रंथालय आणि प्रमुख,
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग,
पुणे विद्यापीठ

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
१७८६, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन वर्गाच्या तसेच टिळक महाराष्ट्र
विद्यापीठ, पुणे व इतर विद्यापीठांचे ग्रंथालय शाखाच्या
विद्यार्थ्यांना उपयुक्त पाठ्यपुस्तक

तालिकीकरण : प्रात्यक्षिक

(डॉ. रंगनाथन् यांच्या वर्गीकृत तालिका संहिता पाचव्या पुनर्मुद्रित आवृत्तीनुसार)

लेखक

डॉ. शांताराम गजानन महाजन
निवृत्त ग्रंथपाल आणि प्राध्यापक
जयकर ग्रंथालय आणि प्रमुख,
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग,
पुणे विद्यापीठ

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
१७८६, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

हसत खेळत एम. फिल. करा

(एम. फिल. पदवी परीक्षा मार्गदर्शक)

डॉ. शां. ग. महाजन

up युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे

मी पीएच. डी. होणारच !

डॉ. शां. ग. महाजन

up युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे

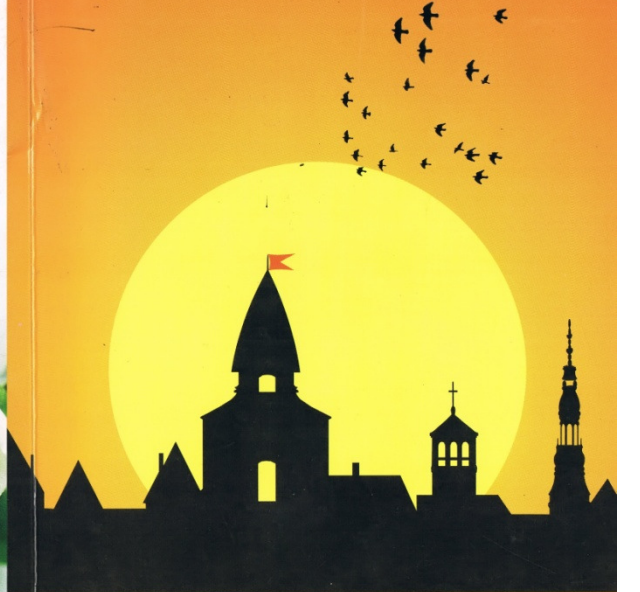
सेवानिवृत्तीनंतर जगावं कसं मजेत!

डॉ. शां. ग. महाजन

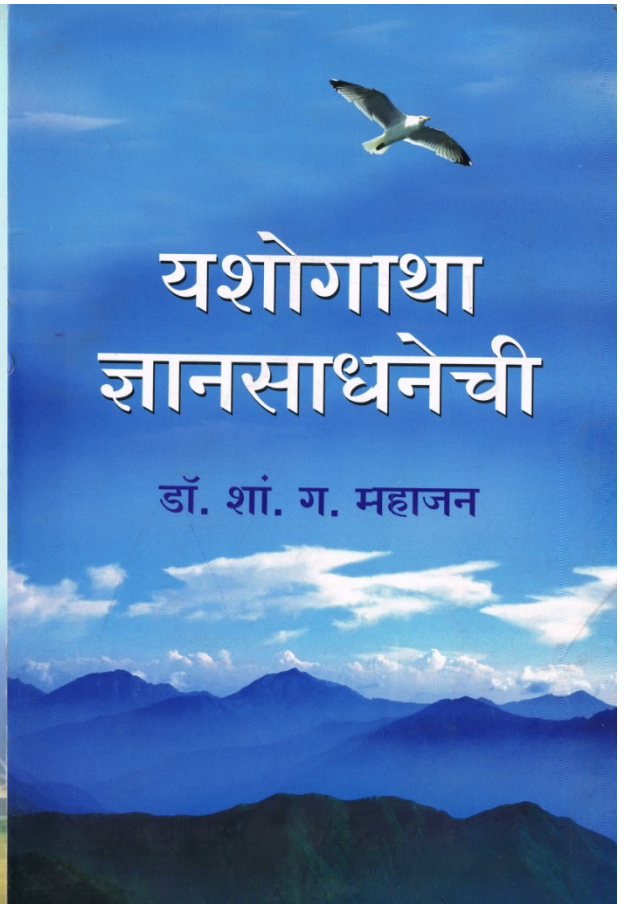
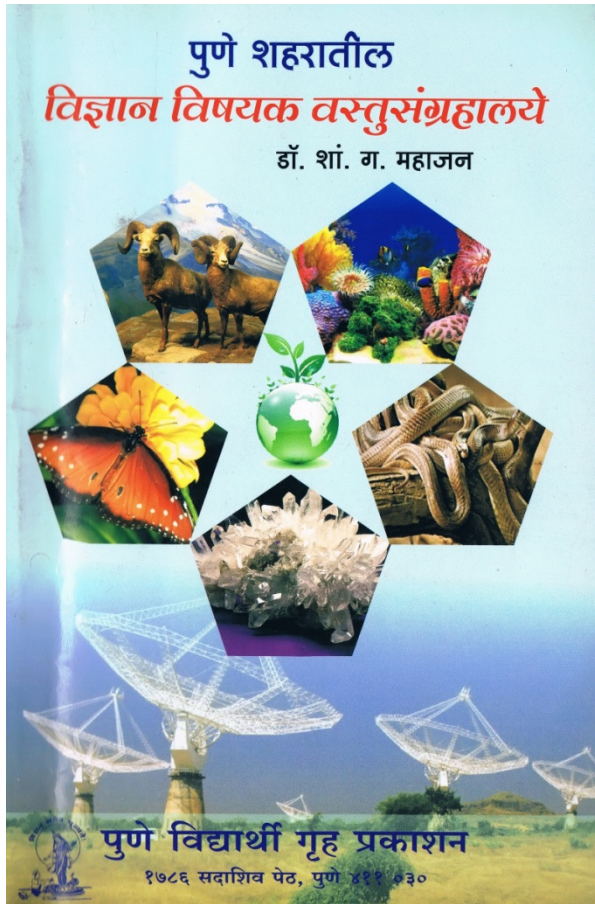
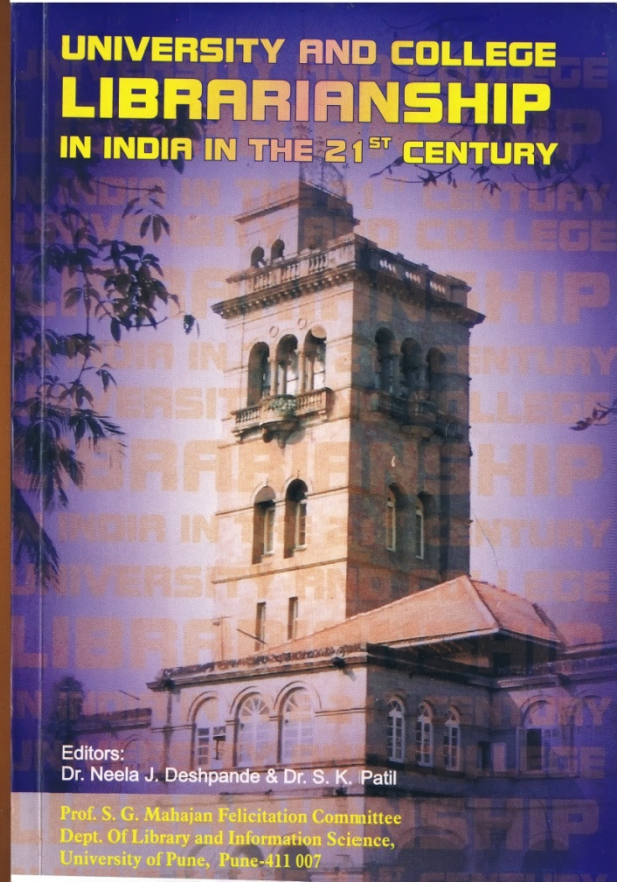
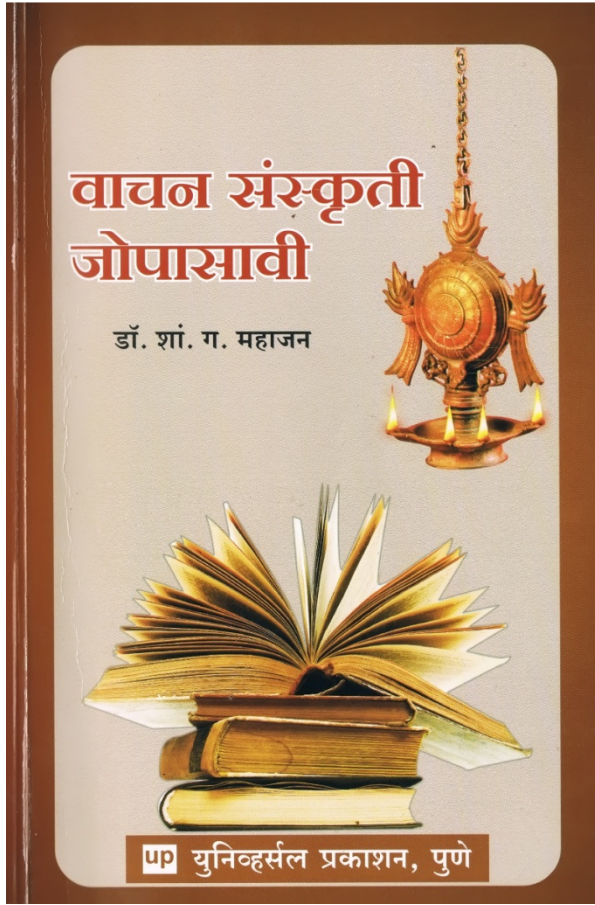
पुणे शहरातील मंदिरे

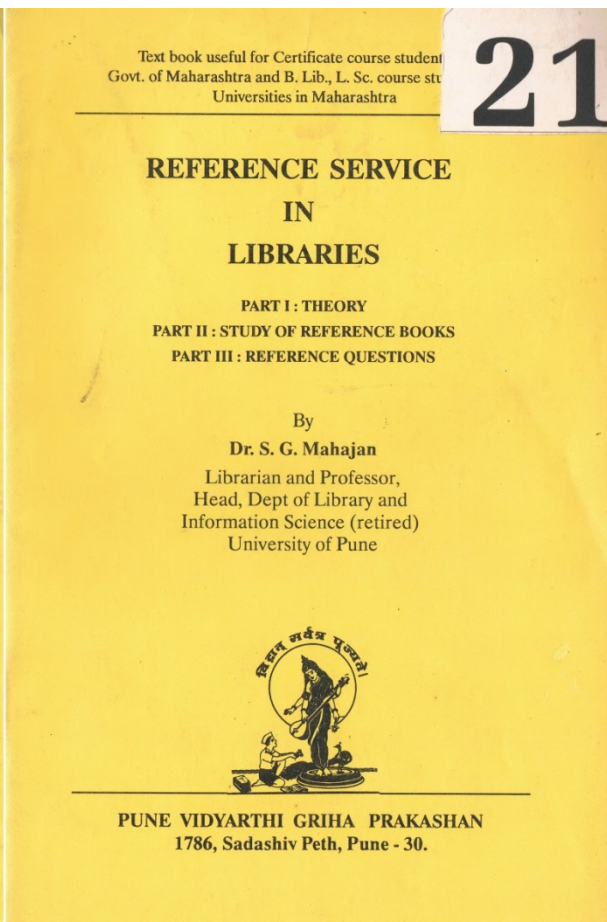
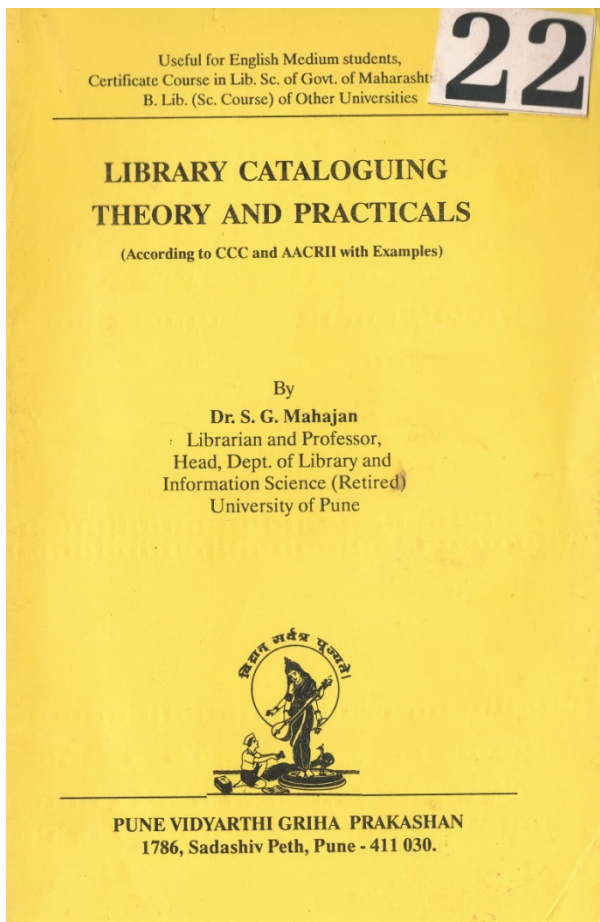
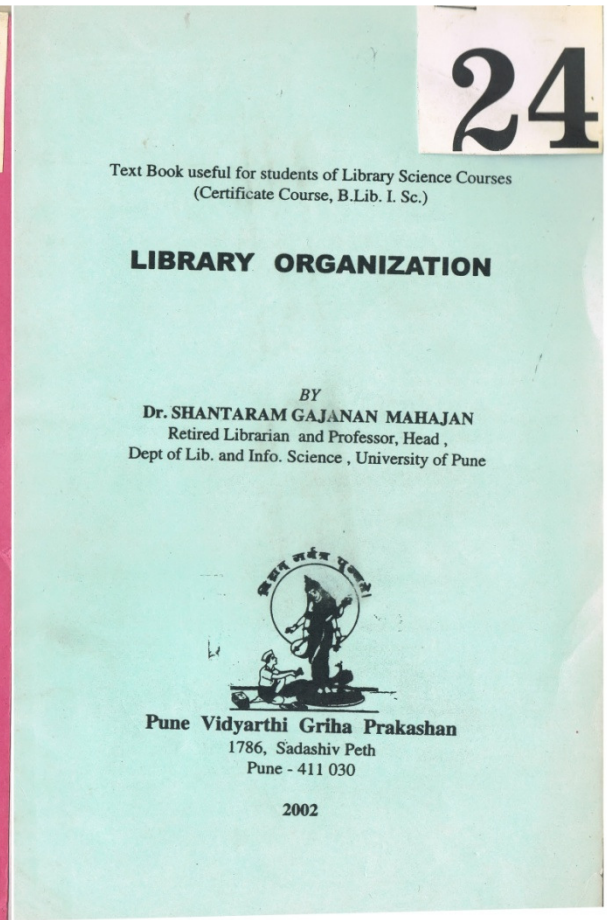
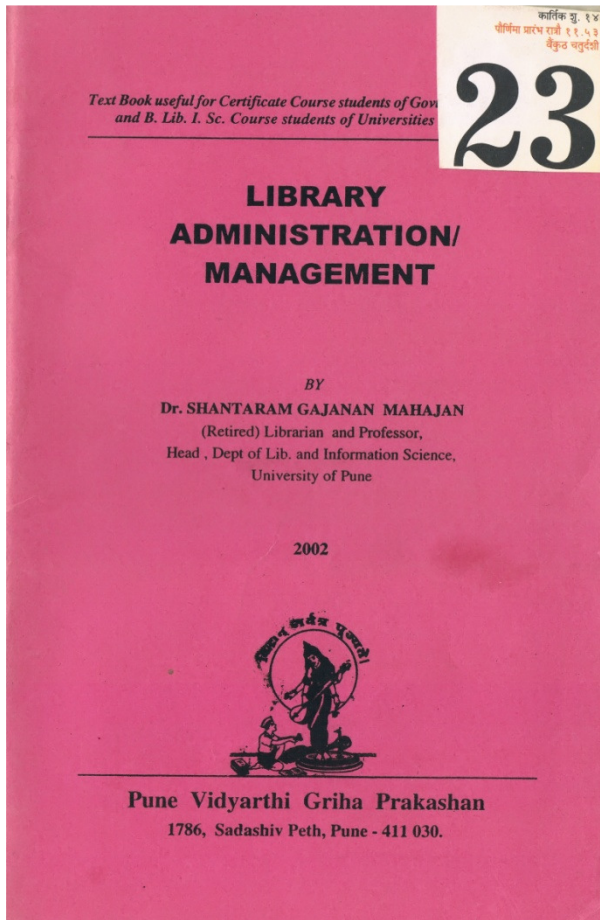
डॉ. शां. ग. महाजन

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन

१७८६ सदाशिव, पुणे ४११०३०

Textbook useful for Library Science Certificate course students of
Govt. of Maharashtra and students of B.Lib. I.Sc. Course of
Universities in Maharashtra

CLASSIFICATION : THEORY

(With Special features of Decimal and Colon
Classification Scheme)

By

Dr. SHANTARAM GAJANAN MAHAJAN
Retired Librarian and Professor, Head,
Dept. of Library and Information Science,
University of Pune

2002

Pune Vidyaarthi Griha Prakashan
1786, Sadashiv Peth, Pune - 411 030.

महाराष्ट्र शासनमान्य ग्रंथपालन वर्गाच्या तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ,
पुणे व इतर विद्यापीठांचे ग्रंथालय शाखाच्या विद्यार्थ्यांना
उपयुक्त पाठ्यपुस्तक

वर्गीकरण : तात्त्विक

(कोलन आणि डेसिमल वर्गीकरण पद्धतीच्या वैशिष्ट्यांसह)

लेखक

डॉ. शांताराम गजानन महाजन
निवृत्त ग्रंथपाल आणि प्राध्यापक
जयकर ग्रंथालय आणि प्रमुख,
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग,
पुणे विद्यापीठ

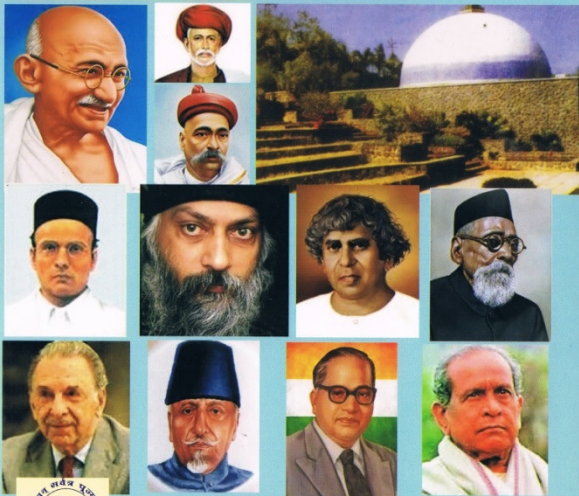

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
१७८६, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

पुणे शहरातील ऐतिहासिक वस्तूसंग्रहालये

डॉ. शां. ग. महाजन

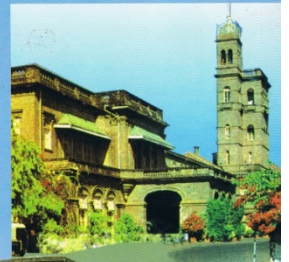

पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन

नामवंत पुणेकर, संस्था-वास्तू

डॉ. शां. ग. महाजन

पुणे गाईड

ऐतिहासिक, शैक्षणिक व प्रेक्षणीय स्थळांची महत्त्वाची माहिती, भरपूर फोटो आणि नकाशासहीत

पुणे रेल्व स्टेशन, कोरेगाव पार्क, पर्वती रोड, वानवळी

नामवंत पुणेकरांचा चरित्रकोश

डॉ. शां. ग. महाजन

पोस्टाची तिकीटे जमा करण्याचा छंद

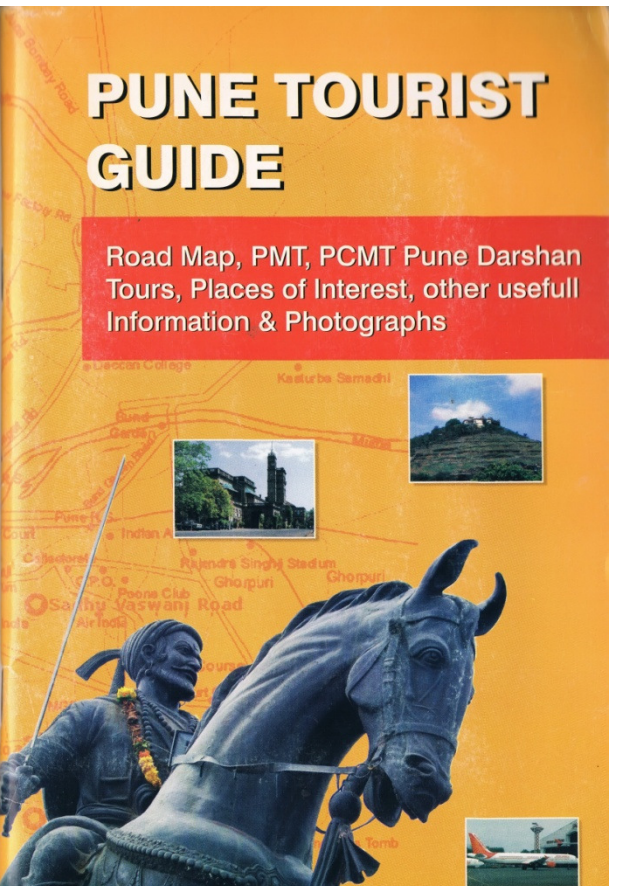
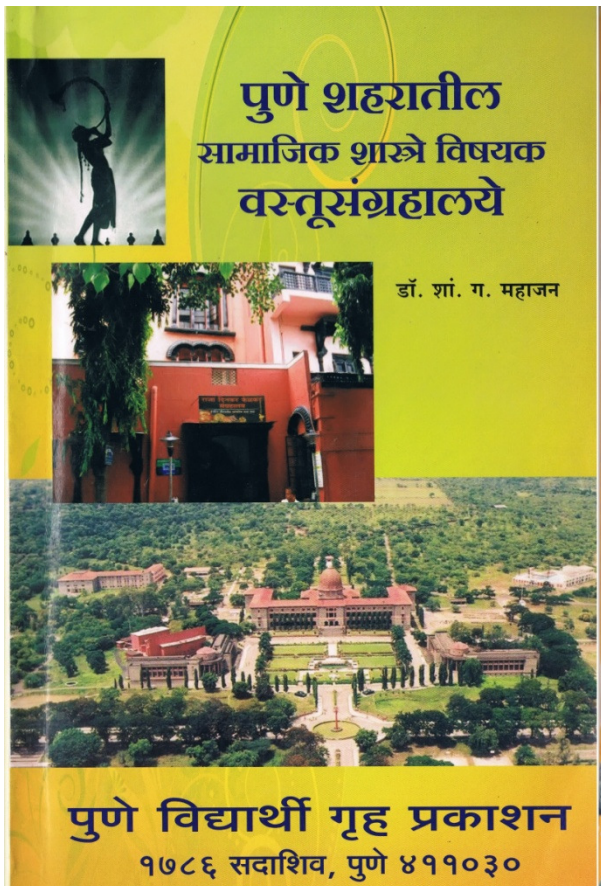
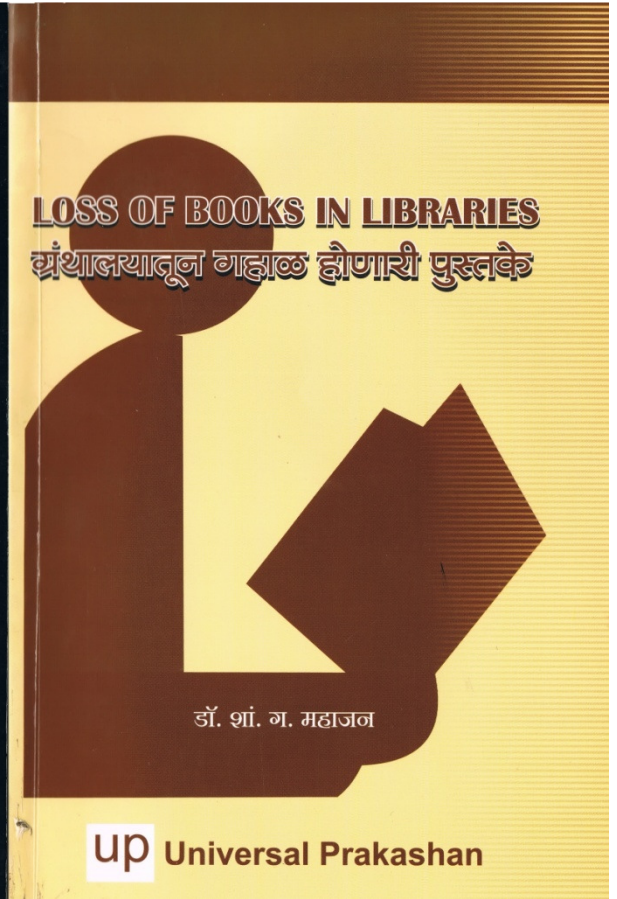
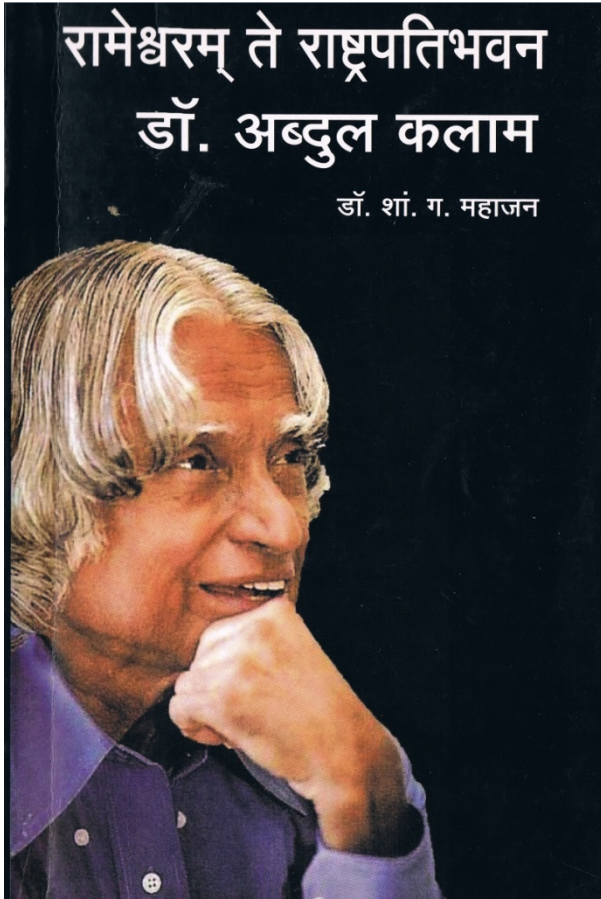
सप्रेम भेट देण्याजोगे पुस्तक

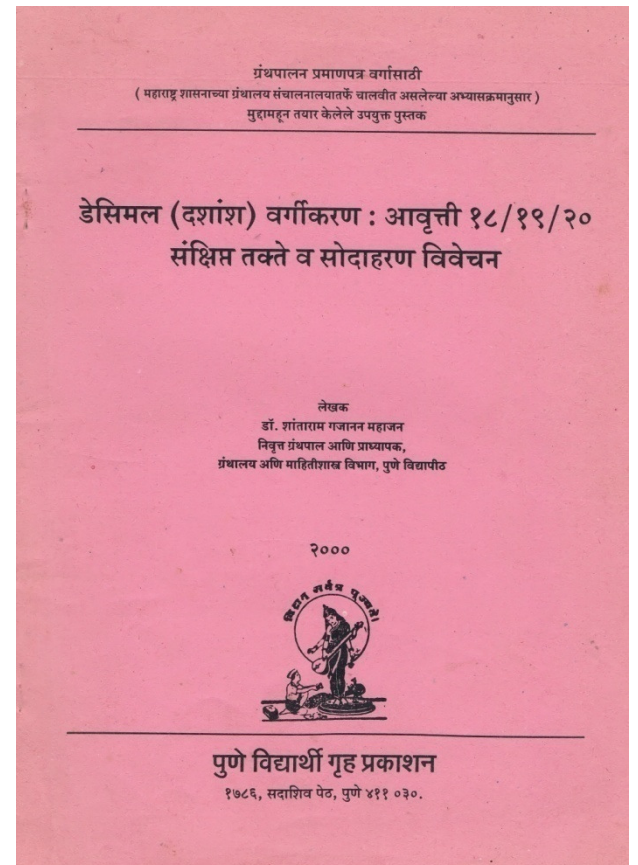
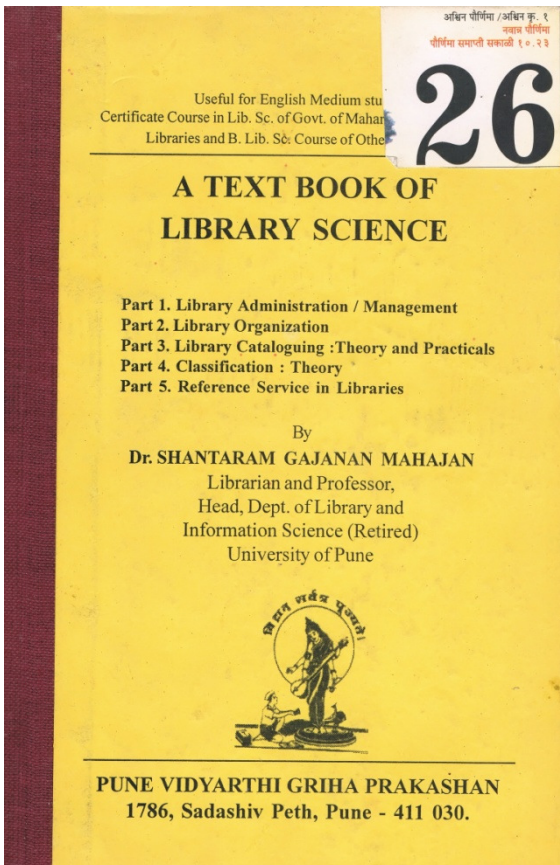
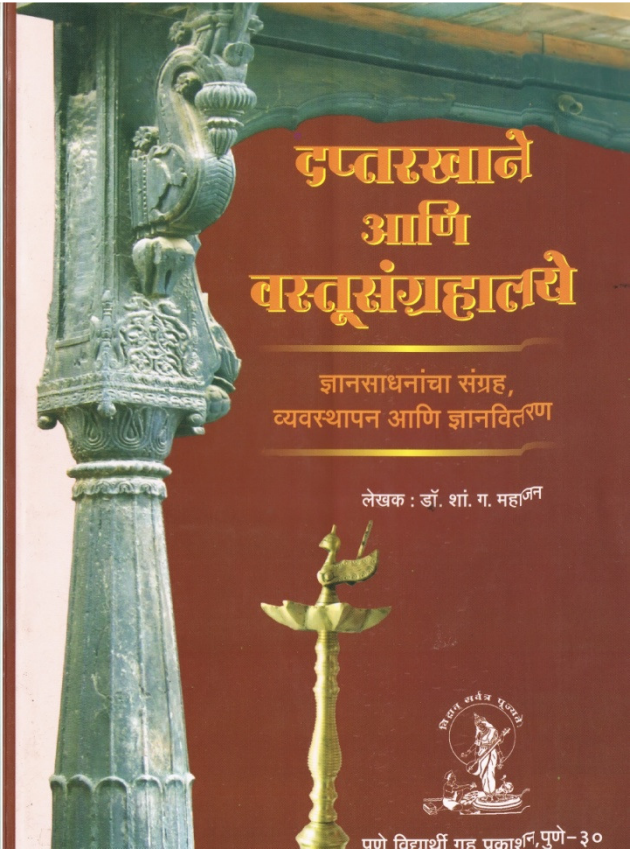
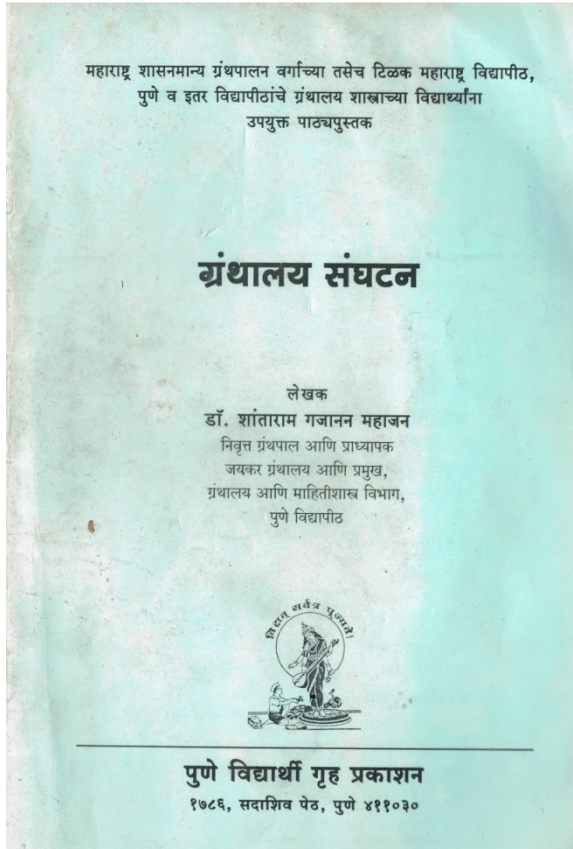
डॉ. शां. ग. महाजन

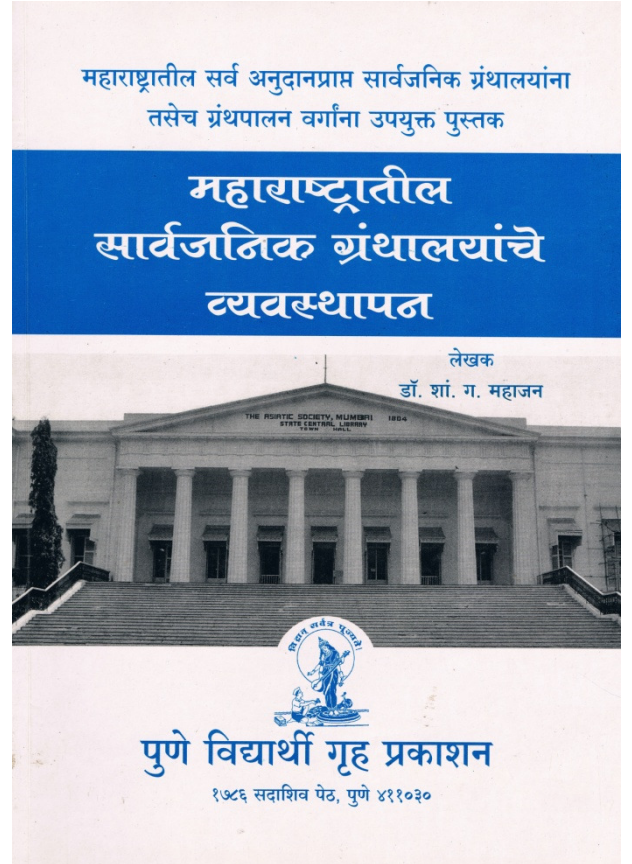
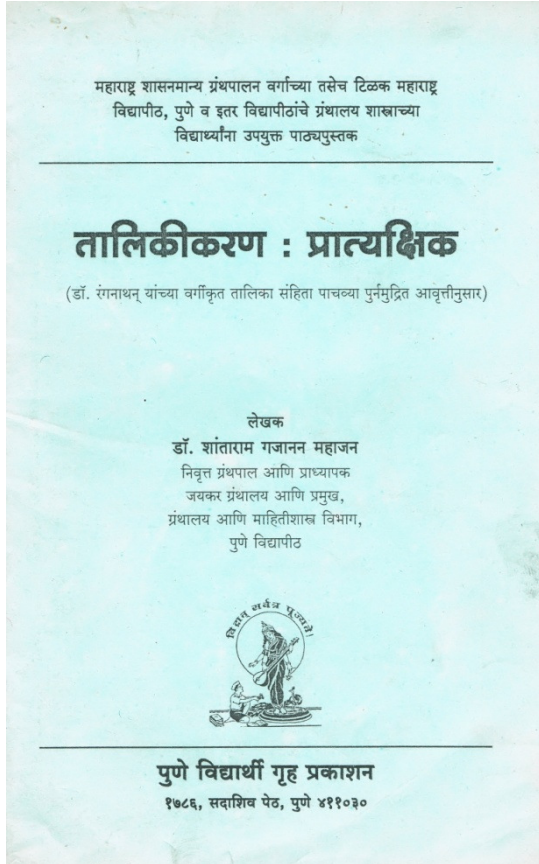
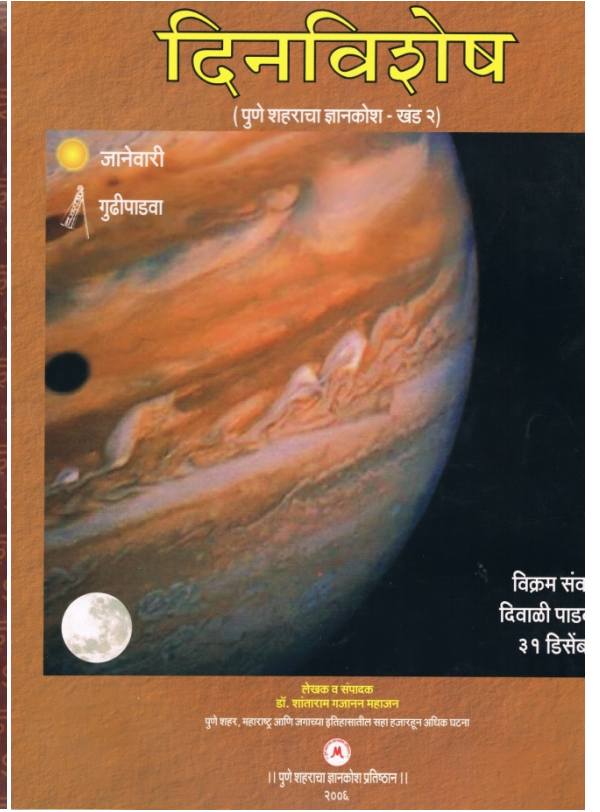
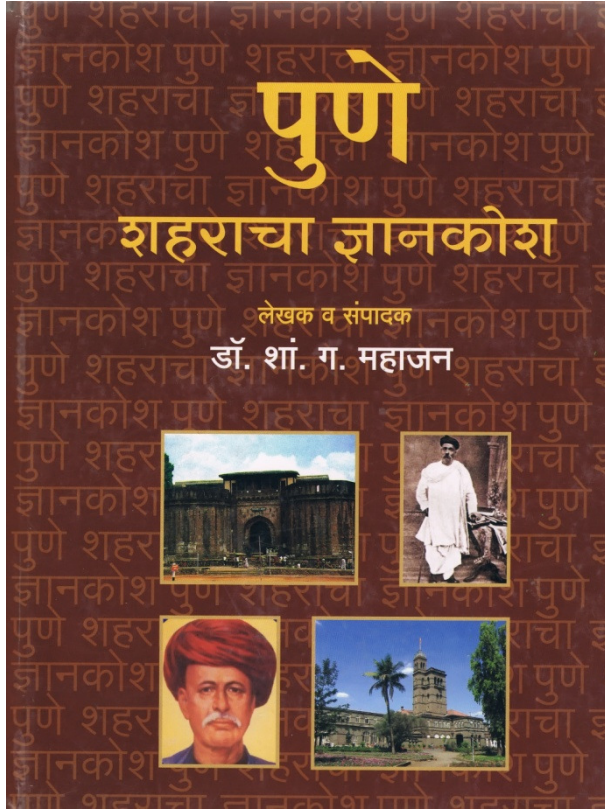
पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
१७८६ सदाशिव, पुणे ४११०३०

हिमालयातील चारी धाम यात्रा

डॉ. शां. ग. महाजन

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

LIB 004

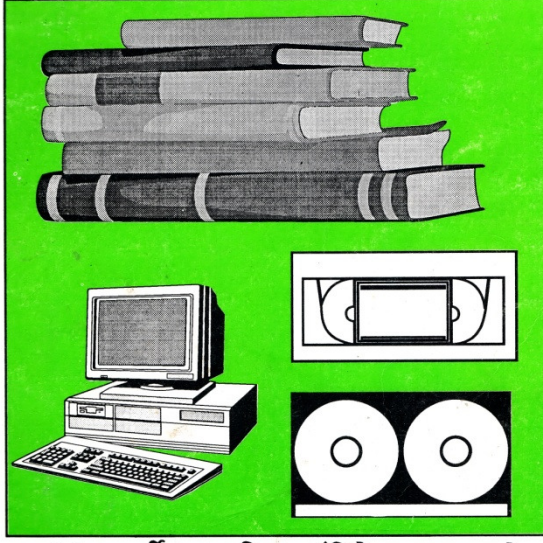
ग्रंथालयीन तालिकीकरण :
सिद्धान्त आणि व्यवहार

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

LIB 002

ग्रंथालय व्यवस्थापन

प्रात्यक्षिके वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने
पुस्तक ३. तालिकीकरण : भाग-१

४. ग्रंथालय-सेवक आणि ग्रंथालय-समिती

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

LIB 202
ग्रंथालय सेवा व
उपक्रम

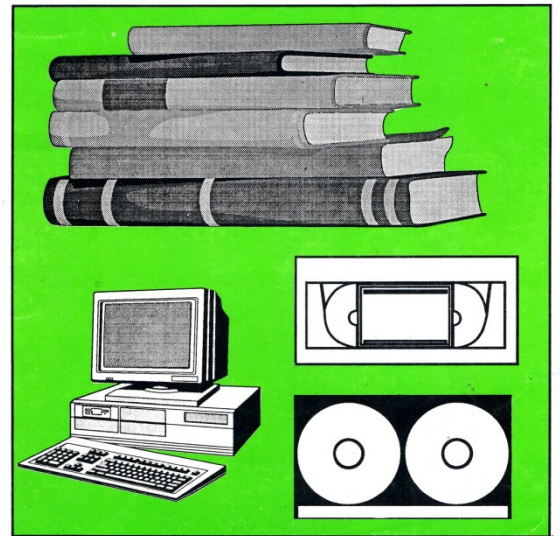
यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

LIB 004

ग्रंथालयीन तालिकीकरण :
सिद्धान्त आणि व्यवहार

३. दप्तखाने आणि वस्तुसंग्रहालये

प्रात्यक्षिके वर्गीकृत तालिका-संहितेच्या साहाय्याने
पुस्तक ४. तालिकीकरण : भाग-२

DR. ABHIJIT LAHIRI

Scientist G and Advisor, DSIR, New Delhi

Wish we could learn from you as to how the so-called retired life could be spent fruitfully. You are still young – many more milestones of success are to be crossed. Show us the way.

***

PROF. RAM G. TAKWALE

Former Vice-Chancellor, Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik.

After about 30 years of devoted a fruitful career in the Jayakar Granthalaya of the Pune University, you are retiring on 31st October, 1992. Your long association with the Pune University and your own personal development has greatly helped in the development of the Library Science not only in Pune University but also at the National level. You can be justly proud of your contribution and achievements. Let me congratulate you for excellent contribution you have made in the development of the Library services and Library Science in the country.. Let me wish you very happy, healthy and satisfying future life and work.

I am sure, you are now thinking of a different type of work after retiring from the routine work in the service. You have already associated yourself with the YCMOU and I hope the association will be closer in future.

With best regards to self and Mrs. Mahajan

***

PROF. R. S. MALI

Vice-Chancellor, North Maharashtra University, Jalgaon

During the last five years, I suppose, you have accomplished a wonderful job in concentrating on writing many a books, almost

"Rameshwaram Te Rashtrapati Bhavan" biography of the President of India Dr. A. P. J. Abdul Kalam would have been published. I heartily congratulate you on this occasion and wish you many many happy returns of the day.

It is quite appreciating to know that even after retirement you have written several books about Pune City and also taken initiative in revising and publishing course material for B.Lib.Sc./M.Lib.Sc. of open universities. I extend my best wishes for your work which you propose to undertake in future.

***

PROF. P. N. KAULA

Editor, Herald of Library Science & Eminent Librarian

You are undoubtedly a stalwart of the profession and your work in various areas will continue to pour in for many more years to come.

Congratulations on the proposal of honouring you with a 'Festschrift'. You deserve it and much more. Our best wishes for its success!

***

P. K. GARDE

Former Reference Chief, United Nations, Hamarskjold Library. Address : Sumangal Apartment, No. 301, 2291 B, Modimbaug, Pune-411016.

या शुभप्रसंगी सर्वप्रथम तुमचे अभिष्टचिंतन करतो आणि 'जीवित शरदः शतम्' असा मनःपूर्वक आशीर्वाद देतो.

तुमची ग्रंथनिर्मिती खरोखरच मन थक्क करणारी आहे. उभ्या महाराष्ट्रात मराठीत आणि इंग्रजीत ग्रंथालयशास्त्रावर इतके विपुल लेखन केलेले दुसरा ग्रंथपाल सापडणार नाही. तुमच्या व्यासंगाची आणि परिश्रमाची ही फलनिष्पत्ती कोणालाही सार्थ अभिमान वाटावा अशी आहे. तुमची लेखणी यापुढेही अशीच बहुप्रसवा राहो, अशी मनःपूर्वक सदिच्छा!

***

of which, I believe, have been gone through by me. I further wish you to get those books referred to by you published in the next few years. As a matter of fact, after your retirement you have been doing the wonderful and appreciating jobs in completing and publishing the books, which, I hope will go a long way in the interest of academics.

***

PROF. UTTAM BHOITE

Former Vice-Chancellor, Bharati Vidyapeeth and YCMOU, Nashik

As you are aware, I have great regard for you as a scholar, even after your retirement you have been as active as you were earlier.

I hope, others around you would take you as a model. I particularly appreciate the contribution, which you made towards starting B Lib. Course in Marathi at YCMOU.

***

PROF. S. F. PATIL

Vice-Chancellor, Bharati Vidyapeeth, Pune

This is to congratulate you on your 71st Birthday and to wish you a very happy, successful, eventful and prosperous life. I pray God to give you a long life and good health.

Let me assure you on behalf of self and Bharati Vidyapeeth that we will give you whole-hearted co-operation in all the constructive work undertaken by you.

***

PROF. M. G. TAKAWALE

Vice-Chancellor, Shivaji University, Kolhapur

Thank you for your letter dated 1st October, 2002. I am delighted to know that you have completed 70 years and I hope that on the occasion of 71st anniversary, your 7th Book

PROF. ARVIND TIKEKAR

Retired Librarian, Mumbai University, Mumbai.

सत्तरीच्या वर्षात सतराव्या वर्षाच्या युवकाप्रमाणे सात ग्रंथ तुम्ही लिहून प्रकाशित केले. पूणे शहरावरील तुमचे प्रेम लेखनाद्वारे प्रकट होत आहे. काही नवे विषयही तुम्ही हाताळत आहात. ग्रंथपाल, प्रलेखन अधिकारी, प्राध्यापक, मागीलशेक, गंशाधक अशा अनेक भूमिका तुम्ही चढविल्या आहेत.

***

PROF. S. P. POTDAR

Librarian, Amaravati University, Amaravati.

गंगाधर व माहितीशास्त्रातील मराठी भाषेतून आपल्या लेखनामुळे ग्रंथालय व माहितीशास्त्र निश्चितच अधिक समृद्ध झाले आहे व त्यामुळे सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचू शकले आहे. आपले संशोधनकार्य अद्वितीय आहे आणि येणाऱ्या भाविष्यकाळातही त्याचा सर्वांना उपयोग होत राहील असे वाटते.

□ □

